

MARIA
VAINIO-KURTAKKO

Ett gott parti

Scener ur
Ellan de la Chapelles
och Albert Edelfelts liv

SLS | APPELL

ETT GOTT PARTI

MARIA VAINIO-KURTAKKO

Ett gott parti

Scener ur Ellan de la Chapelles
och Albert Edelfelts liv

Denna bok är nummer 862 i Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond II inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

© Författaren och Svenska litteratursällskapet i Finland 2022. Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) (CC BY-NC-ND 4.0).

Pdf-utgåva 2024

Omslag och grafisk formgivning: Antti Pokela

Ombrytning: Christel Westerlund/Ekenäs TypoGrafii

Omslagsfoto: Ellan de la Chapelle 1888. Foto: Emile Tourtin, Paris. Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv. Albert Edelfelt, slutet av 1880-talet. Museiverket, Historiska bildsamlingarna.

Typsnitt: Essonnes, Minion

ISBN 978-951-583-557-4 (tryckt utgåva, Finland) www.sls.fi

ISBN 978-91-986642-4-9 (tryckt utgåva, Sverige) www.appellforlag.se

ISBN 978-951-583-615-1 (epub), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-615-1>

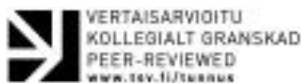
ISBN 978-951-583-616-8 (pdf), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-616-8>

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 929 och 930.85

INNEHÅLL

Tack	7
Kärlek och resonemang – en tidsbild	9
<i>Det moderna genombrottet</i>	10
<i>Föreställningen om ett äktenskap: känslor och romaner</i>	11
<i>Social positionering: pengar och förnuft</i>	14
<i>Familjen och den rämnande idyllen</i>	16
<i>Societeten: herrgårdar och stadsresidens</i>	20
<i>Historien om Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt</i>	22
<i>Till läsaren</i>	27
Helsingforssocieteten	29
<i>Helsingfors</i>	29
<i>Släkten de la Chapelle</i>	34
<i>Släkten Edelfelt</i>	45
Om äktenskapet	53
<i>En ståndsförökens enda möjlighet</i>	53
<i>Fattiga konstnärer och äktenskapet</i>	69
Friare och älskarinnor	89
<i>Sju friare</i>	89
<i>Passionen</i>	108
<i>Förtjusningen</i>	133
<i>Bröllopet som överraskade alla</i>	152
Nygifta	163
<i>Den första våren i Paris</i>	163
<i>Erik</i>	176
<i>Herrgårdssommar och villaliv</i>	193
Det handlar om pengar	205
<i>Influensa och ekonomiska bekymmer</i>	205
<i>Den stora resan</i>	226
<i>”Själv mordet som konstnär”</i>	243
Depressionen	259
<i>Den mörknande Helsingforshorisonen</i>	259
<i>Diakonissanstalten</i>	272
<i>Gausdal</i>	291

Mognad	301
<i>Ännu en vår i Paris</i>	301
<i>Det sista kapitlet</i>	329

Slutord: sjutton år av ett liv	349
---------------------------------------	------------

Ellan de la Chapelles släktträd	354
Albert Edelfelts släktträd	356
Noter	359
Källor och litteratur	391
Bildkällor	405
Personregister	409

Tack

Tack till min fenomenala redaktör Katarina Pihlflyckt, till min träffsäkra bildredaktör Nora Ervalahti och min geniala grafiker Antti Pokela. Till min omsorgsfulla ombrytare Christel Westerlund.

Till Rainer Knapas och Henrika Tandefelt, mina kollegor och ständiga mentorer. Till Hedvig Rask för de långa resonemangen kring det moderna genombrottet. Till Eliel Kilpelä för diskussionerna om källkritik och franskan. Till min make Janne Kurtakko för samtalen om samhällsteori. Till Anna, Gun och Olof Biström för hjälp med forskningslitteratur under en tid när alla bibliotek var stängda. Och till mina av Svenska litteratursällskapet i Finland utsedda anonyma granskare för väl framförda kommentarer.

Till Mikael von Frenckell som gästvänligt öppnade Saaris gårds arkiv för mig med tidigare okända brev och bilder. Till Patrik Westerback som generöst lånade mig avgörande delar av Tjusterby gårds arkiv.

Till Kaisu, Minna och Johanna. Den här boken har kommit till tack vare vänskapen som började i Uleåborg.

Kärlek och resonemang — en tidsbild

*Alla lyckliga familjer liknar varandra,
varje olycklig familj är olycklig på sitt eget vis.¹*

Så skrev den ryska författaren Leo Tolstoj i inledningen till sin roman *Anna Karenina*. Den publicerades som följetong under åren 1873–1877 och i bokform 1878. *Anna Karenina* är berättelsen om den gifta kvinnan som slungas ut ur konvensäktenskapet av passionen, som i och med sitt snedsteg förlorar rätten att träffa sin son och till slut kastar sig under ett tåg. Som paralleller löper berättelsen om makarna Oblonskij, som undviker skilsmässa trots att mannen har blivit ertappad med en älskarinna, och makarna Levin som finner lyckan i den lantliga idyllen. Tolstojs verk räknas som en av världslitteraturens stora klassiker. Men då boken kom ut var den författarens bidrag till den pågående europeiska debatten om det som samtiden benämnde sedlighet.

Samtidigt gick den finländska adelsmannen, den unga konstnären Albert Edelfelt omkring i Paris och deklarerade att han inte ville gifta sig. Detsamma gjorde friherrinnan Ellan de la Chapelle i de brev hon skrev till sina väninnor vid sin sekretär i Helsingfors. De hade naturligtvis läst *Anna Karenina* och många andra polemiska verk av samtidens författare – Anne Charlotte Edgren Leffler, Victoria Benedictsson, Henrik Ibsen, August Strindberg, Émile Zola och Alphonse Daudet för att nämna några exempel – och de kunde känna igen sig i den högreståndsmiljö som romanerna beskrev och kritiserade.

Föga anade Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt att de ungefär tio år senare – som äkta makar – skulle läsa ett annat av Tolstojs verk, *Kreutzer-sonaten* (1889), högt för varandra. *Kreutzer-sonaten* är en krass beskrivning av hur det ofta gick till i högreståndskretsarna: en förtjusning, en snabb förlovnings, och sedan äktenskapet, de många barn-

sångarna, makarna som hade allt mindre att tala med varandra om. I Tolstojs roman får äktenskapet en katastrofal upplösning i och med att den äkta maken mördar sin hustru när han misstänker henne för att ha en kärleksaffär med barnens pianolärare.

Förtjusningen, den snabba förlovningen och vigseln några månader senare var allt sådant som Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt kunde känna igen. När de satt och läste *Kreutzer-sonaten* några år efter sitt bröllop var sprickorna i deras eget äktenskap redan tydliga.

Makarna Edelfelts äktenskap varade i nästan 17 år – tills han dog en augustidag på sommarvillan i Haiko. Deras äktenskap blev ett ”verkliga livets drama”, ett drama som utspelades i många akter i det privata bakom högreståndshemmets stängda dörr. Men det var impulserna utifrån, från ett samhälle som befann sig i snabb förändring – på vägen mot jämlikhet och demokratisering – som dels gav upphov till dramat, dels närde det. Det är det sena 1800-talets mest brännande frågor om individens jämlikhet i relation till varandra, och om makars förpliktelser gentemot varandra, som bildar bakgrunden till Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts livsroman.

Det moderna genombrottet

Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts äktenskap utspelade sig mot en bakgrund av stora samhällsomvälvningar. Aldrig förr hade världen känts så liten, Europas stora städer så nära. Aldrig förr hade idéer spridits så fort. Aldrig förr hade man kunnat vara både Helsingforsbo och kosmopolit. Det var en tid då kommunikationerna gjorde avstånden kortare, tidningspressens tillväxt och uppkomsten av den moderna förlagsverksamheten medförde att man kunde hålla sig à jour med såväl nyheter som tankar och idéer, industrialiseringen gjorde tillgången på varor allt enklare, samtidigt som den bidrog till städernas tillväxt och födde arbetarrörelsen. Det var en tid då krav på demokrati i allmänhet och kvinnornas kamp för utvidgade rättigheter hördes allt oftare och alltmer högljutt.² Nu gällde det att ”ställa problem under debatt”, manade den danska litteraturkritikern och samhällsfilosofen Georg Brandes. *Mettre en question* – det hade de franska författarna Alexandre Dumas den yngre och Émile Augier redan gjort.³ I Norden blev Brandes en katalysator för de nya allmänuropeiska idéerna, och han fick gehör från många olika håll.⁴

I nordisk idé-, litteratur- och konsthistoria har samhällsdebatten mellan 1870 och 1905 kallats *det moderna genombrottet*, ett uttryck som myntades av just Brandes. En ny samhälls- och människosyn skulle bygga på rättvisa, åsiktsfrihet, fri forskning och jämlikhet mellan kvinnor och män. De här tankarna hade sina rötter i upplysningstiden.⁵ Men bakgrunden låg lika mycket i arvet efter franska revolutionen med dess devis om frihet, jämlikhet och broderskap – och sedan under 1800-talets lopp i borgerskapets uppgång, den industriella revolutionen och kapitalismen. Det moderna segertåg möjliggjordes genom naturvetenskapen – inte minst den moderna medicinska forskningen och nya tekniska uppfinningar. Den politiska mobiliseringen var både en katalysator och ett resultat. Allt detta förändrade människornas syn på världen, något som skönlitteratur och bildkonst gav uttryck för inom alla de nya -ismerna: realismen, impressionismen och symbolismen. Det moderna genombrottet har beskrivits på många sätt. Som att både män och kvinnor upplevde att de förde in ljus, luft och nya vindar – det de uppfattade som det moderna samhället – in i mörka och ovädrade rum.⁶ Som den gudlösa människans uppgörelse med idealismen och en samhällssyn som upplevdes som förlegad.⁷ Och som det alltid går då något nytt ställs mot invanda tänkesätt blev kollisionen oundviklig och reaktionerna tillspetsade.⁸

Under vistelser i Stockholm och Köpenhamn befann sig Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt mitt i kretsen av dessa moderna och radikala nytänkare. I Paris fanns en annan modernitetens scen, en mera mångfasetterad, där de valde den liberala kosmopolitens gyllene medelväg.⁹ Det var inte alltid lätt för dem att navigera på modernitetens fält. Jämställdheten mellan man och kvinna, religionens makt, fördelningen av egendom och samhällsförhållandena i stort var ämnen man kunde föreläsa om, debattera och förvandla till skönlitterära verk och till bildkonst. Men de förvandlades också till vardagens tvistefrön och föremål för frustration: hur skulle det gå till i praktiken när den nya reella verkligheten stod och bankade på dörren och kolliderade med gamla ideal?

Föreställningen om ett äktenskap: känslor och romaner

Det är inte alldeles lätt att följa Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts gemensamma väg genom det sena 1800-talets samhällsomvälvningar. Det beror på att deras brev till varandra förutom några få undantag inte

har blivit bevarade för eftervärlden. Det var Ellan de la Chapelles yttersta vilja, som hon ålade sin guddotter att förverkliga. ”Åt fru Helena [von Born-]Björkenheim uppdrager jag att uppbränna min korrespondens och mina fotografier”, skrev hon i sitt testamente.¹⁰

Men Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts efterlämnade brev till andra är fyllda med ord om äktenskapet: allt från de unga ogiftas åsikter och förväntningar till de äkta makarnas känslor av besvikelse och irritation.¹¹ Föreställningen om vad ett äktenskap borde vara hade förändrats under 1800-talets lopp, och förändringen pågick fortfarande under 1870-talet och 1880-talet när de båda rörde sig i Helsingfors-societetens salonger för att finna en lämplig ”hälft”, som man ofta kallade det. Kunde man göra ett så kallat gott parti, där man också hade ”tycke för varandra”? Den gamla traditionen där äktenskapet var en central del av ättens fortlevnad, och därmed först och främst en ekonomisk allians, hade utmanats – eller kanske snarare kompletterats – av den mera borgerliga tanken om att äktenskapet skulle grunda sig på kärlek.¹² Som jämförelsepunkter i den här boken finns andra äktenskap inom både släkten de la Chapelle och Edelfelt. De bildar tillbakablickar, men också samtida jämförelseytor – något av en förtydligande kontext.¹³

Friherrinnan Ellan de la Chapelle förväntades reproducera tidigare generationers framgångar. För hennes familj tedde det sig självklart att hon, som ansågs ha utseendet för sig, skulle vända familjens nedåtgående socioekonomiska status till en nivå där den en gång hade varit. Men i en värld som blev mer och mer borgerlig fanns det inte så många lämpliga friare. Albert Edelfelt å sin sida förväntades i egenskap av huvudman för en för länge sedan utarmad adelsätt ändå se till att hans mor och systrar blev någorlunda ståndsmässigt försörjda. Det kunde han naturligtvis försöka göra med sitt eget arbete, men att gifta sig med en förmögen ung kvinna kunde vara nog så välkommet. Varken hans eller hennes utgångspunkt på den så kallade äktenskapsmarknaden var således särskilt enkel. De bevarade breven berättar att ”det ståndsmässiga partiet” var en självklarhet för dem båda, men att de på ett personligt plan sökte någon som var beläst och bildad, någon som de ville dela vardagen med både på ett praktiskt och ett känslomässigt plan. Det kom åtminstone väldigt nära de nya idealen om kärlek.

När makarna Edelfelt skrev om äktenskapet i sina brev, var deras referenspunkter förutom det subjektivt upplevda också den nordiska och franska skönlitteraturen samt debattartiklar i tidningspressen på den ort där de råkade befinna sig. Man känner ofta igen orden och fras-

erna. Det var också meningen att brevmottagaren skulle kunna härleda dem till de tryckta orden som varje bildad person förväntades känna till. Skönlitteraturen vävs in i breven, och det egna livet beskrivs med hjälp av jämförelsepunkter i skönlitteraturen. Varför? För att tidens författare ställde problem i ljuskäglan, fångade och sammanfattade så att det var lätt för läsaren att känna igen sig – lätt att se likheterna i sin egen eller någon annans livssituation. På så vis kunde Ellan de la Chapelle kalla en händelse ur sitt eget liv för ”en liten roman”, inspirerad av Anne Charlotte Edgren Leffler som skrivit sina äktenskapsberättelser under rubriken *Ur lifvet*.

Det självklara i att röra sig mellan det verkliga livet och skönlitteraturen är ett förklarande grepp som har funnit sin väg från breven in i den här boken. Skönlitteraturen vävs in i min text för att förklara bokens sammanhang för läsaren, vad Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt menade. Och för att jag själv använder mig av samma metod som de – jag vill lyfta fram en poäng som ett skönlitterärt verk belyser med särskild skärpa. Med litteraturvetaren Agneta Rahikainens ord ger fiktionen en mer mångfasetterad bild av verkligheten än mången historiebok.¹⁴

Känslornas historia har uppmärksamats under de senaste decennierna. I 1800- och 1900-talets historieskrivning uppfattades känslorna som tillhörande det stabila och det biologiska, och därför bortom historieforskningen som studerade historisk förändring. Också i dag präglas forskningen om känslornas historia av olika syn på om känslor är biologiska och universella eller socialt och kulturellt bundna, det vill säga historiskt definierade. Historieskrivningen har sedan flera decennier stigit in i privatlivet, familjen, barndomen, sexualiteten och kroppsligheten. Att disciplinen särskilt på 2000-talet har tagit steget ut för att undersöka och teoretisera människorna som kännande varelser är således inte överraskande.¹⁵

Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts bevarade brev är fyllda av känslor: de som uttalas explicit, de som beskrivs med hjälp av referenspunkterna i skönlitteraturen och de som bara finns mellan raderna. De varierar med äktenskapets medgång och motgång. Här möter forskaren gränsen för vad historievetenskapens verktyg förmår – hur långt kan man gå i tolkningen av ett äktenskap som upplevdes av två andra människor för över hundra år sedan? Den här boken gör inte anspråk på att skildra eller tolka Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts innersta känslor eller att urskilja vad de ”verkligen” kände, jag bygger inte min undersökning på känslohistorisk teori eller begreppsapparat. Det här

är historien om ett äktenskap så som det kan skildras och förstås genom de bevarade orden och berättelserna. Förståelsen skapas genom att breven och orden studeras i korsbelysning och kontextualiseras med hjälp av 1800-talets skönlitteratur och samhällsdebatt, utgångspunkten kan närmast beskrivas som kulturhistorisk och konstruktivistisk. Känslor och samhälle eller känslor och kultur är i dialog och samverkan med varandra. Känslor uppfattas här som både personligt subjektiva och gemensamma, kollektiva, på en gång.

Social positionering: pengar och förnuft

Albert Edelfelts och Ellan de la Chapelles brev är också fyllda av ord om pengar, och följaktligen är den här boken mera en berättelse om krass ekonomisk verklighet än om de känslor som är svåra att nå bortom tid och rum. Det handlar om vardagens ekonomi, om att få inkomsten att räcka till för ett ståndsmässigt liv. Han skriver om de summor som han tjänar eller går miste om på konstmarknaden. Och om utgifterna: för ateljén, för våningen, för kläder. Det gör hon också, om än inte lika explicit. Som ogift fick hon be sin far om pengar för sina personliga utgifter. Och som gift kunde hon bara se på när maken inte kunde få in de pengar som behövdes för familjens uppehälle i Paris.

Männens plikt att försörja ställdes mot kvinnornas längtan efter ekonomisk självständighet. Den norska författaren Henrik Ibsen beskrev problemet i sitt äktenskapsdrama *Et dukkehjem* (1879) som handlar om hur kvinnor var beroende av män – först av sina fäder och sedan av sina makar. I dramat utbrister Nora, den gifta frun:

Ifjor vinter var jeg så heldig å få en hel del arkskrift. Så lukked jeg meg inde og sad og skrev hver aften til langt ud på natten. Ak, jeg var mangengang så træt, så træt. Men det var dog uhyre morsomt alligevel, således at sidde og arbejde og fortjene penge. Det var næsten som om jeg var en mand.¹⁶

Samtidigt är *Et dukkehjem* också berättelsen om den borgerliga mannens roll som familjeförsörjare. Helmer går ut och in i det arbetsrum som han har hemma och han kommenterar ofta sin hustrus användning av pengar i en patriarkalisk anda, i repliker som: ”Har nu lille spillefuglen været ude og sat penge overstyr igen?”¹⁷

Hur mycket det handlade om pengar beskrevs också av den svenska författaren Victoria Benedictsson i en roman som hon rätt och slätt kallade *Pengar* (1885).¹⁸ Det är en krass beskrivning av den unga flickan som läser filosofi och fysik, som älskar att måla, som inte vill gifta sig utan i stället försörja sig som konstnär, men som snabbt placeras i äktenskapets ”trygga hamn”. Maken är en förmögen man och hans anbud är enligt tidens sätt att se en verklig vinst i livets lotteri – det är ett gott parti, trots att han är lika gammal som hennes far. Som bifigur finns också det unga manliga bodbiträdet som varken har möjlighet att studera eller gifta sig i avsaknad av just pengar. Och kusinen som studerar medicin och får vänta i flera år innan han kan gifta sig, tills han har möjlighet att försörja en familj. Benedictsson beskriver sedan det omaka parets vandring genom sju äktenskapsår – tills hjältinnan bestämmer sig för att lämna ”den trygga hamnen” för att försörja sig som gymnastiklärare i Tyskland, något som hon i all tysthet har studerat sig till. Precis som Ibsen i *Et dukkehjem* ställer Benedictsson saker på sin spets och riktar samtidigt med smärtsam skärpa ljuskäglan på rådande tankemönster, konventioner och praktiker.

Det är emellertid inte bara det sena 1800-talets privata brev, skönlitteratur och dramer som innehåller frågor om ekonomi och social tillhörighet. Ämnet har intresserat samhällsteoretiker i högsta grad. Den tyska filosofen, historikern, ekonomen och samhällsteoretikern Karl Marx formulerade redan 1859 sin grundläggande tes om att människan formas och agerar utgående från sina ekonomiska förutsättningar.¹⁹ Summerat och förtydligat av den österrikisk-amerikanska samhällsteoretikern och ekonomen Joseph Schumpeter nästan hundra år senare: människan är inte fri att välja, utan de val som består en individ är knutna till ekonomiska och sociala strukturer.²⁰ Ur historikerns perspektiv sett är det med andra ord alltid viktigt att undersöka också de ekonomiska omständigheterna. Handling, idéer, normer och konstnärliga praktiker påverkas och formas också av materiella förutsättningar och ekonomiska system.

Samtida med Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt var den norsk-amerikanska ekonomen och sociologen Thorstein Veblen som skrev sin version av individens förhållande till gruppen. Samtidigheten – Veblen var årsbarn med Ellan de la Chapelle – gör hans uppfattning särskilt intressant för den här boken. Han beskriver finmaskiga ekonomiska och sociala samhällssystem i sin kontroversiella *The Theory of the Leisure Class* (*Den arbetsfria klassen*), som utkom 1889. Troligen influerad av Ibsen, menar Veblen att kvinnan inom de högre samhällsgrupperna blev

ett uttryck för mannens ekonomiska och sociala position. Det här var enligt Veblen en direkt följd av kvinnans egen osjälvständiga position i äktenskapet och i samhället. Han menar att kvinnans uppgift blev att konsumera och upprätthålla en kuliss av sysslolöshet, medan mannen arbetade.²¹

Man hittar lätt de samhällsteoretiska hållpunkterna i Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts brev – nämligen de konkreta exemplen på hur de positionerade sig i relation till societeten både i Helsingfors och i Paris. Det sociala umgänget, men också kläderna, maten och hemmets inredning – för att man skulle kunna bjuda in ståndsmässigt – blir därför trådar som jag följer genom hela boken, i den mån det har varit möjligt att följa dem genom breven och senare genom bouppteckningarna.²²

Till en senare tids stora namn kan man räkna den franska ekonomen Thomas Piketty, vars verk *Kapitalet i tjugoförsta århundradet* har erbjudit belysande fakta för den parisiska kontexten i den här boken. Piketty har gått en annan väg för att illustrera samhället: nämligen statistik kombinerad med samtida källor, till exempel skönlitteraturen. Pikettys sätt att läsa Jane Austens och Charles Baudelaires skönlitterära verk är intressant. Det avslöjar hur mycket de också skrev om ekonomins betydelse för det ståndsmässiga livet. Piketty utgår nämligen från att handlingen är fiktion, men att samhället och de värderingar som beskrivs i romanerna är tagna ur författarnas självupplevda verklighet.²³ Det här är ytterligare ett exempel på hur man kan använda skönlitteraturen för att beskriva samhället.

Historien om Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts äktenskap kan ses som en berättelse om ekonomin som kom i vägen för den harmoniska samlevnaden, och i kölvattnet av det om känslorna av besvikelse och förbittring. Egentligen är det en berättelse om både ett känslö- och ett resonemangsäktenskaps haveri. Den oharmoniska tvåsamheten är i sig inget nytt, utan ett tema som går igen i många dubbelbiografier, precis som i betraktelser av konstnärsäktenskap.²⁴ Men i den här boken löper frågan om pengarna och den sociala positioneringen som en minst lika stark röd tråd.

Familjen och den rämnande idyllen

Det första och enda barnets födelse förändrade hur Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt skrev om pengar. Nu gällde det att försörja barnet och se till att familjen hade en tillräckligt stor våning, att tjänstefolket

räckte till för hushållets behov: från amman och köksan till den engelska bonnen.

Som tidigare konstaterats med Ibsens och Benedictssons ord innebar pengar frihet för individen. Samtidigt var familjens ekonomi grunden för ett stort ansvar som i den pågående samhällsdebatten också behandlades som en juridisk fråga. Familjen var nämligen den enhet som i det patriarkaliska samhället tog hand om äldre, kvinnor och barn. Familjen hade ända tills nu varit en försörjningsinstitution, och det var många som oroades av kraven på individualitet och jämställdhet. Hur skulle det gå med tryggheten för individ och samhälle om var och en blev ansvarig för att försörja sig själv? För bland annat konservativa politiker, jurister och teologer förvandlades den rådande patriarkala världsordningen plötsligt till en idyll som löpte risk att rämna. Man påminde om individens plikt att sätta sina egna intressen åt sidan till förmån för familjens bästa.²⁵ Detta gällde naturligtvis i främsta hand kvinnor.

Moderskapet förändrade Ellan de la Chapelles världsbild: efter sonens födelse satte hon honom främst – framom sina andra plikter. Kollisionen med rollen som konstnärshustru var ett faktum, eftersom tiden inte räckte till för att samtidigt sköta hushållet och umgås i societeten för att skaffa beställningar åt maken. Att vara konstnärshustru innehöll dessutom ett rejält mått av att vara ”hemmets ängel” med starka borgerliga konnotationer, och det passade inte alltid ihop med den adliga traditionen där en herrgårdsfru var relativt självständig.

”Hemmets ängel” kan sammanfattas som en övergripande diskurs för det sena 1800-talets borgerliga kvinnobild. Den står att finna i moderskapets och husmoderns ideal. Till det här kom dessutom den religiösa diskursen som betonade kvinnans uttryckliga kall som maka och mor. Det här rimmade förstås illa med kvinnan som var emanciperad och självmedveten, som strävade efter förvärvsarbete och efter att komma ut i den offentliga sfären. Kanske just därför såg man också kvinnor som irrationella, inåtvända, erotiska och som vacklande på sjukdomens brant. Här kom diagnoser som melankoli och hysteri med i bilden.²⁶ Ett av botemedlen för dem – den så kallade isoleringskuren – strävade efter att återbörda den sjuka kvinnan uttryckligen till sin roll som husmor. Det är i den här kontexten som kulturhistorikern Anna Kortelainen har skrivit in Ellan de la Chapelles psykiska illamående under äktenskapet som fallstudie i sin betraktelse av hysterins historia.²⁷

Hundra år tidigare, vid sekelskiftet 1800, hade nya ord och tankar dykt upp i samhällsdiskussionen: tanken att kvinnan skulle fostra världen genom sin ömhet, sin goda smak, sin sedlighet och sina dygder. Man introducerade begrepp som *huslighet* och *huslig sällhet*. Uttrycket *huslig sällhet* användes som en motpol till den kärva och kalla världen utanför hemmet. Målet hade varit att förbättra kvinnans ställning i samhället, men under 1800-talets lopp förvandlades tanken om kvinnan som ”hemmets ängel” till ett argument mot förnyelse och frihetstankar.²⁸ De värderingar som det moderna genombrottet vände sig mot hade alltså, paradoxalt nog, sina rötter i upplysningstiden.

Under 1800-talet utvecklades uppfattningen om att kvinnan i och med moderskapet och som fostrare gjorde sin insats för folket och för nationen. Den här synen fick sina främsta finländska förespråkare i Zacharias Topelius och J. V. Snellman, som talade om kvinnornas rätt till likadan utbildning som den mannen var berättigad till. För en utbildad kvinna var det dessutom lättare att förstå och råda mannen, ansåg Snellman. Motståndarna till kvinnoemancipationen kopplade ihop den med socialismen, och kunde på det sättet hävda att den privata äganderätten såväl som mannens roll som familjens överhuvud var i fara. I den här tankegången blev äktenskapet och hemmet heliga och bestående garantier för det goda samhället.²⁹ Kvinnan skulle alltså vara ”hemmets ängel” som skapade en varm stämning för man och barn. Till denna diskussion hörde också den eldfångda frågan om preventivmedlens moraliska berättigande.³⁰

Det var just i motsättningen mellan begreppet ”hemmets ängel” och strävan efter emancipation som det sena 1900-talets kvinnoforskare tog avstamp. De skrev om kvinnliga författare och kvinnliga konstnärer, om spänningen mellan traditionen och den nya frihetslängtan. De rörde sig kring tematiken att vara maka och mor, eller att vara en skapande människa. Att skriva in i kanon, att lyfta fram i ljuset, att berätta om de livsverk som glömts bort, de öden som en större publik aldrig hade hört om. Samtidigt fick det moderna genombrottet sin beskrivning, den här gången utifrån ett kvinnligt perspektiv som skärskådade kvinnors villkor och förutsättningar, förde in dem i diskussionen, ut ur marginalen.³¹ Man har publicerat brevväxlingar i kommenterade utgåvor som ett sätt att synliggöra privata reflexioner om livet, moderskapet och konstnärskapet, för att referera ögonvittnesskildringar av ett nätverk av kända vänner, och återge tidsandan.³² Vägen av ny forskning födde också biografier om kvinnliga konstnärer och författare – och om manliga för-

fattares och konstnärers hustrur. Man har velat lyfta fram hustrun som en individ på egna villkor.³³

Samtidigt började man också ställa frågor om manlighet – hur skulle man se den och definiera den i ett historiskt perspektiv?³⁴ Det mångfasetterade i både kvinnobilden och mansbilden har sedan dess fått alltmer utrymme. Det har inte bara handlat om att synliggöra det kvinnliga utan om att se de olika sidorna hos det sena 1800-talets och sekelskiftets könsroller.³⁵ Naturligtvis är den här boken också ett led i att lyfta upp ett enskilt kvinnoöde som har fallit i skuggan av den kända mannen. Men samtidigt hör den än mer hemma just i den nyare traditionen av att skärskåda det komplexa som gällde både kvinnor och män. Och framför allt handlar den här boken om adelskapet, en krets där man var van vid ett mera frisinnat aktörskap som på många punkter passade dåligt ihop med borgerlighetens ideal, både då det gällde kvinnligt och manligt.³⁶

Den borgerliga manlighetens frammarsch är ett av 1800-talets stora fenomen. I Sverige ställdes bilden av den lättsinniga adelsmannen mot bilden av den borgerliga mannens dygder som samhälls- och nationsbärare.³⁷ I Finland däremot verkar adelsmännen ha anammat de borgerliga dygderna snabbare, troligen för att den socioekonomiska differentieringen inte var lika skarp.³⁸ Men för den nya borgerliga mannen fanns ett dilemma: att veta var man stod på den sociala rangskalan var inte längre lika enkelt i en värld där inkomsten hade ersatt ägandet.³⁹ Det här lyser mellan raderna i Albert Edelfelts brev till sin mor: noggrannhet med klädedräkten – den yttre apparitionen – som han ville att skulle avspegla både börd och modernitet. Samtidigt grubblandet över pengar, också under sådana tidpunkter då de inte var en bristvara, och många redogörelser om franska vänners och bekantas ärvda förmögenheter, stadsresidens och lantställen.

Till de borgerliga manliga dygderna räknades karaktärsstyrka, självständighet, viljekraft, tankeförmåga, arbetsförmåga, plikttrohet, mod och patriotism. Det var familjeförsörjaren som karaktäriserades av dessa egenskaper, men tiden bjöd också på andra manlighetstyper, som bohemen och flanören.⁴⁰ Familjeförsörjaren växte fram genom danande av karaktären. Med sin karaktärsfasthet kunde den borgerliga mannen blicka självsäkert på världen och se sig själv som en självklar norm i relation till män från andra samhällsgrupper, men också i relation till kvinnorna. Samtidigt var blicken orolig – både för egen del och för ständsbrödernas – i och med att den borgerliga mannen insåg hur svårt det var att både uppnå den så kallade karaktärsfastheten och att bibehålla den.

Det gällde att inte förvandlas till en bohem eller flanör eller något ännu värre redan i unga år.⁴¹ Därtill kom nervositeten och neurastenin som var tidens diagnoser också för män, och de rimmade illa med tanken om den borgerliga manlighetens stabila karaktär.⁴² Man har sett perioden från 1870 till sekelskiftet 1900 som en kris för manligheten: det borgerliga mansidealet hade konsoliderats, men samtidigt fick den borgerliga mannen försvara sig både mot kvinnorörelsen och mot sådana drag som ansågs vara uttryck för svag karaktär eller någon defekt.⁴³ Också Albert Edelfelt satt många gånger i sin ateljé och funderade på vad han egentligen var – och vad han borde vara. Någon patriarkalisk familjefar var han inte, det låg inte i hans karaktär, konstaterade han. Samtidigt var han inte heller en vän av kvinnorörelsen och de uttalade emancipationskraven.

Mannen rörde sig i det offentliga, kvinnorna skapade hemmet – så löd den allmänt omhuldade uppfattningen. Och därför talade man inte mycket om faderskapet i den pågående samhällsdiskussionen, förutom om mannens roll som försörjare och som den som såg till de lite äldre pojknas moraliska kompass i egenskap av familjens överhuvud. Ändå var familjen en av grundstenarna när det sena 1800-talets man skapade sin position i samhället.⁴⁴ Men i privat korrespondens finner man faderskapets glädje och mäns entusiasm över sina barn.⁴⁵ Det gör man också i Albert Edelfelts brev.

Förnimmelsen av en rämnande idyll är på många sätt närvarande i Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts brev – inte minst i frågan om äktenskapet. Och detta även om de tycks ha kunnat lösa sina ekonomiska problem på ett praktiskt fungerande sätt och familjens enhet verkligen erbjöd barnet den materiella trygghet som det var meningen att den skulle göra.

Societeten: herrgårdar och stadsresidens

När man talar om det sena 1800-talets rämnande idyll är det inte enbart äktenskapet och familjen som man kommer in på. Samhällsdebatten var ett symptom på och en katalysator för den stora förändring där ståndssamhället övergick i ett borgerligt samhälle, där de ärvda positionerna i viss mån ersattes av *the self made man*, där ståndsmässig utbildning förvandlades till utbildning och yrkesmässigt kunnande, där den stora förmögenheten inte längre låg i jordegendomen, utan i den nya industrin.⁴⁶ Viktig i det här sammanhanget är emellertid insikten om att värderingar och attityder förändras långsamt, som Schumpeter också

har konstaterat. I sina verk gör han en skarp analys både av det gamla adelskapet och av det framväxande borgerskapet. Adelskapet kunde ofta anpassa sig tillräckligt för att möta moderniteten på det ekonomiska planet, medan förhållningssättet på ett politiskt och privat plan lika ofta var mera konservativt.⁴⁷

Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt rörde sig i en högreståndsmiljö där stadsresidensen och herrgårdarna bildade den fysiska omgivningen. Det var storfurstendömet växande huvudstad Helsingfors med sin societet och de stora godsens i östra Nyland – ”Pernå société” – liksom familjen de la Chapelles Saaris i Tavastland. Då denna societet definierade sig själv, utgick den från en nyanserad bedömning av börd, nätverk och samhällsposition – med tonvikt på bördens och nätverken. Societeten var en krets med släktskapsband, vänskapsband och bekantskapsband, en krets där man kunde vänta sig att umgås med gelikar. Samtidigt var det en glidande social skala med en inre sfär och ytterkanter, allt i enlighet med kombinationen av börd, nätverk och samhällsposition. Hur man bedömde varandra förändrades i takt med att det omgivande samhällets ekonomiska strukturer förändrades, om än med en viss fördröjning och ibland något motvilligt.⁴⁸

I den här boken står Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt mitt emellan arvet och framtiden. Dels var de bundna av den omgivande sociala sfärens oskrivna regler, av det som ansågs *comme il faut*. Dels var de bundna av sina egna tankar och preferenser kring samma tema. Det var inte alltid lätt att orientera sig i en värld där adelskapet betydde allt mindre, men där det trots allt fortfarande omgavs med en viss strålgans. Att möjligheten till utkomst fanns på borgerlighetens arenor var både en stötesten och en hisnande frihet. För Ellan de la Chapelle var det omöjligt att nå dit, eftersom adelskapet stod i vägen för den utbildning hon ville skaffa sig. Men för Albert Edelfelt betydde utbildningen att han kunde slå sig fri från traditionen – han behövde inte bli tjänsteman utan kunde leva den skapande kosmopolitiska individens vardag i storstaden Paris. Till detta bidrog också att han inte hade någon herrgård där jorden skulle brukas.

Hur välja de rätta orden för att beskriva Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts sociala skikt? Ordet *högreståndsmiljö* är ett medvetet val och genomgående i hela boken, för att beskriva det skikt av högborgerlighet och adelskap där den sociala skiljelinjen ofta var mer än glidande, men där referensramen och självförståelsen knöt an till ståndssamhällets värld, inte till en senare överklass. Där det låter sig göra, det vill säga där

det finns en tydlig och definierbar skillnad, används orden *adlig*, *adelskap* och *borgerlig*, *borgerskap*.⁴⁹

Forskningen kring denna högre ståndsmiljö innehåller beskrivningar av glans och fågring, men också av förändring över tid, av uppgång och nedgång. Mot slutet av 1800-talet och kring sekelskiftet 1900 var förändringen påfallande snabb och explicit uttalad, och därför är intrycket av en rämnande idyll så påtagligt. Forskningen har ofta närmat sig den rämnande högre ståndsidyllen genom att analysera skönlitterära författares beskrivningar, genom tidningsdebatter, upplysningslitteratur och handböcker kring ett särskilt tema, genom brevväxlingar från många släkter och familjer, eller inom bara en familj eller släktkrets, samt genom enskilda personers karriär och positionering.⁵⁰ Brytningspunkterna å sin sida brukar stiga fram genom händelser som franska revolutionen, genom uttryck som *det långa 1800-talet*, alltså perioden från 1789 till första världskrigets slut 1914, eller det mera specifika *det moderna genombrottet*, som brukar förläggas till åren 1870–1905. Att skriva in Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt i det moderna genombrottet ger ytterligare en beskrivning av det rämnande ståndssamhället.

Historien om Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt

Ellan de la Chapelles kusindotter och senare styvdotter Elsa von Born började under 1930-talet ge ut böcker om sin uppväxt och om människor som hade stått henne nära. Hon skrev en kort biografi över Ellan de la Chapelle i boken *Skönhet och hjärta*, som utkom 1941. Elsa von Born skrev i en tid när man i de högre stånden var redo att glänta på dörren för att visa sin värld för andra. Det var en värld som redan hade försvunnit som samhällsordning, och förändrades snabbt också i kulturhistorisk bemärkelse. Kretsen hade vidgats, möjligheterna hade blivit fler, friheterna större. De oskrivna reglerna höll på att luckras upp. Då var det dags att blicka tillbaka och nostalgiskt beskriva en svunnen tid. Elsa von Borns far, Viktor Magnus von Born, var *den siste lantmarskalcken*, och hennes bror Ernst von Born kallades *den siste hövdingen*. I en värld där männen bar sådana epiteter, hörde kvinnorna till det privatas sfär som hustrur, som mjuka och goda mödrar. Men i Elsa von Borns värld var kvinnorna dessutom stolta och starka – och politiskt engagerade. Elsa von Born var också noga med att berätta om herrgårdsfruns arbete, hennes administrationsförmåga och ekonomiska kom-

petens. Allt detta beskrev hon målande, i stora svepande drag. Texten böljar fram genom åren med brevcitat ur familjearkivet, ofta så att en mening rycks lös ur sitt sammanhang och placeras i ett stycke tillsammans med lika lösryckta citat från en period på flera år – i en till synes alldeles logisk helhet. Elsa von Borns sätt att berätta är medryckande och modernt – hon liksom översatte den gamla slutna adelsvärlden så att den passade in i hennes egen tid, för den stora allmänhet som nu fick ta del av den. Med facit i hand – det vill säga med högen av brev i sin helhet på forskarens skrivbord – kan man lugnt säga att Elsa von Born bara gläntade på dörren. Hon skrev i en tradition som senare herrgårdsforskare har kallat ”herrgårdsmemoarer” – det subjektivt upplevda som kunde vara självförhärlikande eller till och med polemiskt.⁵¹

Elsa von Borns böcker representerade en röst inifrån, medan forskare har ägnat sig åt en djup analys av adels- och herrgårdskulturen.⁵² Den växande tillgången till dokument ur det privata har möjliggjort en alltmer mångfasetterad inblick i denna en gång så slutna värld. I och med herrgårdssamhällets nedgång och upplösning har arkivmaterial deponerats på och donerats till institutioner där de har blivit tillgängliga för forskare från olika discipliner.⁵³ Ett exempel på en herrgård där både själva gården och arkivmaterialet har donerats är Elsa von Borns barndomshem Sarvlaks i Pernå. Sarvlaks testamenterades till Svenska litteratursällskapet i Finland av den sista manliga ägaren Ernst von Born.⁵⁴ Det är i och med detta som delar av Ellan de la Chapelles korrespondens har blivit tillgänglig.

Adelsmän, och särskilt kända sådana, har ofta lämnat efter sig flera spår genom brokiga samlingar av bevarade dokument. Dels har kvinnorna i deras närhet stått i det privata redan från början, dels har man inte upplevt det som lika viktigt att bevara deras dagböcker, brevväxling, hushållsböcker och boksamlingar. För att komma adelsdamerna på spåren har man vävt samman kvinnoforskningen och en bredare blick på samhället, det har varit viktigt att vidga horisonten från det personliga till att betrakta deras samtid och ställa frågor om livsvillkor och förutsättningar utgående från det.⁵⁵ Såsom redan konstaterats, hör också den här boken till forskningen om adelskvinnors liv.

Albert Edelfelts yngsta syster, Berta Edelfelt, ägnade de sista decennierna av sitt liv till att ge ut utdrag ur broderns korrespondens med deras mor Alexandra Edelfelt. Det resulterade i fem volymer: *Drottning Blanka och hertig Karl* (1917), *Resor och intryck* (1921), *Liv och arbete* (1926), *Middagshöjd* (1928) och *Kring sekelskiftet* (1930). Böckerna bildar

en kronologisk berättelse om den berömda brodern och hans verk. De är skrivna i efterklngen av den nationalism som med stolthet såg den finländska kulturen bli både nordiskt och internationellt uppmärksammat under 1880-talet och som under de så kallade förryskningsåren ställde sig i det politiska motståndets läger. Målgruppen var delvis de som varit med då, men framför allt en yngre generation. Berta Edelfelt skrev med flytande penna och händelserna avlöste varandra i ett raskt tempo. De ibland långa och ibland korta citaten varvade hon med sin egen berättarröst. På det sättet utelämnade hon obekväma passager och händelser helt och styrde läsarens uppfattning till det bästa i alla sammanhang. Hennes verk var det första ledet i en ytterligare kanonisering av Albert Edelfelt.

Under 1930-talet hjälpte Berta Edelfelt den unga konsthistorikern Bertel Hintze, som arbetade med den första biografen om Albert Edelfelt ur en traditionellt konsthistorisk synvinkel. Hintzes katalog över Edelfelts verk är fortfarande grunden för forskningen, och det är säkert mycket Berta Edelfelts detaljerade kunskap om sin brors verk som man kan tacka för det. Men hon visade inte broderns brev för Hintze. År 1935 donerades brevsamlingen till Svenska litteratursällskapets arkiv – i en låst kista som inte fick öppnas på 50 år. Före det hade Berta Edelfelt sett till att förstöra både enskilda sidor och hela brev – sådant som hon upplevde att inte var förenligt med bilden av hennes bror, sådan som hon ville att den skulle vara. Hennes beslut hade förstås mycket att göra med det gamla ståndssamhällets oskrivna regler: vad man framhävde, vad man slätade över och vad man aldrig sade högt.

”Le mariage est la seule carrière des femmes” – Hintze upprepade Ellan de la Chapelles ord så som Elsa von Born citerade dem. Hans analys av Ellan de la Chapelles ord blev sedan: ”För henne var detta äktenskap ett ’parti’, där hon förenade sina öden med hans ryktbarhet, hans ställning och hans lysande societetsförbindelser.” Det beskriver mer än väl hur ordens innebörd förändras när de citeras lösryckta ur sitt ursprungliga sammanhang. Hintze citerade därefter Berta Edelfelt: ”Han fann, att ’huru mycket han än arbetade, huru mycket han än sålde, han aldrig skulle kunna förskaffa sin hustru det liv i Paris, som hon drömt sig.” Hintze visste att Berta Edelfelt hade bränt en del av sin brors brev, och att hon ville styra hans eftermäle till det bästa, enligt sin egen uppfattning. Kanske var det därför som han avrundade med: ”Vi ha ej skäl att närmare ingå på detta äktenskaps historia. Det torde knappast heller vara möjligt att längre få en helt opartisk uppfattning om enskildheterna

i detta drama – –.”⁵⁶ Men i de tidigare styckena i äktenskapskapitlet hade Hintze redan skapat ramen för berättelsen: den där kvinnan stod i vägen för konstnärshjälten.

Efter att Edelfelts brev blev tillgängliga 1985 har en ny våg av forskning om Edelfelt kommit igång.⁵⁷ Anna Kortelainen är en av de mest aktiva forskarna, som har skrivit in Edelfelt i en nyanserad kulturhistorisk kontext, både vetenskapligt och skönlitterärt. Hon har också forskat om kvinnorna omkring honom: den franska älskarinnan och modellen Virginie samt hustrun Ellan de la Chapelle.⁵⁸

Också min egen forskning om Albert Edelfelt skriver in honom i en omfattande samhällelig och kulturell referensram. Edelfelt målade det som han själv kallade ”solskensstycken”⁵⁹ – ljusa bilder av herrskapets till synes sorglösa sommarfirande. Idyllen. Men hur såg idyllen ut i verkligheten? Vad finns bortom solljuset som sveper in interiörerna, trädgårdarna och landskapen i en skimrande dager, vad finns bakom den tekniskt suveräna ljusbehandlingen? Det är herrgårdssamhällets sista decennier som Edelfelt målar fram. Det är det rämnande ståndssamhället, den framväxande borgerligheten, kvinnor som mödrar och ärbara hustrur, men också som glädjeflickor, som stiger fram bakom konstverken. Det är värderingar och ideal som målas upp – och forskarens arbete blir att pussla ihop något av en verklighet genom de bevarade breven.

Kring det moderna genombrottets tematik har jag kretsat i många publikationer och i avhandlingen *Idyll eller verklighet? Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson i det moderna genombrottets ambivalens* (2010).⁶⁰ Hit hör också mina artiklar om bildkonstens möte med skönlitteraturen och dess beröringspunkter i den verkliga världen.⁶¹

Tre bloggtexter som jag skrev 2019 om hur Edelfelt navigerade på den så kallade äktenskapsmarknaden, hur han balanserade kärleken och ståndssamhällets oskrivna regler, blev gnistan till det här manuskriptet.⁶² Adelsmannens position mellan tradition och förnyelse – den svåra och ambivalenta balansgången som också blir tydlig i den här boken – har jag tidigare utforskat bland annat tillsammans med Henrika Tandefelt. Vi har granskat Albert Edelfelts och Viktor Magnus von Borns sociala positionering – bland annat valet av äkta hälft – och iscensättning av sig själva i ”Aatelismiehen valinnat porvarillistuvassa yhteiskunnassa. Taiteilija Albert Edelfelt ja vapaaherra Viktor Magnus von Born n. 1870–1900” (2013).

Att ge ut Albert Edelfelts korrespondens i en utgåva som är trogen originalet har varit angeläget för Svenska litteratursällskapet i Finland. Inför 150-årsjubileet 2004 samarbetade jag med Rainer Knapas, Nora Ervalahti och Laura Mattsson kring den kommenterade brevtgåvan *Albert Edelfelt och Ryssland. Brev från åren 1875–1905*. Boken behandlar Edelfelts relation till Ryssland, där skeendena kretsar delvis kring kejsarfamiljen, men framför allt kring förtjusningen i den ryska arvtagerskan Sophie Manzey, frieriet under kristallkronorna och den uppslagna förlovningsen.

Svenska litteratursällskapets digitala utgåva av Albert Edelfelts brev till modern Alexandra, *Albert Edelfelts brev – en digital brev- och konstutgåva* publicerades 2014–2020 av mig, Henrika Tandefelt och Elisabeth Stubb. Detta verk för samman alla de bevarade breven med Hintzes verkkatalog, så att man kan följa ett identifierat verks tillblivelsehistoria i detalj genom breven. Också personer och platser har identifierats och gjorts sökbara. Utgåvan visar Edelfelts enorma sociala nätverk, och man kan följa hans europeiska kosmopolitism.

Att män oftast lämnar flera spår efter sig än sina hustrur håller streck också i det här sammanhanget. Oändligt mycket mindre har skrivits om Ellan de la Chapelle.⁶³ Själv kom jag henne på spåren i ett tidigt skede av min akademiska bana. Jag slukade Elsa von Borns *Skönhet och hjärta*, men känslan av att det fanns så mycket mera att säga lämnade mig aldrig och jag förstod snabbt att nyckeln fanns i arkivet. Jag skrev in Ellan de la Chapelle i min doktorsavhandling 2010, där hon och hennes kusin Hulda von Born (f. Berndtson) representerar modernitetens kvinnliga röst i högrestånd- och herrgårdsmiljön. Samma år utkom en populärvetenskaplig artikel, ”Ellan de la Chapelle – ambivalent radikal i det sena 1800-talets Helsingfors-societet”, där jag placerade henne i Helsingfors-societeten. Därefter utforskade jag hennes läsning av det moderna genombrottets litteratur och hennes åsikter om det som hon läste i ”På tröskeln till Utopia – två finländska adelsdamer läser det moderna genombrottets emancipationslitteratur” (2012). Både fysiskt och psykiskt illamående var temat för artikeln ”Terveyden ja onnen ehdot. Avioliitto kahden naisen elämän punaisena lankana” (2015), där jag bland annat granskade hennes isoleringskur på Diakonissanstalten 1893. Ellan de la Chapelle finns också med som en bifigur på olika plan i de artiklar som jag har skrivit om Hulda von Born.⁶⁴

Min länge påtänkta biografi om Ellan de la Chapelle har i den här boken snarare förvandlats till en dubbelbiografi – just eftersom det sena

1800-talets stora samhällsomvälvningar så gott som kräver ett dubbelt fokus på både den manliga och den kvinnliga kontexten. Det ena blir omöjligt att förstå utan det andra, och vice versa. Det är också därför som den här boken handlar om så mycket mera än Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt.

Till läsaren

”Varje olycklig familj är olycklig på sitt eget vis”, skrev Tolstoj. Ända sedan Hintzes biografi kom ut har den stora publiken varit medveten om att Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts äktenskap inte hörde till de harmoniska. Till och med Elsa von Born avslöjade disharmonin mellan dem.

Under årens lopp har frågorna kring detta äktenskap – och inte minst kring Ellan de la Chapelles person – varit många. De har ställts av forskare, journalister, museibesökare och många andra. Det är en sanning att ingen kan veta hur ett äktenskap egentligen ser ut, och hur det förändras under årens lopp – utom makarna själva. De ögonblicksbilder som förmedlas utåt är bara brottstycken av sanningen. Att dessutom rekonstruera ett äktenskap långt över hundra år senare är en vansklig uppgift, så mycket har gått förlorat och blivit förstört. Men mycket går också att läsa mellan raderna i det som finns kvar, mycket går att ana. Där den bevarade korrespondensen har lämnat tomrum, finns i den här boken öppna frågor. De kanske pekar i rätt riktning.

I den här boken kommer Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt själva till tals genom sina bevarade brev: hennes historia och hans historia. Det är därför som texten innehåller så många citat. Det är också därför som den här boken koncentrerar sig på det personliga, på privatlivet, medan Albert Edelfelts konst och andra engagemang bara bildar en bakgrund. Detsamma gäller bokens bilder: de är inte de bejublade Salongstavlorna, utan privata bilder ur fotografialbum, brev och skissböcker, för att illustrera människor och miljöer. Många av dem har varken identifierats eller publicerats förut. Bilderna berättar också sin egen historia om makarna Edelfelts familjeliv.

Den här boken ska kunna läsas på flera nivåer. Det är historien om makarna Edelfelts äktenskap med sina glädjeämnen, tvister och sorger. Därför är texten skriven med ett starkt narrativ som för själva berättel-

sen framåt. Upplägget är mera kronologiskt än tematiskt – det är historien med alla sina repliker, den som aldrig har berättats förut som en helhet. Den vetenskapliga referensramen går att följa främst i noterna.

Samtidigt är den här boken en beskrivning av det sena 1800-talets kvinnliga och manliga roller, av sedesamheten och dubbelmoralen. Detta finns invävt i berättelsen, som en kontextualisering där personerna och händelserna ställs i relation till större skeenden och tankemönster i tiden. Som en röd tråd genom hela boken löper den skönlitteratur, den lyrik och de dramer som Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt läste. De handlade ju ofta om just "äktenskapsfrågan", som samtiden kallade det. Detta grepp är ett sätt att beskriva tidsandan, fånga det moderna genombrottets idéer, som de båda var väl bekanta med, och som de också medvetet skrev in sig själva i. Här ställs dessutom frågan om det moderna genombrottets natur: för vem var det ett modernt genombrott?

Men framför allt är den här boken också en beskrivning av samhällets strukturer: av individen och gruppen, av social positionering. Berättelsens stora ram är makarnas socioekonomiska position, främst i relation till deras egen referensgrupp – det som de kallade Helsingforssocieteten, ibland också till Parissocieteten. Historien blir universell i och med att den beskriver den betydelse som släktbakgrund, nätverk, pengar, materiella ting som kläder och heminredning, inflytande och anseende har för individen.

Helsingfors- societeten

Helsingfors

Scener för den här boken är konstens huvudstad Paris, kulturkretsarna i de nordiska huvudstäderna Köpenhamn och Stockholm, palatsen i det kejserliga S:t Petersburg, men framför allt storfurstendömet Finlands huvudstad Helsingfors och dess högre ståndskretsar – societeten. Hur mycket kosmopolit Albert Edelfelt än blev, hur mycket Paris än blev hans andliga hemvist, och hur mycket Ellan de la Chapelle än längtade bort från storfurstendömet lilla huvudstad, så måste deras äktenskap ses mot bakgrunden av Helsingfors. Det var hemstadens sociala koder som ledde till att de valde varandra, och hemstaden hade sin roll i hur deras äktenskap utformade sig.

Helsingfors hade på kejsar Alexander I:s befallning gjorts till storfurstendömet Finlands huvudstad 1812. I kriget 1808–1809 hade Ryssland erövrat Sveriges östra riksdal, och gjort den till ett autonomt storfurstendöme med kejsaren som storfurste. Ett nytt storfurstendöme och en ny huvudstad – ett nytt kapitel. Nu vidtog omfattande stadsplanering och byggnadsarbeten för att skapa en stad som levde upp till sin nya värdighet.

Detta var också början för den nya Helsingforssocieteten. Det var en brokig skara: många kom från Åbo, som dittills hade varit residensstaden, många kom från trakten omkring Helsingfors, men många kom också från andra håll, lockade av det nya storfurstendömet s möjligheter.¹ Den nya Helsingforssocieteten vävdes samman av människor som hade med sig sin livsstil, sin världsbild – de socioekonomiska markörer som de redan hade etablerat och som styrde deras beteende: vad de livnärde sig på, hur de formade sina sociala relationer, vem de gifte sig med, hur de bodde, vad de konsumerade. Samtidigt var de färdiga att anpassa

Till en början bodde det gamla adelskapet i Kronohagen, i närheten av Elisabetsskvären, medan Senatstorget och Salutorget var den ekonomiska elitens kvarter. Storfurstendömets tjänstemän bosatte sig i kvarteren kring Kaserntorget, så också släkten de la Chapelle. Detalj av karta av Helsingfors från 1878.

detta till de nya möjligheter, normer och krav som de gamla svenska landskapens nya ställning som ryskt storfurstendöme förde med sig.²

Och storfurstendömet skapade goda möjligheter för många. Eftersom de högsta posterna i den nya statsadministrationen var reserverade för adelsmän, var det många som adlades under 1800-talets lopp.³ En del medlemmar av gamla svenska adelsätter blev upphöjda i friherrligt eller grevligt stånd. Alla dessa personer – både nyadlade och medlemmar av äldre ätter – var oftast på ett eller annat sätt knutna till Helsingforssocieteten, som på detta sätt växte och utvidgades.⁴ Då universitetet flyttade från Åbo till Helsingfors 1828, utökades societeten med det som skulle bli det nya *bildningsborgerskapet* eller *kunskapseliten*.⁵ Den växande staden bjöd även på ypperliga möjligheter för köpmännen, och de större handelshusens familjer kunde räkna sig till Helsingforssocieteten.⁶ Mot slutet av seklet blev Helsingfors också entreprenörernas stad.

Svaret på vem som räknades till societeten varierade naturligtvis beroende på vem man frågade. Societeten var alltid indelad i grupper, och då den växte uppstod allt fler grupperingar i ett finmaskigt nätverk där man utgick från social bakgrund, profession, bildning och förmögenhet – så småningom också språk. Från seklets mitt debatterade man alltmer sinsemellan. Utmärkande var dock fortfarande att de flesta – åtminstone inom de överblickbara inre kretsarna – kände varandra.

Att positionera sig geografiskt var en social markör. Under 1800-talets första hälft bodde det gamla adelskapet gärna i Kronohagen, i trakten kring Elisabetsskvären. De nyadlade höga tjänstemännen som bodde i de nya kvarteren kring Kaserntorget gjorde det uttryckligen för att särskilja sig från de välbärgade handelsfamiljerna som föredrog kvarteren kring Senatstorget och Salutorget.⁷ Det var först från och med 1870-talet som stadens inre geografi förändrades så att kvarteren kring Esplanaden också började räknas in i den ekonomiska elitens sfär.⁸ Samtidigt delade dessa grupper en livsstil med stadsresidens och herrgårdar – och fenomenet att bo i en villa utanför staden blev mot slutet av seklet en ny gemensam nämnare.

Under 1800-talets lopp förvandlades den grupp som i början kunde kallas ståndspersoner alltmer till ett bildningsborgerskap. Senatorsadelskapet smälte så småningom ihop med professorseliten, det ledande handelsborgerskapet och entreprenörerna. Nu kände man inte heller varandra på samma sätt som förut. Många fann sig dessutom tillhöra en språkminoritet som stod på tröskeln till ett nytt århundrade, med ett helt nytt politiskt landskap.⁹

Under tiden förvandlades också själva staden från en småstad till storfurstendömet största – med allt vad detta innebar av kulturliv, växande folkmängd, industrialisering och politiska grupperingar. Helsingfors var staden som under 1800-talets sista årtionden mer än fyrdubblade sin befolkning.¹⁰ Den urbana geografin förändrades både socialt och till det yttre. Stadens hjärta förvandlades till en innerstad där de gamla empirehusen i trä ersattes med stora stenpalats. Den nya pulserande tiden ryckte in i form av en stor järnvägsstation. Banker, försäkringsbolag och hotell skapade en känsla av modernitet. Bildkonsten och skulpturen fick sin hemvist på Ateneum. Och ett stenkast längre bort byggde man det nya Nationalmuseet, för att samla och bevara nationens historiska minnen och skatter. Helsingfors var staden som bredde ut sig åt olika håll: societeten hittade nya områden och arbetarna befolkade sina. Helsingfors var staden där det elektriska ljuset så småningom tändes, där vattenklosetter installerades i nybyggda hus för de välbeställda.¹¹ Och de välbeställda damerna grundade kvinnoföreningar för att hjälpa arbetarkvinnor och deras barn, och för att engagera dem för olika politiska partier.¹²

Den här bokens tyngdpunkt är förlagd till den tid då många av storfurstendömet ståndspersoner redan decennier tidigare hade etablerat sig i Helsingfors med sitt arv, såväl det materiella som det kulturella. De hade anpassat sig till den nya administrationen i imperiets hägn, och de hade byggt upp en ny tillvaro. De hade bildat en ny societet med sina särskilda egenheter vid Europas utkant, men – trots sin geografiska placering – med kosmopolitiska förtecken. De hade skapat ett nytt arv som de förväntade sig skulle förvaltas och bäras vidare av följande generationer och in i den moderna tiden som de stod på tröskeln till. Att detta arv måste omvärderas och omförvandlas många gånger står klart.

Helsingfors, så som det tedde sig för Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt från början av 1870-talet, var det kejserliga storfurstendömet lilla huvudstad. Med ett eget universitet, Kejserliga Alexandersuniversitetet, som bildningsväg för den lilla envisa societetens söner – såvida de inte valde militärbanan i det stora imperiets tjänst. Med kejserliga tjänstemän, nyadlade och gammal svensk adel, ett växande borgerskap, förmögna entreprenörer, anrika gods och nyare herrgårdar på en tågresas avstånd, släktingar och bekanta i Stockholm och S:t Petersburg, höga förhoppningar och svarta får.

Helsingfors, med lantdagen som sammanträdde med släktens huvudmän som representanter, finsksinnade och svensksinnade, universitetsmän och godsägare, alla dessa som grälade om storfurstendömet relation till kejsaren och imperiet. Med studentavdelningarna där unga män tränades både som akademiker och politiker. Med dagspressen som skrev så att pennan glödde om dagens meningsskiljaktigheter, om teater och konst i den lilla staden, om rykten från S:t Petersburg, bulletiner från utlandet. Men också om vem som gifte sig med vem – så att societeten alltid visste hur förmögenheter parades ihop eller skingrades, så att de visste vems karriär som kanske kunde få ett uppsving, vilken utnämning som var att vänta. Huvudstaden där societeten fortfarande var en liten krets där de flesta kände varandra.

Livet löpte i sina invanda fåror. Den så kallade *säsongen* med baler, soiréer, släddpartier och träffar på skridskobanan, med teaterbesök och musikaftnar, tillbringade man i staden. Till sommaren flyttade man ut till herrgården, gästade släktingar på deras lantegendomar, eller hyrde ett lämpligt sommarviste. Det här var det givna mönstret som societetens unga fick lära sig ända från barnbjudningarna hemma hos varandra, genom att iaktta sina föräldrars livsmönster för att själva några år efter sin konfirmation bli en del av det.

En oskriven regel inom en del av Helsingforssocieteten verkar ha varit att de unga då de närmade sig ungefär 20 års ålder fick åka med en förälder eller en annan släkting på en resa för att bese Europa – en bildningsresa som kan ses som en efterklang av 1700-talets *grand tour*. Meningen var att se de platser, den arkitektur och konst man hade läst om i läroböckerna, gå på museer och teatrar, och framför allt polera sina språkkunskaper med praktisk övning på ort och ställe. En sådan resa varade ofta några månader och bestods både unga män och kvinnor. För en del män blev vistelsen utomlands långvarigare med studier vid utländska universitet eller institut. Också senare i livet reste många för att bygga på sin kunskap – kosmopoliterna var en växande skara.¹³ Till detta kom vistelserna vid Europas bad- och kurorter – en naturlig del av societetens livsföring. Dit reste man för att roa sig och hitta en lämplig äkta hälft, för att vila sina nerver eller få hjälp mot en fysisk åkomma. Enligt tidens uppfattning kunde nämligen vem som helst besöka en kurort, och dagsprogrammet svarade mot denna beställning: vila och hälsosamma bad under dagen och olika slags divertissemang och baler under kvällen.¹⁴

Det fanns tre sätt att resa från Helsingfors till det övriga Europa och framför allt Paris. Man kunde åka med ångbåt via Hangö eller från Åbo till Stockholm. Därifrån kunde man fortsätta med tåg vidare genom Sverige, Danmark och Tyskland. Man kunde också ta ångbåten direkt till Köpenhamn och fortsätta med tåg. Eller så tog man nattåget till S:t Petersburg, och fortsatte med tåg via Baltikum och Tyskland. Reste man direkt tog det några dagar, men steg man av för att bekanta sig med städerna man passerade kunde det ta hur lång tid som helst.

I jämförelse med Helsingfors var Stockholm en storstad. Här fanns såväl konservativt borgerliga och aristokratiska kretsar som radikala kulturkretsar. Här umgicks finländska ädlingar med sina ståndsgelikar, även om de ekonomiska resurserna inte alltid gick att jämföra. Köpenhamn låg kulturellt närmare det övriga Europa, och här föddes och växte det sena 1800-talets nordiska kulturradikalism. En finländsk ädling, verksam inom kulturens eller vetenskapens fält, drogs ofta in i just de här radikala kretsarna. I Paris placerade sig en finländsk ädling på en glidande skala mellan aristokrati och borgerlighet, men ekonomiskt kunde han inte mäta sig med aristokratin. Var han konstnär, sällade han sig med fördel till de moderna, upproriska men samtidigt mondäna unga franska och utländska konstnärerna.¹⁵ Under resan från Helsingfors till Paris, via Stockholm och Köpenhamn, konfronterades gamla värderingar med nya. Tradition ställdes mot modernitet. Gjordes resan ofta, förvandlades ädlingen till en kosmopolit som passade in i var stad. Många nya värderingar lades till de gamla och många gamla modifierades betydligt. Det här skedde inte utan konflikter, sådana som också avspeglar sig i makarna Edelfelts äktenskap.

Släkten de la Chapelle

Fröken Ellan de la Chapelle, Kasärngatan 27. Ett trähus i två våningar i hörnet av Södra Esplanadgatan. Det här var det område där stadens nya ämbetsmannaelit hade slagit sig ner och byggt sina solida gårdar på Ellan de la Chapelles farfars, senator Richard de la Chapelles tid.¹⁶ Det var inte mycket som hade förändrats i mitten av seklet när Ellan de la Chapelle föddes. Hon var dotter till friherre Carl Victor de la Chapelle (1821–1893) och Julia Josefina Elisabet Lepsen (1829–1905).

Julia Lepsen kom från Saaris gård i Tammela i Tavastland. Hon härstammade från den balttyska släkten von Lep, vars förfäder figurerar i dokument från Reval redan på 1400-talet. Carl Victor de la Chapelle

var referendariesekreterare vid justitiedepartementet och tilldelades senare i livet titeln statsråd, precis som sin far. Släkten var en gammal svensk adelsätt och Ellan, eller Anna Elise som hon egentligen hette, hade således anor. Hon var familjens äldsta barn, född den 15 januari 1857 i Helsingfors. Två år senare föddes hennes bror Victor Eugen, som allmänt kallades ”Vicke”.¹⁷

För Ellan de la Chapelles familj var Saaris gård det självskrivna sommarvistet, men lantegendomen spelade också en avgörande roll i familjens försörjning. Saaris hade funnits i familjen Lepsens ägo sedan 1814. Det var Ellans morfars far Johan Wilhelm Lepsen (1769–1833) som köpt gården av sin granne och på så vis utökat sin jordegendom, som tidigare hade bestått av Mustiala gård. Han gjorde ytterligare ett egendomsköp, det närbelägna Lagerkulla. Allt detta ärvdes av hans son, officeren Johan Reinhold Lepsen (1795–1836), som kunde kalla sig en välsituerad man. Han var intresserad av arkitektur och ritade om huvudbyggnaden på Saaris. Det sägs att han gifte sig av kärlek med den 17-åriga Elise Desirée Baër (1811–1881), som kom från en herrgård i Uskela och var släkt med köpmannafamiljen Bremer i Åbo. Familjens välstånd hade alltså varit stort, men då dottern Julia och hennes man Carl Victor de la Chapelle tillträdde gården hade det smält ihop till något mera modest. Carl Victor de la Chapelle investerade i gårdens sågverksamhet och hade stora förlöpande krediter under hela sin tid som ägare.¹⁸ Ellan de la Chapelles brev tecknar bilden av att Saaris avkastning i kombination med faderns ämbetsmannalön gav familjen en stabil ekonomi, som dock inte tillät stora utsvävningar.

Ellan de la Chapelle och hennes bror växte upp i Helsingfors, storfurstendömet fortfarande ganska anspråkslösa men snabbt växande huvudstad. Vid det här laget hade de flesta i släkten positionerat sig söder om Esplanaden, inom synhåll från farfaderns hus på Richardsgatan, som vid det laget övertagits av hans son – Ellans farbror – referendariesekreteraren vid kammar- och räkenskapsexpeditionen Axel Fredrik de la Chapelle. Ett kvarter söderut, vid Kaserntorget, bodde faster Augusta med sin make, författaren och professorn Fredrik Berndtson. Också farbrodern, senatoren och prokuratorn Frans Richard de la Chapelle bodde vid Kaserntorget.¹⁹

Släktkretsen fick sin egen krönikör i författaren Elsa von Born, som var barnbarnsbarn till Richard de la Chapelle och barnbarn till Augusta

och Fredrik Berndtson. ”I hjärtat av staden lågo vid förra seklets mitt de fyra de la Chapelleska gårdarna”, berättar Elsa von Born i början av 1940-talet. Hon beskriver ”rymliga gårdsplaner med uthuslängor” för stall och vagnslider, ”ty de flesta förnämliga familjer hade hästar och ekipage på den tiden”. Här rymdes också en och annan ko, för att barnfamiljerna skulle få mjölk. Från släktens lantegendomar kom förråd av olika slag, och de bevarades i ”bodar med loft”.²⁰ Allt detta talar sitt tydliga språk om Helsingfors lantliga prägel, och om släktens gradvisa självhushållning: om hur herrgården på landet inte bara fanns till för att vara inkomstkälla eller sommarviste, utan också för att förse stadshuset med vardagens förnödenheter. Historikern Raimo Savolainen tecknar ungefär samma bild av de andra senatorshushållen, och påpekar att de var stadens största hushåll, när man räknar med tjänstefolket.²¹

Elsa von Born var noga med att framhäva släktens sociala position i staden. Det gällde att teckna bilden av en ”förnämlig” släkt, som förstod sig på vad som var passande. Hon skrev att de de la Chapelleska hemmen andades ”en viss herrgårdsliknande komfort”, och lät läsaren förstå att här fanns ett grundmurat välstånd. Släktens stadshus beskriver hon som ”trevna tvåvåningshus utan större utsmyckning”. Hon var noga med att skriva in släkten i en sparsmakad finländsk tjänstemannatradition, med ideal från Gustav III:s Sverige: ”Här var inte njuggt om utrymme i dessa gammaldags hus. Salongerna och matsalarna voro stora och ljusa [...]”.²² Samtidigt var det inte bara det gamla gustavianska arvet som Elsa von Born skildrar:

Salongens mahognymöbler hade sin givna stela och precisa uppställning, medan de stoppade sofforna och stolarna bildade mera hemtrevliga grupper. Enstaka antika pjeser, speglar samt familjeporträtt gävo det hela en viss förnämlig prägel. Herrummens inredning med skrivbord, bokskåp, gungstol m.m. var i regel utan lyx, likaså matsalens. Förmaken bestodo sig i regel kokettare möbler med överdrag i rött, gult eller turkosblått.²³

Läsaren anar en sofistikerad blandning av kulturarv: det enkla svenska och det mer komfortabla ryska. Perfekt för att avspegla släktens position som finländska tjänstemän: med den gamla svenska lagen som bas, i den ryska kejsarens tjänst. Det var så släktens medlemmar gärna profilerade sig – både vid mitten av seklet och senare.

Släkten de la Chapelle var stor: Elsa von Born talar om ”massor av jämnåriga kusiner”. Ellan de la Chapelles bevarade brev visar att de kusiner som stod henne närmast var Emelie, dotter till Frans Richard de la Chapelle, Hulda, dotter till Augusta Berndtson, Sigrid, dotter till Axel Fredrik de la Chapelle och Mimmi, dotter till Vilhelmina Antell. Det var bara för släktens ungdomar att ta ”några steg över gatan eller att springa över torget” då de ville träffa varandra, berättar Elsa von Born:

”Barnen hade även sina rymliga ’kamrar’ där de lekte och stegade eller mottogo sina vänner och skolkamrater.” Ville man leka kurragegömma fanns det ”ett otal” lämpliga garderober och skrubbar, trappuppgångar och andra utrymmen att gömma sig i. I denna romantiserade skildring flöt livet fram i sin stilla fåra: avbrott i vardagen var baler och andra festliga tillfällen, bröllop, barnsöl och släktens julbjudningar. Då släkten samlades behövdes de stora, ljusa salongerna och matsalarna, skriver Elsa von Born.²⁴ Hon själv var född 1879, och mer än något annat beskrev hon nog sina egna barndomsupplevelser. Barndomsupplevel-

Senator Richard de la Chapelles hus, som syns bakom staketet, låg i hörnet av Richardsgatan och Kaserngatan. I förgrunden syns den Liljenstrandska gårdens innergård med stall och bodar, typiska för empiretidens Helsingfors. Magnus von Wrights målning *Liljenstrandska gården om vintern* är från 1860.

ser som säkert kan ha varit liknande för Ellan de la Chapelle tjugo år tidigare.

Elsa von Born målar upp en både idyllisk och enhetlig bild av syskonen de la Chapelle, deras familjer och deras hem. Genom den bevarade korrespondensen inom släkten träder en mera nyanserad bild av släktens välstånd fram: allt från Axel Fredrik och Armida de la Chapelles mer än stabila ekonomi till Augusta och Fredrik Berndtsons relativa knapphet. Den lägger också till intresset för bildningen, skrivandet och den moderna litteraturen, som odlades särskilt hemma hos de båda nyssnämnda familjerna. Fredrik Berndtson skrev egna dikter och skådespel vid sidan av sitt värv som kritiker och redaktör. Barnen fick följa med honom på teatern, och åtminstone dottern Hulda hjälpte till med översättning och renskrivning.²⁵ Någon gång efter 1873 flyttade Axel Fredrik och Armida de la Chapelle bort från kretsen av gårdar mellan Esplanaden och Kaserntorget. I salongen i det nya hemmet på Bulevarden 10 umgicks ”vittert och fint bildat folk”, som Albert Edelfelts goda vän, kritikern och psykologen Hjalmar Neiglick, uttryckte saken. Armida de la Chapelles stora intresse var den franska kulturen och litteraturen, och hon tog med sina barn på sina resor. Hon intresserade sig för och välkomnade den nya moderna litteraturen – Karl August Tavaststjerna, August Strindberg och Émile Zola – så länge den höll sig inom en gräns: ”Skillnaden mellan smutsig tendens och skildringen av smutsiga scener.” Hon översatte följetonger från tyska och franska för Fredrik Berndtsons *Finlands Allmänna Tidning*, och hon skrev också själv anonymt ”små causerier” till landsortstidningarna. Hennes bror Kasten Antell var (tillsammans med Hulda Berndtsons make Viktor Magnus von Born) med om att grunda tidningen *Östra Nyland*, den andra brodern Axel Antell var chefredaktör för *Wiborgs Tidning* och svågern Elis Furuholm var redaktör för *Uleåborgs Tidning*. Kulturhistorikern Rainer Knapas beskriver hur adelsmännens engagemang i den nya borgerliga offentligheten representerades främst av just tidningspressen.²⁶ Det som inte hade varit riktigt *comme il faut* då Augusta de la Chapelle gifte sig med Fredrik Berndtson, hade 20 år senare blivit en del av societetens vardag.

När man betraktar släkten de la Chapelle, ser man en solid ämbetsmannatradition och ett dito välstånd – syskonen de la Chapelle besatt både ett socialt och ett kulturellt kapital. Senator Richard de la Chapelles goda ekonomiska och sociala ställning hade jämnat vägen för hans barn. ”Arvet var viktigast och utgjorde grunden för högadelns materiella välstånd och sociala status”, skriver historikern Johanna Ilmakunnas. Hon konstaterar att det kulturella arvet och det sociala kapitalet ”befästes genom uppfostran och giftermål”.²⁷ Detta var 1700-talets normer och strategi, men man kan gott se det som gångbart också för många av dem som etablerade sig i Helsingfors – i kombination med den nya tidens nya möjligheter.

Farfar Richard de la Chapelle (1785–1859) hörde således till dem som etablerade sig i Helsingfors under den nya huvudstadens första decennier. Han hade innan dess blivit herre till Lindö gård i Tenala, där han anlade en trädgårdspark.²⁸ Genom att lägga sig till med jordinnehav och höja herrgårdens estetiska yttre samt genom ett stadsresidens, skapade ämbetsmannen och juristen Richard de la Chapelle sig en traditionellt högadlig framtoning.²⁹ Han gifte sig med Anna Charlotta Sacklén (1792–1874), som också kom från en släkt av häradshövdingar.³⁰ I äktenskapet föddes sju barn, tre döttrar och fyra söner. De två äldsta föddes i Åbo under den tid Richard de la Chapelle hade ett ämbete vid hovrätten där.³¹ Vid 1820-talets början var det dags att lämna stadshemmet i Åbo och det tidigare ämbetet för att skriva ett nytt kapitel av släktens historia i Helsingfors.³²

Släkten de la Chapelle kom ursprungligen från Frankrike och adlades i Sverige 1632. Till Finland kom den i slutet av 1700-talet med Richard de la Chapelles föräldrar. Själv var han född på Rilax i Tenala.³³ Senator Richard de la Chapelle var den som stod för ättens avgörande sociala och ekonomiska uppgång under första hälften av 1800-talet.³⁴ Han gjorde en lång bana inom det nya storfurstendömet statsförvaltning och blev sedermera finländsk friherre och statsråd.³⁵ Sitt nya hus på Richardsgatan 2 lät han bygga av stockar från Lindö, och det stod färdigt 1821. Gatan uppkallades efter honom själv – det var Nybyggnadskommitténs ordförande J. A. Ehrenströms kompensation för att den blivande senatsledamoten inte hade fått den tomt han ursprungligen spekulerade på. Själva stadsdelen låg nära den växande stadens centrum, ett område som fick sin stadsplan under 1800-talets första decennier.³⁶ Just den här delen av staden blev först färdigbyggd i enlighet med den nya stadsplanen, den

som skulle göra Helsingfors till storfurstendömetns representativa huvudstad. Richard de la Chapelle positionerade sig således nytt och modernt, i den nya ämbetsmannaelitens, senatorernas, kvarter.³⁷

Richard de la Chapelles opublicerade memoarer ”Underrättelser för mina barn” ger en bild av en beläst och språkkunnig, noggrann, sparsam och framför allt målmedveten man, som trots allt trivdes bäst med herrgårdslivet på landsbygden. En bana som hans var få förunnad. De allra flesta finländska adelsfamiljer fick sitt relativt anspråkslösa levebröd från lägre tjänstemannabefattningar, eller levde tillbakadraget på sina små herrgårdar.³⁸

I den följande generationen utvecklades ätten de la Chapelle till en utpräglad herrgårdsägande ämbetsmannasläkt. Anna Charlotta Sacklén och Richard de la Chapelles döttrar gjorde vad man vid den tiden kallade ”goda partier”, liksom deras mor hade gjort, och sönerna gjorde liknande karriärer inom statsförvaltningen som deras far hade gjort. Savolainen beskriver hur senatorstjänsterna förväntades gå i arv och koncentreras till vissa släkter, som förväntades leva upp till en särskild livsstil och på det sättet höja storfurstendömetns anseende i den kejserliga huvudstaden S:t Petersburg.³⁹ Historikern Max Engman kallar tjänstemannens ställning ”bekväm” i och med att den gav ”en socialt tryggad position”.⁴⁰ Men under 1800-talets lopp förändrades de höga tjänstemännens ekonomiska livsvillkor så att Richard de la Chapelles barn inte kunde göra anspråk på samma levnadsstandard som fadern hade haft. Däremot utökade de släktens nätverk och inflytande genom sina giftermål inom ämbetsmannaadeln. Den lilla skaran av senatorer och andra högt uppsatta tjänstemän umgicks med varandra och med andra som betraktades som lämpliga i Helsingfors sällskapsliv. Det var naturligtvis meningen att den unga generationen skulle hitta en passande tillkommande inom den rätta kretsen.⁴¹ Så hade det alltid varit – det var ståndssamhällets oskrivna regel.⁴²

Anna Charlotta och Richard de la Chapelles äldsta dotter, Emelie Charlotta (1817–1852) var den första av syskonen som genom sitt giftermål konsoliderade släktens ställning inom den nya eliten. Hon gifte sig med Frans Olof af Brunér (1807–1874), som också tillhörde den nya finländska tjänstemannaadeln.⁴³ I detta äktenskap förenades tre av storfurstendömetns nya ätter: på brudens sida de la Chapelle och på brudgummens sida af Brunér och Franzén. Frans Olof af Brunérs far, lagmannen Jonas Brunér från Uleåborg, hade adlats 1840, och hans systar gifte sig med sina kusiner Paul Henrik Edenheim och Frans Ivar Edel-

heim, som båda blev senatorer. Själv avancerade Frans Olof af Brunér till senator och geheimeråd, och avslutade sin karriär som medlem i Kommittén för finska ärenden i S:t Petersburg åren 1857–1874.⁴⁴ I äktenskapet föddes fem döttrar: Fanny Kristina Charlotta (1840–1907), Emilia Adelaide (1841–1894), Anna Matilda (1842–1895), Berta Helena Augusta (1844–1866) och Sally Alina Emilia (1848–1926).⁴⁵

Den äldsta sonen, Frans Richard de la Chapelle (1818–1871) blev senator och prokurator. Han gifte sig med grevinnan Sofia Gustava Hedvig Lovisa De Geer till Tervik (1832–1857) och blev på det sättet ägare till godset Tjusterby i Pernå.⁴⁶ Detta ”parti” var enligt tidens synsätt alldeles ”lysande”, eftersom ätten De Geer hörde till de gamla högadliga svenska ätterna. Det var dessutom ytterst passande i det nya autonoma storfurstendömet med tanke på att brudens farfar, greve Robert Wilhelm De Geer till Tervik, också hade varit en av de första senatorerna.⁴⁷ I äktenskapet föddes fyra döttrar, men bara den näst äldsta, Emilia (”Emelie”) Sofia (1853–1919), levde till vuxen ålder. Sofia de la Chapelle dog 1857,

Ellan de la Chapelle och hennes två år yngre bror Vicke de la Chapelle fotograferade 1865.

fem dagar efter att hon hade fött den fjärde dottern. Enligt familjetraditionen dog hon i smittkoppor. Frans Richard de la Chapelle gifte senare om sig med Aline Emilie von Toll (1839–1894). I sitt andra äktenskap fick han ytterligare fem barn, men endast två levde till vuxen ålder: Richard Kasimir (1862–1916) och Carl Oswald (1868–1921).⁴⁸

Den näst äldsta dottern, Augusta Christina de la Chapelle (1827–1899), som enligt familjetraditionen var sin fars favorit, skapade något av en storm inom familjen när hon presenterade sitt hjärtas utvalda. Av alla sina många friare valde hon nämligen Fredrik Berndtson (1820–1881), en ung magister utan förmögenhet. Hans farfar Bernhard Brunne- lius, som var bergshauptman vid gruvan i Falun, hade erbjudits adel- skap av Gustav III, men avböjt med motiveringen att han inte hade möjlighet att uppfostra sina tolv barn ståndsmässigt. Han ändrade dock sitt namnskick till Berndtson, enligt släkttraditionen för att han ville behaga kungen. Sonen Eduard Berndtson kallades till Finland av stor- furstendömet senat för att ”sätta dess förfallna bergsverk i skick”. Hans unga son Fredrik Berndtson följde med och skrev in sig vid Kejserliga Alexandersuniversitetet.⁴⁹ Äktenskapet lär ha varit lyckligt, trots att de bevarade breven berättar om att det också var ekonomiskt strävsamt. För sina barnbarn framhöll Augusta Berndtson gärna hur hon hade ”följt sitt hjärtas bud” och trotsat föräldrarnas vilja: ”Den tiden skulle en adlig fröken gifta sig inom sitt stånd. Föräldrarna var ofta obönhörliga och tvingade hänsynslöst sina barn in i giftermål, som föll olyckligt ut”, berättade hon långt senare för sina barnbarn.⁵⁰ Fredrik Berndtson kan ändå betraktas som ett gott parti i den bemärkelsen att han blev ton- givande inom storfurstendömet kulturliv: han skrev egna dikter och skådespel, han var den första docenten i estetik vid universitetet i Hel- singfors, han var chefredaktör för tidningen *Morgonbladet* och senare blev han chefredaktör för *Finlands Allmänna Tidning*. Under hela sitt liv recenserade Fredrik Berndtson litteratur och bildkonst – han var en auktoritet på sitt område. I äktenskapet föddes tre barn: Gunnar Fredrik (1854–1895), Hulda Augusta (1857–1891) och Axel Edvard (1858–1937).⁵¹

Anna Vilhelmina (”Mimmi”) de la Chapelle (1831–1862) gifte sig med Samuel Henrik Antell (1810–1874), som var guvernör för Nylands län och som under förlovningstiden blev senator. Deras äktenskap var det första av många som knöt de två senatorssläkterna till varandra.⁵² Samuel Henrik Antell hörde också till den nya finländska tjänstemannaadeln: han blev adlad 1866 och fick titeln geheimeråd 1873. Äktenskapet var senatorns andra. Det var hans första hustrus Fanny Alexandra Helena

Wallenius ansenliga jordinnehav i östra Finland som lade grunden för släkten Antells goda ekonomiska position. Från sitt första äktenskap hade Samuel Henrik Antell åtta barn – det äldsta var bara tio år yngre än den blivande styvmodern.⁵³ Själv var senatör 21 år äldre än Mimmi de la Chapelle, som födde två barn i äktenskapet. Bara dottern Hildegard Anna Wilhelmina ("Mimmi", 1862–1949) levde till vuxen ålder, och modern själv dog sex veckor efter förlossningen.⁵⁴

Då den nyförlovade senatör Samuel Henrik Antell presenterade sina barn för familjen de la Chapelle på Lindö sommaren 1859 uppstod en ny allians, nämligen den mellan hans äldsta dotter Armida Helena Antell (1841–1936) och den nya styvmodern Mimmi de la Chapelles äldre bror, Axel Fredrik (1820–1875).⁵⁵ Han var barn nummer tre i den de la Chapelleska syskonskaran, jurist och referendariesekreterare vid kammar- och räkenskapsexpeditionen, och tillsammans med brodern Frans Richard de la Chapelle var han den ekonomiskt mest välsituerade. Armida och Axel Fredrik de la Chapelle fick sex barn, varav fyra

En ung Ellan de la Chapelle till häst på familjens herrgård Saaris i Tammela. Hon trivdes bäst i denna lantliga miljö som erbjöd en friare tillvaro än stadslivet i Helsingfors.

Sädesmagasinet på Saaris, som allmänt kallades *leipäkirkko* (brödkyrkan), är placerat rakt framför huvudbyggnaden. När skörden var god lagrade man överskottet här, för att under dåliga år använda det dels direkt till mat, dels till utsäde, särskilt för herrgårdens folk. Dåliga år slog hårt mot folket, men i det fattiga storfurstendömet påverkade en dålig skörd också godsägarens vardag. Albert Edelfelt förevigade byggnaden, som var ett slags nav i godssamhället, juldagen 1902.

överlevde småbarnsåren: Sigrid Anna Helena (1862–1948), Axel (1866–1949), Albert Henrik (1871–1932) och Gustaf Fredrik (1873–1886). Axel Fredrik de la Chapelle dog plötsligt på Lindö 1875, under en resa som han gjorde för att nedsätta sin mors stoft i familjegraven vid Tenala kyrka. Hustrun blev därefter en samlende kraft i släkten. Det var hon som sedan lät bygga det de la Chapelleska stenhuset vid Bulevarden för sig själv och sina barn 1891.⁵⁶

Lindö, mittpunkten för släktens sommarliv, ärvdes till slut av Anna Charlotta och Richard de la Chapelles yngsta son, hovrättsrådet Claes Leonard (1833–1908). Han hade ingen egen familj, men tog emot släkten på Lindö, som på det sättet fortsatte att vara samlingsplatsen för alla.⁵⁷

Syskonen de la Chapelle hade etablerat sig väl, både inom storfurstendömet förvaltning och i dess kulturliv, samt i den nya huvudstadens societet. Sällskapslivet under vintersäsongen var livligt och man följdes åt på olika tillställningar i Helsingfors societetsliv. Somrarna tillbringade man på sina egna eller på släktingars och vänners herrgårdar. Ellan de la Chapelle växte upp i denna krets av släktingar, där livsvillkoren varierade, men de flesta hade det relativt gott. Nu gällde det för de många kusinerna att i sin tur etablera sig, att föra arvet vidare.

Släkten Edelfelt

Alexandersgatan 26, Helsingfors, Finlande, via S:t Petersburg. Det var adressen som Albert Edelfelt skrev på största delen av de otaliga brev och brevkort som han skickade till sin mor från Paris. Moderns hem var en ljus våning med utsikt över Senatstorget med Nikolajkyrkan, universitetet och senatsbyggnaden – den empirehelhet som Carl Ludvig Engel hade skapat som den nya huvudstadens centrum. I våningen en trappa upp i det så kallade Salingreska huset bodde Alexandra Edelfelt med döttrarna Annie och Berta Edelfelt i över tjugo år. Men vägen dit hade varit lång.

Precis som ätten de la Chapelle kom ätten Edelfelt från Sverige. Anfadern Johan Palm hade blivit adlad med namnet Edelfelt 1688, efter en framgångsrik militär karriär, långt och troget tjänande av sin kung. Konsthistorikern Bertel Hintze beskriver släktens manliga medlemmar som ”välbalanserade och utåtriktade handlingsmänniskor”.⁵⁸ I flera generationer fortsatte de som militärer, och de två första generationerna såg till att göra klokt i valet av maka. Det har nämligen sagts att en släkt för att överleva behöver en individ i varje generation som ser till att utöka förmögenheten.⁵⁹ För släkten de la Chapelle var det senatorn Richard de la Chapelle som började, och hans barn som följde i hans spår. I släkten Edelfelt var det anfadern Johan Edelfelt och hans son Johan Gustaf Edelfelt som gifte sig med döttrar ur förmögna familjer och på så vis utökade släktens jordinnehav – den säkraste vägen till välstånd på den tiden. Jordägandet var grunden för adelns materiella och immateriella arv, det som Johanna Ilmakunnas kallar ”kombinationen av inflytande och anseende”.⁶⁰

Claes Henrik Edelfelt, som föddes 1742, var yngsta son till Johan Gustaf Edelfelt. Han var den sista i sin släkt som föddes på godset Distorp i Östergötland. Om hans förfäder hade gift sig av kärlek vet man inte, men Claes Henrik Edelfelt verkar i alla fall ha gjort det då han valde dottern till en medellös löjtnant. Med Hintzes ord var han ”den förste, som avvikit från den äktenskapspolitik, genom vilken Edelfeltarna dittills bevarat sin oberoende sociala ställning”.⁶¹

Claes Henrik Edelfelts yngsta son Carl Axel (1787–1830) övergav släktens militära tradition och blev köpman i Karlshamn. Där gifte han sig med Johanna Catharina Benzelstierna (1794–1841), som var dotter till fästningskommendanten. Carl Axel Edelfelts affärer gick emellertid inte bra, och han tog i stället tjänst vid Tullverket med en lön som Hintze beskriver som anspråkslös. Familjen växte med tio barn under femton år, och då fadern plötsligt dog var misären ett faktum. Johanna Benzelstierna kunde inte påverka familjens ekonomi, men att skicka sonen Carl Albert Edelfelt (1818–1869) för att bo och utbildas hos sin morbror i storfurstendömet Finland visade sig vara ett klokt beslut, trots att det knappast var lätt. Johanna Benzelstierna, vars farmor var syster till teologen Emmanuel Swedenborg, förstod mer än väl att också det kulturella kapitalet var till nytta då det gällde att ta sig fram i världen. Hintze skriver att hon var den som förde in ”de intellektuella och konstnärliga anlagen” i krigarsläkten Edelfelt.⁶²

Erik Albert Benzelstierna (1791–1845) var före detta marinlöjtnant och kofferdikapten. År 1832 var han föreståndare för navigationsskolan i Helsingfors, och det var till honom som den 14-åriga Carl Albert Edelfelt kom. Den unga mannen samlade snabbt omkring sig en krets av vänner som han höll kontakten med hela livet, trots att han redan följande år flyttade till Åbo, i och med att navigationsskolan fick sina nya lokaler i det gamla observatoriet där. Fem år senare – efter skola och privata konststudier – var han tillbaka i Helsingfors, involverad i ett glatt studieliv. Hintze beskriver honom som en socialt begåvad ung man, vars studier i det här skedet av livet gick trögt. Det berodde delvis på att han redan hade tuberkulos, och sjukdomen satte slutligen stopp för planerna på en militär karriär. I stället blev han elev vid Intendentkontoret för allmänna byggnaderna. ”Det var en märklig ämbetsmannakarriär på arkitektbanan, som därmed öppnades för honom”, berättar Hintze och fortsätter: ”Genom ihärdiga självstudier hade Carl Albert Edelfelt avan-

cerat till förste konduktör och sekreterare i sitt verk, då han sommaren 1852 ingick äktenskap med den 19-åriga Alexandra Brandt.”⁶³

Ett äktenskap som detta, mellan en adelsman och en köpmannadotter, hörde inte till ovanligheterna under 1800-talet. Här handlade det – förutom om känslor – om att förena ett anrikt namn med en stor förmögenhet. Alexandra Brandt (1833–1901) var femton år yngre än sin make och förde med sig en betydande hemgift. Förutom att den utgjorde en solid ekonomisk bas, användes den till att sätta den guldkant på tillvaron som Carl Albert Edelfelts tjänstemannalön inte räckte till för.

Varifrån kom då denna förmögenhet? Det visar sig att det också inom släkten Brandt var kvinnorna som stod för förmögenheten och framsyntheten. Alexandra Brandts mormor Anna Elisabeth Bergholm (1770–1843) kom från ett av handelshusen i Borgå. Hon gifte sig med Jonas Streng (1765–1816), som blev hovpredikant och kaplan i samma stad. Deras dotter Augusta (1803–1862) gjorde ett ”strålande parti” då hon gifte sig med köpmannen och skeppsredaren Gustaf Brandt (1803–1836). Efter åtta års äktenskap blev hon änka och övertog då enligt Hintze ”med framgång ledningen av sin mans stora affärer”. Hon ärvde också Kiala gård strax utanför Borgå efter sin moster Johanna Sofia Linderth (1782–1851), och gården blev centrum för sällskapslivet i Borgå. Augusta Brandt skrev dikter och hade en vacker sångröst, något som var av stor betydelse i den tidens sociala högreståndsliv. Till familjen Brandts umgänge hörde Johan Ludvig Runeberg och dottern Alexandra Brandt hörde till skaldens favoriter.⁶⁴

Bröllopet mellan Alexandra Brandt och Carl Albert Edelfelt stod på Kiala sommaren 1852, med Fredrik Berndtson som marskalk.⁶⁵ De nygifta makarna gjorde en lång resa till Italien och Frankrike.⁶⁶ Den bildningsresa som Carl Albert Edelfelt aldrig hade haft råd med, gjordes nu med den unga hustruns tillgångar. Också för henne blev det en oförlömlig resa, som hon ofta återkom till senare under sitt liv. Då sonen Albert Edelfelt i sinom tid reste ut i Europa för att studera konst, reste han med en tydlig förhandsuppfattning som han hade fått antingen genom sin fars gamla planschverk eller genom sin mors beskrivningar.

Makarna Edelfelts första hem inreddes i Helsingfors, i en villa i Brunnsparken.⁶⁷ Men redan några år senare anställdes Carl Albert Edelfelt som länsarkitekt i Tavastehus och familjen flyttade dit. Elva år senare förde hans arbete familjen tillbaka till Helsingfors – året var 1866. Då blev han överarkitekt vid Överstyrelsen för de allmänna bygg-

naderna, också det ett ämbete inom storfurstendömet statsadministration. Följande år blev han utnämnd till chef för sitt ämbetsverk. Året därpå blev han invald i direktionen för Finska Konstföreningen, där han arbetade tillsammans med Berndt Otto Schauman, intendent för Finska Konstföreningen, Fredrik Cygnaeus, professor i estetik och modern litteratur vid universitetet i Helsingfors, Zacharias Topelius, författare och professor i historia, och Carl Gustaf Estlander som senare blev professor i estetik och modern litteratur. Familjen Edelfelts hem i ämbetsmannakvarteren vid Södra Esplanadgatan – ett stenkast från de de la Chapelleska gårdarna – präglades av faderns intensiva arbetstakt och av förbindelserna till tidens kulturelit.⁶⁸ Det var också ett litterärt hem där man läste den samtida skönlitteraturen. Det Edelfeltska hemmets bibliotek beskrivs av den yngsta dottern Berta som något utöver det vanliga med bland annat faderns planschverk, illustrerade utländska tidningar och reseböcker.⁶⁹

Men Carl Albert Edelfelt hade stora ekonomiska bekymmer. Upprymd av tidens optimism hade han inlåtit sig på olika industriella företag, som efter myntreformen 1865 mitt i allt slukade alla hans tillgångar. Han var inte ensam – hela storfurstendömet affärsliv hade plötsligt stagnerat. För att betala skulderna tog han flera lån, och fick arbeta hårt för att betala dem tillbaka.⁷⁰ Enligt familjens berättelse, så som Berta Edelfelt återgav den för Hintze, hade familjens situation blivit nästan ohållbar i och med att hennes far dessutom hade gått i borgen för sina vänners lån. Men hon var noga med att framställa allt som rörde familjen i en så fördelaktig dager som möjligt. Kunde det lika väl ha handlat om Carl Albert Edelfelts egna oförsiktiga affärer med sin hustrus förmögenhet? Det var ju enligt tidens juridik han som skulle förvalta hennes tillgångar, och hon hade inte mycket att säga till om.⁷¹ Hade Alexandra Edelfelt godkänt makens affärer? Eller var hon ens medveten om dem? Enligt dottern var hon inte det. Även om det handlade om att gå i borgen, som Berta Edelfelt menade att fadern gjort, hade han gjort det med hustruns förmögenhet. Det betydde att familjens välstånd var som bortblåst. Carl Albert Edelfelt hade redan länge lidit av tuberkulos, och oron och arbetet gjorde inte situationen bättre. Katastrofen var ett faktum 1869 då han dog av en blodstörtning. Två dagar senare föddes det fjärde barnet, som döptes efter fadern och fick namnet Berta Carolina.⁷²

Alexandra Edelfelt var 35 år, och hon stod ensam med fyra barn: Albert Gustaf Aristides (f. 1854), Ellen Augusta Johanna (f. 1859), Alexandra ("Annie") Elisabeth Adelaide (f. 1866) och Berta Carolina

(f. 1869).⁷³ Det yngsta var några dagar gammalt. Skulderna skulle betalas, och Alexandra Edelfelt började gå igenom sin makes papper. Vem kunde hjälpa henne? Åtminstone hennes väninna, köpmansänkan Adelaïde Gadd, som enligt Berta Edelfelt hade "ett redigt affärshuvud".⁷⁴ Missväxt-åren 1866–1868 hade gjort att Kiala vid den här tiden inte kunde förse familjen Edelfelt med något nämnvärt tillskott. För Alexandra Edelfelt måste omställningen från det välbärgade liv som hon dittills levt ha varit omtumlande. Hon visade sig emellertid vara en handlingens kvinna. Hon räddade sig själv och sina barn från ekonomisk misär genom att sälja sin mans värdefulla arkitektoniska bibliotek, liksom häst och ekipage och hyra ut en del av rummen till studenter. Hon började översätta för tidningar och affärsbolag, retuscherade planscher för Edlunds förlag – sådant som en kvinna i hennes ställning kunde göra.⁷⁵ Att på det här sättet försörja sin familj hörde emellertid inte till kvinnans uppgifter och måste döljas så långt som möjligt till förmån för en fasad som var

Albert Edelfelt och hans syster Ellen Edelfelt, fotograferade några år före faderns död 1869.

comme il faut. Det var de här svåra åren som lade grunden för den nära relation som Albert Edelfelt och hans mor hade.⁷⁶

Somrarna tillbringade Alexandra Edelfelt och hennes barn i hennes gamla hem på Kiala. Men hennes bror Gustaf Brandts (1829–1885) affärer gick inte bra och hans konkurs ledde till att Kiala måste säljas sommaren 1875.⁷⁷ Föregående höst, då försäljningen redan verkat oundviklig, hade Albert Edelfelt skrivit till sin mor:

*Stackars gamla stamgods, förenadt med vår släkt genom tusen
dyrbara minnen, som nu går i främmande händer! – Ack att jag
ej skall vara rik! Att jag ej skall kunna göra allt hvad jag ville i
detta ögonblick. – Var icke skörden god i år? Hjelper det ej litet?*⁷⁸

Förlusten av Kiala var det andra stora slaget som Alexandra Edelfelt och hennes barn drabbades av. Gustaf Brandts konkurs och död tio år senare försatte hans hustru Fanny (f. Pomell, 1842–1910) med sina sju barn i samma position som Alexandra Edelfelt. Att Fanny Brandt verkligen fick

Berta Edelfelt med familjens hund på Villa Edelfelts veranda, fotograferad av Albert eller Annie Edelfelt. Det är mycket möjligt att detta fotografi var tänkt som en förlaga till ett "solskensstycke" som aldrig blev av. Flicka med hund var ett säljbart motiv som passade på väggen i ett högborgerligt, bildat hem.

kämpa för att hålla misären stängd blir klart genom Albert Edelfelts brev från Paris. Då någon av hans små kusiner var sjuka, kunde Edelfelt skriva till sin mor och be henne skicka läkaren till familjen Brandt och ta pengarna för räkningen från hans eget sparkonto. Också andra av familjen Brandts överraskande utgifter kunde betalas på detta sätt, ibland också någon av barnens terminsavgifter. Då Edelfelt stod i beråd att resa hem från Paris för sommaren, handlade han hattar och kläder åt sina egna systrar samt kläder och skor åt sina kusiner. Edelfelt var omkring 25 år gammal då hans inkomster spelade en väsentlig roll för hans mor och systrar, och senare ibland också för hans morbrors änka och hans kusiner. Det var ett betydande ekonomiskt åtagande, som man bara anar mellan raderna i korrespondensen. Berta Edelfelt gjorde sitt bästa för att skylla över det: hon nämnde det inte för Hintze, och det är möjligt att hon har bränt sådana brev där brodern talade mera ingående om det.

Det tredje slaget blev den äldsta dottern Ellen Edelfelts död. Hon hade haft tuberkulos i flera år och hösten 1876 dog hon, trots att hon tillbringat sommaren på Hindhår gård, som låg på torr och sandig mark – det som skulle vara bra för just tuberkulospatienter.⁷⁹

Efter uppsplitande och strävsamma år kom familjen Edelfelt till Haiko utanför Borgå sommaren 1879. Med hjälp av ett lån från Adelaïde Gadd kunde familjen följande sommar köpa den gamla förvaltarvillan. Albert Edelfelt åtog sig att betala tillbaka lånet.⁸⁰ Berta Edelfelt beskriver sin mors känslor då hon för första gången tillbringade sommaren i Haiko: ”Allt det behov av trevnad och skönhet, som Alexandra Edelfelt under de ledsamma somrarna efter Kialas försäljning fått tvinga tillbaka i sin själ, fick nu näring i rikligt mått och hon kände sig ung och lycklig igen.” Hon fortsätter: ”Det första året kunde det ännu hända att Alexandra Edelfelt med en suck någongång tänkte på de stora rummen och den fria utsikten på Kiala, men naturskönheten med fjärden och skogarna trängde småningom tillbaka de gamla minnena.” Här ställs den kultiverade atmosfären på den gamla herrgården mot naturskönheten som omgav sommarvillan. Villa Edelfelt inreddes emellertid med en del av de gustavianska möblerna från Kiala. Dem köpte modern på auktion – också lösöret såldes nämligen för att hjälpa till att täcka Gustaf Brandts skulder.⁸¹ Möblerna blev en symbol för den förlorade idyllen eftersom de bar på minnen från det gamla hemmet. Samtidigt representerade de kontinuiteten, de var en länk mellan det nya och det gamla.⁸²

Övergången blev troligen lättare i och med närheten till Haiko herrgård, som var familjen von Etters sommarbostad. Herrgården påminde

i någon mån om den förlorade idyllen på Kiala. Haiko herrgård beskrivs av Berta Edelfelt som smakfullt inredd med ljusa möbler i rosenröda och blekblåa salonger. Familjen Edelfelt kunde känna att de kommit till en kultiverad oas – vänner och släktingar kom på besök och man talade både engelska och franska.⁸³ Hand i hand med de nya traditionerna på Villa Edelfelt gick gamla välbekanta sådana – Haiko var en herrgård med herrskap, underlydande och landägor.

Villa Edelfelt i Haiko blev det nya navet i familjens liv, den fasta punkten som Albert Edelfelt kallade sitt hem. Där målade han de stora fri-luftskompositionerna som han snart blev känd för i Paris. Där målade han också det som han själv kallade ”solskensstycken”, scener ur familjen Edelfelts till synes sorglösa högreståndsliv.⁸⁴

Samma höst flyttade Alexandra, Annie och Berta Edelfelt in i den stora våningen vid Alexandersgatan tillsammans med trotjänarinnan Fredrika (”Tajta”) Snygg från Kiala och Adelaïde Gadd. Denna stora förändring till ett ekonomiskt stabilt liv skedde också tack vare Adelaïde Gadd, som nyligen hade ärvt sin mor, assessorskan Christina Elisabeth Salingre.⁸⁵ Hushållet utökades sedan med husan Mari. Konstellationen med dessa sex kvinnor som bildade en egen familj bestod ända till Tajtas död 1891, och efter det i sin reducerade form till Alexandra Edelfelts död 1901.

Carl Albert Edelfelts konkurs skapade en situation där både Alexandra Edelfelt och hennes barn löpte ständig risk att falla ur sin samhällsgrupp, och här började den överskylandets kultur som de alla blev mästare på. Det enda de hade kvar var sin personliga förmåga, och sitt goda namn. Under de första svåra åren lyckades Alexandra Edelfelt hålla familjen flytande ekonomiskt, och hon lyckades också skapa något av en ständig salong av kulturpersonligheter och politiker i sitt hem.⁸⁶ Det – i kombination med Albert Edelfelts bejublade konstnärskap – konsoliderade familjens position i Helsingforssocieteten. Familjen Edelfelts kapital var det kulturella, precis som Augusta och Fredrik Berndtsons.

Om äktenskapet

En ståndsfrokens enda möjlighet

*Le mariage est la seule carrière des femmes,
ifall man ej nöjer sig med att telegrafera, sy eller
skriva rent.¹*

Äktenskapet är kvinnans enda karriärmöjlighet, skrev den 27-åriga Ellan de la Chapelle från Saaris till sin kusin Hulda von Born (f. Berndtson) på Sarvlaks. Hon hade nyligen återvänt från en resa till Skåne, en resa som var ämnad att göra henne ytterligare bekant med en svensk friare som var arvtagare till ett stort gods.

Men vad menade hon egentligen? Under det sena 1800-talet anställdes allt fler kvinnor ur de högre samhällsgrupperna inom posten, telegrafan och statsadministrationen, där de fick utföra relativt enkla sysslor som renskrivning.² Det var sådant som adelns och borgerskapets kvinnor kunde göra för att försörja sig, när de inte hade något annat val. I en tid då kvinnor – oberoende av begåvning – inte hade någon möjlighet till avancemang fick de ”nöja sig” med det, såsom Ellan de la Chapelle uttryckte det. Citatet berättar om hennes resignation, för själv hade hon hoppats på något annat. Men vad? Hon hade alltid haft högre ambitioner – och skulle man ha frågat kvinnorna vid posten, telegrafan eller något ämbetsverk skulle de kanske ha svarat att också de hade andra drömmar om hur livet kunde utforma sig. Vad skilde då Ellan de la Chapelle från dessa kvinnor, vad gjorde att hon kunde välja? Och vad kunde hon egentligen välja?

Ellan de la Chapelles far var en hög tjänsteman och hennes farfar hade varit senator. Det var bara två generationer sedan familjen hade blivit upphöjd i sitt friherrliga stånd. En renskrivande friherrinna de la Chapelle vid ett statligt ämbetsverk skulle minst sagt ha signalerat ett socialt – och ekonomiskt – misslyckande. Släktens söner förväntades gå i sin farfars fotspår, och döttrarnas uppgift var att via äktenskap ytterligare konsolidera släktens inflytande och egendom. Det här var en strategi, men framför allt en livsinställning som man höll fast vid.

För tiderna hade förändrats sedan senator Richard de la Chapelles tid: hans son Carl Victor kunde inte hävda samma ekonomiska ställning och samma inflytande.

Saaris gård och faderns ämbetsmannalön erbjöd som sagt familjen de la Chapelle ett stabilt levebröd. Men det räckte inte alltid till utsvävningar, som för en ung flicka bestod av tyger och spetsar som förvandlades till klänningar, och senare i tonåren resor till de moderna badorterna. I familjen de la Chapelle hade varje klänning ett ändamål, precis som nästan varje resa: att dottern skulle ”göra ett gott parti”. Hennes bror skulle ärva Saaris, och Ellans framtida försörjning berodde således på hennes kommande make. Själv jublade hon inte över detta faktum – snarare tvärtom – och en stor del av hennes ungdom gick åt till att hitta alternativa vägar. Ellan de la Chapelles brev tecknar bilden av en kvinna som hade svårt att foga sig i tidens ideal, och som sökte efter annat innehåll än en ståndsfroken förväntades göra: ”Föräldrar som ge sig lyxen att ha en *comme il faut* dotter, som ej kan tillåta sig några extravaganser, borde åtminstone gifva henne fullt upp att syssla med, och icke låte henne gå omkring ’*comme une âme en peine*’”, som en irrande själ.³

”Föräldrar som ge sig lyxen av att ha en *comme il faut* dotter” är egentligen nyckeln till Ellan de la Chapelles livshistoria. Hon uppfostrades till att vara en adelsfroken.⁴

Syskonen de la Chapelle uppfostrade och utbildade sina döttrar olika utgående från sina respektive värderingar och ekonomiska resurser. Den enda av de tre nästan jämnåriga kusinerna som fick ett avgångsbetyg från Svenska Fruntimmersskolan var Hulda Berndtson.⁵ Varken Emelie de la Chapelle eller Ellan de la Chapelle blev inskrivna där. Fruntimmersskolan hade grundats 1844 och var en statlig skola för de högre samhällsgruppernas döttrar – det bästa av modern borgerlig skolbildning som storfurstendömet huvudstad kunde erbjuda. På läsordningen stod språk, historia, geografi och ”naturkunnighet” (kemi och fysik), aritmetik, religion, teckning, sång, handarbete och gymnastik.⁶ Många av eleverna var döttrar till tjänstemän, en del till handelsmän och hantverkare, en liten grupp till godsägare. Skolan hade också ett betydande antal platser för frielever.⁷

Enligt gammal adlig tradition fick Emelie de la Chapelle sin bildning i hemmet, av en fransk guvernant. Hennes far, Frans Richard de la Chapelle, var den mest framgångsrika av sina syskon och han kunde tro-
ligen inte tänka sig en skolgång med borgerliga förtecken för sin dotter.

Därför valde han guvernanten, det vill säga det adliga sättet att bilda flickor, som så småningom höll på att försvinna.⁸ Franskan var dessutom det kultiverade umgängets språk som en ståndsfröken skulle bemästra.⁹ När Emelie var 15 år skickades hon till en pension i Schweiz för ett läsår, för att ytterligare finslipa sin utbildning.¹⁰ Så gjorde också den svenska högadeln med sina döttrar.¹¹

Precis som sin kusin hade Ellan de la Chapelle en fransk guvernant. Det visar att hennes föräldrar klart och tydligt ville positionera sig i den adliga sfären. Vid sju års ålder skrev hon sina brev till Hulda Berndtson på franska.¹² När den franska guvernanten hade avslutat sitt värv hos familjen de la Chapelle och Hulda Berndtson gått ut Fruntimmersskolan, följdes de jämnåriga kusinerna åt på privatlektioner i Helsingfors.¹³ En adelsfröken förväntades kunna sjunga och spela klaver. Hon skulle också sysselsätta sig med konst, eftersom man ansåg att det utvecklade hennes estetiska sinne och hennes känsla för träget arbete. Att rita och måla väl sågs som ett uttryck för allmän begåvning och bildning. En sådan uppfostran byggde på en tradition från det föregående seklet.¹⁴

Tillsammans tog de två kusinerna lektioner i Finska Konstföreningens ritskola och privatlektioner för konstnären Adolf von Becker.¹⁵ Detta var en professionell konstutbildning – precis samma utbildning som Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson fick.¹⁶ Men det var aldrig meningen att de unga damerna skulle fullfölja sina konststudier och verkligen bli konstnärer. Hulda Berndtson tyckte att sång- och ritlektionerna var ”de roligaste” av alla de lektioner i olika ämnen som hon fick, men för Ellan de la Chapelle blev konsten särskilt viktig och hon började även läsa konsthistoria.¹⁷ Hennes uppfostran finslipades slutligen genom en lång resa i sällskap av modern genom Europa vårvintern 1873. Inga brev från den 16-åriga Ellan de la Chapelles resa finns bevarade, så man får förlita sig på Elsa von Borns berättelse. Resrutten gick via S:t Petersburg, Warszawa, Wien, Rom, Neapel, Pompeji, Vatikanen, Florens, Paris och Stock-

Den 18-åriga Ellan de la Chapelle
fotograferad 1875.

holm. Med sina besök i kyrkor, konstgallerier och museer, på teatrar och operor var resan en bildningsresa. Nu handlade det om att se och uppleva saker som hon dittills bara läst om i böcker och sett på bild, kanske uppsatta på den trots allt anspråkslösa teaterscenen i Helsingfors. Det gällde också att omsätta språkkunskaperna i praktiken: öva sin tyska och sin franska i de länder där språket talades. I Vatikanen kopierade Ellan de la Chapelle tavlor och i Florens studerade hon under ledning av en italiensk konstnär. Hon var emellertid aldrig nöjd med det hon målat och förstörde det mesta.¹⁸

Ellan de la Chapelle föddes i en brytningstid när societetens unga flickor uppfostrades genom hemundervisning, för en del följd av skolgång, och ytterligare komplettering med en utländsk pension eller med privatlektioner i språk, sång, piano och teckning och måleri i hemlandet.¹⁹ Hennes egen uppfostran och bildning återspeglar den gamla adels-traditionen. Men tiden hade också mycket nytt att bjuda på – inte minst i Fruntimmersskolan som ansågs framåtsträvande och modern.²⁰ Det är just relationen till Svenska Fruntimmersskolan som bäst beskriver de tre familjernas syn på traditionen och moderniteten – eller om man så vill: relationen till adelskapet och det allt starkare framväxande bildningsborgerskapet. Senator Frans Richard de la Chapelle uppfostrade sin dotter Emelie på samma sätt som den svenska högaristokratin. Den schweiziska pensionen återspeglade också hans ekonomiska ställning. Hulda Berndtson, vars far Fredrik Berndtson egentligen kunde räkna sig till bildningsborgerskapet, fick tjänstemannadotterns framåtsträvande skolutbildning. Den adliga traditionen representerades av sång- och ritlektionerna. Hennes bildningsresa blev en resa till studentmötet i Uppsala och badorten Marstrand, något som avspeglar familjens ekonomiska situation. Ellan de la Chapelle å sin sida, med den franska guvernanten, konstundervisningen i Helsingfors och den italiensk-franska bildningsresan, placerade sig någonstans emellan sina kusiner – helt i enlighet med sin fars ekonomiska ställning. Men det är högst troligt att valet av den franska guvernanten och hemundervisningen också var ett resultat av modern Julia de la Chapelles strikta uppfattning om vad som var passande. *Comme il faut* – det som är passande – är ett uttryck som förekommer ofta i Ellan de la Chapelles brev.

Comme il faut var för en kvinna att vara *skyddsängel* eller *husmor* – två uttryck som användes i den danska högreståndsvärlden under det sena 1800-talet. Det är författaren Karen Blixen som förmedlar dessa uttryck i sin lilla bok *Daguerreotypier* (1951). I den berättar hon om de

konvenansens oskrivna regler som hon själv upplevde efterklngen av i sin tidiga ungdom. Skyddsängeln stod himmelskt lysande vid mannens sida och skyddade honom från mörkrets makter. Hon förekom enligt Blixen uttryckligen i den nordiska och tyska kulturen, men mera sällan i den franska.²¹ Den norska författaren Bjørnstjerne Bjørnson – som var Albert Edelfelts och Ellan de la Chapelles vän – beskriver skyddsängeln i dikten ”Ved en vens bryllop”:

Da står på solskins-høje
hans barne-drøm med brude-krans;
i kjærlighedens øje
er troens himmel-glans.
Som forðum i sin moders favn
Han stammer atter Jesu navn,
og knæler ned og beder
og græder.²²

Husmodern var långt mera vardaglig, trots att hon med Blixens ord representerade ”den dagliga tillvarons religion och poesi”. Blixen citerar den norska författaren Jonas Lie, som också han var makarna Edelfelts vän: ”Usynlig og dog altid tilstede som den gode Aand i Huset – er det ikke det bedste der kan siges om en Kvinde?” Verklighetens kvinnoideal var emellertid en blandning av skyddsängeln och husmodern, fortsätter Blixen. Det var en ärbär kvinna som gick omkring i frasande kjolar och representerade kvinnlighetens mysterium, eller kvinnlighetens hemliga kraft. Men vad var det egentligen? Svaret är ”det anade”, såsom Blixens far, författaren Wilhelm Dinesen, hade uttryckt saken.²³ Det var gentlemanens främsta plikt att bemöta både skyddsängeln och husmodern med den yttersta respekt – eftersom de var ärbara kvinnor.

Det råder ingen tvekan om att den unga fröken Ellan de la Chapelle främst skulle vara en sublim skyddsängel. Naturligtvis med ett inslag av den praktiska husmodern, så att hon senare – som gift – skulle kunna sköta ett herrgårdshushåll.

Med den långa resan utomlands var Ellan de la Chapelles utbildning och bildning komplett, och hennes familj, precis som hela Helsingfors-societeten, förväntade sig att hon skulle gifta sig inom några år. Hon var emellertid – så som hon framträder i sina brev – en egensinnig ung

kvinnor som rörde sig i Helsingforssocieteten med en skarp blick. I breven till sin kusin Hulda (från 1876 gift) von Born, beskriver hon både herrar och damer med bitande ironi. Att hon vantrivdes i societeten blir klart: de flesta konversationer upplevde hon som ointelligenta och intetsägande. Ellan de la Chapelle omgav sig med en ogenomtränglig privat sfär, och accepterade få människor som sina vänner.

Hon gjorde ingen hemlighet av att hon ansåg baler, soiréer och supéer – det vill säga äktenskapsmarknadens forum – vara tomma och onödiga tillställningar, där den unga kvinnans uppgift var att med behagfullt uppträdande och konversation få mannen att fria. Själv var hon inte skapt för sådant, menade hon, och fick erfara att en ung kvinna som inte ville foga sig i givna regler sågs med oblida ögon och gav upphov till mycket prat i societetens salonger, ibland också offentligt. Under första majfirandet 1884, när studenterna och Helsingforssocieteten samlats i Kajsaniemi för att sjunga in våren, spreds en tryckt ”spådom” som räknade upp Ellan de la Chapelles ”karaktärsfel”, dock utan att nämna hennes namn. ”Spådomen” förklarade att det var på grund av hennes ”kyla” som hon ännu inte funnit lyckan. Lyckan skulle emellertid infinna sig i ”främmande land” redan följande år. Vem som stod bakom texten är okänt, och inte heller Ellan de la Chapelle själv tycks ha vetat det. Hon skrev till sin kusin att spådomen väckte ”allmän munterhet på min bekostnad naturligtvis”.²⁴

Mot bakgrund av detta är det lätt att förstå att Ellan de la Chapelle av alla ställen i hemlandet trivdes bäst på Saaris, där ingen kritiserade henne. Albert Edelfelt skrev senare att ”landsflickan” var hennes verkliga jag.²⁵ På Saaris kunde hon sköta en del av herrgårdens inomhushushållning som brukligt var för dottern i huset, hon kunde diskutera med sin bror Vicke de la Chapelle om ”jordbruk, om guano, benmjöl och annat mera doftande i samma genre, samt om kuddor kalvar och grisar”.²⁶ På Saaris fanns också ridhästar och hon kunde dessutom köra sitt eget ekipage – något som gav henne möjligheten att röra sig förhållandevis fritt. Och hon kunde läsa böcker – böcker som skrevs av tidens kontroversiella kvinnliga författare som Anne Charlotte Edgren Leffler och Victoria Benedictsson. Utopilitteratur, kallar litteraturprofessorn Eva Heggstad det för, eftersom de teman av frihet och jämställdhet som de behandlade fortfarande var idéer och inte verklighet.²⁷ De här böckerna närde Ellan de la Chapelles längtan efter att välja sin egen livsbana. Huldask make Viktor Magnus von Born beskrev senare hur den unga ogifta Ellan de la Chapelle inte drog sig för en frisinnad och till och med vågad diskussion – stick i stäv med det som konvensansen bjöd.²⁸

Att ”ställa problem under debatt” var tidens radikala devis, så som den danska tänkaren och kritikern Georg Brandes hade uttalat den. Många nordiska författare och bildkonstnärer lystrade till Brandes devis, och realiserade hans budskap på olika sätt i sina alster. Ett av de samhällsproblem som han adresserade var kvinnornas ojämlika situation. Henrik Ibsens *Et dukkehjem* (1879) är förmodligen ett av de mest kända exemplen på litteratur som ”ställde problem under debatt”. Heggstad analyserar dramat och menar att Ibsen endast pekar på problemet utan att komma med en lösning. I slutscenen förklarar Nora för Helmer att förutsättningen för att deras samliv skulle kunna bli ett äktenskap är att de båda förändrar sig. Ridån faller då Nora går ut genom dörren: ”Hjältinnorna stannar vid tröskeln och framtiden är hölj d i dunkel”, noterar Heggstad. Ibsen ger inget svar på hur denna förvandling borde gå till och vad resultatet borde bli, men det gjorde de kvinnliga författarna som ville kombinera kärlek och familjeliv med en ny självständighet. Edgren Lefflers romaner innehåller komponenter ur en existerande värld, men samtidigt en tydlig tanke om hur det skulle kunna bli i en bättre värld. Detta är utmärkande för den 1880-talslitteratur som skrevs av kvinnor för kvinnor, konstaterar Heggstad. Tematiken rör sig mellan fakta och fiktion, mellan dröm och verklighet.²⁹

Hulda von Born kommenterade Ibsens pjäs som ”mycket intressant” – men vi får inte veta något mer. Om Ellan de la Chapelles reaktioner vet vi bara att hon ställde sig på ”fruns” sida.³⁰ Edgren Lefflers romaner erbjöd något mycket mera konkret och var därför lättare att ta till sig och diskutera. Till det här bidrog också Edgren Lefflers dubbla komponenter av verklighet och utopi – här fanns något att känna igen sig i både då det gällde verkligheten och drömmarna. Särskilt *En sommarsaga* (fjärde delen av *Ur lifvet*, 1886) appellerade till Ellan de la Chapelle. I romanen lyckas den kvinnliga huvudpersonen till slut kombinera familjeliv och konstnärskap – efter en lång personlig kamp: först för att försöka foga sig i konventionen och sedan för att slå sig fri.

Det här var något helt annat än de traditionella tankarna om kvinnans naturliga drift att vara uteslutande maka och mor, något som bland annat August Strindberg verkade tala för. Han hade nyligen kommit ut med första delen av sin polemiska novellsamling *Giftas* (1884; del II 1886). Strindbergs motsvarighet till Edgren Lefflers konstnärskäktenskap i *En sommarsaga* var novellen ”Reformförsök”, men hans slutsats blev helt annorlunda än hennes. En kvinnlig och en manlig konstnär gifter sig med varandra. De är båda kritiska till hur kvinnor uppfostras till att

passa upp på sina äkta män och bli försörjda av dem. I Paris lever de i ett äktenskap där den gemensamma kassan, som båda bidrar till, är symbolen för jämlikheten. Förskräckelsen är total då hustrun blir gravid. Hon gråter och undrar hur hon i framtiden ska kunna sköta både barn och vara konstnär – hur ska hon kunna bidra med sin del i den gemensamma kassan? Kan hon inte det dras mattan undan för hennes jämlika ställning i äktenskapet, menar hon. Maken tröstar henne genom att säga att det också är ett arbete att sköta barn och hushåll. Och när barnet väl är fött glömmar hustrun sitt konstnärskap och sitt bidrag till kassan, och går helt och hållet upp i modersrollen.

Ellan de la Chapelle var tydlig i sin åsikt om Strindberg. Hennes beundrare Jarl Hagelstam, som så tydligt bekände sitt ”andliga kusinskap med Strindberg (och Rousseau)” skulle inte komma i fråga som friare, skrev hon med eftertryck till Hulda von Born.³¹ Hon var inte ensam om att tycka att Strindberg var reaktionär. Många recensenter och kulturpersonligheter påpekade det bakåtsträvande i hur han skrev om kärlekens ”naturesida” och att hans tankar om kvinnans rätta kallelse påminde om den franska filosofen Jean-Jacques Rousseaus.³² Inte heller senare spårade Ellan de la Chapelle på krutet när hon kommenterade Strindberg, trots att hon medgav att verkligheten i många fall utföll just så som han beskrev den – att kvinnorna fogade sig i sin roll som maka och mor.³³

Edgren Lefflers självständiga och egensinniga huvudperson i *En sommarsaga* var däremot något att känna igen sig i. Särskilt som Ellan de la Chapelle ett år tidigare hade funderat på att lämna Helsingfors. Hon var 28 år och skrev att hon övervägde att ”med fräckt mod” återuppta måleriet för att kunna flytta utomlands. Det var det enda alternativet till att ”sy, telegrafera eller skriva rent” som hon kunde komma på, ett alternativ som dessutom skulle ge henne ett livsinnehåll. ”Hvad skulle du säga om du såg mig sitta i en krets af herrar och damer, sysselsatt med att noga studera och afrita en sprittnaken karl?! – Jo jag tackar!” skrev hon till kusinen.³⁴ Att ”studera och afrita en sprittnaken karl” var något som Ellan de la Chapelle i jämlikhetens namn kunde göra anspråk på i tanken, men i praktiken föll det utanför det tillåtnas gränser. De förbjudna erotiska undertonerna i en sådan situation lyser mellan raderna i brevet. Att hennes föräldrar inte skulle ha tyckt att det var *comme il faut* är givet. Men en fullständig utopi var det ändå inte.

Vad skilde då Ellan de la Chapelle från de kvinnor som kunde omvandla sin dröm till verklighet? Först och främst konstnärskapets natur. En professionell relation till konstnärskapet hade under 1700-talet ansetts höra till det manliga hantverkets sfär, medan ståndspersoner – både kvinnor och män – kunde vara målade ”amatörer”, där ”amatörskapet” ingalunda betydde klumpighet eller oskicklighet.³⁵ Det var i denna tradition som Ellan de la Chapelle fick sin konstundervisning. Konstnärskapet höll emellertid snabbt på att förvandlas till en profession, ett yrke i ett alltmer borgerligt samhälle. En adelsman som Albert Edelfelt kunde utnyttja både det gamla och det nya symbolvärdet som var förbundet med konsten, men att en adelsdam skulle passa in i detta system var inte en självklarhet.³⁶ En jämförelse belyser saken ännu bättre. Helena Westermarck från Helsingfors och Eva Bonnier från Stockholm var årsbarn med Ellan de la Chapelle. De reste båda till Paris och blev konstnärer.

Helena Westermarck var dotter till universitetets kamrer, Nils Christian Westermarck. Hon gick i Fruntimmersskolan, studerade vid Konstföreningens ritskola och som privatelev för Adolf von Becker. Som 22-åring lämnade hon Helsingfors för att studera konst i Paris. Men hennes familjebakgrund var en annan än Ellan de la Chapelles, och hon beskrev själv sitt hem vid Annegatan i Helsingfors med orden: ”Det var just en sådan gammal gård som ämbetsmän och universitetsprofessorer valde till bostad för sig och sina familjer.”³⁷ Annegatan låg längre borta från stadens kärna än de de la Chapelleska gårdarna. Helena Westermarck skrev medvetet in sig i det som historikern Julia Dahlberg beskriver som ”den urbana medelklass som man på finska vant sig vid att beskriva med begreppet *sivistyneistö*”. Dahlberg konstaterar att ordet saknar en direkt motsvarighet på svenska, och lanserar begreppet ”kunkskapselit”.³⁸ För denna samhällsgrupp var det nya samhällets nya möjligheter den utmärkande och drivande faktorn, snarare än det gamla adelskapet – trots att en del blev adlade. Det betydde också att de sociala koderna och oskrivna reglerna inom denna grupp var annorlunda, och i många fall mera tillåtande för unga kvinnors val av livsbana. Släkten de la Chapelle med sitt ämbetsmannaskap, och särskilt familjen Berndtson med relationen till universitetet, rörde ju sig på gränsen till denna kunkskapselit. Men adelsbrevet från 1632 och den tydliga socioekonomiska strategi som släkten hade använt efter det, gjorde att dess medlemmar fortfarande valde att i första hand associera sig med den gamla aristokratin och dess värderingar.

Helena Westermarcks mors familj hade en nyckelroll då det gällde unga kvinnors utbildning i Helsingfors. Morfadern, Alexander Blomqvist, kom från knappa förhållanden men hade genom träget arbete avancerat till professor vid universitetet i Helsingfors. Då han dog grundade hans änka en flickskola – föregångaren till Fruntimmersskolan – dels eftersom de tre äldsta döttrarna kunde försörja sig som lärarinnor i skolan, dels eftersom inkomsterna behövdes för de fyra yngre barnens uppfostran. För fröknarna Blomqvist blev undervisningen ett yrke och en livsgärning, där de såg som sin uppgift att hjälpa unga flickor att få utbildning.³⁹ Kvinnorna i familjen Blomqvist såg inte utbildning som ledde till arbete som en social skam. Inom släkten fanns nämligen en stark tradition av att skapa sitt liv genom arbete.⁴⁰ Detta andliga arv levde starkt inom familjen – men det var i lika hög grad dikterat av realiteterna. Constance Westermarck var tillfreds med tanken på att hennes dotter Helena skulle försörja sig med sin konst, särskilt som hennes syster Elisabeth Blomqvist också ställde ut på Konstföreningen vid sidan av sitt arbete som lärarinna.⁴¹

Eva Bonnier å sin sida tillhörde det förmögna Stockholmsborgerskapet och hennes far och bror var ägare till bokförlaget, som inte gav ut enbart konventionell utan också sin tids mest radikala litteratur – bland annat Strindberg, vars *Giftas* väckte storm och ledde till att författaren åtalades. I familjen Bonniers hem umgicks många av tidens kulturpersonligheter som var knutna till Konstakademien. En sådan miljö kan väl ses som en motsvarighet till den finländska kunskapseliten – med den skillnaden att den var förmögnare och mera radikal. Eva Bonnier disponerade över sina egna pengar, och ett arv efter modern Betty Rubenson gjorde henne ekonomiskt oberoende några år efter att hon inlett sina konststudier i Paris.⁴²

Både Helena Westermarcks och Eva Bonniers familjebakgrund och uppväxtmiljö var annorlunda än Ellan de la Chapelles. En ytterligare titt på deras studier och liv i Paris visar vad det var som var så otänkbart för en ung friherrinna de la Chapelle, för en dotter som främst av allt skulle vara *comme il faut*.

Paris var en metropol, en miljö där en högre ståndsfröken ogärna skulle röra sig på egen hand. Då Helena Westermarck anlände till Paris fick hon hjälp av sin gamla lärare Adolf von Becker. Den första dagen eskorterade han henne till Madame Trélats akademi, hjälpte henne att inhandla de nödvändiga målningstillbehören och avhämtade henne efter avslutade lektioner så att hon inte skulle tappa bort sig i storstaden. ”Det har för mig varit bra lyckligt att ha honom här”, skrev den 22-åriga

Helena Westermarck till sin mor. En annan stor fråga var boendet. von Becker vakade över sina skyddslingar också i den här frågan, så som Helena Westermarck beskriver det: ”– så brukar han emellanåt helsa på fr Viik, Lundahl och Minkwitz, ty sade han åt mig, det är utmärkt bra att de, hos hvilka vi finskor bo, veta att vi hafva bekanta här, då uppföra de sig alltid helt annorlunda, ty de kunna, om de veta dem alldeles ensamma, vara förskräckligt otrefliga.”⁴³ Det här visar dels von Beckers omsorg om sina elever, dels högreståndskulturens syn på manligt och kvinnligt.

Precis som Helena Westermarck och många andra kvinnliga konstnärer gjorde åtminstone till en början, kunde man bo på en pension. Det ansågs mera passande för en ståndsfroken, eftersom pensionens ägarinna ofta vaktade över sina skyddslingar och höll reda på vem de rörde sig med och när de kom hem.⁴⁴ Enstaka kvinnliga konststudenter kunde inackorderas hos etablerade konstnärer, som bodde i Paris med hela sin familj och som därför hade ett hem i stället för bara en ateljé. Så gjorde Helene Schjerfbeck, som under sin första tid i Paris bodde hos den finländska skulptören Walter Runeberg och hans familj.⁴⁵ Kvinnliga konstnärer kunde också tillsammans hyra en bostad eller en ateljé.⁴⁶ Det mera vågade alternativet var att som Eva Bonnier hyra en egen ateljé, där

En kvinnlig konstnär kopierar en mästares verk i Louvren i april 1875. Teckningen har ett drag av karikatyr över sig: Edelfelt uppskattade nämligen sällan kvinnliga konstnärer, och särskilt inte de unga skandinaviska kvinnorna som studerade konst i Paris.

hon både arbetade och bodde. Men Ellan de la Chapelles familjeförmögenhet skulle inte ha gett utrymme för ett dyrt boende i Paris. Både Eva Bonnier och Albert Edelfelt berättar om att ateljéer i fashionabla kvarter med städning och upppassning kostade mycket pengar.⁴⁷ Edelfelt hade råd att flytta till en sådan först efter sin första verkligt stora framgång på Salongen. En dylik framgång fick de flesta kvinnliga konstnärerna vänta på förgäves. Alternativet var att, som Eva Bonnier, hyra en billig ateljé. Det gjorde hon för att hon kallade sig socialist och ville bo i närheten av sina svenska konstnärskamrater. I ateljén lärde hon sig laga mat i kaminen, och under de första åren skötte hon städningen själv. I breven hem berättade hon om kyla, gråsuggor i hörnen och spindlar i sängen.⁴⁸ Inackordering i en familj som Walter Runebergs skulle ha varit det enda alternativet för Ellan de la Chapelle.

I Eva Bonniers brev framträder den så kallade skandinaviska kolonin i Paris som en samling fattiga bohemer, för vilka sedlighets- och umgängeskoderna var helt andra än man var van vid hemifrån. Att den svenska skulptören Christian Erikssons franska modell och älskarinna Antoinette var allmänt accepterad i umgänget och att den svenska skulptören Ida Ericson levde alldeles öppet ensam med sitt utomäktenskapliga barn skulle ha fått familjen de la Chapelle att rygga tillbaka.⁴⁹ Naturligtvis var högreståndsflickor inte alls nödvändigtvis ovetande om att män kunde ha älskarinnor före äktenskapet, eller om hur små barn och små djur kom till. Den informationen kunde de få av äldre, gifta systrar, via tjänstefolket och genom observationer i ladugård, stall och hundkojor. Också Ellan de la Chapelle diskuterade ”kuddor kalvvar och grisar” med sin bror på Saaris.⁵⁰ Men det viktiga var att konvensansen inom ståndet krävde att flickor och unga kvinnor skulle skyddas från all sådan information.⁵¹ Den bohemiska konstnärskretsen i Paris var otänkbar, eftersom de unga kvinnorna skulle ha befunnit sig utanför sina familjers övervakning och beskydd.

Studierna i Paris innehöll alltså element som unga kvinnor ur de högre samhällsklasserna, som en följd av sin strikta uppfostran och de sedlighetsideal som ingått i den, kände sig obekväma med. Högreståndsflickor var uppfostrade till att sänka blicken vid varje misstänkt syn, ett tecken på deras egen sedlighet. Att granska en naken manlig modell i närvaro av andra män skulle ha varit liktydigt med att avsäga sig sin egen ärbarhet och kanske signalera erotisk tillgänglighet, något fundamentalt otänkbart. Också i Eva Bonniers brev står den nakna manliga modellen på andra sidan det förbjudnas gräns och är tydligt förbunden med

en stark känsla av obekvämlighet: ”På Colarossis andra atelier – – fins en afdelning der herrar och damer går tillsammans. – – Det såg verkligen trefligt ut, men jag har inte mage till att måla nakna karlar tillsammans med karlar. Dumt nog, ty man skulle helt säkert lära en hel del af pojkarne – –” Eva Bonnier och hennes kvinnliga kamrater föredrog de ateljéer där man målade ”påklädd modell” och kvinnliga modeller.⁵² Till det moraliskt betänkliga i studierna utomlands hörde således de nakna modellerna, rädslan för osedligt umgänge överlag och blotta tanken på att en högre ståndsfröken skulle bo ensam. Med andra ord: allt sådant som inte passade in i familjen de la Chapelles världsbild, allt det som inte var *comme il faut*.

Det enda alternativet som verkar ha stått till buds för den 27-åriga Ellan de la Chapelle var äktenskapet, *le mariage*. Ifall det medförde en herrgård skulle hon kunna tänka sig det, skrev hon till Hulda von Born. Det hon saknade var nämligen att ha en uppgift i livet, inte en livskamrat. Max af Schultén, läkare och stadsfullmäktig, såg för tillfället ut att vara den som skulle fria. Men hon kände inte honom tillräckligt väl, så det var lättare att fokusera på det praktiska, nämligen uppgiften som en godsägares hustru:

*Min största ambition är att mitt – gifna område, den inre ekonomin, skall vara icke nog med godkänd af vederbörande, utan mönstergill, och dertill fordras icke någon liten strid emellan [oläsligt] och den medfödda och uppodlade makligheten i min värda person. Om denna detalj skötes väl af mig, kommer mången anledning till skarpa anmärkningar och missnöje från min kamrats sida att kunna undvikas, men o! ve! Min sköna ”frid” om morgnarna; och tänk! den dagliga omtanken om alla småsaker. Vidare skall jag ha en speciel omsorg om alla lefvande väsen, både människor och djur, och noga hålla reda på dem som äro i behof af hjälp, och den skola de få i form af riktigt betaladt arbete.*⁵³

Var makligheten ett resultat av sysslolösheten eller ett personlighetsdrag? Den varvas med längtan efter sysselsättning och ett liv på landsbygden, likt det på Saaris. Det var en tillvaro som var mer än *comme il faut*: att vara herrgårdsfru hörde till en adelsdams traditionella roller, och precis som Ellan de la Chapelles brev berättar var det en arbetsam sådan. En adelsdam arbetade oftast ihärdigt inom familjens och släktens sfär, inom det som ansågs vara adelns traditionella områden.⁵⁴ ”Den aristo-

kratiska kvinnan fostrades inte till underdånighet. Hon var odiskutabel ledare i hemhushållningen och behövde i princip inte förhandla med mannen om bestämmanderätten i hemsfären”, skriver etnologen Angela Rundquist i sin studie av svenska adelsdamer. Det är just så som man ska förstå Ellan de la Chapelles ambition att hålla ”den inre ekonomin mönstergill”. Herrgårdsfrun skulle leda arbetet inomhus, och en skicklig organisatör måste också bemästra de dagliga sysslorna, trots att hon i mera välbeställda hushåll inte deltog i dem själv. Det gällde att se till att alla utförde sina sysslor, att noggrant bokföra intäkter och utgifter, att spara där man kunde, men ändå föra ett ståndsmässigt liv där gäster alltid var välkomna och bordet dukades upp. Det gällde att se till att löner och naturaförmåner till pigor, husor och hushållsmamsell betalades och delades ut. Trädgården och dess produkter var ofta herrgårdsfruns särskilda stolthet, i trädgården skulle hon följa årstidernas växling med sådd och skörd samt plantera nya träd och växter. Samtidigt med årstidernas växling skulle själva herrgårdsbyggnaden rustas med insättning av dubbla fönster, uppsättning av gardiner och tvätt av mattor. Särskilt linneskåpet – att lämna ut linne och att räkna in tvätten – hörde enligt Rundquist till de uppgifter frun i huset sällan lämnade ifrån sig. Samtidigt skulle hon sköta familjens sociala relationer i form av en vidlyftig korrespondens med släktingar och vänner.⁵⁵ Medan äktenskapet verkar ha skrämt Ellan de la Chapelle, var herrgårdslivet något tryggt och bekant. Men det blev trots allt ingenting av hennes plan att bli herrgårdsfru – det var något som skavde ändå.

Ellan de la Chapelle reste flera gånger till Paris. Där gick hon på museer och teatrar, men lyssnade särskilt på föredrag och föreläsningar av tidens kända samhällskritiker. På Sorbonne och Collège de France lyssnade hon till föreläsningar av filosofen Ernest Renan, som under sin tid väckte uppmärksamhet med sin kontroversiella syn på kristendomen. Hon åhörde också föredrag av historikern och Rysslandsexperten Anatole Leroy-Beaulieu, samt statsmannen och liberalisten Michel Chevalier. Frågan om skilsmässa var på tapeten och Ellan de la Chapelle hörde Père Hyacinthe tala emot och Francisque Sarcey tala för utifrån den samhällsmedvetna författaren Alexandre Dumas den yngres verk.⁵⁶ Bland alla kulturpersonligheter Ellan de la Chapelle träffade i Paris fanns Bjørnstjerne Bjørnson, som tillsammans med Henrik Ibsen argumenterade starkast för en ändring i kvinnornas samhällsställning. Efter att de hade

Den frisinnade Ellan de la Chapelle, fotograferad av Johannes Jaeger i Stockholm 1880. Det löst uppsatta, lite rufsiga håret och dräkten som påminner om en riddräkt för tankarna till det moderna genombrottets romanhjältinnor. I romanerna symboliserade ridandet och det friska utomhuslivet frihet och självständighet.

diskuterat en hel kväll med varandra utbrast Bjørnson: ”De skal icke sänke deres fane, Frøken, de skall bære den højt genom lifvet, – I kvinder, I skal kæmpe med i ledet, Frøken, de är fra dem frælsningen skal komme.”⁵⁷ I sitt författarskap visade han på hur samhällets moralkonventioner försatte kvinnor i en helt annorlunda belägenhet än män, och hans hjältinnor ställde de svåra frågorna och framförde krav på förändring.

Syftet med Ellan de la Chapelles resor utomlands, och särskilt till Paris, var delvis att komma bort från Helsingfors. Men främst handlade det om att hon ville vidga sina vyer bortom den bildningshorisont som Helsingfors kunde erbjuda.⁵⁸ Med denna syn på livet var det svårt att slå sig till ro, att ”segla in i äktenskapets trygga hamn” såsom de äldre damerna i Helsingforssocieteten brukade uttrycka det. Och det var få män i societeten som delade hennes kosmopolitiska syn både på bildningen och på livet.

Sommaren 1887 gjorde Ellan de la Chapelle slag i saken. Hon hade funderat på olika alternativ, och skrev till Hulda von Born från Morginsles-Bains i Schweiz: ”Något uppseende väckande får det inte vara, för etikettens och convenansens skull, hvilket min Mamma ställer så högt – –.” Sedan fortsatte hon:

– – därför skall jag gå in i ett katolskt – *kloster, en uppfostringsanstalt, der man på högsta klassen får studera till diplom; med undervisning af diplomerade systrar och professorer fr. universitetet i Genève. Dertill fordras blott att man kan allt hvad som läses i Ecole supérieure för flickor.* – – Jag är färdig med franska språket, naturvetenskaperna och håller på med matematiken. Det är icke svårt, jag kan alltsammans något så när, på Svenska, ehuru jag glömt bra mycket, och jag har fått mycket beröm af lärarne. Det skall bli roligt att veta sig kunna någonting ordentligt, som kan användas hvarthelst man kommer på detta jordklot. Derför har jag velat studera på ett Europeiskt språk. Hvad jag kommer att välja för ämnen vet jag ej ännu, endast ett, och det är Litteraturhistorie, så kanske franska språket och möjligen några af naturvetenskaperna.⁵⁹

För att konvensansen inte skulle ställas på spel, var planen att Ellan de la Chapelle skulle tillbringa helgdagarna hos en belgisk friherrinna som var gift med en preussisk general, en ungdomsvän till Bismarck och ”släkt med wachtmeistrar och de flesta gamla svenska ätter fr. Pommern”. Till Hulda von Born skrev hon: ”Kom nu ihåg att officiellt bli jag nästa vinter i Genève med ett gammalt par, som fattat vänskap för mig, och kanske studerar jag der något ämne som intresserar mig.” Förklaringen var ämnad att föra Helsingforssocieteten bakom ljuset. Familjen upplevde att det var nödvändigt, eftersom Ellan de la Chapelles plan var en tydlig signal till alla friare om att hon inte var intresserad av att gifta sig.⁶⁰ Att deras dotter var på väg att ta steget ur den konvensansens cirkel som var definitionen på en ”comme il faut dotter” ville de skyla över så länge som möjligt.

Klosterskolan var det ställe där katolska flickor av god familj fick sin utbildning. Pensionen där Emelie de la Chapelle hade vistats ett år var antagligen något liknande. För Ellan de la Chapelle skulle utbildningen av allt att döma leda till en examen som skulle ge henne kvalifikationer att bli guvernant i en högre ståndsfamilj.⁶¹ Själv skrev hon att hon glädde sig åt kunskapen som skulle vara henne till nytta ”hvarthelst man kommer på detta jordklot”. Att vara guvernant hade länge varit en lösning för ogifta högre ståndsförknar som var tvungna att försörja sig. Även om ett sådant undervisningsarrangemang började ebba ut i storfurstendömet Finland, praktiserades det fortfarande bland den europeiska aristokratin. Vänskapen med den belgiska friherrinnan gav utan tvekan Ellan de la

Chapelle tillgång till ett aristokratiskt nätverk genom vilket hon kunde få anställning. Guvernantskapet, som byggde på en gammal högre ståndstradition, var socialt något helt annat än att försörja sig vid posten, telegrafan eller något annat av storfurstendömet's ämbetsverk. Eftersom man både arbetade och bodde i en familj, betraktades det som mera sedesamt än ett arbete på ett kontor. Och minst av allt innehöll guvernantskapet sådana sedemässigt tvivelaktiga element som konstnärskapet. Var detta Ellan de la Chapelles plan för att kunna lämna Helsingfors – hennes väg till att förtjäna sitt eget uppehälle, till att leva ett så självständigt liv som möjligt?

Mellan raderna i brevet till Hulda von Born anar man att hon hade fått föra en bestämd kamp för sin plan. Varför gav hennes föräldrar efter? Var det för att den 30-åriga Ellan de la Chapelle hade dansat på Helsingfors societetens baler och på olika badorter i Europa i över tio år, utan att visa någon större vilja till att göra ett gott parti?

Fattiga konstnärer och äktenskapet

Äktenskapet är något vackert. Hvad som jag aldrig förstått, är, att en människa som narrar 4 à 5 människor att svälta anses aktningvärdare än den som aldrig lofvat ta på sig någon annans existens, aldrig bedragit någon. Då en ung flicka gifter sig, så är det ej för att leva sämre än hon gjort det förr. Ack, dessa artister, de har mycket på sitt samvete i den vägen.⁶²

Så här skrev den snart 30-åriga Albert Edelfelt till sin vän, den blivande författaren och journalisten Axel Berndtson, i maj 1884. Edelfelt hade etablerat sig väl som konstnär, både i Helsingfors och i Paris. Brevet talar ändå sitt tydliga språk om hurdana de ekonomiska premisserna var för de unga män som gjorde karriär inom konsten, på den nya borgerlighetens arena.

Hur kom det sig då att den obemedlade ynglingen Albert Edelfelt vid 19 års ålder slagit in på konsten – en bana där inga stora inkomster, för att inta tala om någon förmögenhet, var att vänta?

Han hade ärvt sin fars konstnärlighet och hans syster Berta Edelfelt beskriver hemmet som en inspirerande miljö, där sonens anlag från första början uppmuntrades:⁶³

*När han blev 5–6 år fick han ett eget litet ritbräde, och där satt han med de andra herrarna [faderns kollegor?] och ritade så träget –
– Det var ju också ett hem för en blivande målare. Hyllorna fulla av stora planschverk, böcker med gamla bilder i, illustrerade tidningar från alla världens länder, Tom och Jerry med sina färglagda illustrationer från början av seklet, Les mystères de Paris i folioformat med de mest förskräckande brottslingstyper, som stannade i hans minne ända tills hans äldsta dagar, den stora röda volymen med Chams karrikatyror, reseböcker från när och fjärran – –.*⁶⁴

När familjen Edelfelt flyttade till Helsingfors 1866, skrevs Albert Edelfelt in i tredje klass i Svenska normallyceum.⁶⁵ Han hade just fyllt tolv år, och började snart göra sig känd som skämttecknare – ett sätt att klara sig i det hårda klimatet bland skolkamraterna. Samma år som fadern dog inledde han sina studier vid Finska Konstföreningens ritskola under ledning av skulptören C. E. Sjöstrand. Där gick Edelfelt vid sidan av skolarbetet i normallyceum.⁶⁶ Hans vän Gunnar Berndtson gjorde på samma sätt,⁶⁷ och Helsingforssocieteten började alltmer betrakta dem som parhästar – som det finländska konstlivets unga lovande generation. Till Edelfelts lärare hörde också den unga Berndt Lindholm, som förnyade konstundervisningen tillsammans med Adolf von Becker. År 1870 blev han privatelev hos Bernhard Reinhold, som undervisade honom i akvarell- och oljemålning. Reinhold hade nyligen flyttat till Finland från Tyskland, som fortfarande vid den tiden gjorde sig gällande som ett av den europeiska konstens centrum.⁶⁸

Edelfelt var 16 år när han blev student och skrevs in vid Kejserliga Alexandersuniversitetet för att studera grekiska och latin. Han var väl medveten om att han så fort som möjligt borde ta sin examen och få anställning vid ett ämbetsverk, för att försörja sin mor och sina systrar. Men han var mera intresserad av annat: dels av det glada kamratskapet på Nyländska studentavdelningen, dels av att måla. Enligt Edelfelts och Berndtsons vän, arkitekten och författaren Jac. Ahrenberg, bidrog de båda vännerna i hög grad till stämningsskapandet genom att delta i spex och fylla skämttidningarna *Friskytten* och *Fastlagsriset* med teck-

ningar och verser.⁶⁹ I Edelfelts brev till avdelningskamraten Axel Antell – Armida de la Chapelles yngre bror – ser man att kamratkretsen på avdelningen blev viktig för honom. Inför terminsstarten hösten 1872 skrev han emellertid till Antell att han beslutat sig för att vara ”flitig och ordentlig”, ”läsa hemma” och gå på ”alla föreläsningar”. Han skulle inte ge sig in i ”avdelningsvirret”, för då skulle studierna bli lidande.⁷⁰ Edelfelts studenttid på avdelningen blev ändå relativt kort, eftersom han 1873 åkte till konstakademin i Antwerpen.⁷¹

Våren 1872 hade Edelfelt och Berndtson följts åt till Sverige: Berndtson för att hälsa på släktingar och Edelfelt för att vara gäst hos sin mors väninna, friherrinnan Adelaide Leuhusen, och för att därifrån besöka den stora nordiska konst- och industriutställningen i Köpenhamn.⁷² I Stockholm gjorde han bekantskap med de svenska konstnärerna Georg von Rosen, Georg Pauli och J. A. Malmström. Uppmuntrad av sina nya svenska vänner beslutade han sig för att försöka bli konstnär i alla fall. Alexandra Edelfelt förstod sonens iver, trots sin ekonomiska situation. Det gjorde också hans beskyddare – hans fars gamla vänner – Zacharias Topelius, Fredrik Cygnaeus, B. O. Schauman och C. G. Estlander, som alla hade ledande poster inom Finska Konstföreningen. I augusti 1873 skrev Edelfelt till Antell att det var nödvändigt för de finländska konstnärerna att bo utomlands ”såvida de vilja gälla något som artister”, och i september kunde han med hjälp av ett statligt stipendium bege sig till konstakademin i Antwerpen.⁷³ ”Vi älska att anse såsom hans mission att leda vår konst till en bildlig framställning av den hjältevärld, Runeberg odödliggjort i sången”, skrev Estlander.⁷⁴ Hintze konstaterar att ingen konstnär dittills följts på sin första studieresa av ett så stort allmänt intresse och av så stora förhoppningar.⁷⁵ Edelfelt hade just fyllt 19 år, men hans bana som nationalhjärte hade redan stakats ut.

Akademien i Antwerpen lärde först och främst ut historiemåleri, det var därför som Edelfelts beskyddare hade valt den. Hans brev hem beskriver långa dagar fyllda av undervisning, både teoretisk och praktisk. Och hemlängtan, trots att han så småningom lärde känna sina kurskamrater bättre och fick goda vänner bland dem. Det var här som den långa och vidlyftiga korrespondensen mellan mor och son fick sin början:

*Jag har åter för en stund så fullkomligt lefvat mig in på hemlifvet
att jag så när glömt att jag satt några hundra mil derifrån, jag
har tyckt mig gå och stå midt inne i Helsingfors-lifvet, hemma hos
Mamma och midt ibland vänner och bekanta –*⁷⁶

Snart kom Alexandra Edelfelt på idén att skicka tidningar från Helsingfors. ”Sedan jag nu dag för dag kan följa med icke allenast Eder derhemma, utan också med händelserna i Hfors, kännes afståndet alls ej långt”, skrev en tacksam Edelfelt.⁷⁷ Samtidigt var han fortfarande glad över att ha kommit bort från Helsingfors – i konstnärligt avseende. Det var lätt att tro sig vara något i en liten stad – utomlands insåg man snabbt sin egen nivå, menade han.⁷⁸ Borta från Helsingfors och alla ”afdelningsroligheterna” var det också lättare att koncentrera sig på att måla.⁷⁹ Brevet hem till modern tecknar bilden av en ambitiös ung man.

Från studietiden i Helsingfors hade Edelfelt en god grund att stå på, och han gick igenom konstakademin i Antwerpen på några månader. Sedan bar det av till Paris, där båda hans gamla lärare Berndt Lindholm och Adolf von Becker befann sig. De hjälpte honom till en början, men när han blivit antagen till Jean-Léon Gérômes ateljé vid den prestigefyllda statliga École des Beaux-Arts, började hans brev fyllas med berättelser ur den franska kamratkretsen. Paris – det var den moderna konstens stad, och Edelfelt blev snabbt en medlem av den unga franska konstnärsgenerationen. I centrum stod den 25-åriga Jules Bastien-Lepage, som de andra såg som en förebild utan like. Kring honom samlades kärntruppen: Pascal Dagnan-Bouveret, Gustave Courtois, Edelfelt och gravören Charles Baude. Det här var *la bande*, gänget – vännerna som sedan skulle följas åt genom livets skiftande skeden.⁸⁰ Efter dagens arbete vid École samlades de på ett matställe som Edelfelt kallade ”chez Mademoiselle Anne”, där de diskuterade konstens nya riktningar, sina förebilder och sina politiska åsikter. *La bande* trodde på republiken, på nya demokratiska ideal. De var också fast beslutna att nå framgång och försörja sig på sin konst. Till dem sällade sig den unga journalisten Jean Baptiste Pasteur, son till vetenskapsmannen Louis Pasteur.

Paris blev för Edelfelt liktydigt med ett liv där han kunde komma och gå som han ville, där ingen frågade efter hans göranden och låtanden så som man gjorde i Helsingfors-societeten. Men ståndssamhällets oskrivna regler gällde också i den franska huvudstaden.

Under sin första höst i Paris blev Edelfelt en ofta sedd gäst på Madame Jaquinots respekterade pension för resande damer, främst borgerliga mamseller och modest bemedlade adelsfröknar. Madame Jaquinot vinnlade sig om att skapa en familjär atmosfär där unga ogifta kvinnor kunde känna sig omhändertagna mitt i världsmetropolen. Och framför allt kunde deras föräldrar känna att de hade inackorderat sin dotter tryggt och ståndsmässigt. Madame Jaquinot bjöd nämligen inte bara på mat och logi, utan också på mindre och större soirées, ibland på bal – så att ingen av hennes skyddslingar behövde söka sig ut i storstadens nattliv. En syster till friherrinnan Leuhusen, Pauline Ahlberg, var vid denna tid inackorderad på pensionen. Edelfelt hade umgåtts med henne under sitt sommarbesök hos familjen Leuhusen i Sverige två år tidigare, och hon var nu i Paris för att gå på museer och föreläsningar – ett slags bildningsresa, trots att Edelfelt beskrev henne som väldigt beläst redan. För beläst, tyckte han. Deras samtal blev ett slags komplement till de diskussioner som Edelfelt förde med sina franska vänner, och hon introducerade honom i filosofiska och vetenskapliga frågor som han annars inte hade kommit in på.⁸¹ Att det från hennes sida inte bara var frågan om

Albert Edelfelt och hans studiekamrat, den amerikanska konstnären Julian Alden Weir i den gemensamma ateljén på 5 Rue de Pont de Lodi i Paris 1874.

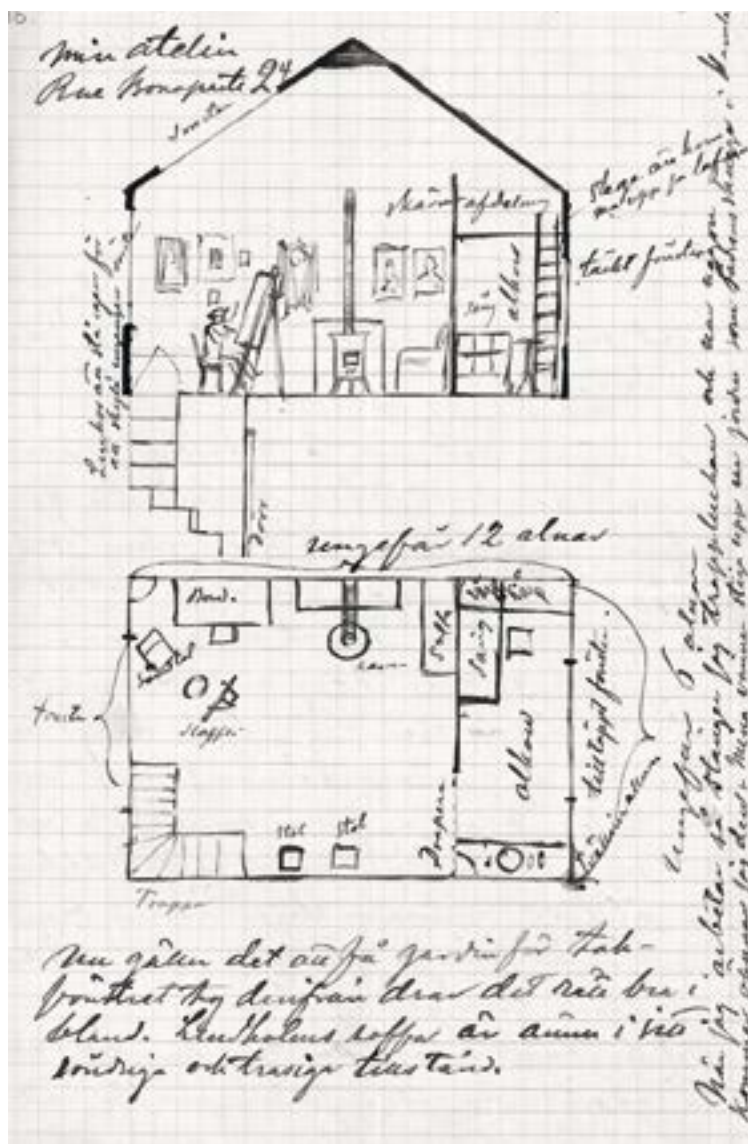

vänskap blir tydligt då hon gjorde något så okonventionellt som att bjuda honom på *Romeo och Julia*.⁸² I likhet med Edelfelt tyckte hon att hemlandet kändes alldeles för trångt. Pauline Ahlberg hade gärna stannat i Paris, men då fadern kallade hem henne blev hon tvungen att resa.⁸³ Också efter att hon hade rest blev Edelfelt bjuden till Madame Jaquinot – han var ju en ung och belevad adelsman, som passade mer än väl som sällskap på hennes borgerligt respektabla pension.

Samtidigt arbetade Edelfelt målmedvetet för att nå framgång och etablera sig som yrkeskonstnär. Historiemåleriet stod högt i kurs också i Paris och hans första framgång på Salongen⁸⁴ – årets viktigaste konstutställning där deltagarna valdes av en jury – blev verket *Drottning Blanka* (1877), som baserade sig på Topelius saga ”Rida ranka”. Här valde Edelfelt att lyfta fram en fransk-nordisk koppling, genom att måla Blanka av Namur, som blev svensk drottning. För att historiemåleriet skulle appellera till den stora publiken var det populärt bland konstnärerna att väva in en känsla som var densamma genom århundraden – och Edelfelt valde moderskärleken. *Drottning Blanka* placerades på *cimaisen*, det vill säga i den bästa raden av konstverk som var upphängda ovanför varandra – Edelfelt var inte längre en okänd konststudent. *Drottning Blanka* köptes sedan av filantropen Aurora Karamzin, något som visar hur starkt beroende han till en början var av den finländska konstmarknaden.⁸⁵

Vid samma tid som Edelfelt målade *Drottning Blanka*, blev han presenterad i den verkliga Parissocieteten. Det var hans vän och beskyddare, Gustaf Philip Armfelt, som satte honom i kontakt med Alfred Koechlin-Schwartz, som var en framgångsrik industriman och deputerad, gift med filantropen Emma Schwartz. Tillsammans hade makarna Koechlin-Schwartz ett stort socialt inflytande och nätverk i Parissocieteten. Deras hus var fyllt av konst och de kände många av de stora franska konstnärerna. Edelfelt blev inbjuden i familjekretsen och på många av de baler och soiréer som arrangerades i det stora huset i stadsdelen Faubourg Saint-Germain, där Parissocietetens grädda bodde.⁸⁶

Vid sidan av de franska vännerna och bekantskaperna fanns också den skandinaviska kolonin i Paris. Inom den började många bekänna sig till det moderna genombrottets ideal. Året 1879 var ett turbulent år inom nordiskt kulturliv. Henrik Ibsen publicerade *Et dukkehjem* och Bjørnstjerne Bjørnson tog upp kvinnans ställning till debatt i *Leonarda*. August Strindberg gav ut *Röda rummet* med dess beskrivning av konstnärsliv och av Stockholms avigsidor. I sin bok *Realisme og Realister* förklarade dansken Herman Bang författarnas mål: de ville nå en objek-

Edelfelts atelier högst uppe under taket på 24 Rue Bonaparte. I sina brev beskriver han kylan och hur man klättrade upp genom en lucka i golvet. Det var här som Edelfelt målade verket *Drottning Blanka* (1877). Illustration i brev till modern Alexandra Edelfelt daterat julkvällen 1876.

tiv, realistisk beskrivning, en djupare tolkning av känslolivets nyanser och konstnärlig individualism.⁸⁷ Hemma i Finland tycks åtminstone C.G. Estlander ha anat att det nu verkligen började röra på sig också på bildkonstens fält, eftersom han våren 1879 uppmanade Edelfelt, som befann sig i Paris, att hålla sig till konstens ideal.⁸⁸ Men efter att Edelfelt hade fått kritik för sin stora historiska komposition *Hertig Karl skymfar Klas Flemings lik* (1878), skrev han till sin goda vän, den danska konstnären Pietro Krohn:

Det är tid att lämna en rigtning som fullkomligt förstör ens originalitet och som är falsk. – Ack hvad jag gerna skulle vilja tala med dig om allt detta. Här hvarken vågar eller vill jag öppna mitt hjerta för någon. Bastien Lepage har varit sträng emot mig – han kallar mitt måleri till opera-comique och säger att jag måste vända om i tid. Han har rätt. Du har tusen gånger sagt detsamma. Det är viljan, energin som fattas mig, och jag vet så utmärkt väl att jag ännu ej en enda gång rigtigt bjudit till.⁸⁹

Historiemåleriet verkade inte ligga för Edelfelt. Dessutom var de stora historiska kompositionerna svåra att sälja – det hade historiemålare redan länge vetat.⁹⁰ Konstmarknaden var också ett forum med hård konkurrens, där det gällde att hålla sig aktuell hela tiden. Och nu var historiemåleriet inte längre modernt.⁹¹

Edelfelt brukade tillbringa somrarna med sin mor och sina systrar i Finland, och kort efter att han skrivit brevet till Krohn anlände han till Haiko för första gången. Sommarens stora verk blev *Ett barns likfärd*, som Edelfelt kallade ”den hederliga Haikotaflan” – ett verk som enligt friluftsmåleriets principer skulle förefalla att vara målat ”enligt naturen”, det vill säga ute i det fria, med motivet framför sig. Med *Ett barns likfärd* skrev Edelfelt in sig i det franska och nordiska friluftsmåleriet, och tavlan har setts som en vattendelare i den finländska konstens historia – som steget från idealismen till realismen, naturalismen och det som i nordiska sammanhang kallas det moderna genombrottet.

I juni 1880 fick Edelfelt en medalj av III klass på Salongen i Paris för *Ett barns likfärd*. Det var en prestigefylld utmärkelse på den franska konstscenen. Som så många gånger tidigare och senare visade det sig hur främmande, okänd och ny den franska konstscenen var för Helsingforspubliken – en ständig källa till irritation för Edelfelt:

Notisen om medalj i Dagbladet förargade mig. ”Det är första gången denna utmärkelse vederfares den unge artisen”. – Je crois fichtre bien! Det är första gången någon finne får medalj, det är första gången någon finne talas om som konstnär i Paris, det är första gången ett finskt motiv gör allmänna uppteend i Paris. – Men Dagbladet blir värre och värre. Så servilt, hvittplaiteraktigt, dumt och illa skrivet, att ens fosterländska hjerta blöder.⁹²

Bland fransmännen bemöttes tavlan och medaljen med applåder, och Edelfelt kunde betrakta sig som en ung etablerad konstnär. Han hyrde en ny ateljé på 147 Avenue de Villiers. Ett stenkast därifrån bodde Ernest Meissonier, den franska konstens odisputabla mästare, som Edelfelt beundrade.

Avenue de Villiers är nu det artistiskt-aristokratiska kvarteret, der bo Meissonnier Munkácsy, Bastien Lepage, Sarah Bernhardt m.fl. – Jag kommer visserligen att bo i allra bortersta ändan nära fortifikationerna, men det smakar ändå af fogel. Jag får för 1200 frcs en god atellier, ett förrum, salon och en sängkammare Huset är ytterst propert, alldeles nytt och endast bebodt af artister hvaribland som nämndt, Courtois och Dagnan, så att man har celebra grannar. Några steg blott från der Cederström bor. Conciergen städar för 20 frcs i månaden och gör frukost för 2 frcs, om ej inberäknadt.⁹³

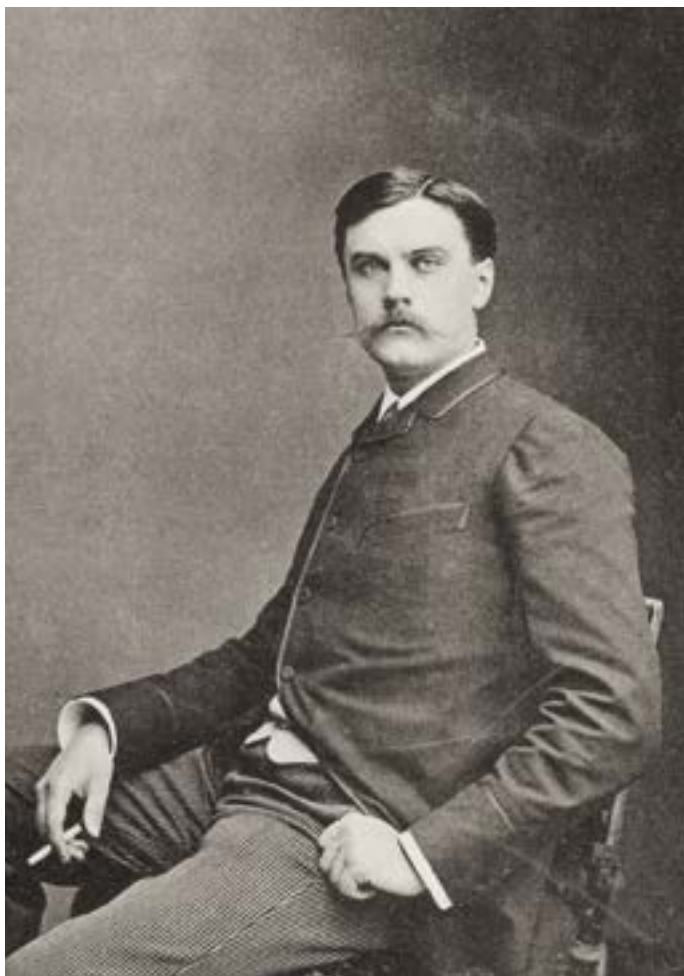
Det här nya området, nära de gamla fortifikationerna kring Monceau-slätten, var en produkt av den moderna franska republiken. Stadsplanen följde prefekten Georges-Eugène Haussmanns vision med raka trädkantade boulevarder, och den gamla slätten blev en park. Byggnationen följde ett socialt program: en blandning av hyreshus och privata palats. Området blev snabbt populärt bland såväl aristokrater som konstnärer.⁹⁴ Det var inte bara Meissonier som etablerade sig där, utan också den beundrade förebilden Jules Bastien-Lepage och den mondäna ungerska konstnären Mihály Munkácsy. Precis som Meissonier förvandlade Munkácsy sin ateljé till en liten utställningslokal, där han tog emot om söndagar. I och med detta slutade han ställa ut på Salongen, och sålde i stället direkt till den köpstarka publiken.⁹⁵

147 Avenue de Villiers var egentligen ett hus beläget på tvärgatan 29 Rue Descombes, men skulptören Madame Léon Bertaux, som ägde huset, valde att använda den mera fashionabla adressen. Det var ett hyreshus för konstnärer – ett ateljéhus i fyra våningar. Arkitekturen återspeglade det nyaste inom byggnadskonstruktion med sina enorma fönster. I samma hus bodde Pascal Dagnan-Bouveret och Gustave Courtois, och senare flyttade den något yngre Jules-Alexis Muenier in. Konsthistorikern Laura Gutman konstaterar att Edelfelt i och med flyttningen lämnade den nordiska kolonins kvarter, och från och med nu tydligt associerade sig med sina franska vänner.⁹⁶ Med denna kombinerade vän- och konstnärskrets blev huset som ett hem för Edelfelt.

Flyttningen till Avenue de Villiers handlade också om att komma närmare kundkretsen.⁹⁷ Edelfelt tog efter sina kända kolleger och inredde sin ateljé som en liten mottagningssalong, där de utpräglad parisiska motiven ramades in av orientaliska och japanska inredningsinslag. Det orientaliska hade varit populärt redan en tid, och det japanska betraktades som de verkliga finsmakarnas stil, trots att den snabbt höll på att nå den breda publiken genom de billigare artiklar som såldes i varuhusen. Den nya ateljén skulle med andra ord återspegla Edelfelts goda smak och hans känsla för modernitet. Den skulle helt enkelt vara inredd så att den lockade den köpstarka och mondäna Parispubliken – den som beställde porträtt och som inredde sina hem med konstverk som författaren Émile Zola föraktfullt kallade *articles de Paris*.⁹⁸ Det var med de stora friluftskompositionerna som Edelfelt och hans unga vänner skapade sig ett namn på Salongen – men det var på porträttbeställningar och små eleganta scener ur ateljén eller det mondäna Parislivet som de tjänade sitt levebröd.

Edelfelt hade med andra ord uppfattat vad det innebar att vara en ung fransk konstnär. Många av hans vänner ur gruppen kring Bastien-Lepage växte så småningom in i den så kallade *juste milieu*-traditionen. Det var också i den som Edelfelt ville etablera sig, och den nya ateljén var ett led i att skapa bilden av en framgångsrik *juste milieu*-konstnär. Konsthistorikern Robert Jensen beskriver *juste milieu*-konstnären som sin tids politiska liberal, som ändå stod mellan ett tidigare århundrades aristokratiska och absolutistiska värderingar och sitt eget århundrades demokratiseringsprocess.⁹⁹ Konstvetaren Marie-Sofie Lundström bedömer att inriktningen gjorde det möjligt för konstnären att låna tekniska element från tidigare epokers konst och kombinera dem med samtida motiv. På det här sättet undvek han att bli för radikal.¹⁰⁰ Det här var precis det som Edelfelt behövde för att balansera mellan rollen som adelsman och modern konstnär. På det här sättet kunde han lösa konflikten mellan tradition och modernitet.

Anna Kortelainen beskriver träffande *juste milieu*-inriktningen som ”det angenämas broderskap”. Hit hörde franska, manliga konstnärer och deras utländska kolleger, likaså män, som strävade efter att associeras med den franska konsten. Alla kom de från en högborgerlig bakgrund och hade en stark uppfattning om konstnärsyrket som ett borgerligt men fritt yrke. De ville behaga publiken och samtidigt nå framgång, deras konst var inte radikal som till exempel impressionisternas, men den betecknades som modern. De ställde sig mot den akademiska konstens

Albert Edelfelt - modern men inte radikal. Fotografiet är taget under 1880-talets senare hälft, möjligen den första våren som äkta make i Paris.

stelnade principer, men de motsatte sig samtidigt en popularisering av konsten.¹⁰¹

De här konstnärerna höll sig alltid inom det smakfullas gränser – de visste vad som lönade sig, såsom Kortelainen uttrycker det. Köparna å sin sida fick en känsla av att de följde med sin tid och av att de var konstmecenater, men de behövde inte bjuda till intellektuellt inför *juste milieu*-konsten. Den såldes bland annat i Galerie de Georges Petit i Paris. Här kunde konstnär och köpare mötas i en angenäm stämning av förfining, som noga dolde galleriets kommersiella grundidé. Det här var långt från Zolas nästan råa naturalism, och det var uttryckligen *juste milieu*-konsten han avsåg då han talade om *articles de Paris*.¹⁰²

Juste milieu representerade Edelfelts egen värld med den borgerliga framstegstron, enligt Kortelainen, och det var därför så lätt för honom att sälla sig till den här riktningen. *Juste milieu*-broderskapet var dessutom

en grupp som bestod av kosmopoliter som han själv. Edelfelt var mån om att vara sin franska publik till lags, konkluderar Kortelainen.¹⁰³ Till detta bör tilläggas att Edelfelts *juste milieu*-konstverk var lika mycket ägnade att behaga den finländska publiken. För en konstnär som skulle livnära både sig själv och sin familj gällde det att måla motiv som köparna ville ha.¹⁰⁴

Edelfelts brev både till modern och till vännerna är en lång berättelse om målandet som ett ansträngande arbete. Den skapande processen var både psykiskt och fysiskt tung, och riktigt ansträngande blev den då det gällde att måla under tidspress, för att få ett verk färdigt till en utställning eller för en otålig beställare. Men arbetet var hörnstenen i Edelfelts liv, dels för att han hade valt det som sitt yrke och följaktligen måste försörja både sig själv, sin mor och sina systrar, dels för att han drevs av ett ständigt begär efter att skapa.¹⁰⁵

För Edelfelt blev framgången med *Ett barns likfärd* på Salongen upptakten till 1880-talet, som i den nordiska konsthistorieskrivningen har fått ett skimmer av framgång, kamratskap och fest över sig. För Edelfelt personligen blev 1880-talet ekonomiskt stabilt på ett helt annat sätt än det föregående decenniet, som hade präglats av konststudentens knappa kassa och det hårda arbetet för att bli erkänd och igenkänd som konstnär. Det var på Salongen som framgången manifesterades. Där ställde han ut verk som *Gudstjänst i nyländska skärgården* (1881), *På havet* (1883), *Lekande pojkar på stocken* (1884), *Lördagskväll vid Hammars* (1885) och *Kvinnor utanför Ruokolaks kyrka* (1887). Dessa var folklivsskildringar från hemlandet, främst målade i Haiko. Med dem fortsatte Edelfelt det friluftsmåleri som han hade slagit in på med *Ett barns likfärd* 1879. Parallellt med friluftskompositionerna i stort format målade han porträtt i Paris. Hans klientel bestod av såväl bankirer som diplomater och vetenskapsmän. Salongens vernissager firade han oftast tillsammans med sina nordiska konstnärskolleger på restaurangen Ledoyen. Frukostarna där manifesterade samhörigheten, men lika mycket lades sprickorna och rivaliteten i dagen då man inte förmådde gratulera varandra till framgångarna.¹⁰⁶

De nordiska konstnärerna träffades till vardags på Café de la Régence eller på Skandinaviska Klubbens sammankomster. Klubben hade grundats av Edelfelts vän, skulptören Walter Runeberg. Det betydde att Edelfelt alltid var självskriven på dess middagar och baler, men det betydde också att han kände sig tvungen att delta. För adelsmannen Edelfelt innebar den skandinaviska kolonin en tydlig ambivalens. Han som alltid

var medveten om social härkomst – och som därför av många inom den nordiska kretsen betraktades som en snobb – skrev hem om en skandinavisk konsert med åtföljande bal, som arrangerats av Bjørnstjerne Bjørnsons hustru Karoline. Tillställningen hade bevistats av den danska diplomaten, greve Léon Moltke-Hvitfeldt, av det svenska diplomatparet Lennart och Louise Reuterskiölds kammarjungfru, av ”sävliga nordiska damer” och ”norska rabulister”. Edelfelt konstaterade: ”Jag vet ej om jag är speciellt aristokratiskt anlagd, men jag tycker dessa soiréer äro olidliga, därför att man för landsmanskapets skull tvingas att vara med folk som man aldrig skulle umgås med hemma.”¹⁰⁷

Utsikten från Edelfelts ateljé vårvintern 1887. Verket heter *Paris i snö* och Edelfelt ställde ut det i Paris, Helsingfors och Stockholm, men sålde det aldrig. Kanske hängde det på väggen i hans hem eller i ateljén. Åtminstone fanns det bland de 14 oljemålningar som Ellan de la Chapelle testamenterade till Finska Konstföreningen - verk som förefaller ha haft en särskild betydelse för Edelfelt.

Diplomatkretsarna med greve Moltke, och särskilt med makarna Reuterskiöld, erbjöd ett sällskap där Edelfelt kände sig långt mera hemmastadd.¹⁰⁸ År 1883 målade han ett porträtt av friherrinnan Reuterskiöld i rokokokostym. Hon hade goda nätverk i Parissocieteten, i stadens fashionablade kvarter i Faubourg Saint-Germain, och med hjälp av henne spreds ryktet om den unga konstnären, hans framgångar på Salongen, hans porträttkonst och hans sätt att föra sig i societeten. Grunden för detta renommé hade egentligen lagts redan 1880 när Edelfelt målade ett porträtt av Alfred Koechlin-Schwartz, som societeten kunde beskåda i hans hem. Och naturligtvis av Edelfelts framgångar på Salongen.

Vännen Jean Baptiste Pasteur beskrev Edelfelts ateljé för Parispubliken i tidningen *Le Moniteur Universel*.¹⁰⁹ Detta var broderskapet, ett uttryck för hur *la bande* höll ihop och hjälpte varandra till framgång. Hur djup vänskapen var illustreras ändå bäst av att Pasteur presenterade Edelfelt i sitt föräldrahem. Det blev startskottet för hans djupa vänskap med familjen Pasteur, och för hans senare relationer i den franska vetenskapseliten. Så kom det sig att Edelfelt 1886 målade ett porträtt av den både bejublade och omtvistade vetenskapsmannen Louis Pasteur i hans laboratorium, medan han arbetade med vaccinet mot rabies.¹¹⁰ Vetenskapsvärlden befann sig i ett sjudande tillstånd kring den kontroversiella frågan, och Edelfelt kunde rapportera hem till sin mor från första par-kett. Porträttet blev en braksuccé på Salongen och köptes av franska staten. Nu fanns det ingen i hela Paris som inte kände den unga konstnären från Norden.

Edelfelt blev också vän med Louis Pasteurs svärson, författaren Renée Vallery-Radot, och *la bande* kompletterades nu med detta bildade umgänge. Familjen Pasteur-Vallery-Radot och konstnärsvännerna på 147 Avenue de Villiers var Edelfelts verkliga vänkrets i Paris, den som bildade navet i hans franska tillvaro. Till sina nya bekantskaper kunde han snart också räkna författarna Alexandre Dumas den yngre och Alphonse Daudet.

Breven till modern är en lång berättelse om detta broderskap, om vetenskapsvärlden, societeten, exklusiva bjudningar, men också om skådespelare och teaterliv, det bohema Paris. Trots att konstnärens yrke kunde vara tröttsamt var Edelfelt nöjd med sin tillvaro, och han njöt av sin frihet.

Giftas var inte ett tema bara i Norden, utan det var det i lika hög grad i Frankrike. I den franska kontext där Edelfelt rörde sig var denna tematik egentligen inte ens ny. Daudet hade redan tio år tidigare gett ut *Les femmes d'artistes* (som senare fick sin svenska översättning under rubriken *Konstnärsäktenskap: pariserskizzer*). Det är en samling korta noveller som alla på några sidor beskriver olika äkta pars tillkortakommanden: författaren som gifter sig med den vackra italienska flickan som klädd enligt det parisiska modet förlorar all sin charm och under åren förvandlas till en dominerande matrona; den framgångsrika sångaren som gifter sig med den bejublade sångerskan och får uppleva hur kärleken förvandlas till professionell avund, poeten som gifter sig med bodmamsellen som helst bara vill synas i societeten. Alla dessa teman går igen på ett eller annat sätt i Edelfelts brev. Själva prologen, med Konstnären och Poeten som samtalar om äktenskapet, är som ett eko av Edelfelts egna åsikter: Konstnärens rädsla för att förlora sin skaparkraft om han får det för bekvämt i ett ombonat hem, och samtidigt rädslan för att inte kunna försörja hustru och barn. En konstnärs hustru blir å sin sida sällan lycklig, konstaterar Konstnären. Det räcker inte med att hon är vacker, klok och god, utan hennes främsta egenskap måste vara självuppooffringen, så att hon på bästa sätt kan stödja sin skapande make.

I Daudets noveller ingicks de olyckliga äktenskapen ofta utifrån en kort tids förtjusning. I ett brev till sin mor kommenterade Edelfelt Helsingforssocietetens mönster, som var detsamma:

Skall Anna Ehrnrooth verkligen bli Knorrings del? Det är märkvärdigt att de i släkten bryr henne på samma gång för så många. Grefvinnan, Gerber o. tante Adèle ha nu brytt mig – andra, sås. Kasten Antell m.fl. tyckas ha brytt Berndtson alldeles lika mycket, och troligen har Knorring, Edvard Antell också sin del. Då man ser hur de flesta förlofningar ingås, förlorar man all slags respekt för den s.k. verkliga kärleken, äktenskapets heliga myster som Morbror Gustaf talar om, den "rätta" som nog kommer i sinom tid o.s.v. – I de flesta fall är det händelsernas gång folks prat och brist på annat att tänka på som åstadkommer förlofningarna hemma hos oss.¹¹¹

Edelfelts ord är som ett eko av Ellan de la Chapelles. Hon menade nämligen att förlovningarna i Helsingfors alltför ofta var en direkt följd av att

societeten var så sysslolös – man hade inte annat att göra än att drömma och så inbillade man sig att man var förälskad.¹¹²

Edelfelt hade dessutom alltid tyckt att det var ren dumhet att gifta sig om man var en konstnär, författare, musiker eller journalist som var tvungen att skrapa ihop sitt levebröd genom sitt eget skapande arbete. Mer än något annat tänkte Edelfelt på den ekonomiska aspekten av ett äktenskap. Då hans barndomsvän, skulptören Ville Vallgren gifte sig med den svenska etsaren och skulptören Antoinette Råström kunde Edelfelt knappt sluta beskärma sig: ”Men hvad skola de lefva af?? Willes inkomster synas mig högst problematiska.”¹¹³ Edelfelt var inte den enda som förundrade sig. Var det rentav meningen att hon skulle försörja honom, frågade sig vännerna.¹¹⁴ ”Jag kunde ej hålla mig från att säga åt Vallgren huru obetänksamt jag tycker det var att gå åstad och binda sig för lifvet då man ej har det minsta att bygga på. – Få de barn och om de då ej förtjena mera än nu, så är misèren för dörren. – ”¹¹⁵

Det mest avskräckande exemplet var emellertid Edelfelts danska vän, journalisten Richard Kaufmann som gifte sig med den danska sångerskan Anna Dons. Edelfelt hade svårt att förstå Kaufmanns kärlek och hans lycka, och när paret fick barn och allt större ekonomiska bekymmer, föranledde det Edelfelt att gång på gång återkomma till ”Kaufmanns näringsbekymmer” – beviset på att skapande människor utan ärvd förmögenhet skulle låta bli att gifta sig och bilda familj.¹¹⁶

För att sammanfatta Edelfelts sociala, ekonomiska och konstnärliga position då det gyllene 1880-talet led mot sitt slut, kan man konstatera att han hade etablerat sig både i de franska och i de nordiska kulturkretsarna. Varje gång han reste igenom de nordiska huvudstäderna på sin väg till Paris blev han ”firad” av de konstnärer och författare som var på plats. Bilder av hans konstverk hade ända sedan *Drottning Blanka* publicerats i tidskrifter över hela Norden, och de var välkända för den stora publiken. När den unga svenska prins Eugen anlände till Paris för att studera konst var Edelfelt en självskriven gäst vid middagsbordet hos friherre Gustaf Herman Celsing och friherrinnan Ulla Celsing, som hade fått i uppdrag av drottning Sofia att se till att hennes yngsta son inte förlorade sig i det bohema ”pariserlivets” faror. Edelfelt var också den självskrivna ciceronen i ateljéerna, på utställningarna – den vars sällskap prinsen önskade sig.¹¹⁷

Om det tidiga 1880-talet och dess mitt kan beskrivas med framgångens magiska skimmer över den nordiska konstnärskolonin och dess franska vänner, blev slutet av 1880-talet förändringarnas tid, särskilt i ateljéhuset vid 147 Avenue de Villiers. Dagnan hade gift sig med Anne-Marie Walter 1879 och bildat familj. Courtois och familjen Dagnan flyttade till ett eget gemensamt hus i förorten 1887, och den gamla kretsen bröts upp – vardagen förändrades. Samtidigt nåddes *la bande* av nyheten om Gunnar Berndtsons förlovning med Hedvig ("Heddi") Cronstedt. Edelfelt kunde inte kommentera den utan sarkasm i ett brev till sin mor: "Får se om Berndtson för alltid slår sig ned i den utmärkta Konstmetropolen Helsingfors och målar porträtter efter fotografier; – det skulle jag åtminstone inte härda ut med."¹¹⁸ Att bo i Helsingfors, långt borta från konstnärskollegerna och utställningarna i Paris, utan att få de nyaste intrycken från den franska konstvärlden var otänkbart för Edelfelt. Hur skulle man då kunna hålla sig på toppen? Och att måla porträtt efter fotografi, i stället för efter levande modell, var det minst konstnärliga av allt i Edelfelts värld. Emellertid var Berndtson allvarligt sjuk sedan några år, och det såg ut som sjukdomen kanske skulle begränsa hans framtid alltmer. Edelfelts brev tangerar också den ekonomiska sidan av äktenskapet:

*Ja, Berndtson har skrivit till mig att han är förlofvad, således måste saken vara afgjord. Jag tycker det är sorgligt, om ej, såsom man ju kan hoppas, han blir bättre. Men olycksprofet vill jag ej vara. Jag spådde illa vid Ville Vallgrens giftermål, och jag har ej sett något par lyckligare än de, likaså har jag alltid varit emot alla partier, som ändå slagit rätt väl ut. Jag tror nästan att jag, om det kom an på mig bara, skulle låta menskligheten dö ut, så många invändningar har jag mot alla partier. Då jag, såsom nu är uppfylld af tankar på måleriet, och igen begriper hur herrligt det är att kunna göra något som duger, huru sällt och roligt det är att ha ett mål för sig, blir jag likgiltig för familjelyckan – d. v. s all annan familjelycka än den jag njuter af hos Er, mina käraste.*¹¹⁹

Edelfelt ville inte gifta sig, men omvärlden började allt oftare påminna honom om att det var så som en man i hans samhällsställning brukade göra. Nyårsafton 1885 firade han i Paris, på en restaurang tillsammans med Hjalmar Neiglick, litteraturhistorikern Werner Söderhjelm med hustrun Sigrid och ingenjören Edvard Neovius med hustrun Thyra. De tyckte att det var dags för Edelfelt att gifta sig, vilket han inte uppskat-

tade.¹²⁰ Några månader senare fick Edelfelt samma uppmaning från sin gamla lärare Jean-Léon Gérôme. De satt bredvid varandra under en middag och Gérôme talade om Finland och tyckte att Edelfelt borde gifta sig. Äktenskapet var inte heller enligt Gérôme något idealtillstånd, men han menade att det ändå var det bästa livsarrangemanget. Samtidigt varnade han Edelfelt för att välja någon som var för ”mondän”, eftersom det kunde bli ödesdigert för en skapande konstnär.¹²¹

Uppmaningarna och diskussionerna började således bli allt allvarligare, och särskilt Gérômes ord gjorde Edelfelt fundersam. Dessutom började han allt oftare känna leda – både vid konsten och vid det mondäna livet. Ledan börjar smyga sig in i hans brev från 1886, och inte ens en resa till Rivieran tillsammans med vännen, markis Emile de Chambure kunde skingra Edelfelts känsla av att han hade sett och upplevt det mesta som Paris och Frankrike hade att bjuda på – ingenting av de tidigare årens entusiasm fanns kvar då han beskådade allt det gamla och välkända. Måhända var det känslan av att äntligen ha kommit i mål efter många långa år av målande, visiter för att först göra sig bekant i societeten och sedan för att bibehålla sin position i den, av att ställa ut både på Salongen och på Galerie Georges Petit. Känslan av att kunna pusta ut efter det som för Edelfelt trots alla framgångar och god tur hade varit en kamp för tillvaron, för att uttrycka det med det moderna genombrottets ord. Hans inkomster var nu högre än de någonsin hade varit. Porträttet av Louis Pasteur köptes av franska staten för en betydande summa försommaren 1886. Under hösten och våren målade Edelfelt porträtt i både Helsingfors och Paris. Verket *I Luxembourgträdgården* köptes våren 1887 av godsägaren Herman Standertskjöld-Nordenstam för en ansevärd summa. Edelfelt sålde också verket *Skeppsbyggare* till konsthandlaren Bulla, samt *Dam som skriver brev (La réponse)* till konsthandlaren Goupil. *Dam med parasoll* och *Flicka stickande strumpor* såldes till Amerika.¹²² Dessutom hade konsthandlaren Knoedler i New York gjort en förhandsbeställning.¹²³ Allt detta bidrog till att skapa ett ekonomiskt överskott som Edelfelt aldrig förut hade haft.

För hela familjen Edelfelt innebar året 1887 ett välstånd som de inte hade upplevt efter faderns död. Annie och Berta Edelfelt grundade nämligen sin småbarnsskola samma år – och det innebar att de började tjäna egna pengar.¹²⁴ Det var knappast någon stor inkomst, men den räckte troligen till deras försörjning. Edelfelt upplevde fortfarande att han skulle bidra till systrarnas och moderns gemensamma hushåll, men i och med småbarnsskolan fick hans ekonomiska hjälp karaktären av en

En ung Annie Edelfelt vid skrivbordet. Troligen fortfarande elev vid Fruntimmersskolan, snart nyutexaminerad lärarinna.

extra guldkant i deras liv. För Edelfelt betydde det här att han mitt i allt befann sig i en helt annorlunda belägenhet på äktenskapsmarknaden: han behövde inte tänka så mycket på sin tillkommandes förmögenhet. Det gjorde honom fri att välja någon som kunde bli en livskamrat, och inte först och främst måste "vara ett gott parti" i ekonomisk bemärkelse. Men denna frihet gällde bara inom den rätta sociala kretsen.

Edelfelt var en fattig adelsman, som hade lyckats skapa sin egen framgång inom ett nytt borgerligt yrke. Det var något som det sena 1800-talets allt modernare samhälle hade möjliggjort. Adelskapet byggde på traditionen, men borgerligheten kunde bjuda på en ekonomisk och personlig frihet, lik den Edelfelt njöt av i fulla drag i Paris.¹²⁵ Var det med sinnet fyllt av sin ekonomiska framgång och den nyvunna friheten som han reste hem försommaren 1887?

Edelfelt skulle snart fylla 33 år och hade därmed uppnått den genomsnittliga giftasåldern för manliga finländska ståndspersoner. Han hade också uppnått det ekonomiska välståndet för att kunna gifta sig.¹²⁶ Han behövde kanske inte längre säga: "Då en ung flicka gifter sig, så är det ej för att lefva sämre än hon gjort det förr."¹²⁷

Friare och älskarinnor

Sju friare

*En ogift flicka vid mina år, är ju en skandal
eller ett problem för hela världen – ¹*

Ellan de la Chapelle var 29 år, ogift och föremål för Helsingforssocietets ivriga spekulationer.² Hon hade nyligen läst andra delen av Anne Charlotte Edgren Lefflers *Ur lifvet*, en samling noveller som handlade om teman som den snabba förlovningen och giftermålet där brud och brudgum knappt känner varandra samt den oerfarna kvinnans och den erfarna mannens roller inom äktenskapet. Det här var ämnen som hon kommenterade i sina brev till Hulda von Born – de gick nämligen igen också i det verkliga livet.

Edgren Lefflers novellsamling innehöll en berättelse om friherrinnan som slog sig fri från ståndssamhällets konventioner, och den skapade naturligtvis en stormande skandal.³ Det som Ellan de la Chapelle hade gemensamt med den fiktiva friherrinnan var just åldern – och längtan efter ett mera självständigt liv än det man kunde få ifall man ”gjorde ett gott parti”. Läsningen fick henne att blicka tillbaka på de drömmar och förhoppningar hon själv och Hulda von Born hade haft som unga flickor: själv hade hon hela tiden förhållit sig avvisande till tanken på äktenskap, medan kusinen fått lyckan sådan hon önskade sig den redan som 15-åring, då hon drömt om ”en ung man etc. etc”.⁴

En studie av Ellan de la Chapelles friare tecknar en bild av både unga och äldre män, ogifta och änklings som framförde sitt ärende på olika sätt, antingen till henne själv eller till hennes far. Men ett mönster kan upptäckas: de flesta friade efter att i endast några månader ha uppträtt märkbart förtjusta på olika tillställningar i societetslivet. Detta var det sena 1800-talets kutym i Helsingforssocieteten – att gifta sig utifrån en förtjusning och efter en relativt kort förlovningsperiod. Ellan de la

Chapelle gav dem alla korgen och skrev till sin kusin att det fanns många både ”präktiga” och ”hyggliga karlar” i Helsingforssocieteten, men ”kan man begripa huru man kan bli kär i dem”.⁵ Hulda von Born å sin sida menade att det som behövdes för att bli kär var en ”gudagnista”.⁶

Äktenskapet, som tidigare hade varit främst en social och ekonomisk allians mellan två släkter, hade under 1800-talets lopp alltmer blivit en angelägenhet där de blivande makarnas känslor för varandra vägde tungt. Men brevväxlingarna i kretsen kring Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt visar att de så kallade resonemangsäktenskapen fortfarande levde sida vid sida med denna nya tankegång. Och även om det ansågs lämpligt att ta hänsyn till känslorna, kunde man inte välja utanför sin egen sociala sfär.⁷ Särskilt för unga fröknar var valet av make det viktigaste av livets beslut – på det berodde deras framtida försörjning och sociala position.⁸

Då Ellan de la Chapelle återvände från sin bildningsresa våren 1873, vid 16 års ålder, förväntades hon dansa några säsonger på Helsingforssocietetens baler, delta i släddpartier, bli bjuden på soiréer och gå på teatern innan hon gjorde ett gott parti. Eftersom hon var av god familj, tillhörde en av storfurstendömet framgångsrika släkter och dessutom hade utseendet för sig förväntades det inte dröja länge innan hennes föräldrar skulle få bjuda societeten på bröllop. Familjetraditionen, så som Elsa von Born återger den, vidhåller att Ellan de la Chapelle och hennes kusin Hulda Berndtson var ”strålande vackra. Ellan kyligare i sin skönhet, Hulda lysande, mjuk och solig. Tvisten står alltid i societeten vem av dem som är den skönaste”.⁹

Den fyra år äldre kusinen Emelie de la Chapelle hade gift sig med Armida de la Chapelles yngre bror Per Kasten Antell (1842–1905) i juni 1872. Inom släkten välkomnades detta giftermål som ett ytterligare band mellan ätterna de la Chapelle och Antell. Det var en konsolidering av två senatorssläkters inflytande.¹⁰ Här förenades också två ansenliga förmögenheter. Eftersom Emelie de la Chapelle var det enda av sin mors barn som levde till vuxen ålder, blev hon den enda arvtagaren till storgodset Tjusterby i Pernå.¹¹ Kasten Antell förde också med sig sitt modernearv, sin del av en stor jordegendom i östra Finland.¹² Partiet var lämpligt på alla sätt, men de unga två hade också vad man kallade ”tycke för varandra”.¹³

Redan följande år på våren, medan Ellan de la Chapelle fortfarande befann sig på sin bildningsresa, skrev Hulda Berndtson om Emelie

Antells nyfödda dotter Emilia ("Lilli") Helena Sophia: "Jag finner det så löjligt så löjligt, det var ju ej så länge sedan vi lekte tillsammans, och nu är hon mamma."¹⁴ Citatet talar sitt tydliga språk om hur snabbt de unga flickorna förväntades träda in i följande fas av livet, med det ansvar som moderskapet och administrationen av ett eget hushåll innebar.¹⁵ För Emelie Antell var detta ansvar ännu större, eftersom hon vid sin fars död några år tidigare hade övertagit skötseln av Tjusterby – en uppgift som hon förberetts för i hela sitt liv. Under äktenskapets första år tjänstgjorde Kasten Antell som adjutant hos generalguvernör Nikolaj Adlerberg, och Elsa von Born beskriver hur positionen som hustru till en adjutant blev en lärorik skola i societet och diplomati för Emelie Antell. Efter att maken tog avsked från sin tjänst flyttade familjen till Tjusterby.¹⁶

Hulda Berndtson var 19 år då hon svarade ja till friherre Viktor Magnus von Born (1851–1917) på skridskobanan vid Norra kajen, där Helsingforssocieteten brukade samlas om vinterkvällarna.¹⁷ Föregående sommar, 1875, hade hon tillsammans med sin mor Augusta Berndtson rest till det nordiska studentmötet i Uppsala och därifrån till badorten Marstrand. I Uppsala umgicks de med friherrinnan Fanny von Born och hennes dotter Helene, som tillhörde en annan av storfurstendömet inflytelserika senatorssläkter.¹⁸ De var bekanta från Helsingforssocieteten: Hulda Berndtson och Helene von Born hade stått faddrar vid Emelie Antells dotters dop.¹⁹ Efter resan till Sverige övergick bekantskapen i vänskap, och Hulda Berndtson blev presenterad för Helenes bror Viktor Magnus von Born – på den tiden utskottssekreterare för stadsfullmäktige i Helsingfors och senare en inflytelserik politiker.²⁰

"Hulda Berndtson – vilken klang i dessa ord!", skrev Viktor Magnus von Born.²¹ Makarnas bevarade korrespondens visar att det här var ett kärleksäktenskap.²² Det som han verkar ha uppskattat hos sin hustru – förutom hennes personliga egenskaper – var hennes bildningskapital, en kombination av gammal adlig "edukation" och den nya tidens utbildning som bestods Fruntimmersskolans elever. Därtill besatt hon ett socialt kapital i och med att hennes mor var född de la Chapelle och hennes far var väl nätverkad i storfurstendömet ledande universitets- och kulturkretsar.²³ Detta äktenskap måste också ses som en allians mellan två senatorssläkter, och som en allians där två inflytelserika släkt nätverk knöts till varandra.²⁴ För Hulda Berndtson var Viktor Magnus von Born ett strålande "parti" – han var en lovande ung jurist och arvtagare till ett av de största godsena i storfurstendömet. Att familjen Berndtsons ekonomiska ställning var brydsam var ingen hemlighet, åtminstone inte i den

närmaste kretsen. Fredrik Berndtsons tilltagande problem med synen gjorde det dessutom allt svårare för honom att arbeta.²⁵ I Paris hade brodern, den unga konststudenten Gunnar Berndtson, det knappt, och hans vän Albert Edelfelt skrev hem: "Olyckligt är det med hans ekonomi – manne ej föräldrarne som nu ha Hulda gift och två rum uthyrda kunde ge honom litet mera."²⁶

Hulda och Viktor Magnus von Born bosatte sig på Kyrkogatan 4 i stadsdelen Kronohagen i Helsingfors, medan han representerade sin ätt vid lantdagen.²⁷ Där föddes 1877 makarnas första barn, Karin Helena. Hon blev Ellan de la Chapelles gudbarn, liksom flera av sina yngre syskon. Några år senare flyttade familjen von Born till släktens gods Sarvlaks i Pernå, där barnaskaran växte. För Hulda von Born innebar flyttningen från det lilla hushållet i stadsvåningen att hon förvandlades till herrgårdsfru med ansvar för att leda den stab av tjänstefolk som behövdes i den gamla stenbyggda barockherrgården.²⁸ Hulda von Born, som var född och uppvuxen i Helsingfors, trivdes ändå bra i sin nya miljö. I sina brev från Sarvlaks beskriver hon sin tillvaro som ett stilla lantliv: "Alltnog lifvet ter sig lyckligt och godt, äfven utan förströelser blott man har ett kärt sällskap."²⁹

Makarna von Born blev således "grannar" med Emelie och Kasten Antell på Tjusterby – ett gods som var bekant för Hulda von Born sedan barndomen då hon besökte det under somrarna. Kasten Antell blev Viktor Magnus von Borns parhäst såväl i kommunalpolitiken som i rikspolitiken.³⁰ Gunnar Berndtson började skämtsamt tala om "Pernå société" som han förknippade framför allt med "storartade och frikostiga" namnsdagsbjudningar.³¹ I denna definition inkluderade han också herrskapet på Tervik, Emelie Antells moster, grevinnan Wilhelmina (f. De Geer till Tervik) och generallöjtnant Gustaf Robert Ehrnrooth. De var föräldrar till Anna Ehrnrooth som både Gunnar Berndtson och Albert Edelfelt uppvaktade under olika repriser.

Allt detta illustrerar väl hur liten Helsingforssocieteten egentligen var, och framför allt hur man förväntades finna sin livskamrat inom en mycket snäv krets.

Vad gjorde Ellan de la Chapelle medan hennes kusiner gifte sig och blev mödrar till allt större barnaskaror?

Balen var tidens främsta äktenskapsmarknad. För Ellan de la Chapelle handlade det främst om baler i Helsingforssocieteten eller baler arrange-

Ellen de la Chapelles inträdesbiljett och danskort från en bal på Studenthuset i Helsingfors. Balen var ett forum för den så kallade äktenskapsmarknaden. Läser man danskortet noga, märker man att det är fyllt med omskrivningar av tematiken i det moderna genombrottets romaner och dramer – som ju så ofta behandlade äktenskapsfrågan. Själva danserna dansades alltid i en viss ordning, och deras tilläggsnamn här återspeglar hur fort man förväntades komma fram till frieriet. Ellen de la Chapelle har av allt att döma uppskattat arrangörernas ironiska humor eftersom hon också har skrivit ner dansernas namn på en lapp.

rade av studenterna vid Nyländska eller Savolaxiska avdelningen.³² Att gå på bal var inget hon upplevde som ett nöje. Hennes brev återger liknande situationer och intryck som Edgren Lefflers novell ”En bal i societeten”, som beskriver Stockholms societetens krassa äktenskapspraxis och som publicerades i samlingen *Ur lifvet I* (1882). Novellen har ett persongalleri som det var lätt att relatera till, och i många fall lätt att känna igen sig i. Den allvarliga adelsdamen som fnittrar tillgjort för att hon har blivit tillsagd att behaga, men som egentligen skulle vilja stanna hemma och fördjupa sig i hushållet och ta hand om sina yngre syskon, är en variant av den motvilliga unga kvinnan. En annan variant är den sköna friherrinnan som har dansat lite för många säsonger utan att gifta sig med greven, den enda arvtagaren till flera betydande fideikommiss. Detta trots att hela societeten redan i flera år ansett dem vara det bästa partiet för varandra. ”Någon kärlek kan det ju inte bli frågan om”, konstaterar friherrinnan medan hon fantiserar om att bryta alla konvensans regler och bli skådespelerska. Båda dessa unga damer ledsagas av sina mödrar – högreståndsdamer med en klar och tydlig uppfattning om hur det *borde*

gå till. Skillnaden till Helsingforssocieteten, sådan som den beskrivs av Ellan de la Chapelle, ligger egentligen bara i att damernas toiletter var mindre påkostade i storfurstendömets huvudstad.³³

För den kosmopolitiskt lagda societeten var det heller ingen främmande tanke att bredda äktenskapsmarknaden utöver det egna landets gränser, och det var då man reste till en kurort, eller badort som det också kallades. Det var ingen tillfällighet att Augusta Berndtson reste med sin giftasvuxna dotter till studentmötet i Uppsala och därifrån till Marstrand, som var en av Sveriges främsta badorter.

I maj 1876 befann sig Julia de la Chapelle och hennes dotter i Marienbad. Där saknades det inte "förnämitet" bland gästerna, "die Grossherzoginmutter von Mecklenburg" samt "furstinnor, grevinnor". Ellan de la Chapelle skrev att hon inte kunde begripa hur andra bar sig åt för att göra bekantskaper "i massor" – själv hade hon bara blivit bekant med grosshandlare Geber från Stockholm. Att han inte var någon äktenskapskandidat var självklart. I stället uppehöll hon sig vid något som utspelat sig i Helsingfors, nämligen den unga greve Carl Armfelts (1850–1925) försmådda kärleksläga. Hans förtjusning i Ellan de la Chapelle var tydligen något som diskuterades ivrigt i Helsingforssocieteten, och Armfelt själv hade spätt på alltsammans genom sitt dramatiska uppträdande på en soirée hemma hos familjen Berndtson. "Ja, då skjuter jag mig för pannan", hade han sagt och Ellan de la Chapelle utropade: "Hulda, på samvete, är det ej otäckt? Medgif. Fråga din fästman så får du bevis på att det är tillgjordt." Hon tyckte att han uppförde sig som en "bortskämd unge".³⁴

En annan äktenskapsmarknad öppnade sig i det ryska imperiets huvudstad S:t Petersburg, där Ellan de la Chapelle vistades i olika omgångar under åren, av allt att döma för det mesta som gäst hos Aurora Karamzin (f. Stjernvall). Aurora Karamzin hade på sin tid gjort det mest strålande partiet då hon efter år som hovdam gift sig med Paul Demidov, Rysslands rikaste man. Vänskapen mellan henne och familjen de la Chapelle härrörde troligen från den tiden då hennes styvfar, Carl Johan Walleen, och Richard de la Chapelle tjänstgjorde som senatorer under den första halvan av seklet. Nu var hon en dam på nästan 70 år som hade förlorat också sin andra make, översten Andrej Karamzin, och som ägnade sig nästan uteslutande åt välgörenhet. Inga brev finns kvar från Ellan de la Chapelles första besök i S:t Petersburg 1874, men Elsa von Born beskriver den som en tid av livligt sällskapsliv med familjerna Armfelt, Ramsay, Palmroth, von Kraemer och von Etter – nästan alla

finländare i kejsarens tjänst. Vid sidan av sällskapslivet blev det också många museibesök, där Ellan de la Chapelle gjorde anteckningar om konstverken hon såg.³⁵

Ellan de la Chapelles brev från en vistelse i S:t Petersburg våren 1876 berättar om hur obehagligt det kunde kännas för en ung kvinna med den önskade uppmärksamheten från en äldre man. Hon skrev om sin lättnad över att ha undvikit sin beundrare Haartman, som varit bortrest. Det var av allt att döma Rafael von Haartman (1839–1902), Viktor Magnus von Borns morbror, som var tullchef och senare anställd vid Kommittén för finska ärenden.³⁶ Under en middag hos Palmroth – troligen Casimir Palmroth (1826–1880) som var anställd vid Kommittén för finska ärenden – fick Ellan de la Chapelle bekräftelse på att konfektasken hon fått sig tillsänd till påsken verkligen kom från den hon misstänkte.³⁷ Men var det Palmroth själv eller Haartman? Viktor Magnus von Born nämner dem båda på en lista han långt senare gjorde upp över Ellan de la Chapelles friare. Åtminstone Rafael von Haartman skulle ha varit ett gott parti – liknande som de hennes fastrar hade gjort. Men Ellan de la Chapelle ville att hennes blivande make skulle kunna erbjuda något annat än bara ett gott namn och en prestigefylld och solid tjänstemannaposition. Att gifta sig för kärlek, som kusinerna hade gjort, var något att sträva efter – så länge brudgummen också uppfyllde kraven på social och ekonomisk position.

Två år senare, vintern 1878, var Ellan de la Chapelle på nytt i S:t Petersburg. Aurora Karamzin hade fortfarande en god relation till den kejserliga familjen, och Ellan de la Chapelle berättade i sina brev att också hon umgicks med den kejserliga familjen dagligen. Aurora Karamzin engagerade sin bror, ministerstatssekreteraren Emil Stjernvall-Walleen, för att föra omkring Ellan de la Chapelle i societeten, på slädpartier och promenader.³⁸ Men inga ”skizzer” kunde hon sända, och inga ”romaner” utspelade sig i den kejserliga huvudstaden, åtminstone inte om man får tro breven till Hulda von Born.

Men följande sommar kunde Ellan de la Chapelle komma med en verklig ”roman”. Hon hade nämligen rest utan förkläde tillsammans med Edvard Antell (1852–1926) – bror till Armida de la Chapelle och Kasten Antell – från Lovisa till Tjusterby.³⁹ Hon gjorde sitt bästa för att beskriva tilldragelsen så skönlitterärt hon kunde:

Föreställ dig en roman, som passerat i din närmaste närhet, goda du, utan att du vetat deraf! En ung dam med sin riddare som passera i fullt galopp kl. 9 e.m. på vägen mellan Lovisa och Pernå – troligen ett enlèvement! Den unga damen tycks alls icke vara ångerköpt öfver det vågade i hennes företag, utan ligger bekvämt lutad emot vagnshörnet, fötterna utsträckta på framsätet, mumlande med stor förnöjelse på den ena klasen vindruffvor efter den andra. Kavaljeren kan ej så noga urskiljas i skuggan af den anti-deluvianska kuren, men han instämmer allt emellanåt i fruntimrets hejdlösa skratt. Vid Pernå skaffa sig det unga herrskapet tvenne karlar som lysa dem till båten, öfver den misstänkliga bryggan, och snart gunga de i båten öfver Pernå viken till Tjusterby-bryggan, och de äro räddade! Der mottages de med öppna armar af öfverseende släktingar. Gissar du?⁴⁰

Ellan de la Chapelle och Edvard Antell hade varit på besök på Sarvlaks. Ångbåten som skulle föra dem hem syntes aldrig till vid Lovisa ångbåtsbrygga. De bestämde sig då för att anträda färden mot Helsingfors med häst och vagn, med Tjusterby som första anhalt. Den förälskade unga Edvard Antell var inte sen att komma med detta förslag, så att han skulle få tillbringa några timmar ensam med föremålet för sin ömma låga. Ellan de la Chapelle betraktade honom som en tilltalande ung man, men hon besvarade inte hans känslor och var lättad över att han inte friade till henne under färden.⁴¹ Episoden väckte munterhet på Sarvlaks, och en vecka senare ställde sig också hon själv lite annorlunda till saken:

Helsa Viktor från mig och säg att om Edward varit en mes, så är han i alla fall så klok att han vet att det emellanåt är fördelaktigare att vara mes än att vara dum. Jag tror för min del, att jag i alla fall äfven skulle välja det förra. För resten hade jag varit mycket smickrad åt saken, ty det hade allt varit en triumf att teckna i sin minnesbok.⁴²

Det var emellertid lätt att betrakta den nästan jämnåriga Edvard Antells eventuella frieri som en triumf. Honom hade Ellan de la Chapelle känt hela sitt liv, han var inte på samma sätt skrämmande som en man i Rafael von Haartmans ålder och position. Det förblir oklart i breven om Edvard Antell friade fyra år senare i en liknande situation. De hade

båda åter besökt Sarvlaks och färdades hemåt via Tjusterby i ett verkligt höstrusk.⁴³ Ellan de la Chapelle betraktade honom med välvillig vänskap, då resten av släkten såg honom som något av ett svart får. Han var en drömmare, en glad sällskapsmänniska, men inte handlingskraftig och framåtsträvande – egenskaper som uppskattades hos män:

*Hans fel besticker sig i att vara fattig och ej kunna skaffa sig uppehålle, och att ej kunna taga sin exam. Detta är så vidt jag vet, allt. och i mina ögon gäller det ej som själslyte – eller fel, och det är väl deraf man bildar sitt omdöme om en varelse. Hvad äro dessa fel, emot de vida mer vanliga såsom: finare men tillika grof egen nytta, råhet i hjertat, ogrannlagenhet, hårdhet afund, snobbighet i större skala, småaktig snålhet, etc etc etc. – Jag tror icke det finnes allt för många bättre än Edward –*⁴⁴

Denna vänskap fick Edvard Antell också många tillfällen att återgälda, särskilt när skvallret om vem Ellan de la Chapelle skulle välja växte till odimensionerade proportioner.⁴⁵ De båda hade alltid ett gott öga till varandra och följdes åt i Helsingforssocieteten ända tills han 1885 reste –

Utmärkande för den lilla Helsingforssocieteten var de nära vänskaps- och släktbanden. Här ses Ellan de la Chapelles goda vän och tidigare friare Edvard Antell och hennes kusin, konstnären Gunnar Berndtson fotograferade i Daniel Nyblins ateljé 1884.

eller blev skickad av släkten – till oljefälten i Baku, där det var meningen att han skulle tjäna sin egen förmögenhet.⁴⁶

Men innan det mesta av detta tilldrog sig fortsatte sällskapslivet i Helsingfors i sina enformiga banor, så som Ellan de la Chapelle beskrev det i oktober 1879:

Hanna [von Born] har varit här och roat sig efter bästa förmåga. Min moder och jag "förklade" henne på studentsoiréen, der jag äfven promenerade och vädrade min ljusblå klädning och min stoiskt-flegmatiska själ och dess jordiska omhölje. 1^a françaisen gaf jag åt Cronstedt, den 2^a öfverlemnade jag åt Hj. Linder (haft du mir gesehen!) Den sista hade Hasselblatt abonnerat, då jag på en gång får höra af Emilie Linder att de skulle lemna Villan [Hagasund] följande morgon, hvarpå jag expedierade [bror] Vicke efter vagnen, far till min fru [Karamzin] och pratar en timme, tager afsked af henne och kommer tillbaka till soiréen för ½ timme! Mamma hade under tiden "gjort sig grön" för Blatte, och då jag ytterligare "cajolerade" honom, började hon bli så lifvad, att jag trodde han skulle göra mig en "deklaration" – talade om gamla vänner och vänskap som aldrig rostar etc, om sina känslor då han fick se mig inträda, – att han skulle komma i April till Paris. etc, allt under mycket egendomliga blinkningar, hviskningar m.m. Jag tror karlen aldrig lefver länge. – Vidare sade jag några impertinencer åt "Tasso" – (bland annat då han frågade huru jag trodde hans hjerna såg ut, svarade jag med en "roddande" gest: som en hvit sås, troligen.) En kamrat till Vicke frågade honom om han ej hade någon syster, och då jag blef utpekad för honom yttrade han lakoniskt nog: "det var en snygg syster". Detsamma kunde ej sägas om toiletterna der, i allmänhet ej ens i vanlig bemärkelse.⁴⁷

Efter detta reste hon med glädje till Saaris, men närheten till Mustiala lantbruksinstitut medförde att det var svårt att undgå "kurtisörer". På Mustiala studerade främst unga män som siktade på en bana som anställd förvaltare på någon herrgård. Denna höst var det en ung Bremer som gjorde upprepade besök på Saaris. Ellan de la Chapelle framhävde ståndsskillnaden genom att berätta om hans faster: "[hon är] af den ullen, att hon berättar för alla att hon gick en gång så förskräckligt i staden, och svettades så att hon måste stadna upprepade gånger och tömma sina galoscher som blefvo fulla af – du vet. Till råga på allt åter hon à la glace

med knifudden.” Hon hade träffat denna faster Bremer på ett bröllop på det stora och anrika godset Åminne i Halikko, där hela societeten hade varit samlad. Detta visar hur societeten blev ett alltmer glidande begrepp och framför allt hur den bestod av olika schatteringar, där det gällde för en ståndsfröken som Ellan de la Chapelle att vara just ståndsmedveten. Bremer själv var ”en förbättrad upplaga, men ändå”, skrev hon.⁴⁸

Ett verkligt orosmoment seglade upp på Ellan de la Chapelles himmel sommaren 1882, i form av friherre Fridolf Linder (1823–1896), herre till Svartå bruk.⁴⁹ Han var 59 år – hon 25. För Hulda von Born berättade hon att han hade börjat ”syfta’ ganska tydligt och gifva klara ’vinkar’, om ett och annat”. Då Ellan de la Chapelle reste till Saaris i juni tog Fridolf Linder avsked med en ”enorm” ask chokladkonfekt, och under tågresan såg han till att hon fick en bukett blommor. Hon var inte det minsta imponerad, och också hennes kammarjungfru Lina såg till att hålla sig på avstånd från honom, eftersom han betedde sig oförskämt och ”pratade dumheter” med henne.⁵⁰

En månad senare träffades de på herrgården Haga i Janakkala, där Julia de la Chapelles kusin Amalia Sofia (f. Baër) firade silverbröllop med sin make, kammarherre Hans Gustav Boije af Gennäs. Till den stora festen var hela societeten bjuden, också Boije af Gennäs släktingar från Sverige, den friherrliga familjen Leijonhufvud af Ekeborg. Då Ellan de la Chapelle var ett spädbarn hade familjerna skämtsamt bestämt att hon och Erik Leijonhufvud skulle gifta sig med varandra – anspelande på gammal aristokratisk tradition att förmäla barnen i tidig ålder. Emellertid var det den äldre brodern, löjtnanten Axel Leijonhufvud (1849–1925), som blev Fridolf Linders rival på festen. Ellan de la Chapelle återgav den dråpliga situationen, då de många gästerna försökte traktera sig i trängseln:

Någon bjöd mig stek, men jag afslog oaktadt Linder lofvade leka ”bord” och hålla i åt mig. Då kom Baron Axel Lejonhufvud med en portion och bjöd den åt mig, fastän Baron Linder lofvat hålla i åt mig. ”Och t.o.m. tugga åt Fröken”, sade den otäcka Linder åt Lejonhufvud, hvartill denne helt enkelt svarade ”Det var då skryt”. Du må tro att Linder blef flat och höll mun, – det är ej smickrande att bli påmint om att man ej har tänder då man spelar ”épouseur”.⁵¹

Men trots ”kurtisen” kände hon sig osäker på löjtnanten. Hon menade att hans yngre bror Erik Leijonhufvud som var ”jordbrukare” med herrgård skulle kännas som ett tryggare alternativ.⁵²

Framåt höstkanten visade det sig att Fridolf Linder skrivit ett brev till Ellan de la Chapelles far, med ”förkänningar och förfrågningar”. En friherre Linder från Svartå bruk skulle ha varit mer än ett gott parti, men Carl Victor de la Chapelle hade ändå – utan att tala med sin dotter eller någon annan i familjen – skrivit ett artigt svarsbrev om att ”ungdomens känslor gå ofta andra vägar än man skulle önska”. Ellan de la Chapelle utbrast lättad: ”Ganska angenämt att slippa blanda sig i slikt, men jag får säga att jag beundrar en så litet materiell uppfattning vid 60 år som Pappas, att icke ens sätta i fråga att man kunde gå in på slikt, blott för det jordiska godas skull.”⁵³

Några månader senare var Ellan de la Chapelle däremot inte lika nöjd med sin fars agerande. Under en middag hade nämligen bankdirektören, friherre Johan (”Jean”) Cronstedt (1832–1907) ”haft det humöret på sig att låta” honom ”blicka in i sin affärsställning, 40,000 åtgår årligen för familjen, och 40,000 läggas åsido etc etc.” Detta hade fallit Carl Victor de la Chapelle i smaken så till den grad att hans hustru började kalla Jean Cronstedt för ”svärson”. Carl Victor de la Chapelle insåg snabbt sitt misstag och hans uppretade dotter skrev till sin kusin: ”Att föredraga Jean framför L.[inder] är en riktig skam, för en gammal karl. Jag tycker de så väl kunna taga hvarandra i hand. –”⁵⁴ Jean Cronstedt hade redan varit gift två gånger: den första hustrun hade dött 1870, och den andra hustrun i maj 1882. De tre yngsta barnen var sju, sex och fyra år gamla.⁵⁵ Redan då hade Ellan de la Chapelle skrivit till Hulda von Born: ”Med honom och hans lätta lynne är det mindre synd, än med barnen. Om ett år är han omgift, påstå de som känner dem. – Detta är det allmänna samtalsämnet –.”⁵⁶

Några veckor efter middagen med Carl Victor de la Chapelle gjorde Jean Cronstedt en visit hos hos familjen de la Chapelle. Detta hade Fridolf Linder tydligen fått nys om och Ellan de la Chapelle konstaterade: ”han är alltid angelägen att fälla ett dåligt omdöme om ens misstänkta kurtisörer, hvilket nu ej heller uteblef.”⁵⁷ Linder hade emellertid inte behövt oroa sig, för tre månader senare eklaterades förlovningen mellan Jean Cronstedt och Ellan de la Chapelles goda vän Eva Aminoff. Ellan de la Chapelle hade roat följt hur Cronstedt ”slog för” Eva Aminoff, och förutspådde att han skulle ”bli under toffeln”.⁵⁸

Om Eva är vuxen sin uppgift och kan ingifva honom fullt förtroende, så leder hon honom oförmärkt hvar han vill. Det som är det egendomligaste är att Eva, oaktadt och kanske just i följd af allt som pratats och sqvallrats derom, – helt näivt förgapat sig i hans bättre egenskaper, som också äro egnade att falla henne i smaken. Hon tycker bl. annat, att han talar som en ”bok”. (utan drift), att han är elegant till sin figur och sitt sätt, att han måste vara en människa med hjerta, emedan han deklamerar poesier, med känsla o. smak, och för att han är lätt rörd och får tårar i ögonen. Allt detta är väl sannt, fullkomligt sannt, – men – –.⁵⁹

Samtidigt kokade Helsingforssocieteten över historierna om friherre Axel Leijonhufvud d.ä. och hans söner Erik och Axel. Det berättades hur den gamla friherren hade uppfört sig högst opassande några år tidigare i Marstrand, då han rusat in och kysst Anna Strömberg ”mitt på mun”. Också Armida de la Chapelle sällade sig till familjen Leijonhufvuds kritiker – trots att hon aldrig hade träffat dem. Ellan de la Chapelle hade mer än svårt att tro denna historia. Samtidigt erkände hon att den unga Axel Leijonhufvud hade kommit ”sättandes öfver land och vatten” för hennes skull under hösten, hon hade helt klart funnit honom långt mer sympatisk än föregående sommar på Haga. Hans ärende ville hon inte tala om ens för Hulda von Born, men man kan sluta sig till att han hade friat och att hon hade skjutit upp avgörandet med motiveringen att de borde lära känna varandra bättre.⁶⁰ En snabb förlovning, baserad på bara bekantskap, låg inte för henne. Men det hon redan visste talade till Axel Leijonhufvuds fördel:

Han har dessutom ett halft dussin förtjenster (eller som förefaller mig som sådana), kanske har han än fler fast jag ännu sväfvar i okunnighet derom; – praktisk (det sätter jag stort värde på hos karlar), ytterst proper och vattenälskande, – hästkarl och eger 2 utmärkta ridhästar, – en civilicerad smak – bor gerna året om på landet samt ljuger och skryter ej!! Allt goda egenskaper hos män. Om man blott eljest visste huru han är till lynnet och hvilka hans hufvudsakliga karaktärsdrag äro. –⁶¹

Till sommaren 1883 skulle Ellan de la Chapelle resa till Sverige i sällskap av sin bror Vicke de la Chapelle och makarna Boije af Gennäs. ”Då får man väl höra om ett och hvarje”, fortsatte hon och menade att hon skulle få mera information om sin beundrare. Sedan avrundade hon med: ”Jag hoppas skälet är antagligt – och att jag icke kommer att bli mera ’komprometterad’ än andra som gjort denna färd.”⁶² Axel Leijonhufvud gav henne anledning att åter kontempera över sina egna åsikter angående äktenskapet som institution. Ett ”gott parti” lät ungefär likadant som ”en god affär”, menade hon. Axel Leijonhufvud var precis detta, därom rådde inget tvivel, men Ellan de la Chapelle konstaterade om sig själv: ”Då man nu engång är skapt utan förmåga att idealisera männens fula sidor, och med en kritisk blick, är det ej värdt att tänka sig någon ’blind’ lycka”. När han sände henne en pennkniv med hennes namn ingraverat, konstaterade hon ”qui vivra verra”, den som lever får se.⁶³

Helsingforssocieteten verkade inte ha gissat att Axel Leijonhufvuds vistelse i staden hade en koppling till Ellan de la Chapelle, utan ville i stället para ihop henne med ”den långe stadsfullmäktigen”, kirurgen, friherre Maximus (”Max”) Widekind af Schultén (1847–1899). Trots att han hade valt ett borgerligt yrke tillhörde han en av de inflytelserika senatorssläkterna, nämligen den von Bornska-af Schulténska.⁶⁴ Således skulle han ha varit ett gott parti för henne, och hon skulle i likhet med sin kusin ha knutit ett band mellan de två släktnätverken. Det var alltså inte konstigt att Helsingforssocieteten följde dem med intresse. Till dem som gav Ellan de la Chapelle välvilliga råd hörde Jean Cronstedt, flankerad av Armida de la Chapelle.⁶⁵ Denna uppmärksamhet fick henne att känna sig mycket obekväm:

*Jag tycker att ”den möjliga” är en rolig herre att prata med och icke lik den första bästa, och skulle finna mig riktigt väl med honom, om jag blott fick vara i fred. Nu är jag rädd för något missförstånd och för att ge upphof till historier, för både min egen och hans skull, ty jag antar att det ej är angenämare för honom än för mig, att så bli antastad från alla håll.*⁶⁶

Frågan är om inte de många personerna som menade väl i sin uppmuntran av Ellan de la Chapelles och Max af Schulténs intresse för varandra i stället gjorde dem en björntjänst genom att få dem att känna sig ständigt påpassade.

Samtidigt fortsatte Ellan de la Chapelle diskussionerna med Axel Leijonhufvud i Stockholm. Hon hade ingen "gudagnista", utan såg sakligt på den möjliga alliansen. Det var lätt att "lova guld och gröna skogar", men en man måste också visa vad han gick för, menade hon, som så ofta hade blivit besviken på "den inre människan". Själv ville Ellan de la Chapelle "vara till nytta" för sin make, och tills hon kunde vara säker på att hon skulle kunna vara det för Axel Leijonhufvud ville hon inte lova något. "Vi skola vara ytterst försigtiga, taga lång lång prøfvotid, den enda säkra garantin för allvar i föresatser för framtiden", avrundade hon sitt Stockholmsbesök.⁶⁷

Resan gick vidare till Köpenhamn, där hon gjorde bekantskap med en ung greve som hon fann så angenäm att det hade kunnat "gå på tok", men breven ger inga flera ledtrådar.⁶⁸ Ellan de la Chapelle tillbringade sommarveckorna med att resa fram och tillbaka över Öresund – mellan Köpenhamn och badorterna Marienlyst och Ramlösa, där gräddan av den danska och svenska aristokratin vistades. I Ramlösa var det bal tre gånger, och en av dem besöktes av de svenska prinsarna Oscar och Eugen. På det stora godset Kulla Gunnarstorp bjöds också till bal med prinsarna och kungen som gäster. Tydligt hade Axel Leijonhufvud i något skede sällat sig till sällskapet, och diskussionen om hans och Ellan de la Chapelles gemensamma framtid hade fortsatt. Att han hade "rigtig nobless", bara man förstod sig på att se efter ordentligt, var hennes omdöme. Men "det sista ordet blef att 'en sådan förening är fullkomligt förfelad utan hvad du kallade till gudagåfva' – och dervid blef det", berättade Ellan de la Chapelle för Hulda von Born efter hemkomsten. "Och nu tala vi ej mer derom", uppmanade hon sin kusin.⁶⁹

Medan Ellan de la Chapelle dansade med de svenska prinsarna och aristokratin vid Öresund, befann sig Max af Schultén på Sarvlaks som gäst hos familjen von Born. Han hörde till släktkretsen i och med att Viktor Magnus von Borns moster var hans styvmor. Ellan de la Chapelle hade också varit bjuden till Sarvlaks, men hon hade avböjt eftersom hon inte ville sätta ännu fler rykten i svang.⁷⁰ Men fortfarande i december 1883 gick ryktena i Helsingforssocieteten. Hon verkade dock själv ha gett upp hoppet: "Det är en sak som min egenkärlek redan vänjt sig vid att anse osannolik, huru gerna den än velat sätta tro till allt hvad du och andra sagt i den saken."⁷¹ I stället fick hon på nytt ta emot Fridolf Linders uppvaktning: blommor och ett bläckhorn. Han hade överlämnat sina gåvor "rodnande som en skolpojke" och "slutade scenen med en handkyss". "Karlen är från vettet", utropade hon.⁷²

Läkaren, stadsfullmäktige Max af Schultén
fotograferad 1884, vid samma tid som han
uppvaktade Ellan de la Chapelle. Helsingfors-
societeten ville gärna para ihop dem, och tack
vare sin släktbakgrund skulle han ha varit ett
gott parti för henne. Ellan de la Chapelle kände
sig inte bekväm med omgivningens engage-
mang i saken.

En *fête champêtre* – utflykt i
det gröna – i början av maj 1884,
arrangerad av Helsingfors stads-
fullmäktige, och Max af Schul-
téns visit i Ellan de la Chapelles
och hennes kusiners loge på tea-
tern några dagar senare, fick societeten att skvallra som aldrig förut. Hon
själv var lika fundersam som tidigare:

*Jag har gått och grubblat på min framtid, så jag kan bli tokig, ty man
måste väl ha allt klart för sig, om man engång ger sig ut på "djupet"
med sina "bekanta" – – Allt hvad vi tillsvidare vet om hvarann är blott
till vår fördel, men det kommer väl i dagen ett och annat! – – Jag tän-
ker icke ens på allt hvad som angår förtrollningar och försköningar,
det kommer att gå af sig själf och blir, som förut, mitt största nöje, men
huru skall jag kunna riktigt förstå och lära känna min kamrat, och
med hvad skall jag sysselsätta hans oroliga själ. Det förefaller mig all-
tid som ett enfaldigt själf-[oläsligt] af mig, att binda en sådan der ung
figur vid mig, för hela lifvet. Och om han tröttnar vid alltsammans,
så är jag nog icke utan skuld deri, då jag, gamla människan, varit
nog dåraktig att tro på – min prestige o beständighet. Det behöfver ej
komma till någon brytning (i anledning af dansös t.ex.) men redan en
märkbar trötthet, vore nog för att jag med min natur, skulle känna
mig förtviflad och full af samvetsqual. Ett i ekonomiskt hänseende obe-
roende lif, en smula framgång, till en början åtminstone, uti hufvud-
staden; en öfverhufvudtaget utmärkt "hygglig" kamrat, med godhet i
uttrycket, ehuru troligen som alla andra behäftad med sina små brister
– mycket att göra och att tänka på – skall icke detta anstå mig? Jag
svarar jo, helt tvärsäkert, men kniper ihop ögonen för att ej se – allt
för noga. – Hvad i all verlden kan man mera begära. – ⁷³*

Brevet talar sitt tydliga språk om hur lite Ellan de la Chapelle och Max af Schultén kände varandra. Det var i samma brev som Ellan de la Chapelle utlade sina planer på hur hon skulle sköta sina uppgifter som godsägarhustru – det enda konkreta hon kunde tänka sig in i. Släkten af Schultén ägde Prostvik i Nagu.⁷⁴ Att ”gudagnistan” saknades också denna gång blir uppenbart, trots att intresset och en viss förtjusning fanns där. Men hur skulle det ha kunnat vara annorlunda när de haft så få möjligheter att lära känna varandra? Ellan de la Chapelle upplevde att hon hade hela societetens ögon på sig, och hon slutade göra sina sedvanliga promenader, slutade gå på föreläsningar och konserter. Viktor Magnus von Born beslutade sig då för att hjälpa till genom att föreslå att han skulle resa med Max af Schultén till Saaris under sommaren. Men hon kände sig ännu mera pressad och skrev till Hulda von Born: ”Tro nu mig – det tjänar till intet att forcera en situation som ingen utgång har – det tjänar till intet så länge ordet till ’gåtan’ icke blifvit funnet.”⁷⁵

Max af Schultén kom inte till Saaris, och Ellan de la Chapelle åkte med sin mor till Köpenhamn och Skåne sommaren 1884. Efter resan berättade hon för Hulda von Born att hon åter hade en överenskommelse med en svensk adelsman. Den här gången var hon förtegen: ”Men vet du, då det gäller oafgjorda saker och personer som man på intet vis vill ’kompromettera’ och ’föra ut’, vill jag ej utskrifva namn och andra kännsbaka omständigheter. Man har ju exempel på att bref kunna falla i obehöriga händer.”⁷⁶ Den som Ellan de la Chapelle främst torde ha syftat på var Viktor Magnus von Born, som hade engagerat sig i hennes relation både till Axel Leijonhufvud och till Max af Schultén, och som också i övrigt verkar ha intresserat sig för hennes känsloliv.

Av allt att döma var det en ung greve Falkenberg som var den tilltänkta, och kontakten hade antagligen knutits genom Ellan de la Chapelles vän Elisabet (f. Cronstedt) och hennes make, greve Henrik Falkenberg af Bålby.⁷⁷ Igen talade Ellan de la Chapelle om ”affären” – och igen hade hon uppmanat sin friare att ta tid på sig och se sig omkring i världen innan något definitivt beslut fattades. Den här gången handlade det om en ung man som just hade tagit en examen som gjorde honom kvalificerad för en tjänst vid utrikesdepartementet eller vid någon beskickning utomlands. Precis som med Leijonhufvud var det frågan om en högadlig familj, och hela släkten verkar ha varit engagerad. Hans ”gamla tanter” välkomnade Ellan de la Chapelles aristokratiska ”stolthet” – och med det

menade de förmågan att inte visa sina känslor. Det anrika godset behövde någon som kunde ”bära upp ståten”, menades det.⁷⁸ Ellan de la Chapelle betraktade sig trots allt detta som fri och obunden, men det var nu som hon lite resignerat utbrast ”le mariage est la seule carrière des femmes”.⁷⁹

Samtidigt hade Ellan de la Chapelle fått ett brev av Aurora Karamzin, som hon av allt att döma förde en förtrolig korrespondens med: ”Jag tror att ni är en god vän, men jag vet inte om ni skulle vara en god hustru. Detta tvivel har börjat gro i min själ. Jag tror att ni skulle kräva lika stor perfektion i denna sak som ni kräver av er själv, och det är perfektionen som ni skulle beundra mera än personen.” Ellan de la Chapelle kommenterade detta med: ”Den som skrivit detta har ett omdöme som jag bland alla sätter värde på.”⁸⁰ Hulda von Born å sin sida menade att Ellan de la Chapelle inte ville gifta sig över huvud taget. Svaret var att kusinen hade slagit huvudet på spiken – hon skulle själv inte göra något för att befrämja relationen till den skånska godsägaren, men hon ämnade foga sig i sitt öde.⁸¹ Medan Ellan de la Chapelle intog en passiv roll, verkar överenskommelsen i Sverige ha varit väldigt styrd. Var det frågan om samma gods där man hade druckit hennes skål i champagne föregående sommar?⁸² Var det hennes mor som nu målmedvetet hade styrt kosan tillbaka till detta gods och enats med den tilltänkta friarens familj om ”partiets” lämplighet?

Trots att tiderna höll på att förändras hade familjen och släkten fortfarande mycket att säga till om när det gällde döttrarnas äktenskap. Det fick också den fem år yngre kusinen Sigrid de la Chapelle känna på kring samma tider. Hennes stora intresse var musiken, och hon utbildade sig vid det nya musikinstitutet i Helsingfors. Av allt att döma kunde den konstitntresserade Ellan de la Chapelle känna igen sig i sin kusins musikintresse, och de delade också läsningen av den moderna litteraturen. På det sättet knöts bandet mellan dem starkare i vuxen ålder. Sigrid de la Chapelles öden på äktenskapsmarknaden vävdes in i Ellan de la Chapelles egna erfarenheter, och hon engagerade sig som Sigrids försvarare i den släktdebatt som uppstod.⁸³

Under en lång resa till kurorter i Tyskland hade Sigrid de la Chapelle nämligen förälskat sig i en ung konstnär. Hennes mor Armida de la Chapelle var inte förtjust, men i kölvattnet av kusinen Mimmi Antells förlovning med Emil Schybergson, insisterade Sigrid de la Chapelle på att hennes kärlek skulle godkännas.⁸⁴ Hon fick sin vilja igenom – men ett år senare slog hon upp förlovningen med förklaringen ”att hon missat sig på sina känslor”. Ellan de la Chapelle kunde inte nog förundra

sig: ”hon hade ju sjelf valdt och såg verkligen strålande ut då han var här i Hfrs med henne. – – Ett sådant ’tycke’ brukar icke vara lek.” Till slut konstaterade Ellan de la Chapelle ändå: ”Vive Strindberg!”⁸⁵ Sigrid de la Chapelle hade fogat sig i konventionen: hon hade offrat kärleken och väntade nu på att göra ett gott parti i stället. Det var den krassa verkligheten, och hon hade handlat så som kvinnorna i Strindbergs verk, tyckte hennes kusin.

Om det var Julia de la Chapelles önskemål att dottern skulle gifta sig med den skånska adelsmannen gick planen om intet. Sommarens resa fick däremot en annan helt oanad – och oönskad – följd. I Köpenhamn träffade de den finländska läkaren J. A. J. Pippingskiöld (1825–1892) som fick upp ögonen för Ellan de la Chapelle. Pippingskiöld var specialiserad i ”barnförlossningskonst och barnsjukdomar”. Hans stora förtjänst var att han utvecklade metoder som minskade barnsängsdödligheten.⁸⁶ Men i Helsingfors-societeten talade man om hans brutala sätt att behandla både patienter och kolleger. Kantigheten märktes också i privatlivet: ”Pepparskiöld tar lifvet af mig!” utbrast Ellan de la Chapelle när han hade sprungit ikapp henne på gatan.⁸⁷ Efter ett år av oönskade besök både på Saaris och i Helsingfors, bad han om ett samtal i enrum med henne:

Så anmäles Professor J.A.J. Jag ut i salen stänger dörren, och ber Prof. vara så god och sitta ned, samt om möjligt vara kort i sitt meddelande då flere personer vänta derinne. Jag sitter, han står och säger drömmande – ”ja jag skall vara kort, Jag skulle önskat bjuda en strålande ungdom en guldkrona – nu sätter jag mig (sade han och gjorde det, men jag tänkte för mig sjelf att nu skulle jag bra gerna stiga upp).... stammar – paus – ”Ni vet att jag älskar Er” – Jag stiger upp raskt och säger, Ja i det fallet ha vi ingenting mer att säga hvarandra jag önskar att vi aldrig vidröra detta ämne, Farväl, en höflig bugning och jag är utom rummet. Alltsammans var gjordt på en och en half minut, med pauser stammande och allt. Få nu se huru han ämnar uppträda efter detta.”⁸⁸

Att gifta sig med en äldre man var något hon verkligen inte kunde tänka sig. Den enda orsaken till en sådan allians som hon kunde acceptera var bildning, som när Constance von Ammondt från Tavastehus förlovade sig med den tolv år äldre överste Konstantin von Scharnhorst som hade två små barn ur ett tidigare äktenskap. Ellan de la Chapelle beskrev honom som ful, men ”gränslöst vetenskapligt bildad, utmärkt

till karaktären”. Att den plikttrogna Constance von Ammondt, som själv kom från ett bildat hem, valde Scharnhorst framom de ”halvbildade” tjänstemännen i Tavastehus förstod hon.⁸⁹ ”Möjligen har hon icke haft något val, utan blifvit rörd af hans försäkringar och möjligen öfver de små barnens förtjusning för ’Tante Constance’. – Han och barnen står i alla fall på samma bildningsgrad som hon, hvilket icke kan sägas om alla”, avrundade Ellan de la Chapelle.

Men hur gick det med Max af Schultén? Den sista anteckningen i breven är från sensommaren 1886, då Ellan de la Chapelle hade återvänt från godset i Skåne. Väl tillbaka i Helsingfors umgicks hon med sin gamla vän Eva (f. Aminoff), som tycktes ha blivit lycklig med Jean Cronstedt på Brändö gård. Också hennes kusin Gunnar Berndtson var en ofta sedd gäst på Brändö, eftersom han hade förlovat sig med Jean Cronstedts dotter Hedvig (”Heddi”). En septemberdag företog kusinerna färden tillsammans med Max af Schultén:

Vi seglade dit med Schulténs båt och Gunnar för anständighetens skull till förklä. På hemvägen i det gudomligaste månsken (fr himlen n. b.) bildade vi en liten situation för en modern novell! Omgifningen och belysningen måste du tänka dig: han och hon i aktern försmäktade i full extas; Gunnar, i fören, en händelse som kunna se ut som en tanke, för att inte störa ett älskande par!⁹⁰

Här anspelade Ellan de la Chapelle på Edgren Lefflers roman *En sommarsaga* där en norsk folkskollärare friade till en svensk konstnär under en nattlig färd i hans segelbåt. Friade Max af Schultén till Ellan de la Chapelle? Nej, inte den kvällen. Men han skrev ett långt brev till henne.⁹¹ Innehöll det hans fråga?

Passionen

Har du lärt dig franska redan? Det bästa medlet är qvinnan. Ingenting är så lätt som franska när man lär sig det språket kjolvägen.⁹²

Så skrev Albert Edelfelt i början av december 1883 från ett mörkt och snöigt Helsingfors till Paris, dit hans vän, den unga författaren Karl August Tavaststjerna hade rest för första gången. Edelfelt själv hade tillbringat största delen av de senaste nio åren i Paris, han hade inrättat sig

i sin fashionabla ateljé vid 147 Avenue de Villiers, han var väl etablerad på konstscenen och väl nätverkad bland konstnärer, författare och societet i staden. Brevet till modern handlar i huvudsak om detta. Men brevet till vännerna, som just det här till Tavaststjerna, ger en annorlunda inblick i Edelfelts franska vardag. Det gav också hans barndomsvän, skulptören Ville Vallgren, då Bertel Hintze intervjuade honom för sin stora biografi. Vallgren kände Edelfelt som få andra gjorde. Hans far, Georg Wallgren, som var stadsläkare i Borgå, hade alltid hört till familjens umgängeskrets. Vallgren och Edelfelt hade gjort gemensamma upptåg redan under familjen Edelfelts lyckliga somrar på Kiala – och de fortsatte med det i Paris. Förutom Edelfelts familj var det bara Vallgren som kallade Albert för ”Atte”.

Vallgren var 77–78 år gammal när Hintze intervjuade honom 1932 och 1933. I Hintzes biografi blir hans frispråkighet en motvikt till Berta Edelfelts tillrättalagda röst. Att biografien ändå blev mycket ”gentlemannamässig”, såsom Anna Kortelainen uttrycker det, måste ses mot bakgrunden av den sedlighetsuppfattning som rådde under 1930- och 1940-talet. Det fanns saker som man helt enkelt inte kunde skriva – men anteckningarna finns kvar i Hintzes efterlämnade arkiv. De visar att Vallgren hade åtskilligt att berätta om Edelfelts äktenskap och älskarinnor. Men kan man lita på honom? Han var känd för sin förmåga att berätta goda historier. Och kanske ännu viktigare: mindes han rätt efter alla de år som gått sedan hans och Edelfelts gemensamma tid i Paris?⁹³

Hintzes anteckningar från den första intervjun, som handlar om Ellan de la Chapelle, är omedelbara, med en talspråklig ton som verkar återge Vallgrens ord. Den andra intervjun, som mest handlar om Edelfelts älskarinnor och konstnärsgemenskapen i Paris, är renskriven och refererande, språkligt tillrättalagd. Det mest iögonfallande är att Vallgren har ändrat sin berättelse från det ena året till det andra. Det är också uppenbart att han inte har orkat koncentrera sig på ett tema för en längre stund. Det ger intrycket av en åldrande Vallgren, som inte längre var helt tillförlitlig.

Det som Vallgren såg framför sig då Hintze intervjuade honom var ungdomens glada dagar i Paris – med den manliga friheten som det bärande temat. Det var ju inget konstigt med detta: unga män kunde enligt tidens moraluppfattning ta för sig.⁹⁴ Hur Edelfelt tänkte i den här frågan illustreras också av en passage i ett brev till modern, skrivet samma år som brevet till Tavaststjerna. Tillsammans med Bjørnstjerne Bjørnson hade han promenerat omkring i Paris medan Bjørnson entusi-

astiskt förklarade handlingen i det manuskript han hade under arbete, *En Hanske* (1883) där hjältinnan får reda på sin fästmans tidigare intima relation.⁹⁵ Edelfelt såg på temat med ett löje:

Gunnar Berndtsons porträtt av Albert Edelfelt, målat 1879 eller 1880 i deras gemensamma ateljé i Paris. Draperiet i bakgrunden använde både Berndtson och Edelfelt i sina verk.

Iden har varit: en intelligent kvinnas fordran på mannens absoluta renhet, innan hon ger sin hand. I början var hans fundering till den grad barock, att den skulle ha varit rent af dramatiskt omöjligt – nu, enligt hvad han sade i dag, har han modifierat den betydligt, och t.o.m. icke skytt alla gamla theaterknep såsom vilse-

*komna bref, igenkända handskrifter o.d för att ge fart åt det hela. –
– Hans hjeltinna, som på ett brutalt sätt upplyses om sin fästmans
lättsinne, ger honom afsked på grått papper, afsäger sig denna
verldens härlighet och blir folkskolelärarinna (ett norskt sätt att gå
i kloster). Björnson saknar sinne för proportioner och sätter der-
före lika löst värde på den simplaste plattaste sanning som han tror
sig ha upptäckt som på en verkligt genialisk och ny tanke.⁹⁶*

”Björnson saknar sinne för proportioner”, skrev Edelfelt och menade att det inte låg något genialiskt i hela idén, snarare var den ”barock”. För Edelfelt tedde sig världsordningen given. Att han uttryckte sig så i ett brev till sin mor visar på att hon var införstådd med kutymen. Det var hon inte ensam om. Många högreståndsdamer hade väl reda på vilka oskrivna regler som gällde för en man.⁹⁷ Det hade ju också Ellan de la Chapelle alluderat till när hon i samband med affären med Max af Schultén funderat över äktenskapets beständighet, och konstaterat att till exempel dansöser kunde förorsaka brytningar.

Unga manliga konstnärer behövde inte fundera på det moraliskt tvivelaktiga i att måla en naken modell, ingen förväntade sig att de skulle rygga tillbaka vid blotta tanken, så som de kvinnliga konststudenterna förväntades göra och de facto gjorde. Vallgren berättade historien om Edelfelt för Hintze, så som den skulle berättas män emellan. I hans berättelse blev Edelfelt inte bara framgångsrik som konstnär, utan också framgångsrik som man i och med sin donjuan-natur och de många älskarinnorna. Hans berättelse återger den manliga blicken – för Hintze berättade han om fylliga figurer och sammetslen hy. Han var också noga med att framhäva Edelfelts förmåga som älskare, detaljer som Edelfelt själv lär ha berättat för honom. Att Edelfelt inte lyckades erövra vare sig Madame Suzanne Potrel eller operasångerskan Aino Ackté gav berättelsen ett visst spänningsmoment, som också behövdes.

Det finns många skäl att ta det som Vallgren sade med en nypa salt. Samtidigt är det ett faktum att Edelfelt rörde sig ledigt i det som samtidens parisare kallade *le demi-monde*, den så kallade halvvärlden. Det var en värld som var så långt borta från Madame Jaquinots respekterade pension för resande högreståndsdamer som man kunde komma. *Le demi-monde* bestod av folk som hade tillgång till societeten – främst modeller och skådespelare – men som sällan hade förutsättningar att bli en del av den.

Edelfelt var en flitig teaterbesökare, och Jean Baptiste Pasteur skrev i en artikel 1881 att Edelfelt kände teatrarna och skådespelarna i Paris mycket väl.⁹⁸ Samma år fick han en beställning av tidningen *Le Monde Illustré* på ett porträtt av Sophie Croizette, som var en av teatervärldens största divor för tillfället.⁹⁹ Ett uppsluppet brev till Charles Baude berättar om situationen: ”Madame Croizette gav mig en liten seans i sin loge i går. En åskådarskara bestående av tre aktriser beundrade konstnärens talang och modellens skönhet. Föreställ er utgående från det hur seriöst jag kunde arbeta.”¹⁰⁰ Denna den unga mannens iver och uppsluppenhet sträckte sig också in i den skandinaviska kolonin. Eva Bonniers brev gör det klart att *le demi-monde* var en del av kolonins fester, trots att den lyste med sin frånvaro då Edelfelt berättade om festerna för sin mor.

I *le demi-monde* gick konstnärernas modeller hand i hand med stadens prostitution, och även om inte alla modeller korsade den fina linjen fanns tvivlets skugga alltid där. Denna halvvärld befolkades av det som den svenska författaren Viktor Rydberg kallade ”glädjelivsprästinnor” och som Karen Blixen väljer att kalla bajadärer. Andra ord som användes av samtiden var *kurtisan*, *kokott*, *lionne*, *lorette* och *grisette*, allt beroende av deras sociala status. Till skillnad från de ärbara kvinnorna – skyddsängeln och husmodern – som residerade på Madame Jaquinots pension och de som av börd hade sin självskrivna plats i *le monde*, lyfte bajadären på sina frasande kjolar och lät mannen beskåda det som fanns därunder. Benen, som man bara kunde ana hos skyddsängeln och husmodern, blev snabbt konkreta hos bajadärerna. Bajadärerna hade ben, som balettdansöserna i Edgar Degas tavlor. Det gjorde den stora skillnaden i högreståndsmannens medvetande, såsom Blixen uttrycker det: ”Det kan siges, at paa dette Felt den sande Gentlemannens Loyalitet overfor Kvindens Værdighed, gav sig Udtryk i de Summer, som han lod Synet af Bajaderens Ben koste sig.”¹⁰¹ Det var säkert så som många av tidens högreståndsmän såg saken.

Den första av Edelfelts modeller som Vallgren nämner kallade han ”la belle Antonia”. Varifrån hon kom är inte klart, men säkert kunde hon få rum under begreppet bajadär. Att hon hette Bonjean i efternamn har Hintze fått reda på i ett av Edelfelts brev till Pietro Krohn. Antonia Bonjean hade först varit Gunnar Berndtsons modell, men sedan fallit för den 24-åriga Edelfelts charm, såsom Vallgren uttrycker det. Av allt

att döma hade hon förstått att Edelfelt var den av de två som tjänade mera och därmed en mera attraktiv partner. Vallgren fortsätter med att beskriva henne, utan omsvep:

*Hon hade ej någon vacker kropp, var ej heller enligt Edelfelts utsago passionerad. Men hon var förtjusande, något fylig, med friska, fylliga läppar, bruna glänsande ögon och behaglig röst. Hennes hår var brunt.*¹⁰²

Förhållandet hade varat i lite över ett år, tills Antonia Bonjean såg en bättre chans i en förmögen amerikan som hon senare gifte sig med. Vallgren och Edelfelt mötte henne ett år senare på Salongen, där hon också själv hade ställt ut. Hon hade magrat nästan till oigenkännlighet och Edelfelt hade helt oberörd konstaterat: ”Har hon haft syfilis?”¹⁰³

Allt det här låter krasst, men det var så som modellernas värld såg ut – många av de manliga konstnärerna som kom från en högreståndsbakgrund uppfattade att det var alldeles i enlighet med tingens ordning. De kunde uppfatta en ogift kvinna ur en lägre samhällsgrupp som sexuellt tillgänglig, i motsats till kvinnorna i deras egen krets. För arbetarkvinnor kunde prostitutionen ge en utökad inkomst, men den kunde också vara det enda alternativet för att klara livhanken. När hyran var betald blev det så knappt med pengar över att det för många sömmerskor, tvätter-skor och bodbiträden bara räckte till mjölk och bröd. Situationen för kvinnor som arbetade som tjänstefolk var inte mycket bättre.¹⁰⁴

Modellernas värld var en tillvaro där kvinnor ur de lägre samhälls-klasserna försökte slå sig fram, en värld där fattiga kvinnor försökte tjäna sitt levebröd som modeller i de många målarakademierna, eller som enskilda konstnärers privata modeller – kanske samtidigt förverkliga sina drömmar om framgång på en teaterscen. Ofta handlade det om att stå modell naken, och gränsen mellan att vara modell och prostituerad suddades ut. En del kvinnor tvingades in i modellernas värld eftersom de inte hade något annat sätt att försörja sig, andra klev in i den med ungdomens glada förhoppningar om en framtid. Det var bland annat de stora divorna med sin stjärnstatus på Théâtre-Français som var de lockande förebilderna. Att det blev många tragiska människooden i denna värld är givet, eftersom den sorglösa existens som finns invävd i ordet bajadär för de allra flesta inte kunde vara länge.

Ett ord som kommer bajadären nära, men som ändå har en annan konnotation, är det franska ordet *grisette*. Särskilt i Frankrike fanns en

Gunnar Berndtsons verk *Ja - nej, vilostund i ateljén* med Virginie som modell, målat i hans och Edelfelts gemensamma ateljé senhösten 1879, vid samma tid som hon blev Edelfelts älskarinna. I bakgrunden syns samma draperi som på porträttet av vännen Edelfelt.

lång tradition av att studenter, unga män från välbärgade familjer, höll sig med en flicka från en lägre samhällsgrupp som skötte deras hushåll och var vad man kunde kalla en älskarinna – ända tills studenten blev magister, fick en tjänst och förväntades gifta sig med en ung dam ur sin egen samhällsgrupp. Också Edelfelt hade en modell som högst antagligen bodde hos honom, åtminstone i perioder.¹⁰⁵ ”La belle Virginie” kallade Vallgren henne:

*Hon var blond, elegant, förtjusande söt; hennes ögon voro bruna.
Edelfelt älskade henne passionerat och hon hängav sig med glöd åt
honom. Ibland stängde de in sig på några veckor i Edelfelts ateljé –
– Det var efter dessa ohyggliga kärleksprestationer, efter vilka han
kom ut avmagrad – – Med henne borde Edelfelt ha gift sig –*¹⁰⁶

Det var lätt för Vallgren att i efterhand utbrista att Edelfelt borde ha gift sig med Virginie. Han hade aldrig känt sig lika bunden av konventionen som Edelfelt. Visst fanns det konstnärer som gifte sig med sina modeller, men de tillhörde inte Helsingforssocieteten. De strävade inte heller efter att tillhöra de så kallade *juste milieu*-konstnärerna – manliga konstnärer från en högborgerlig bakgrund som rörde sig lätt i Parissocieteten och som var moderna, utan att vara radikala.¹⁰⁷ Ville man bibehålla sin sociala position i Helsingfors och samtidigt skapa en liknande i Paris, var det enda alternativet att gifta sig med en kvinna ur en högre ståndsfamilj.¹⁰⁸

Vallgren berättade att Virginie hade gjort entré i Edelfelts liv i början av året 1880. Då hade Edelfelt tillbringat sex år i Paris, han stod på tröskeln till sin första riktigt stora framgång på Salongen och skulle alldeles snart flytta in i ateljéhuset vid 147 Avenue de Villiers. I breven till Charles Baude hittar man berättelsen om Edelfelts långvariga förhållande till *la blonde*, ”blondinen”. Virginie, så som hon är avbildad i Edelfelts verk, ser i nordiska ögon ut som en brunett, men i Frankrike kallades sådana ljusa brunetter för blondiner.

Vem var då denna Virginie? Anna Kortelainen har försökt spåra henne i folkbokföringen i franska och schweiziska arkiv. Eftersom namnet Virginie troligen var ett smeknamn, fylls bilden av henne med hypoteser och frågetecken, men Kortelainen kommer fram till en gissning: hette Virginie egentligen Jeanne Carcy? Var hon född i mars 1861 i Sainte-Croix-Volvestre (Ariège) i södra Frankrike? I samma by där hon födde ett utomäktenskapligt barn – en son – i mars 1881.¹⁰⁹ Var det Edelfelts barn såsom Vallgren antyder? Och föddes det senare en dotter i relationen, såsom Vallgren också antyder?¹¹⁰ Frågorna står obesvarade.

Ariège var ett fattigt område därifrån många under 1800-talet flyttade till storstäderna Toulouse och Paris, och många utvandrade till Sydamerika och Algeriet.¹¹¹ Därför är det inte så konstigt att också Virginie kom till Paris. Vad hade hon i bagaget? Troligen inte mycket, inte ens en hemgift som väntade i Sainte-Croix. Enligt folkbokföringen var Jeanne

Carcys far timmerman, och det fanns ytterligare två döttrar i familjen.¹¹² Vallgren berättar att Virginies far var lärare.¹¹³ Kortelainen menar att timmermannen kan ha blivit lärare senare under sitt liv, eller så hade Virginie sagt det för att ge en bättre bild av sin bakgrund. Ifall hon nu alltså var Jeanne Carcy. Att vara folkskollärare på den franska landsbygden var ett statligt ämbete med liten lön, en befattning som inte krävde mycket utbildning. En lärares inkomst var så liten att hustrun och barnen ofta måste bidra till familjens försörjning.¹¹⁴

Var Virginie en av de hoppfulla unga kvinnorna som engagerades vid Paris teatrar? Var hon prostituerad? Kortelainen har ställt båda frågorna. Man kan gissa att Virginies framtoning till en början var det urbana rummets kokott, men med tydliga ambitioner att förvandlas till något av en kurtisan. Det betyder att Virginie livnärde sig på att leva i ett förhållande till en välbärgad man – alltså en till de yttre formerna mera förfina prostitution. Ett sådant arrangemang uteslöt inte att hon också rörde sig i teaterns värld. Var kunde Edelfelt ha träffat henne? På en konstnärsfest eller egentligen var som helst i Paris nöjesliv – Kortelainen föreslår den stora välgörenhetsfesten för översvämningsoffren i Murcia i december 1879, en fest som hela Paris pratade om.¹¹⁵

Det första verket där Virginie dyker upp som modell är *Läsande parisiska I*, enligt Hintze målad vårvintern 1880.¹¹⁶ Det är förbluffande hur Hintze har kunnat identifiera Virginie utgående från Vallgrens uppgifter, där han blandade ihop två verk, och dessutom lade till detaljer som inte finns i någotdera.¹¹⁷ Kan man alltid lita på Hintzes identifiering?

Berndtson har målat en ögonblicksbild, kallad *Ja – nej, vilostund i ateljén*. Där sitter Virginie på samma divan som i Edelfelts *Läsande parisiska I*, och plockar kronbladen från en blomma: ”älskar, älskar inte ...”. Hittills har man sett Berndtsons verk som ytterligare en genremålning med en anekdotisk touch, men om man vill kan man också se den som en dokumentationsbild. Berndtson – som under den här tiden delade ateljé med Edelfelt – såg den koketterande Virginie, förstod vad som höll på att hända och målade sitt verk. *Ja – nej, vilostund i ateljén* är daterad till 1879, vilket betyder att också *Läsande parisiska I* måste vara påbörjad före årsskiftet 1879–1880.

Läsande parisiska I hör till just sådana *articles de Paris*, scener ur det mondäna livet, som Émile Zola föraktade. Att den dessutom är lite extra koketterande – något som vissa kanske uppfattade som till och med lite vågat – gjorde den extra lätt att sälja till en särskild grupp högre stånds-herrar. Detsamma gällde för *Läsande parisiska II* som Edelfelt målade

något senare, och som är väldigt lik den första, förutom fonden. Var skulle man placera denna unga kvinna, som nyss hade legat på divanen fördjupad i sin roman, och som nu höjde blicken och lät kjolfällen glida upp över vristerna? Samtidigt signalerade den ljusrosa klänningen oskuld. Detta var gränslandet där både skyddsänglar och bajadärer kunde röra sig, helt enkelt en lockande kombination av dem båda. Den svenska journalisten Spada (Johan Janzon) uppfattade koketteriet och konstaterade att den unga kvinnan var "ett barn av vår förfinade tid". Han fortsatte: "arbetet är känsligt och läckert i behandlingen". Spada skrev ett utförligt reportage från Edelfelts nya ateljé vid 147 Avenue de Villiers, som publicerades i *Stockholms Dagblad*. *Läsande parisiska* var ingalunda det enda verket han hade studerat i ateljén. Han beskriver också bland annat den galanta *Ateljéscen*: "En målare, tillbakalutad i en divan, lyssnar med leende,

Läsande parisiska II (1880). Virginie bär samma klänning som några månader tidigare i Gunnar Berndtsons ateljéscen. Det var den här versionen som den svenska journalisten Spada såg i Edelfelts ateljé.

belåten uppsyn, hungrig och mätt på samma gång, till de historier, en modell-cocotte vid hans sida hviskar honom i örat. Det är ett särdeles pikant litet hörn af skandalkrönikan.”¹¹⁸

Svenska Dagbladet lästes också i Helsingfors, och Alexandra Edelfelt skickade artikeln som ett urklipp till sin son i Paris. Att veta att unga män kunde ha sina behov före äktenskapet var en sak, men att läsa i tidningen att sonen målade kokotter i sin ateljé i Paris var en helt annan. Edelfelt fann det bäst att försvara sig genom att kalla Spada för en ”rå figur” och säga att artikeln hade ”en egendomlig lättfärdig lokalfärg”. Han kände sig manad att avrunda: ”Jag har haft precis samma dubier om korrespondentens bonne foie som Mamma.”¹¹⁹

Till våren 1880 har Hintze inte daterat andra verk än just *Läsande parisiska I*, ett porträtt av Alfred Koechlin-Schwartz och en genretavla kallad *Uppvaktande page*.¹²⁰ Det är egentligen inte särskilt mycket, Edelfelts tankar och vardag upptogs helt tydligt av annat. Det kan delvis ha berott på att Ellan de la Chapelle befann sig i Paris tillsammans med sin mormor och moster från mitten av februari till mitten av maj. Edelfelt umgicks mycket med henne: de gick tillsammans på Skandinaviska Klubbens sammankomster, på Louvren, på Salongens vernissage, till Walter Runeberg. Det blir uppenbart att han försökte skärskåda sina egna tankar – kunde gnistan i vänskapen från ungdomens Helsingfors omvandlas till ett ”parti” med känsla i? Svaret blev nej.¹²¹ Var det i jämförelse med Virginie som Ellan de la Chapelle bleknade så?

Kortelainen gissar att Virginie kan ha börjat vänta barn i juni 1880, strax innan Edelfelt reste för att tillbringa sommaren med sin mor och sina systrar i Haiko.¹²² Virginie var 18 år. Var tillbringade hon sommaren? Bodde hon i Edelfelts ateljé? Att passionen med Virginie aldrig skulle få någon annan utgång än att hon och Edelfelt gick skilda vägar var klart från början. Det dikterades av skillnaden i social bakgrund. I hans värld handlade äktenskapet om tycke och det som var socialt passande. Passionen var en helt annan sak, och ingick inte i begreppet ”ett gott parti”.

Var det broderns passion för Virginie som Berta Edelfelt ville skyla över när hon skrev om händelserna hemma i Haiko sommaren 1880? I lådan med de av Edelfelts brev som systemen inte hade bränt, och som hon förde till Svenska litteratursällskapets arkiv samma år som hon själv dog, lade hon ner en berättelse där hon använde nästan exakt samma

ord som Vallgren – men om en helt annan kvinna. Visste Berta Edelfelt om Virginie? Hade hon alltid vetat, eller hade Vallgren berättat historien för henne senare? Var berättelsen i arkivlådan hennes sätt att ogiltigförklara det som han berättade? I alla fall var hennes idealiserande berättelse en känga till svägerskan Ellan de la Chapelle, för den handlade inte om henne heller.

Berta Edelfelt skrev om hur generalskan Emelie von Etter på Haiko herrgård fick besök av sin systerdotter, den 19-åriga Sophie Manzey från S:t Petersburg som var arvtagerska till en betydande förmögenhet:

*Det var då Albert Edelfelt såg henne för första gången och nästan genast greps av en glödande kärlek till den bedårande flickan. Jag var då ett litet barn, men jag kommer väl ihåg att jag från den första stunden jag såg henne komma in genom porten i sin blekröda sommarklädning omgiven av sina långa kusiner Etter, aldrig hade kunnat tänka mig en mera strålande uppenbarelse. I september målade min bror hennes porträtt beställt av fadern. Detta var början till den starkaste passion A. E. känt i sitt liv och som lät honom uthärda 3 vintrars dödande tråkighet i Petersburg. Hon var på Haiko somrarna 1880, 1881 och 1883. Var med om hans ateliérs invigning på Haiko, var med om alla ritter, båtfärder och promenader, glad och lycklig –*¹²³

Nu var det fritt fram för Edelfelt att bli upp över öronen förälskad, för hon var allt det som förväntades: väluppfostrad, lågmäld, utbildad att sjunga och spela instrument och att tala flera språk. Berta Edelfelt fortsätter: ”Min mor höll mycket av Sophie Manzey.” Alexandra Edelfelt såg bortom Sophie Manzeys personliga egenskaper, hon såg en ung kvinna med en betydande förmögenhet, som bestod av ”jordegendomar och guldgruvor i Ural”.¹²⁴ En förmögenhet som skulle kunna underlätta livet för hennes skapande son, försäkra att han inte behövde måla för levebrödet.

Pusselbitarna såg ut att falla på plats, men vad tänkte Edelfelt? Han ville ju inte alls gifta sig. Samtidigt visste han vad hans mor – och säkert många andra i hans närhet – förväntade sig. Men tonen i breven till modern berättar att det bara blev en förtjusning, som dessutom grumlades av att Sophie Manzey som 13-åring vid sin fasters makes dödsbädd lovat att gifta sig med hans son, sin kusin Michail Volkov. Hon kände sig bunden av detta löfte, trots att hennes föräldrar och särskilt

hennes mors sida av släkten motsatte sig en sådan förbindelse.¹²⁵ Edelfelt målade ett porträtt av Sophie Manzey på det blommande Haiko, en bild av en allvarlig ung dam med stora sorgsna bruna ögon. I bakgrunden målade han in oskuldens vita liljor. När porträttmålandet led mot sitt slut och dagen för Sophie Manzeys avresa närmade sig, skrev Edelfelt till sin mor:

Fröken är förtjusande. Jag skulle vilja veta om hennes tillmötesgående innebär något annat än trogen systerkärlek – en känsla, som ehuru ej tillfyllestgörande dock vore mycket smickrande för mig, stackare. Jag tycker mig så dålig i jämförelse med henne och hennes vanor. Vi hade i afton ett samtal på tre man hand i verandan, och hufvudsumman deraf blef: Huru och i hvilka förhållanden skola vi råkas om ett år, äro vi då desamma o.s.v. – Hon sade rent ut att hon hade stor sympathie för mig, att vi förstodo hvarandra o.d. som kan göra en fattig stackare tankfull. Mischa Wolkoff är ofta, alltför ofta tycker jag, på tapeten. Hon förklarade emellertid nu att hon aldrig skall låta öfverraska sig eller tvinga sig af omständigheterna och gamla tanter och kusiner. Hon talade så vackert om artistens kall att jag fick litet mera kurage. Jag känner en viss oro, men lägger saken i Guds hand, – tror dock att jag med mitt olycksaligt lättsinniga lynne tröstar mig, huru det än går.¹²⁶

”Mitt olycksaligt lättsinniga lynne”, skrev Edelfelt och hans mor anade knappast vad han syftade på. I Paris kunde han välja bland modellerna, där var han härskare i sin egen ateljé. I sin relation till Sophie Manzey fick han emellertid känna på hur det var att vara den svagare parten – att vara en sparv i tranedansen i jämförelse med den omåttliga ryska förmögenheten och alla de vanor som den gav möjlighet till.

I september befann sig Edelfelt åter i Paris – och strax därefter anlände Sophie Manzey med sin mor Alexandra, sin yngre syster Alexandrine (”Schura”), sin kusin Paul von Etter och sin farbror Konstantin Manzey. De var på väg till Biarritz för att ”taga 21 bad” som deras husläkare hade rekommenderat dem.¹²⁷ Sophie Manzey hade aldrig varit i Paris tidigare och Edelfelt vinnlade sig om att visa alla de bästa sevärdheterna. Under dagarna i Paris kände han att hon var ömsom oåtkomlig, ömsom älskvärd. Hon talade mycket om Michail Volkov, men kunde samtidigt säga saker som: ”Om jag någonsin blev tvungen att lämna Ryssland, skulle jag vilja bo i Paris – Men Paris skulle inte ha samma charm

för mig om inte Ni vore där.”¹²⁸ För Edelfelt blev det allt tydligare att Alexandra Manzey var beredd att acceptera honom som svärson – om det inte hade varit för en sak: att han inte var ryss.¹²⁹ Efter en tur till Biarritz var sällskapet tillbaka i Paris. Som gåva till Edelfelt – som nu höll på med att inreda sin ateljé vid 147 Avenue des Villiers så fashionabelt som möjligt – medförde Sophie Manzey en ”makalöst vacker spansk shawl rödt siden broderadt med guld”. Hon hade uppfattat hans strävan att omge sig med en air av modern elegans. Själens var ett föremål direkt ur den moderna espagnolismen. En sådan gåva från en giftasvuxen fröken till en man var

Edelfelts porträtt av sin nya förtjusning, den ryska arvtagerskan Sophie Manzey, målat i Haiko sommaren 1880. Hennes klänning har samma rosa nyans som Virginies i de parisiska ateljéscenerna, men de vita liljorna i bakgrunden berättar att hon var en oskuldskraft ståndsförden och att hennes miljö och världsbild var en helt annan än Virginies.

en signal, och de åtföljande orden var det minst lika mycket: ”Ni måste alltid ha den där [som bordduk i lilla salongen], på det viset förlorar Ni den aldrig ur sikte!”¹³⁰ Som svarsgåva målade han en solfjäder av siden åt henne. Gåvan föranledde ett tackbrev, men eftersom det inte var *comme il faut* för en ung giftasvuxen fröken att skriva till en man innan de var förlovade, var brevet kort. Efter att ha framfört sitt tack och berättat om den beundran som solfjädern väckt, fortsatte Sophie Manzey: ”Och jag, jag är bra stolt över att veta att detta konstverk tillhör mig och jag får stor lust att skratta då jag tittar på [motivet med] det lyckliga paret och den gäcksamma Iris.”¹³¹

Under hela denna tid gick brevväxlingen på högvarv. Så fort som generalskan von Etter i S:t Petersburg fick ett brev från sin syster, Sophie Manzeys mor, relaterade hon innehållet till Alexandra Edelfelt i Helsingfors, som rapporterade vidare till sin son i Paris. På det sättet visste Edelfelt vad familjen Manzey tänkte och tyckte om honom, men att informationen också löpte andra vägen fick han acceptera.¹³² Om sina egna känslor skrev han, ännu medan Sophie Manzey befann sig i Paris: ”Ibland är jag alldeles tokig i fröken, och strax efteråt kommer hon fram med några dumheter om M. Wolkoff som gör mig helt nedslagen.”¹³³ Mitt i allt detta dök Herman Standertskjöld-Nordenstam upp i Paris. Han var en gammal skolkamrat från Svenska normallyceum som nu bodde i S:t Petersburg, och därför kunde han berätta att den så mycket omtalade Volkov var känd för att ha ett ”oförskämt sätt” med kvinnor.¹³⁴ Detta föranledde Edelfelt att kontempera över kärleken och passionen – med den erfarenhet som tio år i Paris hade gett honom:

*En intelligent kvinna ersätter ofta genom fantasin det som brister i verkligheten, hon kan till och med älska en äsna, hvars stora figur, manliga röst eller något dylikt gör intryck på henne. Vi äro alla ofullkomliga och behöfva denna uppeldning af inbillningen, annars vore ju kärlek omöjlig. – Härmed ville jag ej säga att fröken M. vore kär i M. W. Jag tror att hon ej har någon aning om hvad kärlek är. Det kommer nog och då får hon erfara huru grymt hon misstagit sig – kanske också intet, ty tusental gå igenom lifvet utan att hveta vad passionerad kärlek vill säga. Jag har erfarit det, visserligen endast för ögonblicket, men ändå tillräckligt för att veta hvilken djup, stor känsla det är.*¹³⁵

”Passionerad kärlek”, skrev Edelfelt, och lät inte som om han syftade på de romantiska sommarveckorna med Sophie Manzey i Haiko. Trots att han påstod sig aldrig ha målat så lite som under hösten då hon vistades i Paris,¹³⁶ har Hintze daterat ett halvt dussin verk till ungefär denna tid – alla med Virginie som modell. *Liggande naken modell* och den fullbordade versionen *Sovande modell*¹³⁷ var ett tema som sträckte sig över hela hösten, och de hör till Edelfelts mest sensuella verk, med tidens mått mätta också skandalöst erotiska.

Under hösten målade Edelfelt också två nya versioner av *Läsande parisiska*¹³⁸, och det undgår inte betraktaren att Virginie på alla versioner bär en klänning i exakt samma nyans av rosa som den Sophie Manzey är klädd i på sitt porträtt. Virginie satt också modell för många versioner på temat ”parisiskan”: den galanta *Ateljéscen*, som nämndes av Spada, där modellen viskar något till konstnärens manliga vän som är på besök i ateljén, troligen *Parisiska*, och *Parisiska med nejlikor* som målades mot slutet av året, *Virginie i svart hatt* från årsskiftet 1880–1881 samt *Flicka med katt*, sannolikt målad vårvintern 1881.¹³⁹ Alla dessa verk målades för den franska och amerikanska konstmarknaden, men *Liggande naken modell* skänkte Edelfelt till Vallgren. Kortelainen menar att det kan ha varit Edelfelts sätt att gömma undan ett verk som inte kunde bli kvar i ateljén, men ändå ha det på relativt nära håll, som ett minne.¹⁴⁰

En passage som har undgått Berta Edelfelt då hon brände sin brors brev är just från våren 1881, eller så har hon inte kommit att tänka på hur mycket den egentligen avslöjar. Den 12 mars skrev Edelfelt:

Mitt enda syfte vore att genom att ha taflan på Salongen, möjligtvis få den litet dyrare såld. Ämnet är intet. Furstinnan Trubetskoï's klädning [som jag har fått låna] en egendomlig belysning, det är hufvudmotivet hvarföre jag en vacker dag började denna studie. Färgen anses i allmänhet vara mycket grå. Man kan tänka sig en fin dam i en atelier der hon poserar för sitt porträtt, och under en hvilostund bläddrar i en portfölj som ligger bredvid henne på en stol. Allt annat är bra utom hufvudet. Jag har haft flera modeller, men är ännu ej nöjd. Jag skulle vilja göra något ytterst distingueradt utan att derföre göra någon skönhet. Kostymen i tyll, svart silkessammet och sidensars är verkligen rik och originell, färgen i bakgrunden är harmonisk – men ämnet är, som sagdt, ytterst intetsägande, om jag ej lyckas att i typen inlägga den distinction och

finess, som gör att min grande dame intresserar för sin egen skull. Ingen kan emellertid kriticera ämnet som är utan all pretention som i les Cerises. Det är en färgeffekt en typ, dermed allt. Jag har gjort en blondin – Sjelfva anletsdragen äro i skuggan, med en svag reflex från pappret. Hufvudintresset ligger därför på ensemblen. – ¹⁴¹

Liggande naken modell (1880). Edelfelt målade två versioner av detta motiv: en mera utarbetad med Virginie i linne och denna nakenstudie. Det här var den privata som aldrig var ämnad för någon utställning eller för konstmarknaden. Han valde att skänka studien till sin vän Ville Vallgren.

Det hela ger intrycket av att Edelfelt kände ett behov av att förklara sig, att han behövde legitimera konstverket han höll på med, som om han hade blivit ertappad på något sätt. Avslöjande blir det eftersom det var så otypiskt för honom att förklara sig så. Verket fick heta *Chez l'artiste* – hos konstnären – och är också känt under namnet *Les gravures*. Edelfelt ställde ut det på Salongen, och gjorde senare en kopia i mindre format för en konsthandlare i New York.¹⁴² Kortelainen framför hypotesen om att Virginie egentligen var höggravid, eller nyligen hade fött sitt barn, när Edelfelt målade *Chez l'artiste*, och att det var därför han använde flera modeller.¹⁴³ Om hon har rätt i sin gissning, är det inte

så underligt att Edelfelt kände att han behövde en bortförklaring – en lättsam tematik för att skyla över sitt familjeliv i Paris.

Kortelainen kopplar ihop också en resa till Spanien med Virginie. Edelfelt hade planerat en resa dit sedan 1879, men först i april och maj 1881 reste han till Madrid, därifrån till Alhambra, Granada, Sevilla, Cordoba och Toledo för att sedan återvända till Madrid. Espangnolismen var en av tidens konstnärliga inspirationskällor och Edelfelt fascinerades som så många andra resenärer av det karga landskapet, befolkningens dräkter och danser samt kvinnornas skönhet.¹⁴⁴ Virginies förmodade hemby råkar ligga nära den spanska gränsen. Kortelainen menar att det är möjligt att Edelfelt följde Virginie till hennes föräldrahem, att hon födde deras barn medan han var i Spanien, och att hon sedan följde med honom på hemresan till Paris. Barnet fick av allt att döma stanna hos hennes föräldrar.¹⁴⁵

I juni reste Edelfelt till Finland, för att som vanligt tillbringa sommaren i Haiko. Precis som sommaren förut var Sophie Manzey gäst hos generalskan von Etter. Och det rådde inget tvivel om vad som förväntades av Edelfelt. För Charles Baude i Paris beskrev han situationen: ”Jag hör mycket tal om äktenskap omkring mig, och jag skulle inte tveka en minut om jag vore tvungen att stanna här – men jag, gift i Paris, det ter sig för mig just helt groteskt och alla små obehagligheter jag inte vore i stånd att undvika nästan skrämmer mig.”¹⁴⁶ Vilka obehagligheter syftade Edelfelt på? Var det Virginie? Skulle han ha fått svårt att skyla över episoden med henne inför Sophie Manzey?

Dessutom var Edelfelt långt ifrån säker på sin sak. Redan under våren i Paris hade han konstaterat om relationen till Sophie Manzey, om föregående sommar och sina känslor:

*För resten är jag ej säker på mig sjelf. Vi träffades under exceptionella omständigheter, bland sympathiska människor, i en vacker natur, hon lössläppt för första gången i sitt lif, jag omgifven af det jag hade kärast på jorden, vi voro alla glada, roligare än vi äro i hvardagslag, och lätt böjda att se lifvet i rosenrödt. Men lifvet är möda och arbete – är det sagdt att leendet qvarstannar ännu då dagens tunga och hetta begynner?*¹⁴⁷

Den som han av allt att döma hade delat vardagen med i Paris var Virginie. Hade något förorsakat den spricka i deras relation som hade lett till en brytning just under våren? Eller var det så att Edelfelt hade brutit

med henne för att kunna fria till Sophie Manzey – helt enkelt lämnat sin modell för att kunna inleda sitt liv som äkta make på ett respektabelt sätt?

I september 1881 skrev Edelfelt till Baude från Haiko och bad honom skicka pengar till ”en person vi talat om”, så att hon kunde resa från Ariège till Paris. Var det Virginie? Till Baude skrev han eftersom han själv inte kunde sköta en sådan delikat angelägenhet utan att resa in till Helsingfors mitt i sommaren. Hur skulle han ha förklarat en sådan sak? Berndtson som också visste om relationen och hade kunnat hjälpa till var bortrest.¹⁴⁸ Trots den eventuella brytningen hade Edelfelt fortfarande ett ekonomiskt band till Virginie – något som indikerar att relationen hade inneburit någon form av överenskommelse.

I slutet av oktober 1881 reste Edelfelt från Finland till S:t Petersburg för att måla ett porträtt av Schura Manzey.¹⁴⁹ Följande brev till Baude är daterat i S:t Petersburg den 25 november, och i det berättar Edelfelt att han brutit med *la blonde* ”för länge sedan”. Trots den långa korrespondensen om henne hade Edelfelt svårt att komma fram med hur det förhöll sig – till och med inför en av sina närmaste vänner. Han bad nu Baude att hjälpa honom ännu en gång:

En annan sak. Vet du, jag visade karaktärsstyrka och jag har för länge sedan brutit med den blonda. Hon har skrivit ett brev, ledsam, visst, men hon förlåter mig, det är alltid någonting. En månad senare kommer ett annat brev. Hon har debuterat i Genève, man överöser henne med smycken etc, och hon förlåter mig helt och hållet, säger sig vara lycklig och ger sken av att glädja sig åt att ha mig som sin vän framöver. Detta bevisar visst att hon funnit någon, eller hur? Samtidigt ber hon mig skicka återstoden för hennes hyra. Jag har redan sänt henne det jag kunnat. Hon vistas i Genève och jag skickar dig endera dagen mer pengar vilka jag ber dig expediera åt henne. Du gör mig väl ännu denna tjänst, eller hur? När allt kommer omkring har jag ju gjort rätt. Denna nyck stod mig mycket dyrt och det laglösa och tvivelaktiga läge som sådana relationer skapar har förtagit mycket av min energi och mitt kurage. Detta är en fråga om karaktär. Jag måste verkligen ge dig erkänsla för de goda råd du gett mig – och du kan tro mig, jag glömmet det inte.¹⁵⁰

tycktes påverka Sophie Manzey, präglar breven hem. Till Baude skrev han om sin saknad efter Paris och vännerna där: ”Jag dör av lust att se er alla åter. Det är i Paris, i Paris, där jag känner mitt hjärta slå, det är där jag förstår vad det betyder att leva.”¹⁵³

Edelfelt fördrev tiden bland annat med att läsa sin vän Alphonse Daudets nyutkomna roman *Numa Roumestan* (1881), och både refererade och citerade passager i breven till sin mor. Ett långt citat handlar om hur omöjligt det är för huvudpersonerna – en man från södra och en kvinna från norra Frankrike – att ha ett harmoniskt samliv: när dagarna och nätterna blir till vardag försvinner det rusiga tillstånd som kallas kärlek, och relationen övergår i ömsesidig kritik. Den långa passagen hade gett honom ”ett och annat att tänka på”.¹⁵⁴ Nu var det utan tvekan meningen att hans mor skulle associera detta till Sophie Manzey, norr till Finland och söder till Ryssland – något som finländare ganska ofta gjorde, eftersom det stora främmande Ryssland framför allt uppfattades som Kaukasien.¹⁵⁵ Men som Kortelainen påpekar handlar brevet av allt att döma inte om Sophie Manzey, utan om Virginie.¹⁵⁶

Det var inte länge sedan Edelfelt hade skrivit till Baude om hur ”groteskt” det skulle vara att vara gift i Paris. När man placerar uttalandet i den här kontexten, är det lätt att se hur mån han var om sin frihet, hur rädd han i själva verket var för att gifta sig, för att binda sig vid en kvinna av börd och det ekonomiska och moralisk-sedliga ansvar som detta skulle innebära. Kort sagt: innerst inne var han inte alls färdig att fria till Sophie Manzey, trots att hans omgivning förväntade sig att han skulle göra det, och trots att familjen von Etter-Manzey av allt att döma betraktade honom som en seriös äktenskapskandidat.

Ett brev från slutet av januari 1882 talar också sitt tydliga språk. Nu hade Edelfelts gamla förtjusning Anna Ehrnrooth anlänt till den kejserliga huvudstaden från Tervik och ”Pernå société”. Att han hade uppvaktat henne hemma i Finland blir alldeles klart, då han funderade över hur han skulle balansera mellan henne och Sophie Manzey utan att någonsin av de unga damerna skulle ta illa upp. Precis som läsningen av *Numa Roumestan* gav denna situation Edelfelt ”ett och annat att tänka på”. Han konstaterade: ”Entre les deux mon coeur balance’ men mina känslor för de båda äro af fullkomligt olika art.”¹⁵⁷ Således: ”mellan dessa två balanserar mitt hjärta”. Om Edelfelt på allvar hade övervägt att fria till Sophie Manzey, skulle han knappast ha uttalat sig så.

Edelfelt tillbringade vintern i S:t Petersburg. Först i april var han tillbaka i Paris. Där fullbordade han först verket ”*Från direktoriets tid*”,

om man får tro Hintze.¹⁵⁸ Det var Virginie som ursprungligen hade suttit modell 1881. Hade hon kommit tillbaka från Genève? Enligt Hintze satt hon också modell för verket *Ung dam i profil*, målat i juli 1882.¹⁵⁹ Virginie poserar med utslaget hår, i en djupt uringad röd klänning i 1700-tals stil och med en vit ros vid barmen. Både det utslagna håret och klänningen skulle föra tankarna till en intim sfär, med reminiscenser av det föregående seklets herrskapliga herdelekar, då man hade en friare syn på vad som var *comme il faut*. Hintze hänför också verket *Parisiska i rött* till samma tid.¹⁶⁰ Var det så att Virginie kom och gick i Edelfelts liv? Eller blev hon gravid på nytt, såsom Kortelainen föreslår?¹⁶¹

Samtidigt tog Edelfelt lektioner i ryska och skrev: "Mamma förvånar sig öfver att jag icke helt och hållet gifvit giftermåls-tanken på båten." Han hade visserligen drömt om att finna en livskamrat men han var rädd att kulturskillnaden mellan honom och Sophie Manzey trots allt var för stor. Ett hem hade

Virginie, målad 1883 i Edelfelts ateljé i Paris - det sista verket med henne som modell. Den rosa klänningen från den första förälskelsens tid är utbytt mot den eleganta parisiskans svarta dräkt. Också hennes leende är annorlunda: det lite blyga småleendet i de första verken är borta och i stället skymtar man en vit tandrad - kännetecknande för en kokott.

han aldrig känt behov av att ha ”och barnkammararens mysterier tilltalar mig föga”. Efter två års uppvakande konstaterade Edelfelt: ”Jag regretterar djupt att jag ej varit så kär, eller att hon varit så passlig för mig, att jag skulle ha känt mig tvungen att ta ut steget.” Till slut summerade han: ”Jag vet ej hur jag från första stund det var frågan om fr. Manzey, kände mig såsom förpliktigad på ett eller annat sätt.”¹⁶² Här spelade troligen generalskan von Etters och hans egen mors välmenande rapportering en betydande roll. ”Det blir aldrig något av”, skrev Edelfelt till Pietro Krohn efter att han hade hört Bjørnson tala om att gifta sig med en kvinna från en främmande nation som ”den största olycka”.¹⁶³

Under våren 1883 i Paris målade Edelfelt ytterligare ett porträtt av Virginie.¹⁶⁴ Skrattande ögon, som ändå ser ut att vara fyllda av tårar, bruna lockar och ett vackert leende. Den vita tandraden som skymtar fram och den lediga ställningen berättar om att detta inte är ett porträtt av en högre ståndsdam. Detta är livsglädjens – bajadärernas – Paris. Det leende porträttet av henne var sannolikt det sista hon satt modell för. Var det avskedet?

När allt hade lagt sig, och Virginie hade lämnat hans ateljé, satte sig Edelfelt ner och kontemplerade över sin karaktär i ett brev till Tavaststjerna – han kände sig som ”en svag strunt”:

*Ett olycksaligt nyhetsbegär, en personlig färfäring och en viss lätthet att ta sig fram bland folk ha kastat mig in i verldslifvet. Jag har förlorat fem à sex år af mitt lif med att hänga efter eleganta fruntimmer, lukta på ylang-ylang och mäta mig i dumt kallprat och platta quickheter med en massa snobbar – men det måste ta ett slut och jag skall bli mera hel, mera en, och derigenom en dugligare målare.*¹⁶⁵

Vid första läsningen låter det som om Edelfelt skriver om sin relation till Paris societet, *le monde*, men beskrivningen passar lika väl in på *le demi-monde*.

Edelfelts relation till Virginie verkar ha varit stormig, men den verkar också ha innehållit en hel del uppriktig kärlek. Men kärleken och passionen kunde inte övervinna det faktum att han var tvungen att gifta sig med en kvinna ur sitt eget samhällsskikt. Det måste han göra för att behålla sin självskrivna plats i Helsingforssocieteten och i de nordiska

diplomatkretsarna i Paris – helt enkelt för att hålla kvar sin kundkrets, och för att utvidga den till nya välbeställda personer. Edelfelt hade ett gott namn, men som en följd av sin fars konkurs tjugo år tidigare var han tvungen att försörja sig på sitt arbete. Kärleken kunde inte uppväga ekonomin, och framför allt inte det sociala anseendet. Det som kunde vara nog så accepterat för en ung konstnär i Paris – friheten och kärleken – gick inte an i det långa loppet för adelsmannen-konstnären. Edelfelt må ha varit nog så tveksam till att över huvud taget gifta sig, men hans ställning som adelsman – särskilt som huvudman för sin ätt – medförde att han inte hade något val. Hans enda möjlighet var att uppskjuta giftermålet, inte att skriva av det en gång för alla.

År 1883 skulle han åter komma att resa till S:t Petersburg. Var det hans plan att ta sig ur modellernas värld genom att äntligen fria till Sophie Manzey, och därefter leva ett liv som stadgad och respekterad familjefar? I januari hade han blivit överraskad av ett nyårsbrev från Sophie Manzey, som skrev att hon försökte bota tristessen genom att skriva till honom ”eftersom detta [skrivande] inte kan skada någon”.¹⁶⁶ Hon hade bestämt sig för att strunta i konventionen som förbjöd henne att skriva till en man som hon inte var förlovad med. Samtidigt skrev hon att hon hade tråkigt – önskade hon att Edelfelt skulle fria, så att hennes liv skulle ta en lyckligare vändning?

Sophie Manzey tillbringade sommaren i Haiko, där hon var med vid invigningen av Edelfelts egen lilla ateljébyggnad, som han efter många års planering och sparande äntligen hade låtit uppföra.¹⁶⁷ När Edelfelt anlände till S:t Petersburg hösten 1883 var stämningen hos familjen von Etter-Manzey mer än förstämd. Det var inte länge sedan general Sebastian von Etter hade gjort konkurs och dött. Emelie von Etter hade visat sig vara en handlingskraftig kvinna, precis som Alexandra Edelfelt tjugo år tidigare, och hon hade ordnat det någorlunda för sig och sina barn – till och med lyckats rädda Haiko gård undan gäldenärerna. Men följande sorg hade redan seglat upp på horisonten: det var Sophie Manzeys yngre syster Schura, vars hälsotillstånd hade varit dåligt redan en längre tid. Edelfelt behandlades som en familjemedlem eftersom han fick vara med när läkarna delgav familjen diagnosen: epilepsi.¹⁶⁸ Med en sådan diagnos hade en flicka inga utsikter på äktenskapsmarknaden, och eftersom Schura Manzeys tillstånd var dåligt, var det knappast någon som ens tänkte på äktenskapet som framtid för henne.

Det här ställde den äldre systemen i en ny ställning – mitt i allt var hon den enda arvtagerskan till familjens förmögenhet. Vem hon gifte sig med

fick en ännu större betydelse än det dittills hade haft. Hon var nu den enda som kunde föra vidare familjens ryska adelstradition som officerare, ämbetsmän och hovdignitärer i flera generationer hade byggt upp. För att inte tala om jordegendomen. Den som Sophie Manzey gifte sig med skulle säkra släktens framtid i det ryska samhället.¹⁶⁹ Med Michail Volkov som gemål skulle problemen vara lösta, och hon skulle få ”det hon önskar mest och innerligast – en plats i Petersburgssocieteten, en vacker våning, släktmiddagar och spelpartier för herrarne – samt någon gång komma på hofvet”, skrev Edelfelt till sin mor. Att Alexandra Manzey nu också önskade detta verkar troligt, då hon frågade sin dotter: ”Älskar du honom ja eller nej?” Men hon fick bara ett undvikande svar, berättade Edelfelt som blev vittne till denna diskussion.¹⁷⁰

Betydelsen av allt detta fick Edelfelt erfara några dagar senare, när han i stundens ingivelse friade till Sophie Manzey. Hon bad honom ta henne med, bort från S:t Petersburg.¹⁷¹ Men efter att först ha välkomnat Edelfelt som svärson, backade hennes föräldrar och talade om hans *existence nomade* och *vie de bohème* – nomadexistens och bohemliv. De hade många frågor, varav den sista var den viktigaste:

*Hvar ämnar ni bo? Med hvad ämnar ni föda er hustru? Hvilka äro Edra inkomster? Är ni säker på att ni kan omgifva henne med den komfort hvarvid hon är van? Blir hon finsk undersåte? Vill ni bryta med edra vänner för att ge er helt åt ert hem? Tror ni att en artist kan vara en god man och familjefar? Finns det i Edra lagar något som kan garantera hustruns förmögenhet och göra henne till ensam disponent öfver densamma? – m.m.*¹⁷²

Sophie Manzeys föräldrar förespeglade Edelfelt en framtid där han skulle bo i S:t Petersburg om vintrarna och på godset Borovno i Tverska guvernementet om somrarna, kanske resa till Paris ibland på våren.¹⁷³ Stundens känslor hade övermannats av konventionen, traditionen och en krass ekonomisk verklighet. Familjen Manzey hade framhållit vikten av religionen och nationen, det ortodoxa och det ryska. Det var det som ansågs passande i deras krets, och Edelfelt som finländare och protestant passade inte in. Men därutöver kom frågan om förmögenheten, den som från början fått släkten att önska sig äktenskapet med kusinen Michail Volkov.¹⁷⁴ Att förmögenheten skulle hållas inom släkten var för dem en självklarhet, och Edelfelt – som bara hade sitt namn och sin konst – sågs inte som en välkommen äktenskapskandidat när det verk-

ligen kom till kritan. Han hade visserligen kvaliteter i familjen Manzey's ögon: han var en adelsman som kunde konversera och föra sig i salongerna, han hade ett trevligt sätt och ett polerat yttre, han var en familjebekant sedan många år. Men det räckte inte för att de skulle frånga sina äktenskapskriterier.

Inom några dagar satt Edelfelt ensam på tåget till Paris. Sophie Manzey hade följt honom till bangården tillsammans med sin mor och sina kusiner von Etter. ”Jag kommer alltid att vara Er, alltid”, sade hon och gav honom ett litet paket: ”Det är ett minne av mig, som Ni alltid skall bära, vad som än händer.” På vägen mellan S:t Petersburg och Vilnius öppnade Edelfelt paketet och fann ”en magnifik hvit perla, monterad som bröstnål”.¹⁷⁵ Hade Sophie Manzey valt en pärla, eftersom pärlor ofta anses symbolisera tårar? ”– det är slut, slut, slut – min ryska roman – slut, dessa fyra år af mitt lif – utstrukna, och ’den naive finske gossen’ må börja om på en annan bog”, utbrast Edelfelt.¹⁷⁶

Edelfelt steg av tåget på Gare du Nord i Paris. Om man får tro Hintzes gissning fanns relationen till Virginie fortfarande kvar. Men denna gång skulle det sluta i en definitiv brytning.¹⁷⁷ Nu gällde det för Edelfelt att fortsätta livet i den franska huvudstaden, som hade blivit som ett andra hem för honom. Ryska hade han inte lärt sig under alla de år han uppvaktade Sophie Manzey. Oftast hade han talat franska med henne, ett språk som den ryska aristokratin gärna använde – och ett språk som Edelfelt behärskade mer än väl. Precis som han hade skrivit till Tavaststjerna några månader tidigare: ”Ingenting är så lätt som franska när man lär sig det språket kjolvägen.”

Förtjusningen

*Jag vill inte säga att ingen känsla vore med i spelet; tvärtom har jag ofta en instinktlik känsla att detta är kärlek, men jag tycker inte om honom, men lika ofta tänker jag, jag tycker om honom, men detta är icke kärlek.*¹⁷⁸

Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt hade känt varandra sedan sina tidiga tonår. De hade vuxit upp i var sitt hörn av Södra Esplanadgatan och Kaserngatan – de kunde troligen titta in till varandra.

De lärde känna varandra då de studerade konst hos Adolf von Becker och tog extra lektioner i franska hos lärarinnan Marie Maisonette.¹⁷⁹ Från 1870 finns en blyertsteckning som föreställer Edelfelt själv, Hulda Berndtson, Ellan de la Chapelle och Axel Antell på bal hos Örns. Någon har skrivit ”Dardel” på bilden, och den är onekligen i samma genre som den svenska tecknaren och godsägaren Fritz von Dardels situationsbilder ur Stockholms societeten. Flickorna har fortfarande korta klänningar, och pojkarna ser också ut att vara i sina tidiga tonår. Det här ger bilden av att ungdomsbalerna skapade en egen social krets, där följande generation av Helsingfors societeten växte fram. Där kunde banden knytas på nya sätt, beroende på vem som var skolkamrat med vem. Det handlade inte alltid om föräldrars släktskap och vänskap, men däremot om social position. Senare brev gör nämligen gällande att Alexandra Edelfelt och Carl Victor och Julia de la Chapelle inte var mera än just bekanta med varandra.¹⁸⁰

När Edelfelt hade rest utomlands för att studera konst kommenterade han och Ellan de la Chapelle varandra rätt sparsamt i sin korrespondens – som när Gunnar Berndtson hade målat ett porträtt av sin kusin:

*Berndtsons porträtt af Ellan är alls ej illa tycker jag. Der är någon felteckning i ena ögat, som ger en viss stelhet i blicken. Hvad kostymen beträffar så är jag af Mammans mening att den är för enkel för ett sådant utseende. Händerna äro ej bra, och han skall troligen måla om dem i nästa vecka efter någon modell.*¹⁸¹

Eller som när Ellan de la Chapelle hösten 1879 lite ironiskt kommenterade: ”Edelfelt res om söndag, ty hans mamma kunde omöjligt få hans skjortor färdiga till om torsdag.”¹⁸² Tidigare, under sommaren, hade hon ändå skrivit till Hulda von Born att hon ville undvika att vara borta från Saaris, ifall Edelfelt eller Emil (”Mille”) Cedercreutz skulle komma på besök. Till Helsingfors societetens sommarliv hörde nämligen att besöka varandra på herrgårdar, där man kunde dyka upp oanmäld och sedan stanna i flera veckor.¹⁸³ Det verkar klart att de träffades också i den lilla Helsingfors societeten så gott som varje gång Edelfelt var i hemlandet – ifall hon inte befann sig på Saaris, eller hans uppehåll i staden var kort.

I början av året 1880 reste Ellan de la Chapelle tillsammans med sin mormor Elise Lepsen och sin moster Contance Lepsen via S:t Petersburg, Vilnius och Berlin till Paris, dit sällskapet anlände i slutet av

Albert Edelfelt, Hulda Berndtson, Ellan de la Chapelle och Axel Antell på ungdomsdans hos geheimerådet R.I. Örn 1870. Den lilla societetens barn introducerades i umgängeslivets former redan tidigt: först via barnbjudningar och sedan via ungdomsbaler. Då flickorna hade börjat klä sig i lång kjol och satt upp sitt hår och pojkarna hade inlett sina universitetsstudier fick balerna en annan betydelse: nu gällde det att hitta den rätta – men fortfarande i samma välkända krets.

februari. Det var ett knappt halvår sedan Edvard Antell och Ellan de la Chapelle hade åkt vagn tillsammans till Tjusterby, och några månader sedan modellen Virginie torde ha gjort entré i Edelfelts liv. Han var i färd med att måla den sensuella *Läsande parisiska I*. Var det jämförelsen med Virginie som fick Edelfelt att döma Ellan de la Chapelle så hårt? Av hans brev blir det nämligen klart att han också hade tänkt på henne som en möjlig fästmö. Han beundrade hennes skönhet, men utbrast: "Ack om hon hade litet mera själ!"¹⁸⁴ Två dagar senare fortsatte han: "Jag tror att hon ej har något riktigt stort hjerta, om hon alls har något. Åtminstone gör hon allt sitt till för att synas så föga öm som möjligt."¹⁸⁵

Ellan de la Chapelle hade naturligtvis ingen aning om Edelfelts eventuella relation till Virginie, trots att hon säkert såg *Läsande parisiska I* i Edelfelts ateljé. Men hon hade tydligen en kunskap om *le demi-monde*. Samtidigt som hon befann sig i Paris, i februari 1880, publicerades Émile Zolas roman *Nana*, som var förlagd till bajadärernas, eller kokotternas, Paris. Själva boken var ju alls inte *comme il faut* för en ung ståndsfrökens ögon, men mellan raderna i breven får man en känsla av att Ellan de la Chapelle hade läst den – kanske hon hade lyckats skaffa den i smyg? Det var detta som hela Paris talade om, och även om Ellan de la Chapelle inte

hade läst boken hade hon i alla fall läst tidningarna och var införstådd med tematiken. Det här var innan Spada hade publicerat sin korrespondens från Edelfelts ateljé i *Stockholms Dagblad*, och Ellan de la Chapelle konstaterade att hon inte trodde att de finländare som hon kände i Paris hade någonting att göra med den *demi-monde* man kunde läsa om i *Nana*:

Fastän jag ej fått en enda rad till uppmuntran att vidare bombardera dig med bref, begagnar jag i förtretet en ledig aftonstund att för dig, liksom förr i verlden, redogöra för en månads vistelse i Paris, detta Babylon, denna förderfvets håla, hvaraf jag icke ännu kommit till allra ringaste erfarenheter, omringad som jag varit af våra ädla rena finnar "riddare utan fruktan och skräck" eller huru det må heta. Vår timida Doktor Lundström (bror till fru Montgomerie) ser ej heller ut som om hans oskuld hade blifvit rubbad, Gripenberg är för ung och oförderfvad att komma till sådant (eljest en genom präktig pojke.) Edelfelt är en artist, hvars efter idealisk skönhet längtande konstnärssjäl icke kan sänka sig till sådant, Professor Leffler är en [oläsligt] vetenskapsman och umgås mest med sina gelikar, Mannerheim trånar af oförståld oretgrundlig kärleksqual à la Alfred de Musset, som blott finnes i fantasin hos Musset sjelf, och hos dem som beundrade honom. Becker vet katten huru det står till med, sedan vi flyttat från hans trakter, (vi bo nu i sjelfvaste Faubourg St Germain Rue de Bagneux No 8 t.o.m. den 10 Mars, der efter flytta vi vidare.) Walter Runeberg kuttrar med sin Lina som ett nyss förlofvat par, så dem är det ej värdt att misstänka. De andra finnarna ser jag sällan ty de äro mest obekanta varelser.¹⁸⁶

Ellan de la Chapelle och hennes sällskap bodde i närheten av Edelfelts ateljé, på en pension som de inte var nöjda med.¹⁸⁷ Det korta avståndet gjorde det emellertid lätt för dem att umgås med varandra. De gick tillsammans på Louvren och på Skandinaviska Klubbens middag, de gick på konsert och superade sent på ett kafé. Breven ger ingen klarhet i om de båda rörde sig på tu man hand i Paris, så som de av allt att döma kunde göra i Helsingfors. Det ter sig troligt att konvensansens regler följdes noggrannare i en främmande storstad som Paris, och många brev ger intrycket av att sällskapet oftast bestod av flera personer.¹⁸⁸ Vem som följde Ellan de la Chapelle till föreläsningarna på Collège de France berättar breven ingenting om.¹⁸⁹ De var bjudna till Walter och Lina Runeberg, och råkade där i dispyt med Lina Runeberg om Ibsens

Et dukkehjem, som utkommit året innan. Edelfelt skrev: ”Ellan och jag voro för frun och mot Helmer. Fru R. tycker naturligtvis om H. det hade jag kunnat säga förut.”¹⁹⁰ Edelfelts och Lina Runebergs åsikter gick ofta i sår, speciellt i moralfrågor. Om hennes ”teorier och regler, alla gående ut från det sunda det nyttiga och det förnuftiga”, hade en irriterad Edelfelt skrivit till sin mor redan några år tidigare.¹⁹¹ Walter Runeberg gjorde en byst i marmor av Ellan de la Chapelle, som hennes föräldrar beställt. Edelfelt, som hade börjat bli kritisk till sin väns verk, konstaterade först att bysten inte alls var lik, men fick senare lov att ändra sig och erkänna att den var ”ganska bra”.¹⁹²

Ellan de la Chapelle var med Edelfelt på Salongens vernissage, och bevittnade hur *Ett barns likfärd* var upphängd på *cimaisen*. Hon kunde konstatera att den var bland de få verk som var avbildade i Salongens katalog, och hon läste den goda recensionen i *Le Figaro*, den som Edelfelt själv satte mest värde på. Om allt detta berättade hon för Hulda von Born. Men främst skrev hon om Huldas brors, Gunnar Berndtsons framgång, att hans snöiga friluftsskildring – antingen *Skidande pojkar* (1880) eller *Snöig skog med räv* (1880) – som han hade målat på Sarvlaks, var väl placerad och att hon tyckte att den var ”utmärkt bra och sann”.¹⁹³ Berndtson hade nämligen denna vår tagit steget ut i friluftsmåleriet, från att tidigare ha målat små historiska genrebilder.¹⁹⁴

Hörnet av Södra Esplanadgatan och Kaserngatan, fotografi från 1897. I de här kvarteren växte Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt upp. Familjen Edelfelt bodde i huset närmast kameran och familjen de la Chapelle i huset som syns på andra sidan Kaserngatan.

Efter allt detta sällskapande, och efter all jämförelse med de eleganta parisiskorna, var Edelfelt färdig att ge sitt omdöme: ”Ellan är ändå, trots sin lilla föraktande pose, en fullständig Helsingforsiska med rysk fernissa. Ibland frågar jag mig om ej Palmroth vore en passande man för henne. Snäll och kall, utan elan, utan denna ’je ne sais quoi’ som gör en människa till ett Guds beläte och en qvinna till en qvinna.”¹⁹⁵ Mitt i Paris var Edelfelt således så insatt i Helsingforssocietetens skvaller att han kände till Casimir Palmroths beundran för Ellan de la Chapelle. Edelfelt kommenterade hennes yttre många gånger. Han tyckte att hon var vacker men att hon saknade figur.¹⁹⁶ Jämförde han henne med den yppiga Virginie? Hon hade också ”något litet guvernant-aktigt” över sig ”med sina volanger på klädningen guldklocka o.d.”. Detta hade han också diskuterat med den svenska greve Hans Wachtmeister, som på Skandinaviska Klubbens sammankomst hade sagt att Edelfelt borde fria till Ellan de la Chapelle. Om det blev de inte eniga, men däremot om att Edelfelt skulle få lov att ge henne goda råd vis à vis klädseln – ifall de gifte sig.¹⁹⁷

Edelfelt försökte på olika sätt få reda på vad som rörde sig i Ellan de la Chapelles känsloliv. En dag hade han berättat för henne om Carl Armfelts förlovning med Nadine Jacobson i S:t Petersburg.¹⁹⁸ Carl Armfelt hade ju tidigare hört till Ellan de la Chapelles beundrare och han hade också friat till henne. Hon uppfattade mycket riktigt att Edelfelt ville bringa henne ur fattningen och bemästrade situationen. Uppenbarligen visste hon redan om nyheten:

Apropos P:burg så påstås ju förlofningen emellan Carl Armfelt och fröken Jacobson vara eklaterad; jag har visst ej fått kort som du kan tänka, men Edelfelt ”aktade ej för rof” att midt under en middag under det han ihärdigt höll sina eljest något oroliga ögon, fästade på mig, utan den minsta förberedelse, för mig uppenbara detta ”dunderslag”. Verkan deraf var också högst oväntad – ty jag svarade ett mycket obesväradt ”Nej är det möjligt?” och frågade efter vidare detaljer.¹⁹⁹

Då Edelfelt inte lyckades locka fram en reaktion, konstaterade han:

Jag tror det är klenst beställt med hennes känslor åtminstone med de ömmare. Att hon skryter med denna köld, som ännu aldrig tinat upp, länder henne ej till heder. Att hålla af sin mormor är icke nog här i verlden. Det förefaller mig som vore hon behäftad med ett

*psykiskt, icke fysiskt lyte – jag känner alls ej att jag är tillsammans med en ung kvinna då jag är med henne – det är något könslost, egendomligt i hennes väsen.*²⁰⁰

Ellan de la Chapelle och hennes mormor reste från Paris mot en tysk kurort i mitten av maj, efter närapå tre månaders vistelse i staden. Edelfelt, Berndtson och läkaren Carl Lundström bjöd dem på avskedsmiddag.²⁰¹ Som en sammanfattning av dessa tre månader stod Edelfelts ord: ”Nej, det går inte, det känner jag på mig hvar gång jag är med skön Ellan.”²⁰²

Två månader senare lämnade Edelfelt sin ateljé och Virginie, och reste till Haiko. Där, sommaren 1880, träffade han Sophie Manzey för första gången. Nu kunde han glömma Ellan de la Chapelle, eftersom han hade en annan högreståndsdam att uppvakta. Giftermål – det var trots allt det som förväntades av honom.²⁰³ Så kom den dramatiska januari 1884, när Edelfelt friade till Sophie Manzey och fick ett nej av hennes far. Edelfelt gjorde en stilla reflexion över att han skulle ha litat mera på en ”skandinavisk” eller ”finsk flicka”. ”Hvarföre skall jag ej ha fått förälska mig i en flicka från mitt land, som älskar mitt land, dess sång och saga!”, utropade han.²⁰⁴

Det var vid samma tid som Ellan de la Chapelle nästan lika uppgivet skrev till Hulda von Born att Helsingforssocieteten ville koppla ihop henne med än den ena, än den andra – vid ett tillfälle tillskrevs hon sju friare på en gång. Också med Edelfelt, som ju hade firat jul i Helsingfors med sin mor och sina systrar:

*För egen del, består mig ryktet i vår goda stad f.n. 7 st. festemän och jag tror du kan gissa ungefär hvilka de äro. Jag vågar väl till slut hvarken se till höger eller venster eller rakt fram, öfverallt o. alla kan det finnas vara compromette ronda. – Edvard [Antell] har åter varit så vänlig och, för att rädda mig från misstanken att sträfvat att slå i bojar den store Stadsfullmäktige [Max af Schultén], helt trovärdigt i sällskap försäkrat att jag förlorat mitt hjerta till vår celebra artist – till Albert! med ett ord. Det är att komma ur askan i elden, och jag är måttligt tacksam för detta tilltag ehuru jag allför väl inser att det var välment, liksom alltid. Vänners nit, då de griper til lögner, är i alla fall icke fullt moraliskt, enligt min åsigt. – Men tyst dermed, så han aldrig får veta att jag rört i denna dumhet.*²⁰⁵

Vinterns händelser var fortfarande aktuella senare under året. Ellan de la Chapelle hade stannat på Saaris till långt in på hösten och svarade på kusinens rapporter från Helsingfors:

Att Edelfelt fortfarande frågar efter mitt görande och låtande är vackert af honom, men jag kan säga ett det är ett reciprokt intresse – – Jag är viss om att jag har mycket mer enkel [med-?] som vänskap för honom, än den blandning af kapris, fantasi och dépit han trott sig hedra mig med.²⁰⁶

Förväntningarna inom Helsingforssocieteten var stora hösten 1884: ”I staden talas allmänt om den nya kurtisen!”, konstaterade Ellan de la Chapelle. Edvard Antell gjorde sitt bästa för att para ihop henne och Edelfelt. Särskilt Augusta Berndtson tyckte att det var dags för brorsdottern att ”blifva dödligt förälskad i vår vän Edelfelt”. Då hon inte verkade bli det, gav fastern henne en bok av den svenska författaren Emilie Flygare-Carlén att läsa som ”avskräckande exempel”.²⁰⁷ Tematiken anspelade på att en ogift kvinna blev myndig när hon fyllde 25 år. Full av skratt parafraserade Ellan de la Chapelle bokens handling i ett brev till sin kusin:

Nu väntar jag blott att Edelfelt liksom den sköne grefve Herman Ridderflygt, skall rädda mig ur vågornas djup och ur lågorna vid någon hemsk eldsvåda, kanske jag då besegrad faller i hans armar. Men det gjorde inte ”qvinnan utan förmyndare”, utan grefven vardt vred, friade till hennes väninna, och i detsamma kände hon en glödande passion rasa i sitt inre, och dog med brustet hjerta som en obstinat gammal fröken sedan hon idkat måleri ”à ses moments perdue.” – Jag undrar hvilken dera version hon [Augusta Berndtson] anse komma att bli min lott? Hvad tror du?²⁰⁸

Samtidigt kunde Ellan de la Chapelle inte förneka att Edelfelt var ”aldeles fulländadt älskvärd” och att han hade förändrats till sin fördel. Hon kunde inte nog förundra sig över hur hans beteende växlade från år till år. Det stöder i högsta grad teorin om att Edelfelt satt sig i sinnet att skriva ett nytt kapitel. På en soirée hos fru de Pont hade Fridolf Linder, Max af Schultén och Edelfelt försökt överbjuda varandra i galanteri: ”Den förstnämnda var blixtrande qvick, Schultén öfverträffade sig sjelf och Edelfelt var élégant glänsande brillant! Högsta ah! –”, utropade Ellan

de la Chapelle. Denna gång stannade hon bara tio dagar i Helsingfors. Från Saaris skrev hon till kusinen Emelie Antell om hur hon bara hade sovit och sovit i några dagar efter att ha levit ”i sus och dus” och blivit ”kurtiserad” i huvudstaden.²⁰⁹

Men Edelfelt och hon hade också hunnit diskutera Bjørnsons dikter, som de båda tyckte om, och hon skrev av Edelfelts favoritpassage ur dikten ”Dulgt Kærlighed” i sitt brev till Hulda von Born i november:²¹⁰

Han tvär öfver bänkene hang;
Hun lystig i dansen sig svang.
Hen legte, hun lo
med en og med to; –
hans hjærte var nær ved att briste
men det var der ingen, som vidste.
Hun gik bag ved lade den kvæld
han kom för att sige farvel.
Hun kasted sig ned,
hun gräd og hun gräd,
sit lifshåb det skulle hon miste
Men det var der ingen, som vidste.
Ham tiden falt frygteligt lang.
Så kom han tilbage en gang.
– Hun havde det godt;
hun fred hade fått;
hun tenkte på ham i det siste.
Men det var der ingen, som vidste.²¹¹

Således en dikt om en friare som kom och gick – var det meningen att dra parallellen till Edelfelt själv? Och känslor som aldrig kläddes i ord – syftade Edelfelt med detta på att han och Ellan de la Chapelle hade känt varandra i årtal, att de hade ett intresse för varandra, men aldrig kom sig för att ta upp frågan?

Mera vatten på sin kvarn fick Helsingforssocieteten när Edelfelt målade ett porträtt av Ellan de la Chapelle. Hintze har daterat det till hösten 1884 eller vårvintern 1885.²¹² Edelfelt tillbringade nämligen tiden från september till mars i Helsingfors. Av breven till modern framgår det att tidpunkten för porträttet måste ha varit vårvintern 1885.²¹³

Nyåret var en av Helsingforssocietetens mest intensiva perioder för sällskapslivet. På bjudningarna blev Ellan de la Chapelle studerad ”de face

och de profile”, framifrån och i profil – här uttryckte hon sig med porträttkonstens termer. Hon var förvånad över denna oväntade uppmärksamhet men glad över Edelfelts sällskap, och hennes sätt att uttrycka sig avslöjar att hon tyckte bra om honom:

Jag grubblar emellertid ej vidare på denna gåta utan antager kort och godt att ”nåden besöker förtjensten”, samt låter med största välbehag – snillets vingslag vifta och slå kring min hvardagliga prosa. Hans intelligentas sällskap är verkligen ej att försmå i denna de demokratiska medelmåttornas och de medelmåttiga demokraternas hufvudstad.²¹⁴

Det var således i denna stämning av den omgivande societetens förväntningar och Edelfelts galanteri som porträttet blev målat.

Snart efter att Edelfelt hade målat porträttet färdigt begav han sig till Paris. Till Ellan de la Chapelles kusin Axel Berndtson skrev han: ”Hvarför skrifu fröken Ellan ej? Hon började med att vara riktigt ämbel, några ord till tack för – – konterfejet. Jag svarade, men sedan dess – nitschevå.”²¹⁵ Det är tydligt att Edelfelt hade väntat sig en korrespondens. Vad hade hänt i Helsingfors? Hade han nu försökt börja sitt nya kapitel, den här gången med en ”finsk flicka” som huvudperson?

Hans sätt att uttrycka sig om hennes tackbrev tyder på att initiativet till porträttet var hans – att det inte var en beställning från familjen de la Chapelle. Hade han erbjudit sig att måla porträttet för att få en möjlighet att vara i enrum med henne? Han visste ju hur han skulle inleda en kurtis med sin modell, oberoende av om hon var bajadär eller högre ståndsfröken.

Edelfelt var tillbaka i Finland sommaren 1885, och han målade sin stora komposition *Lördagskväll vid Hammars* i Haiko. Ellan de la Chapelle besökte Fanny von Born på Gammelbacka nära Haiko.²¹⁶ Familjen von Born brukade ofta bjuda in familjen Edelfelt och andra stånds personer till små bjudningar. Det måste ha varit detta som hon refererade till i ett brev, skrivet på hösten i Helsingfors: ”Jag ser med ilska att Edelfelt redan hunnit resa all världens väg, – det hade varit roligt att råka honom ännu. Jag har neml. ej sett till karlen sedan slutet af Augusti, då vi roade oss så tappert i vårt lilla kotteri.”²¹⁷ Edelfelt hade några dagar tidigare rest iväg mot Paris, och tagit vägen via S:t Petersburg därifrån han skrev till sin mor

att det kändes alldeles tomt, eftersom generalskan von Etter, fru Manzey och Sophie Manzey inte befann sig i staden.²¹⁸

Några månader senare berättade Gunnar Berndtson i Helsingforssocieteten att hans kusin hade varit ”högst förvånad och förtörnad” över att Edelfelt inte hade ”förklarat sig” efter att ha målat porträttet av henne. Sin berättelse hade han kryddat med att härma Ellan de la Chapelles åtbörder och minspel. Hon var förgrymmad över hans tilltag. Till Hulda von Born skrev hon att hennes vistelse på Saaris hela hösten, medan Edelfelt befann sig i Helsingfors, borde ha gjort det klart för societeten att hon aldrig hade behövt ”springa efter” någon och att hon aldrig tänkte göra det.²¹⁹

Porträtt av fröken Ellan de la Chapelle, sedermera konstnärens hustru. Det här porträttet som Edelfelt målade vårvintern 1885 kan ses som en inledning till kurtisen med Ellan de la Chapelle.

Det var nyårsafton 1885 när Ellan de la Chapelle satt i familjens stads-
hus och skrev om sin vrede över Gunnar Berndtsons tilltag. Samtidigt
var hon också samtalsämnet i Paris. Där hade Werner och Sigrid Söder-
hjelm, Edvard och Thyra Neovius samt Hjalmar Neiglick samlats till den
tidigare nämnda nyårsmiddagen tillsammans med Edelfelt, där de hade
ansatt honom om äktenskapet. Edelfelt kunde inte nog irritera sig på
detta samtalsämne, och särskilt på hur hans sällskap uttalade sig. Han
menade att det var stora ord utan en genuin äktenskaplig lycka bakom,
och jämförde med Ville Vallgren och Antoinette Råström, som inte
talade med stora ord men som var lyckliga. Särskilt makarna Neovius
hade enligt Edelfelt ”plågat” honom med frågan om giftermål. De ville
att han skulle träffa en ung dansk dam, vars föräldrar de var bekanta
med. Ingen hade heller undgått att se Edelfelt tillsammans med Ellan de
la Chapelle i Helsingfors under våren och hösten. Frustrerad samman-
fattade han kvällen för sin mor: ”Och så är jag en fjäril – jag som inte
ser åt ett fruntimmer en gång och så gå de förfärligt åt Ellan de la Ch.
Hvarför skola de alla bråka med mig?”²²⁰

Från Helsingfors skrev Alexandra Edelfelt senare under våren 1886 att
läkaren Jarl Hagelstam uppvaktade Ellan de la Chapelle. Hon berättade
också om något som verkar ha varit ett planerat ”sällskapsspektakel”,
kanske en *tableau vivant*, som var populärt på den tiden:

*Jaså, fröken Ellan skall vara drottningen af Saba, – Jag blir väl
Salomo då kan jag tänka. Drottningen af rika Arabien kom för
att försöka Salomo med gåtor; hon försöker verkligen folk med en
svårlöst gåta som är hon sjelf. Jag och ingen annan heller blir klok
på den menniskan.*²²¹

Citatet visar hur tydligt Helsingforssocieteten redan hade kopplat ihop
Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt. Men han led av sårad stolthet
– han kände sig inte utvald, sin uppvaktning till trots:

*Det der kamratsliga kallpratet med alla möjliga, Edvard Antell
i verlden, Max Schultén, mig och Jarl [Hagelstam] m. fl. har
något som sårar personligheten – ty jag fruktar att det är unge-
fär samma kallprat med alla. – Jag vet blott jag, att den skönsta
qvinna alldeles icke var gjord af sten, tror jag är skrifvet af
Snoilsky förrän han hade gjort bekantskap med den skönheten.*²²²

Den eleganta friaren Albert Edelfelt fotograferad i Helsingfors hösten 1887.

Ellan de la Chapelle visade sig hysa en liknande misstro mot honom. I augusti var hon inne på samma ämne som paren Söderhjelm och Neovius hade varit vid nyårsmiddagen: Edelfelts relationer. Hon funderade

på om han var beräknande i sina förväntningar på henne. Det tyckte hon nämligen att han hade varit i förhållande till många andra människor. De två hade troligen träffats under sommaren och det hade gett Ellan de la Chapelle anledning till detta huvudbry. Samtidigt lyser hennes eget sviktande självförtroende mellan raderna: hon var rädd för att vara i vägen vid ett eventuellt giftermål. Giftn sig, det skulle man göra "gladt och frivilligt", inte för att man kände sig tvingad av yttre förväntningar, för att "partiet" var "correct". I hennes ögon såg de flesta "partier" i Helsingfors societeten så "tarfliga" ut, "utan riktig élan". Det hände så ofta att man som en följd av sysslolöshet inbillade sig att man var förtjust i någon, fortsatte hon sin analys:

*— och så blir ens inre lif utan mål, sliten hit [och] dit af en inre oro en halfkänsla som söker att komplettera sig, hvarken fri eller riktigt fästad, icke lycklig och har dock icke mer rätt att söka något annat. Man behöfver alls inte vara sentimental för det, så mycket drömmare äro alla sysslolösa människor, t.o.m. äfven andra — på sina lediga stunder. —*²²³

"Allt eller intet", avslutade Ellan de la Chapelle sitt resonemang. Kunde detta verkligen gälla för att vara "allt"? Var känslorna tillräckligt starka?

I samma brev skrev hon: ”Jag vill inte säga att ingen känsla vore med i spelet; tvärtom har jag ofta en instinktlik känsla att detta är kärlek, men jag tycker inte om honom, men lika ofta tänker jag, jag tycker om honom, men detta är icke kärlek.”

Edelfelt hade tagit för vana att stanna i Helsingfors till långt in på hösten, efter den årliga sommarvistelsen i Haiko. Det gjorde han också hösten 1886, och så kom det sig att han befann sig hos familjen de la Chapelle och blev sittande i ett annat rum för att konversera med fru Emilie de Pont samtidigt som Ellan de la Chapelle meddelade professor J. A. J. Pippingskiöld sitt avslag.²²⁴ Visste Edelfelt om vad saken gällde, eller trodde han att professorn bara gjorde en artighetsvisit?

Ellan de la Chapelle kommenterade Edelfelts höstvistelser i Helsingfors i ett brev till Hulda von Born. Det visar att han uppvaktade henne intensivt:

*Det var ingalunda med fröjd jag lemnade staden sednast, det lilla nöje man kan ha i den hålan, är just om hösten då ens ”snillrike” bekanta förekomma der. Jag får lof att säga, att Edelfelt inte har små pretentioner. Kan han inte fatta att man har andra skyldigheter i lifvet, än att sitta och småle huld-rikt emot honom, och till på köpet passa på då han behagar infinna sig. Hvad hade hindrat honom att besöka Hfrs i september om han var så grufligt angelägen om att få råka undertecknad. Nej, inte kniper man mig på det sättet! Hans räfbiter inte min gås.*²²⁵

En månad senare reste Edelfelt till Paris, och han visste kanske redan då att Ellan de la Chapelle och hennes mor skulle göra en resa till den franska huvudstaden fram mot vårkanten 1887. I slutet av mars väntade han otåligt. Neiglick visste berätta att damerna de la Chapelle hade gjort ett längre uppehåll i Berlin, där Julia de la Chapelle skulle genomgå ”någon slags kur” för sin dåliga hälsa.²²⁶ Medan Edelfelt väntade fick han ett brev från Max af Schultén, som tackade honom för gratulationerna till sin förlovning med Anna Brunow.²²⁷ Av allt att döma anmälde han i samma brev att han skulle komma till Paris – på bröllopsresa.²²⁸ Därmed sammanträffade Ellan de la Chapelle nästan med det nygifta paret af Schultén i den franska huvudstaden.

Edelfelt gick nu faktiskt också i giftastankar. Han skulle snart fylla 33 år, han hade etablerat sig som en av de främsta nordiska konstnärerna i Paris – som den som kunde mäta sig med Frankrikes egna berömda konstnärer. Det här hade ju i alla tider varit det som krävdes för att man skulle kunna gifta sig: att vara etablerad och stå på en så solid ekonomisk grund som möjligt.²²⁹ Hans inkomster var vid det här laget goda. De flesta av hans närmaste vänner hade gift sig. Hans gamla lärare Gérôme – som visste hur svårt det kunde vara att försörja sig med sin konst – hade uppmanat honom att göra likadant. Och i den vardag som nu rådde i ateljéhuset på 147 Avenue des Villiers, efter att Dagnan och Courtois hade flyttat, är det lätt att tänka sig att Edelfelt saknade sällskap. Var den bästa lösningen att gifta sig – att skaffa sig en livskamrat?

Men att det var Ellan de la Chapelle som skulle bli fru Edelfelt var långt ifrån klart. Han funderade över varför hon skulle komma till Paris och ”rifva upp gamla sår”, just som han kände sig redo att bli förälskad i någon annan. Vad hade egentligen hänt mellan dem under hösten i Helsingfors? De bevarade breven innehåller inga ledtrådar, men kanske hade Edelfelt varit nära att fria. Till sin mor skrev han nu om Ellan de la Chapelle: ”Hon är så kall.”²³⁰

Ellan de la Chapelle och hennes mor anlände just när Edelfelt skulle lägga sista handen vid sin stora komposition *I Luxembourgsträdgården*. Han skulle ställa ut den på Galerie Georges Petit, och vernissagedagen närmade sig. Damerna de la Chapelle försökte lugna Edelfelt med att de bara skulle stanna en vecka, men det gjorde honom inte alls mindre nervös. I sin första rapport till modern berättade han hur han hade umgåtts med dem tre kvällar. Det första han kommenterade var att Julia de la Chapelle inte verkade må bra: ”icke slö precis”, men märkvärdigt tystlåten – ”nervsvag” såsom Edelfelt uttryckte det. Den pulserande och jäktade Parisatmosfären var inte alls den rätta miljön för henne, menade han. Ellan de la Chapelle däremot var sig lik, men i jämförelse med de eleganta parisiskorna verkade hon ”modest” både till klädsel och till vanor. ”Milieun’ här gör sitt till för att få en annan blick på henne. Det är märkvärdigt just hvad jemförelsen modifierar omdömet”, konstaterade han och fortsatte: ”Och tänk på att hon i Hfors ser så kavat ut.”²³¹ Edelfelt försökte sätta ord på sina tankar kring deras gamla vänskap – kanske det var den som gjorde att det kändes som om gnistan mellan dem saknades:

Söt och vänlig och kamratslig är hon, men det erotiska är "lettre morte" för henne. Hon har något egendomligt afklippande i sin blick, och jag begriper henne ej riktigt i det stycket. Af de tusen och åter tusen qvinnor jag sett i alla världens länder är hon den minst erotiska. Ibland får hon ett ömt eller rättare snällt tonfall i rösten, men då är det något deri som mera påminner om barnet än om kvinnan. – Hon är så frank och hederlig som någon, så "bra" på allt sätt som möjligt och jag håller mycket af henne som en god vän. Desamma känslorna har hon nog för mig, derom tviflar jag ej. Ack om hon bara kunnat och velat vara litet kokett med mig i världen! Hvad jag då skulle ha flugit för henne. Märk nu väl att jag ej talar om banalt och kallt koketteri, utan om den slags värme som ju måste utstråla från en kvinnas ögon om hon har hjerta i bröstet. Har jag sjelf blifvit så gammal och så kall att det är mitt fel? Nej, det tror jag då verkligen inte! Kanske känner jag henne för väl, och bristen på vibration och "trouble" i vårt förhållande kommer deraf. Jag funderar derpå och frågar mig hundra gånger samma sak men får ej reda derpå ändå.²³²

Samtidigt beklagade sig Edelfelt över att han hade så lite tid att umgås med henne. Det var i stället Neiglick som följde henne till de föreläsningar som hon ville höra på Sorbonne. Ellan de la Chapelle var också bjuden till Walter och Lina Runberg på middag tillsammans med Jonas Lie och Bjørnstjerne Bjørnson. Det var vid det här tillfället som hon satt länge och samtalade med Bjørnson, och som han uppmanade henne att "hålla fanan högt" eftersom lösningen på jämlikhetsproblemet måste komma från kvinnorna.²³³

Edelfelt var mån om att bjuda Ellan de la Chapelle och hennes mor på årets viktigaste vernissager, både på Salongen och i Galerie Georges Petit. Han, som hade firat så många vernissagefrukostar tillsammans med skandinaverna på restaurant Ledoyen, var glad över att kunna bjuda Ellan de la Chapelle, hennes mor och sin vän, markis Emile de Chambure, på frukost i sin egen ateljé.²³⁴ Samtidigt handlade det säkert också om att imponera på Ellan de la Chapelle, att visa henne den mondäna konstnärens elegans – både ateljén och champagnen. Det var conciergen Pierre som stod för maten, och det hela blev enligt Edelfelt utmärkt lyckat eftersom Pierre tidigare hade varit kock. Menyn var följande: "Saumon sauce verte, filet de prisali jardinière, sallat med kall höna och gåslefverpastej, smultron med grädde desserts variées – Bour-

gogne – Champagne.” På vernissagemiddagen var han Ellan de la Chapelles kavaljer. Till Galerie Georges Petit bjöd han en vecka senare förutom damerna de la Chapelle och Chambure också prins Eugen. Edelfelt hade arbetat intensivt för att få sin tavla färdig, och han hade legat vaken på nätterna då han hade oroat sig för om den skulle bli lyckad eller inte. I det fashionabla galleriet hade Julia de la Chapelle slagit sig ner i en soffa, medan Ellan de la Chapelle hade gått omkring med Chambure och prins Eugen. Edelfelt var mycket glad över att ha en vän som Chambure, som hade underhållit besökarna med sådan utsökt artighet.²³⁵

Mitt i allt detta hade Edelfelt varken tid eller ro att skriva till sin mor. Det blev det längsta uppehållet i deras korrespondens dittills, i alla fall uppfattade han det så. Han var trött, och det var inte bara oron för måleriet som hade försatt honom i detta tillstånd: ”Det underliga stadiet af tvekan och oro och fram och tillbaka hvari Ellan dessutom regelbundet försätter mig, har gjort sitt till”, konstaterade han.²³⁶ Nu stod damerna de la Chapelle i beråd att resa vidare till Schweiz, och Edelfelt var obetslutsam som aldrig förr. De promenader som han hade företagit på tu man hand med Ellan de la Chapelle i Paris hade inte gett honom någon klarhet:

– – då jag varit tillsammans med dem har jag varit halfdöd af trötthet och sålunda en mycket besynnerlig kurtisör. Jag har den allra största högaktning och tillgifvenhet för henne, det är säkert och finner henne riktigt söt. Och dock vet jag att jag kan glömma henne så temmeligen då hon är borta. Af allt detta finner jag klart att jag är en usling utan djupa och kraftiga känslor och att min livsfilosofi är ett slags fatalistiskt litande på en underbar och – – lycklig hasard, som skall leda mig dit jag ej själf har kraft att gå. Lyckligtvis har jag sett andra, dugliga män och dugliga konstnärer, som erkänt sig ha haft samma underliga väntan på något obekant hela sitt lif – säkert är att det är ytterst plågsamt och själsdödande.²³⁷

Några dagar senare fortsatte han sitt resonemang. Han funderade över skillnaden mellan Ellan de la Chapelle och andra kvinnor som han brukade umgås med, och för första gången slog det honom hur mycket ”utländskt sätt att se” som han hade lagt sig till med under alla de år han hade tillbringat borta från Helsingfors. Särskilt då Julia de la Chapelle hade varit med, hade samtalsämnen kretsat kring Helsing-

forssocietetens angelägenheter så till den grad att Edelfelt utbrast att han fick "en slags öfvermåtnad på Willebrandar och Cronstedts och Daehn och fru Karamzin och allt det der". Men han tänkte samtidigt att Ellan de la Chapelle sysselsatte sig med Helsingforsskvallret "då hon aldrig haft bättre att tillgå". För honom representerade Viktor Magnus von Born några av de sämsta sidorna av Helsingforssocieteten: essensen av det som han av allt att döma uppfattade som obildad och instängd knutpatriotism. Edelfelt var glad över att Ellan de la Chapelle hade bedömt sin kusins make "strängt och klokt", detta om något höjde hennes anseende i hans ögon.²³⁸ Edelfelt var rädd att hans "nya kapitel" med den "finska flickan" som huvudperson skulle dra honom närmare Helsingforssocieteten igen. Han ville bevara den frihet som han hade fått i Paris, friheten att inte vara påpassad hela tiden, och friheten att mestadels umgås med de människor som han själv valde att umgås med. Sin osäkerhet sammanfattade han i sitt referat av de sista dagarna av Ellan de la Chapelles vistelse i Paris:

Vi gingo de sista två dagarna söndag och måndag, då jag var ledig och spatserade rätt mycket. Hon blef mycket ömmare än hon någonsin visat sig förr hon riktigt tinade upp, men det blef ändå ej någonting sagdt. Att vi äro mycket goda vänner det är säkert, och grymt tungt och tomt kände jag det då hon reste. Nu har jag kommit i arbete igen och tänker mindre derpå.²³⁹

Edelfelts osäkerhet ledde honom till att be sina vänner om råd. Markis de Chambure berömde Ellan de la Chapelles goda humör, hennes vänlighet och intelligens, men han menade att hon inte alls var musikalisk, och att detta var en stor brist just när det gällde en gemensam framtid med Edelfelt som älskade musik. Musikalitet, menade Chambure, var något som styrde en människas hela sätt att tänka och uppfatta sin omgivning, och om den ena parten saknade musikaliteten så skulle makarna inte kunna mötas i sin syn på världen. Chambures konklusion var också att denna friherrinna de la Chapelle var van vid en lyx som Edelfelt skulle få svårt att hålla henne med. I vilket fall som helst rådde han Edelfelt att vänta med sitt frieri, eftersom han såg att hans vän var mycket nervös för tillfället. Det var inte en bra utgångspunkt för ett så stort beslut som giftermål, menade Chambure. Frågan om lyxen viftade Edelfelt raskt bort:

Nu tror jag att han misstar sig litet på den der lyxen. Ellan talte om ridhästar o. d, och då sammanställer en Parisare ögonblickligen detta med en train de maison på 40,000 francs om året minst. De veta ej hur fattiga vi äro hemma och hur ofullständig, efter europeiska begrepp den lyxen är som man består sig hemma i Finland. Här lefde de mycket indraget, och köpte ej ens några nya kläder, åto på otrefliga, billiga ställen och bodde gement. –²⁴⁰

Edelfelt fortsatte att rådfråga sina vänner, i alla fall om man får tro Ville Vallgren från de båda intervjuerna med Bertel Hintze nästan femtio år senare. Edelfelt och Vallgren hade företagit en lång nattlig promenad i Paris. ”Om du är så kär att du inte kan sova om nätterna av kärlek, då skall du taga henne”, svarade Vallgren. Till det hade Edelfelt utropat: ”Nejdå, så fan heller, det är jag inte”. Gunnar Berndtson – Ellan de la Chapelles kusin och Edelfelts vän sedan tonåren – lär enligt Vallgren ha svarat: ”Vad skall du med henne, hon är så elak.” Också skulptören Robert Stigell hade avrått Edelfelt från att fria.²⁴¹

Några veckor senare reste Edelfelt från Paris för att tillbringa sommaren i Haiko med sin mor och sina systrar. Men han tog inte den vanliga vägen via Tyskland och Danmark, utan reste först till Schweiz för att tillbringa några dagar med Ellan de la Chapelle. Till sin mor skrev han emellertid: ”Var icke rädd för några förlofningar – jag tänker ej derpå, så nedslagen är jag af allt det jag ser omkring mig (Kaufmanns näringsbekymmer m. m).”²⁴² Richard Kaufmann hade som nämnt gift sig några år tidigare med sångerskan Anna Dons. Nu hade paret två små barn, och Kaufmann kämpade med att försörja familjen. Med denna kommentar var Edelfelt till synes tillbaka i den ruta där han alltid hade stått vis à vis äktenskapet. Här slutar också hans bevarade korrespondens till modern från denna utlandsvistelse.

Från Schweiz skrev däremot Ellan de la Chapelle till Hulda von Born om hur väl hon trivdes i bergslandskapet, hur hon njöt av naturen och luften. Hon avrundade med att konstatera:

Der nere [i dalen] hade vi tre angenäma dagar, då Edelfelt passerade på hemresan. Vi gjorde utfärder, lyckade och misslyckade, men alltid voro vi på godt humör. Det är en glad gosse att ha att göra med, men hvad jag mest sätter värde på, hos honom, är att der inte finnes spår af råhet, ty lika litet som jag älskar pi själar, lika litet beundrar jag den braskande manligheten hos pi tjusare.²⁴³

Sedan fortsatte hon att göra upp sina planer för den kommande höstens och vinterns studier vid klosterskolan, och med att ordna med de praktiska detaljerna. Hon hade så mycket att göra att hemresan fördröjdes. Hela släkten visste snart att:

Farbror Viktor skall vara riktigt ledsen på Tant Julia och Ellan som ännu finnas i Geneve trakten, ehuru de lofvat honom att komma hem för midsommar och i och för detta haft vagnen att vänta på sig på Forsa station.²⁴⁴

Bröllopet som överraskade alla

Egentligen borde jag ej tro hvad man nu upp-diktat om dig igen, ty från dig sjelf har jag det ej: du förlofvad?! – Dock det står tryckt i tidningarna, och då måste det väl vara sannt.²⁴⁵

Så skrev en förvånad Hulda von Born från Sarvlaks till Ellan de la Chapelle den 14 november 1887. Hon hade satt sig att skriva brev genast efter att ha läst förlovningsannonsen som ingick i *Nya Pressen* samma dag.²⁴⁶ Till och med med Helsingforssocietetens mått mått var denna förlovnings snabb och överraskande.

Annonsen om fröken Ellan de la Chapelles och artisten Albert Edelfelts förlovnings i tidningen *Nya Pressen* den 14 november 1887. Enligt tidens sed berättade man utförligt om fästmöns släktbakgrund, medan fästmannens enda epiteta var hans yrke. En ung kvinna var alltid sin fars dotter, medan en ung man var en självständig samhällsaktör.

— **Förlofsning** har ingåtts emellan artisten **Albert Edelfelt** och fröken **Ellen de la Chapelle**, dotter till statsrådet, friherre **Viktor de la Chapelle** och hans maka, född **Lepsen**.

Det var ju meningen att Ellan de la Chapelle skulle resa till klosterskolan i Schweiz hösten 1887. Elsa von Born menar att hon hade gjort alla förberedelser för resan, men att hon sedan fördröjdes av att Julia de la Chapelle blev sjuk.²⁴⁷ På Saaris hade familjen gäster medan modern låg förkyld, och Ellan de la Chapelle fick således styra hushållet.²⁴⁸ Hon hade också själv legat sjuk i 41 graders feber.²⁴⁹ Förkyllningen var alltså ett faktum, men kan det ha varit

så att Julia de la Chapelle var så orolig för dotterns resa att hon inte ville stiga upp ur sängen trots att hon blev bättre? Ellan de la Chapelles studier skulle nämligen ha varit den definitiva signalen till alla friare om att hon inte ville gifta sig – något som i familjen de la Chapelles värld var ganska otänkbart.²⁵⁰ Tilltaget var enligt tidens synsätt alldeles för självständigt – hon stod i beråd att lämna skyddsänglarnas och husmödrarnas sfär för att kanske träda in i häxornas, för att uttrycka det med Karen Blixens metaforer.²⁵¹

Nu var Ellan de la Chapelle nämligen farligt nära att förvandlas till en blåstrumpa, som var tidens uttryck för en självständig kvinnoaks-kvinna – något som åtminstone i den danska samtiden också kunde gå under benämningen häxa. Blixen beskriver häxan, som i det sena 1800-talets kollektiva medvetande hade funnits sedan urminnes tider, men som man i sin egen moderna tid talade tyst om. Häxan var en kvinna som byggde sin existens oberoende av en man, och det gjorde henne skrämmande för männen. För kvinnorna var hon en medsyster, ett slags skyddsängel i sin fladdermusdräkt, och en husmor vid sina dekokter.²⁵² Och Ellan de la Chapelle besatt onekligen en del häxliknande synsätt i det att hon alltid i en konflikt tog den kvinnliga partens parti, och i det att hon hade en sådan törst efter bildning.

Att lägga sig sjuk var ett sätt för kvinnor att få sin vilja igenom, så det är inte otänkbart att Julia de la Chapelle använde konvalescensen till att förhindra dotterns avresa.²⁵³ Det är omöjligt att veta vad modern tänkte om klosterskolan, men hon verkar ha varit väldigt misstänksam. I *Paris under Eiffeltornet*, en samtida bok av Richard Kaufmann, presenteras ”den unga flickan, som kommer från klosterpensionen” som en minst sagt koketterande fröken, i färd med att läsa ett kärleksbrev som hon precis har tagit emot.²⁵⁴ Var Julia de la Chapelle rädd för att hennes dotter till råga på allt skulle komma i ett sällskap av unga flickor som struntade i konvenansens regler? I ett brev daterat på Saaris i mitten av september, talar Ellan de la Chapelle om hur modern hade velat justera planen för vintern:

*Jag vill nu blott anmäla hos dig att det blifvit nya arrangementer gjorda för min vistelse i Schweitz. Verryer (klostret) duger icke; jag inquarteras med mitt gamla herrskap i Hotel de Russie i N° 29, utsigt åt Mont-Blanc – —. Sällskap. damen följer mig i hälarna, till och fr. föreläsningar m.m.*²⁵⁵

Julia de la Chapelle verkar ha varit mycket orolig för att något inte skulle vara *comme il faut*. Men trots det fanns det inga tecken på att planen skulle vara avblåst: ”Från och med den 17 Okt. är jag väntad. I Maj återvänder jag efter en tripp till Paris”, fortsatte Ellan de la Chapelle.

Höstens händelser är svåra att reda ut i sin helhet, eftersom så få brev finns bevarade. Efter mitten av oktober reste Ellan de la Chapelle in till Helsingfors för några dagar. Den 23 oktober skrev Hulda von Born nämligen från Sarvlaks att hennes korta uppehåll i staden hade väckt ont blod i Helsingforssocieteten, eftersom hon inte hade gjort visit hos någon – hon hade inte ens rest ut till Brändö för att lyckönska Heddi Cronstedt inför bröllopet med Gunnar Berndtson. Den enda som hade träffat Ellan de la Chapelle var Edelfelt, som hade mött henne på bangården ”men bevarat hennes inkognito”. Att hon inte längre befann sig i Helsingfors blir klart av sammanhanget:

*Du frågar hvad som höres från H:fors: jo, att du varit der inkognito och att din pappa från det att han snäst till alla som nämnt någon-ting om din resa, nu, efter ditt besök, talar ur helt annan ton.*²⁵⁶

Vad hade egentligen hänt under Ellan de la Chapelles korta besök i Helsingfors? Och var befann hon sig nu? Troligt är att hon hade återvänt till Saaris, kanske för att sköta sin mor. Och orsaken till att Carl Victor de la Chapelle nu gick omkring och myste var att hans dotter faktiskt inte var på väg till Schweiz – eftersom hon var hemligt förlovad med Albert Edelfelt.

Var det i själva verket fadern som låg bakom alltsammans? Det var tydligen inte omöjligt att en ung kvinnas föräldrar kunde be en ung man fria. Då Edelfelt ett år tidigare hade nåtts av nyheten om Berndtsons förlovnings, hade han skrivit till sin mor: ”Han skrifver alls ej huru det gått till, om initiativet var hans eller föräldrarnes.”²⁵⁷ Berndtson hade uppvaktat Heddi Cronstedt i flera år, och deras tycke för varandra var ingen hemlighet i Helsingforssocieteten. Edelfelt hade kanske inte uppvaktat Ellan de la Chapelle lika tydligt, men societeten hade ju redan länge ansett dem som det perfekta ”partiet” för varandra. Kanske såg Carl Victor de la Chapelle sin chans att lösa frågan i den pressade situationen, där familjen motsatte sig dotterns planer på studier, med en vädjan till Edelfelt?

I sina opublicerade memoarer tillskriver sig Viktor Magnus von Born förtjänsten för förlovningsen. Han hade av en händelse sammaträffat med Edelfelt på tåget mellan Borgå och Helsingfors:

Jag ledde småningom och afsigtligen talet på Ellan och framhöll, troligtvis i nog så värtaliga, om ock afsigtligen dämpade ord, hennes sällsynta egenskaper, som lågo färdiga att utvecklas af den som finge lyckan att bli "den rätte". E. var såsom känt en mycket impressionabel man, och der blandade sig in kanske en liten soupçon af manlig jalousie – såsom känt en god befordrare af känslorna; allt nog, inom några veckor var denna kombination klar, och de blefvo förlofvade.²⁵⁸

Om någon visste om hennes planer så var det Viktor Magnus von Born, som ju hade reda på dem genom sin hustru. De båda hade länge hoppats att Ellan de la Chapelle skulle finna "den rätte", och det är mycket möjligt att pusselbitarna föll på plats just så som han beskriver det.

Eller så förstod Edelfelt själv att detta var hans sista chans att fria, ifall han alls tänkte göra det. I den skvallrande Helsingforssocieteten var det knappast någon hemlighet vad Ellan de la Chapelles resa egentligen gällde, trots att hon hade försökt hålla orsaken hemlig. Utbildningen skulle ha gjort henne mer eller mindre omöjlig som äktenskapskandidat – hon skulle med tidens mått mätt helt enkelt ha varit för lärd för att kunna vara en god hustru. Och en sådan allians skulle Helsingforssocieteten ha dragit på munnen åt. Varken en skyddsängel eller en husmor kunde nämligen besitta ett sådant mått av boklig bildning. Det var blåstrumpan, den emanciperade kvinnan – eller egentligen häxan – som kunde göra det. Och en häxa kunde man naturligtvis inte vara gift med.²⁵⁹

Kanske Edelfelt efter att ha friat följde Ellan de la Chapelle till Saaris. Det skulle i alla fall förklara varför hon hade bett honom "telegrafera om katastrofen"²⁶⁰ för att få annonsen i tidningen. Sedan hade paret återvänt till Helsingfors för att ta emot societetens lyckönskningar. Till Pietro Krohn skrev Edelfelt den 19 november från Helsingfors:

Det har verkligen gått derhän att jag nu är förlofvad med min barndoms- och ungdomsflamma Ellan de la Chapelle. Jag har ofta nämnt hennes namn för dig. I många, många år ha vi gått och promenerat här i Helsingfors, i Paris och i Schweiz, alltid haft en "cher tendre" för hvarandra och aldrig riktigt tagit reda på halten af våra känslor. Som barn bodde vi vägg i vägg och då jag var student och hon en liten flicka i korta kjolar studerade vi franska och målade tillsammans. Nu skulle hon återvända till Schweiz der hon

*vistats med sin mor hela sista året, och jag skulle fara till Paris. I afskedets stund blef det klart för oss att vi äntligen måste gripa tag i lyckan som så ofta glidit oss ur händerna, och så beslöt vi att resa ut tillsammans vid nyårstid, och då för att alltid följas åt.*²⁶¹

Brevet bekräftar bilden av hur snabbt alltsammans hade gått: ”Det är alldeles omöjligt att sätta mig in i verkligheten, att jag skulle vara förlofvad och stå i beråd att gifta mig, jag som satt ett så högt pris på min frihet, som nästan urartat till själfsväld, detta förefaller mig alldeles ofattligt.” Men Edelfelt var mycket glad, inte minst för att han tyckte att Ellan de la Chapelle passade ”så väl ihop” med hans mor och hans systrar. Han berättade för Krohn att de också var nöjda. Sedan utropade han: ”Hon är glad, hurtig, intelligent och naturlig, alls ej småaktig, absolut sann och ärlig och jag upprepar ofta för mig versen från ’Philiberte’: Elle est charmante, elle est charmante, elle est charmante!”

På samma sätt som Edelfelt nästan hade gett uttryck för sin egen förvåning i sitt brev till Krohn, gjorde Ellan de la Chapelle det för Hulda von Born. Varken hon eller Edelfelt hade vant sig vid den nya situationen ännu, skrev hon. Den största skillnaden till förr var att hon nu hade blivit bekant med hans mor Alexandra Edelfelt och systrar Annie och Berta Edelfelt. Dem fann hon ”mer än vanligt sympathiska”.²⁶²

Hulda von Born å sin sida fortsatte sitt lyckönskingsbrev med en mycket glad men ändå lite ironisk ton, som berättar om hur ofta kusinerna hade diskuterat kvinnans ställning, och att de inte var tillfreds. En ogift kvinna blev myndig vid 25 år, medan en gift kvinna var underställd sin makes förmyndarskap:

*Så får jag då äntligen välkomna dig till vår ”krets”, till de omyndiga och oröstberättigade kvinnornas krets. Måtte det blott vara riktigt sant; jag vågar ej rätt tro derpå, så roligt finner jag det. Jag är ordentligt skadeglad öfver att du engång blef besegrad, och egoistiskt glad emedan du nu liksom kommer mig närmare och slutligen hjertansglad emedan jag verkligen tror att du nu finner den rätta lyckan så fullkomlig den här i lifvet kan finnas. – Alltnog, sans frases [utan fraser] hoppas jag du förstår huru innerligt jag lyckönskar dig och huru många varma välönskningar jag egnar dig. – Bra gerna skulle jag skynda till H:fors för att ordentligt både muntligt och handgripligt få gratulera dig, men jag slipper ej från mina åtta.*²⁶³

På Sarvlaks delades glädjen av Viktor Magnus von Born och barnen: "Far och barnen stämma in i ett 'Lycka till' för gudmor Ellan." Hulda von Born menade att kusinen skulle bli lycklig med Edelfelt – "den rätta lyckan så fullkomlig den här i lifvet kan finnas". Sedan fortsatte hon: "Om Edelfelt säger jag blott, det ofta upprepade, att han är en Alladins natur en riktig Lycko-Per."²⁶⁴

Det verkar ha varit ungefär så som Helsingforssocieteten tog emot nyheten om förlovningen. Ellan de la Chapelle skrev själv några dagar senare:

– du kan ej göra dig något begrepp om den "vefva" jag varit uti denna sednaste vecka. Sedan sista fredags då jag bad E: telegraferar om katastrofen har jag inte haft en minuts fred för gratulanter af alla slag och sorter. De flesta finna "mariagen" assorti, och i allo passande!"²⁶⁵

Hon kommenterade också Hulda von Borns förvåning:

Jag undrar inte på om du tvekar om det är sannt eller ej, ty jag är ännu alls inte inne i situationen, ringar ha vi ej, ej heller ämna vi "prof-gå" och för någon dag sedan ännu, kallade vi hvarandra af gammal vana Hr Edelfelt och Fröken."²⁶⁶

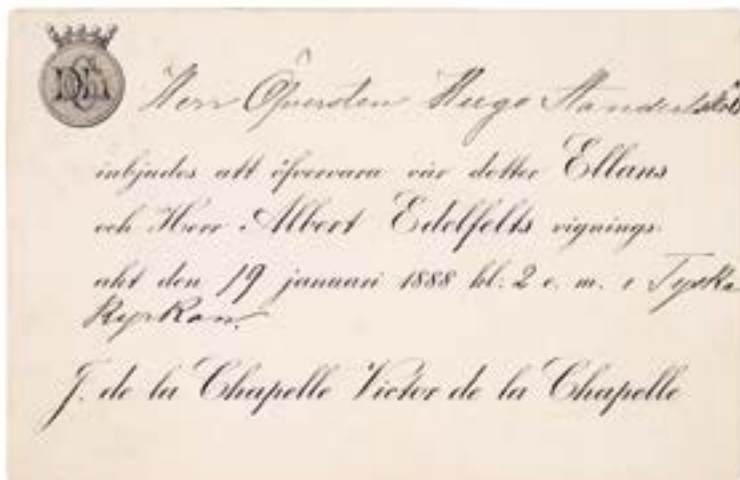
Nu vidtog förberedelserna för bröllopet, och det var troligen därför som Ellan de la Chapelle reste till S:t Petersburg, för att skaffa det som saknades för den så kallade utstyrseln och troligen för själva brudklänningen. Utstyrseln var helt konkret det som den nygifta frun behövde för att ta sitt nya hem i besittning och bli härskarinna över det. Den omfattande utstyrseln med borddukar och servetter samt handdukar och sänglinne, såväl för herrskapsfamilj som för tjänstefolk, krävde mycket arbete: allt skulle sys och märkas. Herrskapets lakan, servetter och handdukar skulle märkas med vitt, men också blått förekom ibland. Domestiklakan och kökshanddukar märktes med rött. Genom att numrera dem förvissade man sig om att kunna rotera dem i en viss ordning, så att de skulle slitas jämnt. En viktig del av utstyrseln var brudlakanen med tillhörande örngott, brudtäcket och allt som man bäddade brudsängen med. Och så själva brudklänningen och mycket annat i klädväg.²⁶⁷ Hela detta arbete verkar för många unga kvinnor ha blivit en välbehövlig övergång

mellan att vara fröken och att plötsligt vara fru.²⁶⁸ Hanna von Born, som var Viktor Magnus von Borns yngre syster, hade använt sin förlovningsstid och arbetet med utsyrseln till att fundera på hur livet som fru skulle gestalta sig. Då hade Ellan de la Chapelle, som själv kämpade med sina ambivalenta känslor inför frågan om att gifta sig, kommenterat: "Jag tyckte att utstyret var hennes förnämsta intresse; framtiden syntes hon ha på sina fem fingrar, så tvärsäkert förklarade hon huru det skulle bli."²⁶⁹

Ellan de la Chapelle som alltid hade förhållit sig så avvaktande till äktenskapet hade kanske inte arbetat med sin utstyrsel i förväg. Förlovningsstiden blev också väldigt kort, och breven från Paris avslöjar att hon inte hann få allt färdigt, utan fick fortsätta arbetet medan makarna byggde upp sitt första gemensamma hem. Ellan de la Chapelle verkar ändå ha tagit saken från den praktiska synvinkeln.²⁷⁰ För henne hade utstyrseln inte det romantiska skimmer som den hade för många yngre flickor och blivande brudar.²⁷¹ Och kanske var det just det praktiska som avgjorde att hon fortsatte arbetet med utstyrseln i Paris: det skulle ha varit mödosamt att frakta koffertar fyllda med linne den långa tågresan.

"I början af December blir någon allmän högtidlighet", skrev hon till Hulda von Born.²⁷² Föreläysningen ägde rum den 11 december.²⁷³ Förlovningsfesten, som Elsa von Born refererar till som höstens "stora evenemang i huvudstaden", kan ha arrangerats i samband med den. "Alla prata och alla äro intresserade", fortsätter Elsa von Born sitt referat av händelser och stämningar, utgående från Emelie Antells brev. Det indikerar att många ur Helsingforssocieteten var bjudna. Emelie Antell tyckte att Ellan de la Chapelle var "glad och nöjd" och att Carl Victor de la Chapelle var "formligen uppsluppen". Modern däremot var besviken, eftersom hon alltid hade hyst "högtravande planer för sin dotter och aldrig funnit någon god nog". Referatet avrundas med hur Julia de la Chapelle och Alexandra Edelfelt "överbjuda varandra i kall artighet".²⁷⁴

Julia de la Chapelle hade hoppats på ett "lysande parti" för sin dotter. Det hade blivit klart under alla resorna till Sveriges kurorter och sällskapandet med den svenska högadeln på dess gamla gods i Skåne. Edelfelt kunde inte mäta sig med sådana anor och ett sådant grundmurat välstånd. Vid sidan av det var han en fattiglapp, som levde på sitt borgerliga yrke. Han tillhörde inte heller något av storfurstendömetns inflytelserika senatorsnätverk.²⁷⁵ Det var ju sådana allianser som man var van att se inom släkten de la Chapelle. Men hans adelssköld och de konstnärliga framgångarna i Paris kunde kanske kompensera för en del. Carl Victor

Det var brudens föräldrar som bjöd societeten till bröllop. Det eleganta inbjudningskortet är försett med ett monogram som överst har den friherrliga kronan. Genom sina många roller – adelsman, militär och industrialist – personifierade den inbjudna Hugo Standertskjöld tidens samhällsförändringar.

de la Chapelles uppsluppenhet är också lätt att förstå: nu skulle en annan man ta hand om hans dotter – försörja henne.²⁷⁶ Och friherre de la Chapelle skulle slippa skammen över att ha en ogift dotter, som till råga på allt skulle ha utbildat sig till guvernant. Om förlovningen verkligen var faderns verk, så måste han ju dessutom ha gillat Edelfelt.²⁷⁷

För Edelfelt var detta "parti" fördelaktigare än ett äktenskap med Sophie Manzey skulle ha varit. Äktenskapet med en finländsk friherrinna stärkte hans position i hemlandets högre ståndskretsar, och garanterade hans eventuella barn en socialt stabil grund att stå på. I S:t Petersburg skulle Edelfelt alltid ha associerats i första hand med familjen Manzey, och hans egen position som självständig adelsman skulle inte ha varit särskilt tydlig.²⁷⁸ Nu kunde han dessutom fortsätta att vara en fri konstnär i Paris. Edelfelt skrev uppsluppet förtjust om hur Ellan de la Chapelle var "charmante", men samtidigt finns det en underton av kamratskap i hans beskrivning av deras relation. Den gemensamma kulturella bakgrunden och bildningen lade grunden för deras diskussioner, och det är något som påminner om hans samtal med Pauline Ahlberg i Paris långt över tio år tidigare. Här förenades det som samtiden kallade "tycke" med kamratskapet – en god bas för att dela vardagen i Paris, för att bygga upp ett gemensamt liv.

För Ellan de la Chapelle innebar förlovningen med Edelfelt att hon till slut valde den av sina friare som hon tyckte bäst om. För henne handlade det trots allt om "tycket". Av alla hennes friare var Edelfelt också den som hon kände bäst, vilket säkert spelade in. Att välja ett liv tillsammans med honom var inte lika skrämmande som tanken på att förena sitt öde med Max af Schultén, som hon bara var bekant med, eller med Axel Leijon-

hufvud, som hon egentligen inte kände alls. Äktenskapet med Edelfelt gav henne också möjlighet att komma bort från Helsingfors, något som man får anta att hon välkomnade.

Ellan de la Chapelle firades av sina väninnor på en möhippa den 10 januari 1888 – en uppsluppen tillställning på det fashionabla Hotell Kämp vid Norra Esplanadgatan. Sällskapet bestod av Emelie Antell, Hulda von Born, Sigrid de la Chapelle, Annie och Berta Edelfelt, Anna von Knorring (f. Ehrnrooth), Eva Cronstedt (f. Aminoff), Aina Cronstedt, Aina Ehrnrooth, Marie Linder och många fler – allt som allt 28 damer. Ett manuskript till en lång sång med fint rim finns bevarad, verserna framfördes av de närmaste väninnorna, och det hela har atmosfären av spex över sig eftersom väninnorna verkar ha varit utklädda till ”Saaris bondfolk, Fruar, jungfrur, modister, kypare o.s.v.”. Denna sång har ingen titel, men ett annat manuskript bär rubriken ”Sagan om Jungfru Ellan och Riddar Atte” och det avrundas med några strofer som lyder så här:

I stubb hon bytt verktyg med Atte
Gett vaggor för duk och kulör
Nu först hon riktigt hans skatt ä' /:/
Hon blifvit hans Rosa Bonheur /:/

Rosa Bonheur var en av 1800-talets mest kända kvinnliga konstnärer och en okonventionell person som hade kortklippt hår, gärna klädde sig i herrkläder för att hon ville identifiera sig med den makt och frihet som män hade, och på många sätt hade en livsstil som snarare påminde om en mans än en kvinnas. Sången visar att Ellan de la Chapelles väninnor var väl medvetna om hennes konstnärliga aspirationer och hennes tankar om jämlikhet. Anspelningarna på att byta roll med mannen kan ha varit ett spexigt raljerande. Men Ellan de la Chapelle hade en gång med indignation över kvinnors lott att sköta hemmet och hushållet skrivit till Hulda von Born om hur det skulle gå ifall kusinen bytte vardagens uppgifter och ansvarsområden med sin make. Kanske var det ett ofta förekommande samtalsämne också bland de andra väninnorna?²⁷⁹ I denna krets, som anfördes av just Hulda von Born med sin mjukt framtonade men envisa jämlikhetslängtan, av den självständiga herrgårdsfrun Emelie Antell, av den bestämda Eva Cronstedt och av systrarna Edelfelt som nu kunde försörja sig själva, hade stroferna som vid första

De nygifta makarna hade av allt att döma fått pengar i bröllopsgåva, så att de kunde köpa servis, koppar och silver i Paris. Bland gåvorna fanns också en kaffekanna med ett "makalöst graveradt Edelfeltskt vapen", likaså en samovar i silver. En vecka efter bröllopet skrev Edelfelt: "Ellan vill beställa riktigt silfver (Louis XV, af en makalös modell som vi sett idag)." Besticken beställdes hos den exklusiva hovleverantören Odier. Eftersom det var bröllopssilver förenades ätten de la Chapelles och ätten Edelfelts vapen. Den adliga kronan, i enlighet med ätten Edelfelts rang, symboliserar det nya gemensamma.

anblicken ter sig överraskande moderna och radikala troligen ändå en djupare klangbotten. Precis som etnologen Angela Rundquist poängterar om den adliga uppfattningsvärlden: den var jämbördigt indelad i utomhus- och inomhussfären, men gränsen mellan manliga och kvinnliga sfärer kunde överskridas.²⁸⁰ Det var tillåtet framför allt för en kvinna att ta plats inom den manliga sfären. Tematiken finns också i Ibsens *Et dukkehjem*, där det moderna genombrottets hjälthinna lite vågat konstaterade att det kändes som att vara man då hon tjänade egna pengar.

Utöver divertissemangiet i spexets form spelade Nylands bataljons musikkår. Den blivande bruden fick en stor blombukett. Man avnjöt en supé med mineralvatten, öl, champagne, vin, punsch och te. Räkningen betalades av Emelie Antell och Anna von Knorring, som sedan fördelade utgiften jämnt mellan alla deltagare.²⁸¹

Slutligen var det dags för själva vigseln. "Om bröllopet måste du dock gifva mig besked att jag må kunna bereda mig att värdigt bevista det om det än blir morgon middag eller qväll i kyrkan eller väntsalen", skrev Hulda von Born.²⁸² Hon syftade retsamt på Max af Schulténs och Anna Brunows bröllop, som hade ägt rum på det ovanliga klockslaget halv åtta på morgonen ett drygt halvår tidigare.²⁸³ Helsingforssocieteten

hade då skämtsamt sagt att "vigseln försiggick mellan första och andra ringningen till morgontåget".²⁸⁴ Trots den vikt som lades vid giftermålet, var bröllopet i släktkretsen ofta små, av privat karaktär. Hulda och Viktor Magnus von Born hade haft "ett litet champagnebröllop, utan dans".²⁸⁵ För Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt verkade det bli något liknande. Ellan de la Chapelle svarade: "– på bröllopet endast en liten men utvald krets. Alla som bjudit mig till brudtärna inga fler."²⁸⁶

Det verkar som om bröllopet från början hade blivit utsatt till slutet av december, såsom Edelfelt skrev till Krohn: "I slutet på December gifta vi oss, som sagdt, och komma så till Paris der jag har åtskilligt att göra."²⁸⁷ Men av någon orsak sköts det upp till den 19 januari. Vigseln skedde i Tyska kyrkan, och bröllopsmiddagen avnjöts hos Carl Victor och Julia de la Chapelle. Sedan vinkades de nygifta av vid bangården medan de steg ombord på nattåget till S:t Petersburg, därifrån de skulle fortsätta via Berlin till Paris.²⁸⁸ Alternativet hade varit att göra den äventyrliga färden med ångbåten Express över ett vintrigt hav till Stockholm, vilket Ellan de la Chapelle hade varit rädd för.²⁸⁹

Några veckor senare skrev Hulda von Born ett lite kåseriaktigt brev till sin nygifta kusin i Paris:

*Först och främst får jag, enligt mina landtliga vanor, "tacka för senast" då gudmor Ellan var så "vacker som en kyrkengel" och "Edelfelt gömde näsan i hatten". Och då jag hade det nöjet att öfvervara detta ståtliga pars föreningsakt. Derom har nu varit blott en anda och en mening, att ett så dräpeligt äkta par har icke i mannaminne varit att ses. Allt man- och kvinnfolk har derom för mig ordat och jag har i det talet i allo instämt.*²⁹⁰

Nygifta

Den första våren i Paris

Hufvudsaken är ändå att jag kommit på min rätta plats, och kanske kan uträtta något. – Samma grad af inre bildning gör också lifvet angenämt. Gemensamma intressen göra det öfriga.¹

Framme vid resans första etapp i S:t Petersburg firades det nygifta paret Edelfelt av släktkretsen von Etter-Manzey – utom Sophie Manzey och hennes föräldrar som inte befann sig i staden – samt av några finländska vänner, som enligt tidens sed därefter följde dem till bangården med blommor och konfekt. Resan till Berlin företogs i sovkupé och Albert Edelfelt berättade för sin mor:

Ellan var glad och munter hela tiden, ehuru hon ej fick sofva riktigt godt i den tunga atmosfären. Hvad hon är söt och rolig och lustig när hon blir riktigt ogenerad och hemvarm! Jag gör dagligen och stundligen nya och glada upptäckter. Hon sjunger bl.a. alla gluntarne, alldeles rent, har läst en hel hop saker, kan tala om hvad som helst och hör gerna på En generös natur och en riktigt bra, glad kamrat! Bara hon nu kunde få hvila ut – jag är rädd att hon är litet nervös och utfaren nu.²

Resan via Berlin till Paris, där det nygifta paret skulle bosätta sig, hade karaktären av en bröllopsresa. De vandrade längs Unter den Linden, de gick på ”ölkneipe” och på konsert. Följande dag stod Altes Museum på programmet – ett ställe de båda ville besöka.³ Från Berlin telegraferade de till Paris, så att conciergen, hans fru och svåger samt köksan Marguerite Gross kunde möta dem vid porten vid 90 Avenue de Villiers och ha middagen färdig då de anlände. Våningen som de hade hyrt tillhörde den svenska läkaren Axel Munthe.⁴

De nygifta ”sprang omkring i bodarna incognito” – de ville vara för sig själva innan de meddelade vänner och bekanta om sin ankomst. De fick emellertid ta emot gratulationer och lyckönskningar också i affärerna, eftersom tidningen *Le Figaro* hade skrivit om Edelfelts giftermål. ”– en fru-hatt åt Ellan, så att hon ser så prudentlig och rangerad ut som en fin pariserfru skall göra, vidare kängor, en paraply, hatt åt mig en lampa med vacker skärm m.m.” var det som införskaffades. Edelfelt fortsatte: ”Ellan höll bestämdt på att jag skulle göra en god gerning med att betala min skjorträkning för att sålunda inviga vår pariser vistelse på ett hederligt sätt.” Han skrev att hon var ”driftigheten sjelf, glad och tokig och söt som en engel” medan hon packade upp deras saker och ställde i ordning i våningen: ”Hade jag ej varit kär i Ellan förut skulle jag ha blifvit det i dag, så förståndig och rådig och hurtig är hon. Det är en krona till flicka och en riktigt välsignelse för en sådan slarf som jag.” Edelfelt var imponerad av hur hon med sin vänlighet gjorde intryck på tjänstefolket, både i huset där de bodde och i huset där han hade sin ateljé. ”Man skulle tro att hon sedan tio år förestått ett hushåll i Paris”, utbrast han.⁵

Edelfelts brev är fyllda med upplysningar om hur paret för en nästan obefintlig budget förvandlade Munthes våning till ett smakfullt och elegant konstnärshem. Han behöll sin ateljé som arbetsrum, men många av möblerna flyttades över till hemmet. Ellan de la Chapelle lappade en gammal matta, makarna hjälptes åt att klä över en gammal spegelram med gult tyg, tavlor av Edelfelt själv och sådana han fått i present av vänner hängdes upp, en divan kläddes över och ett nytt turkiskt draperi införskaffades. Silvret med vapensköld och monogram, som makarna fått i bröllopsgåva, skapade en känsla av förmöget hem och berättade om ståndstillhörigheten. Sin beläsenhet signalerade makarna genom några väl placerade böcker: ”På bordet ligga fru Lenngren, Runeberg, Tegner, Snoilsky och några franska författare.” Praktiskt, enkelt, så elegant som möjligt till ett så lågt pris som möjligt var rättesnöret.⁶

Ingen av dem hade några större ekonomiska tillgångar, så det gällde för Edelfelt att måla som tidigare. Porträttbeställningarna, som var en av hans bästa inkomstkällor, förmedlades av medlemmar i Parissocieteten och därför var det viktigt att synas i sällskapslivet – särskilt då societetens damer hade sin mottagningstid. ”Fru-hatten” som Ellan de la Chapelle utrustades med var en del av hennes visitgarderob, likaså en promenad-dräkt i grå sammet som syddes upp för henne under de första veckorna i Paris.⁷ När hon hade ”klätt sig grann” en tisdag i februari vidtog ”visit-rundan”. Makarna Edelfelt började hos Emile de Chambure – ett slags

Makarna Edelfelt i Paris. Ellan de la Chapelle gick till fotografen i den eleganta gråa visitdräkten som syddes upp för henne under de första veckorna i Paris. Till den bar hon det som Edelfelt kallade "fru-hatten". Fotografiet av Albert Edelfelt är möjligen från samma tidpunkt, eftersom fotografen är densamma.

uppvärmning eftersom Chambure inte höll stor salong – och sedan bar det av till Madame Adèle Kahn, bankirfrun som hade ett stort inflytande i Parissocieteten. Följande i tur var det svenska diplomatparet, Augusta och Carl Lewenhaupt, där omkring femtio av Parissocietetens damer hade samlats. Till Edelfelts glädje kom Ellan de la Chapelle och grevinnan Lewenhaupt mycket väl överens. Hos Ulla Celsing var framgången inte lika stor, och han konstaterade: "Det var i det hela taget en ansträngande eftermiddag, men jag var med om sådana visiter för näst sista gången i mitt lif, ty en gång vill jag ännu gå till Pasteur Mme de Lurcy och Mme Magnin men så får Ellan i all evighet rida ut ensam för rusthället."⁸ Det som Edelfelt menade var att det nu var hennes uppgift att skaffa beställningar, hans att måla dem. Detta var arbetsuppdelningen i det välfungerande konstnärsäktenskapet som Alphonse Daudet hade beskrivit i den tidigare nämnda *Les femmes d'artistes* 1874. Albert

Edelfelt och Ellan de la Chapelle kallade det för "Bolaget Edelfelt". Hon skrev till sin kusin: "Visiter har jag fått lof att göra både här och der, och af allt synes att jag kommer att reda mig godt med fransmännen. De ha alla, såväl herrar som damer, varit utsökt till mötesgående (och sällsynt grannlaga emot oss, nygifta)."⁹

Edelfelt hade gjort ett gott parti: hans egen släkthistoria gav honom inte mycket att falla tillbaka på, men Ellan de la Chapelle besatt ett kapital av släktskap och vänskap som sträckte sig till både Skandinavien och Ryssland. Greve Lewenhaupt förhörde sig genast om hennes släkt, och den ömsesidiga belåtenheten var stor när det visade sig att hon var barnbarn till Richard de la Chapelle, som han hade känt.¹⁰ Den nordiska adeln var trots allt en liten krets, och släktskap och nätverk betydde igenkänning och välkomnande. En liknande scen utspelade sig några veckor senare hos Alexandre Dumas den yngre. Den ryskfödda Madame Nadesjda Dumas (f. von Knorring) och "Ellan hade så mycket att tala – om: Schuvaloffar och Kuriakinar och gumman Karamsin och andra moskovitiska bekanta från fyrtiotalet." Att dottern Jeannine Dumas var "fräck och qvick som vanligt" gjorde att Ellan de la Chapelle trivdes ypperligt hos familjen.¹¹ Här fann hon genklang för allt det som hon hade läst i den moderna litteraturen. För Emelie Antell beskrev hon kvällen som mycket rolig och avrundade sedan med: "Min man blef mycket complimenterad för min räkning, och det gör bara godt. Man kan aldrig ha för mycket prestige här i denna verd."¹²

Ellan de la Chapelles beläsenhet och skönhet gjorde att hon också togs emot med öppna armar hos familjen Pasteur.¹³ Louis Pasteur hade drabbats av det som man på den tiden kallade slaganfall och hans hälso-tillstånd var dåligt. Ändå ville han träffa Ellan de la Chapelle på en middag hos sin dotter och svärson, familjen Vallery-Radot: "Tänk gubben Pasteur, som ej varit ute sedan sin sjukdom har sagt att han för Ellans skull tar fracken på sig och kommer ut", skrev Edelfelt och fortsatte om sin frus trötthet efter allt "ståhejet" i samband med Salongens öppnande och kungligt besök i staden: "Ellan säger att om hon också skulle digna, så skall hon dit."¹⁴

Gemensamma intressen i kombination med släktskap och gamla bekantskaper banade väg för vänskap och nya nätverk. Det behövde "Bolaget Edelfelt" dels för att få nya beställningar, dels för att konsolidera sin ställning i Paris societet och kulturkretsar – för att Edelfelt fortfarande skulle bli nämnd i tidningarna som en konstnär i ropet. Ellan de la Chapelle skrev stolt om sin makes framgång:

Le beau Albert är ovanligt afhållen af sina franska vänner, och som konstnär ställes han högt af kamrater (äldre och helt unga,) och af konstkritici. Flere af Paris intelligentaste konstkännare sade öppet att hans lilla finska interiör var den bästa på hela Mirliton-utställningen, och det vill inte säga så litet. – han nämndes af Mons i le Temps emellan Meissonier och Gerôme, och endast med beröm. – Få se hur det blir med hans Salongstaflor.¹⁵

Men målandet ville inte löpa denna vår. Ett porträtt av hustrun var det enda han lyckades skapa under en lång tid. När Ellan de la Chapelle kom hem med sin nya promenaddräkt, såg hon ”så stilig ut att jag genast satte mig ned och gjorde en aquarell af henne. – – grå sammet med sobel på en blekgrå grund och ingenting annat riktigt grannt och lysande än hennes ögon, hår och ansigte”. Porträttet planerade Edelfelt att ställa ut på Salongen.¹⁶

I februari var Edelfelt fortfarande vid gott mod: ”Under vanliga förhållanden skulle jag ha varit halfgalen af denna sysslolöshet, nu har det ändå gått rätt bra, tack vare Ellans sällskap och briljanta humör.”¹⁷ Men en månad senare började han misströsta: ”Det är ej skämt, utan fullaste allvar, att jag skäms [in]för Ellan. Hon som aldrig sett mig under flitens tider, måste ju få den uppfattningen att jag är den lataste människa på jorden.”¹⁸ Han återupptog ett gammalt ämne, *Horatius och Lydia*, och Ellan de la Chapelle visade sig vara handlingskraftig. Hon följde med honom till Louvren för att se på små terracottafigurer, så att han skulle kunna sätta sig in i antikens anda.¹⁹ Och hon hjälpte honom med iscensättningen i ateljén:

[Ellan] var sjelf ute och köpte tyg, satt här [i ateljén] två förmiddagar och klippte, veckade och försökte kostymen på. – – Hon gjorde detta utmärkt behändigt och flinkt och sedan, då jag för draperiets skull lät ta en fotografi af modellen, var Ellan här och klädde ut henne i alla sina armband, koifferade henne och draperade tyget. Med den goda fotografien af Lydia jag har tror jag att taflan skall gå jemförelsevis lätt.²⁰

Edelfelt kom mycket riktigt igång med tavlan, som han sedan sålde via sin konsthandlare Bulla till den amerikanska konsthandlaren Knoedler. Han skrev att modellen för Lydia var densamma som för verket *Scherzando* (1884), och en jämförelse av de båda verken bekräftar det.²¹ Enligt

Hintze var det Thérèse Lainville som hade blivit Edelfelts modell efter Virginie. Precis som Virginie hade hon tillbringat mycket tid i hans ateljé. Bland annat hade de roat sig med att fotografera tillsammans.²² I ett brev till Axel Berndtson skrev Edelfelt att Thérèse Lainville påstod sig vara ”intakt”, något som konsthistorikern Marina Catani har tolkat som att hon inte var en bajadär.²³ Inte heller Ville Vallgren nämner Thérèse Lainville direkt som Edelfelts älskarinna, men han berättar att Bjørnstjerne Bjørnson vid åsynen av *Scherzando* – en sensuell studie av en kvinna i röd turban med en likaså röd morgonrock löst svept kring bröstet – utbrustit att han också i Edelfelts finaste färger kunde spåra dennes lättsinniga liv med sina modeller.²⁴

Thérèse Lainville var inte den enda modellen som Ellan de la Chapelle träffade. Eftersom ateljén låg vid samma gata som hemmet, var det lätt för henne att komma på besök och sitta i ateljén medan maken arbetade.²⁵ Av Edelfelts brev framgår det att modellerna tyckte om henne. ”En intelligent kvinna utan later, vänlig och artig mot alla”, menade de.²⁶ Hur mycket visste Ellan de la Chapelle vid det här laget om modellernas värld? Man får anta att också hon hade läst Spadas artikel i *Stockholms Dagblad*, och hon verkar ju redan innan det ha varit införstådd med den tematik som Émile Zola skrev om i *Nana*.

Livet i Paris, i en ståndsmässig våning, kostade pengar. Pengar som skulle skrapas ihop genom att måla och hushålla noggrant med mat och kläder. Makarna Edelfelt upptäckte snart att de betalade alldeles för mycket för Munthes bristfälligt utrustade våning.²⁷ ”– jag har arbetat mycket dessa tider, och Ellan är ej en minut sysslolös, hon lappar, lagar, städar, för bok och köper upp allt hvad som kommer dit.”²⁸ Det här var ju precis vad en adelsfröken uppfostrades till: att förestå hemmets ekonomi.²⁹ Det var emellertid inte bara hushållsekonomin som Ellan de la Chapelle tog sig an – hon ville också få klart för sig hur mycket hennes make egentligen tjänade. Eftersom de funderade på att hyra en annan våning till hösten, var det viktigt att veta vad de hade råd med. ”Jag har en afsky för att bestämma mig för framtiden och skulle helst lefva au jour le jour, men detta lär vara omöjligt nu då jag är gift”, utropade Edelfelt.³⁰ Också han fick börja bokföra inkomster och utgifter på ett sätt som han aldrig hade gjort förut:

Ellan de la Chapelle fotograferad i Paris som nygift. Hon beundrades för sin skönhet och beläsenhet och togs emot med öppna armar av makens bekanta, såsom Louis Pasteur och Alexandre Dumas den yngre.

*Ellan har haft mig att föra en slags bok öfver hvad jag depense-
rar för måleriet modell, duk, etc – det är alldeles otroligt hur det går
pengar åt. Sålunda kommer denna Horatius att kosta mig, med kosty-
mer och allt omkring 400 mk. Som dessutom 400 åtgår till Bullas
procent (10 %) återstår af de öfverenskomna 4000 endast 3200.³¹*

Vad såg Ellan de la Chapelle när hennes make började bokföra sina inkomster och utgifter? Fick hon reda på hans förflutna? Betalade han underhåll för de två barnen som han eventuellt hade tillsammans med Virginie, och var det i så fall något hustrun insåg?³² Breven ger inga ledtrådar.

Mellan raderna i brevet till modern lyser Edelfelts förvåning över utgifterna. Eftersom den franska konstmarknaden befann sig i en svacka, och han ville skapa sig ett kapital som skulle räcka långt in i framtiden, planerade Edelfelt att resa till New York. Där skulle han samarbeta med konsthandlaren Knoedler kring porträttbeställningar, ”gå på med ångkraft” och begära 10 000 för varje porträtt.³³ Det var ungefär så som hans

vän Anders Zorn gjorde några år senare.³⁴ Edelfelt fortsatte: ”Ellan är alldeles beundransvärd. Hon är färdig att fara till Amerika om det kunde vara nyttigt för mitt måleri – i det fallet är hon nästan för diskret, ty hon borde rätteligen tänka på sig själv mera än på mig.”³⁵ Han verkar inte ha tänkt på hur ekonomiskt beroende hans fru var av honom. För den praktiskt sinnade Ellan de la Chapelle tedde sig ett år i New York kanske inte som en uppoffring om det kunde konsolidera familjens ekonomi – i ett brev till Emelie Antell kallade hon Amerika för ”en god affär”.³⁶ Och kanske hon med sitt frisinne också var nyfiken på Amerika?

Förutom Ellan de la Chapelles eftermiddagsvisiter levde makarna Edelfelt ett stillsamt liv i Paris och antog bara en del av de inbjudningar de fick: ”Vi komma verkligen så bra öfverens och trifvas så ypperligt tillsammans, att vi, hvarje gång vi varit ute, icke nog kunna prisa vår lycka då vi väl äro hemma igen. Ofta sitta vi och läsa och prata om aftnarna – ej en gång skulle det ha fallit oss in att gå ut oombedda.”³⁷ Under våren befann sig Edelfelts gamla vän prins Eugen i Paris, liksom hans bror prins Oscar med sin gemål, Ebba Munck af Fulkila. Det här betydde bjudningar i den nordiska kolonin och hos greveparet Lewenhaupt. Alexandra Edelfelt, som de flesta andra i societeten, intresserade sig för den nya ”prinsessan Bernadotte” som hon skulle tituleras – giftermålet var ju inte enligt kunglig tradition eftersom bruden var en svensk adelsdam, och inte en prinsessa av blodet. Det här föranledde Edelfelt att måla upp följande scen:

(Ögonblicksfotografi)

Personerna: Ellan

Jag, (som vill fortsätta beskrifningen om Lewenhaupts middag)

Scenen föreställer salongen avenue de Villiers 90, kl 1 på dagen.

Ellan (liggande i chaiselongen): tycker du om Salsifius? Tomates farciis till gigot d'agneau, det tycker du om, det skall vi ha.

Jag – Nej, du skulle berätta mig allt hvad då såg och hörde på Lewenhaupts middag, hvad du talte med Ebba Munk om...

Ellan: portugisisk lök med beurse d'anchois, till prés salé (bläddrar i kokboken) nej till gigot d'agneau...

Jag: Ja men Lerwenhauptska soireén...

Ellan: Det som hemma kallas purjolök –

Jag: Lewenhaupts??

Ellan: Vet du jag har glömt alltsammans – nog vet du hvad för strunt man talar om i Sällskap –
– Ja, så mycket fick jag reda på af Ellan. Hon hade under timal sonderat Ebba Munck, prinsessan, och jag trodde att hon skulle ha en fullständig psykologisk bild af henne färdig
– ”Hon sjäpar sig med modesti” var det enda Ellan sade om henne. Att vi båda, med en mun, efter denna andra sortie, ropade: aj, aj aj, hvad det ändå är tomt och dumt i le monde” det är säkert.”³⁸

”– aj, aj aj, hvad det ändå är tomt och dumt i le monde”, skrev Edelfelt. I breven till sin mor framställde han det just så här, men en av orsakerna till det stillsamma livet var också att vintern var ovanligt kall och snöig och makarna Edelfelt saknade den rätta eleganta Parisgarderoben för sådant väder. Att stiga ut och in i vagnar i bara dansskor och utan ”ordentliga lätta pelsar” var inte lockande, lika lite som att först sitta på teatern i värmen från gaslamporna och sedan ge sig ut i snöslasket.³⁹ Ellan de la Chapelle hade dessutom bara en finklänning för vinterbruk – en svart sammetsklänning som hon hade fått av sin mor.⁴⁰ Att utrusta henne med allt som behövdes för att röra sig i Parissocieteten kvällstid kostade mycket pengar. Under sin ungarlstid hade Edelfelt inte behövt reflektera över sådant, eftersom en frack förslog långt.

Edelfelts liv i Paris var också i övrigt mycket annorlunda än det hade varit då han bodde i ateljén och försågs med mat av conciergen Pierre. Livet med hustrun i en våning med eget kök satte helt annorlunda ramar för vardagen. Efter en kväll på en fin restaurang med ”mycket folk illumination och chantantmusik” utropade han: ”Är det nervositet eller vana vid ett stillare hemlif” – ”jag lider nuförtiden mycket af stora folksamlingar, af hettan och bullret der, och tycker att ingen middag är så god som den jag får hemma, der man kan sitta i godan ro klädd hur man vill på tu man hand, tala när man har något qvickt att säga och tiga när man ej har det.”⁴¹ Att äta hemma blev ett av makarnas nöjen:

Apropos äta godt, så öfverraskar Ellan mig alltjemnt med något som hon under dagens lopp köpt åt mig hos någon berömd mat-handlare, och i dag voro vi tillsammans och köpte åtskilligt hos den bästa epiciern i Paris. Ellan har fått några indikationer af Portalis, hvar man skall köpa det och det, och vi ha funnit denne köksvetenskapens Koryfë ha fullkomligt rätt i hvad han sagt.”⁴²

För Ellan de la Chapelle var maten och hushållet förbundna med mycket arbete. Hon skrev till Hulda von Born att pigan var ”snäll men otroligt tanklös”. Avstånden i Paris var långa: ”du kan inte ana hvilka promenader jag gör om dagarna; värre än en isvostchiks häst!” Hennes utstyrsel var inte färdig och visiterna tog upp så mycket av hennes tid att ”hela hushållet lider deraf, mer eller mindre”.⁴³

Ett hem, eller det som Edelfelt kallade ”en ståndsmässig våning” gjorde det lättare att bjuda in gäster. Billigare än att dinera ute var det också. Chambure var den första som blev bjuden, då paret hade ställt i ordning Munthes våning.⁴⁴ Ellan de la Chapelles estetiska sinne blev en tillgång också i detta: ”Ellan förstår dessutom ypperligt att få fason på ett bord, liksom hon, enligt Chambures utsago har fått en ’cachet comfortable et élégant’ på våningen” – en bekväm och elegant prägel.⁴⁵ Särskilt Edelfelts konstnärsvänner blev bjudna. Den danska Otto Benzon med sin unga fru tillbringade en angenäm stund hos makarna Edelfelt. Benzon sade sig trivas i Ellan de la Chapelles sällskap och ”det var därför ett fyrverkeri hela frukosten, så att vi bara sutto och kiknade”.⁴⁶ En beskrivning av en middagskväll med de gamla vännerna Gustave Courtois, Pascal Dagnan-Bouveret, Carl von Stetten och Henri Amic låter så här:

Stämningen var den lifligaste och diskussionen i gång hela tiden om konst och musik, Paris och provinsen (den senares stående apostel är Courtois contra Amic) o.s.v. först hade vi god soppa, så lax – – Så kom filet jardinière, så sallat, så äppelkaka (utmärkt god) ost och frukt. Ellan var förtjust i Dagnans kloka tal, i hans omdömen, doux en apparence mais éinglants comme des coups de forets au fond [synbarligen milda, men i verkligheten som pisksnärtar], hon skratade hjertligt åt Amics historier och konstaterade att Courtois är den mest karaktärsfasta rättrådiga bonde man kan tänka sig.⁴⁷

Edelfelts brev berättar om hur Ellan de la Chapelles skönhet beundrades av hans konstnärsvänner.⁴⁸ Att hon med sin kunskap om konst och sin beläsenhet passade in i sällskapet är tydligt. Om sina känslor mitt i allt det nya skrev hon till Hulda von Born:

Jag antar att du gerna vill höra om mina privata intryck på sedanaste tid. Det är svårt att tala derom midt under sötebrödsdagarna, ty aldrig har någon blifvit mer bortskämd än jag. Dock finnes det ju många om och men i lifvet. Hufvudsaken är ändå att jag kom-

*mit på min rätta plats, och kanske kan uträtta något. Jag tycker om dugligt folk, och det har jag lyckats finna, och af prima qualite. Samma grad af inre bildning gör också lifvet angenämt. Gemensamma intressen göra det öfriga.*⁴⁹

Att det var två likasinnade som arbetade sida vid sida för att skapa ett gemensamt hem och en gemensam framtid lyser starkt mellan raderna i makarnas brev hem. Sparsamhet – att inte leva över sina tillgångar – var devisen. Ingen av dem kom från något särskilt förmöget hem. I jämförelse med Virginie var de förstås ytterst privilegierade, men i jämförelse med Sophie Manzey var deras relativa välstånd mycket anspråkslöst. Och det var här de förenades. Makarna Edelfelts tillvaro ger ett starkt intryck av fattig finländsk adel mitt i Paris. Ellan de la Chapelle var just en sådan hustru som Edelfelt behövde. Hon hade målat själv, hon förstod sig på den konst som hennes makes hela värld kretsade kring. Den vackra, eleganta, belästa och intelligenta Ellan de la Chapelle, som kunde röra sig såväl bland societet och diplomater som bland konstnärer och andra, togs emot med öppna armar av hans vänner och bekanta. Också för henne ter sig äktenskapet med Edelfelt passande. Hon fick dela sina intressen – läsningen och konsten – med någon som också var införstådd. Äktenskapet förde henne dessutom bort från Helsingforssocietets skvaller, till en stad där hon kunde umgås med likasinnade. Också den känsla av lättnad som det innebar kunde hon dela med sin make.

Breven som de skrev hem tecknar bilden av ett harmoniskt samliv. Men det är klart att det fanns saker som inte kunde skrivas i brev. Saker om samlivet som Edelfelt inte skrev till sin mor. Och saker som Ellan de la Chapelle i sedlighetens namn inte kunde sätta till pappers – ens i brev till sin kusin som hon räknade som sin bästa vän. Hulda von Born kom resande till Paris i slutet av april och stannade i en månad. De viktigaste ämnena som man inte kunde skriva i brev, kunde behandlas i samtal under dessa fyra veckor.

Ellan de la Chapelle och Edelfelt hade känt varandra åtminstone sedan sina tidiga tonår, de hade umgåtts i Helsingfors och under hennes resor till Paris. Edelfelts korta besök i Schweiz i början av juli 1887 och två höstmånader i Helsingfors just innan förlovningen gav dem av allt att döma en möjlighet att lära känna varandra bättre, men breven talar sitt tydliga språk om att det – enligt tidens sed – trots allt var två rätt så obekanta

personer som gifte sig i januari 1888. ”Jag gör dagligen och stundligen nya och glada upptäckter”, hade Edelfelt skrivit från Berlin, några dagar efter bröllopet. Han visste inte att hon kunde sjunga så väl, att hon hade läst så mycket och att hon kunde samtala om så många olika ämnen.⁵⁰ Ellan de la Chapelles lite avvaktande uttryck om ”sötebrödsdagarna” och livets ”om och men” i brevet till Hulda von Born i mars, visar också att hon upplevde att hon inte ännu kände sin make ordentligt.⁵¹

Ellan de la Chapelles brevväxling med kusinen visar att hon var rädd för äktenskapet. Hon hade svårt att släppa in någon i sin privata sfär som vän, och det ter sig givet att det var ännu svårare att släppa in någon som livskamrat, att dela vardagen med någon. Vad gjorde Edelfelt för att möta denna rädsla? Uppfattade han den och kunde han förstå den? Vad hon tänkte om det intima samlivet berättar breven ingenting om – sådant kunde man inte skriva om. Edelfelt däremot hade enligt Vallgren många gånger berättat att Ellan de la Chapelle var kall, att hon visserligen hade en vacker sammetsmjuk kropp men att hon inte visste vad kärlek betydde.⁵² Kärlek var ett av de ord som Vallgren använde som synonym för det intima, fysiska. Edelfelts teckningar från den första tiden av äktenskapet berättar emellertid en annan historia. En blyertsteckning visar hustrun som ligger tillbakalutad mot kuddar i sängen, med kjolen uppdragen

Albert Edelfelt tecknade Ellan de la Chapelle bekvämt tillbakalutad mot några kuddar och med kjolen uppdragen ända till strumpebanden – intimt och erotiskt. Teckningen är senare daterad av hennes andra make Viktor Magnus von Born till förlovnings-tiden eller året då makarna Edelfelt gifte sig. Antagligen är det Ellan de la Chapelles datering som von Born har återgett. Den lilla teckningen förvaras i Sarvlaks arkiv, tillsammans med ett kuvert där von Born skrivit att han fått den i gåva av Ellan de la Chapelle 1909, det vill säga då de var nygifta.

ovanför de långa strumporna. En annan teckning är en intim betraktelse av det som samtiden ibland kallade ”kussemurra”.

Ellan de la Chapelle berättade för Hulda von Born att maken var ”så lustigt svartsjuk” och fortsatte: ”Den der Dansken från i somras, tål han inte höra talas om; han blir alldeles vriden i ansigtet af inre illabefinnande.”⁵³ Många av hennes tidigare friare och beundrare var ju Edelfelts vänner och bekanta från Helsingforssocieteten, personer som han fortfarande umgicks med. Fanns det något som gjorde den danska friaren till en särskild rival?

När det var dags att flytta från Munthes våning, och Ellan de la Chapelle packade deras saker, berättade hon för kusinen:

*Du kan aldrig tro hvad jag gjorde för en lustig upptäckt i botten af en af mina kistor hemifrån. I ett stort konvolut en mängd kärleksbref och ofvanpå alltsammans ”le beau Max’s opus, styft och cirkeldat som han sjelf. Det föreföll mig som det varit för hundra år se’n i en annan verld – och dock är det ju så nyss i verkligheten. Carl Armfelts underliga epistel, låg allra innerst, och här och der några utlänska på franska.”*⁵⁴

Hon vågade inte visa breven för sin svartsjuka make. Men varför hade hon tagit dem med sig? Ett senare brev berättar att Ellan de la Chapelle visste hur en hustru kunde få övertaget över sin svartsjuka man. Var det någonting hon hade sett i societeten, eller något som hon hade upplevt själv? Hulda von Born skrev nämligen efter sin hemkomst om Walter Runeberg, som hon hade varit vänlig mot men som hon aldrig hade uppmuntrat. Att han alltid hade varit upp över öronen förtjust i Hulda von Born hade knappast undgått någon i Paris. Ellan de la Chapelle skrev:

Du må aldrig tro att jag påpekar några fula sidor hos Walter, tvärtom; och du kan vara säker på att han aldrig ”i detta lifvet” möjligen i en bättre verld, – kommer att begära annat än en blick och ett vänligt ord af dig. Han dyrkar dig i stilla svärmeri!!! Det är nu en sak som inte angår Viktor [von Born] det minsta i verkligheten, men är han nog narraktig (som många äkta män för resten) att bli blott en gnista svartsjuk, så mycket bättre för dig, Ulrique! Då gratulerar jag dig. Han blir en lekboll för dina capricer!!! Tänk hvilket lif!!! –⁵⁵

Var det så som Edelfelt reagerade? Ville Ellan de la Chapelle uppnå en sådan reaktion? Eller handlade hans svartsjuka om att han visste att *le monde* inte var bättre än *le demi-monde* när det kom till sedligheten? Handlade svartsjukan om att han såg hurdana blickar andra män gav hans hustru? Under alla sina år i Paris hade han säkert sett att äktenskapet inte var något hinder för en societetsfrus kärleksförbindelser. Hade han själv haft någon sådan förbindelse med en gift dam ur Paris-societeten?

Bertel Hintze har med hjälp av Berta Edelfelts uppgifter daterat verket *Gamla brev (Minnen)* till våren 1890, det vill säga två år senare. Han nämner också att det kan ha funnits en skiss som Edelfelt målade redan tidigare. Enligt Hintze var det troligen hustrun som varit modell. Verket föreställer en kvinna i blå morgonrock som bränner brev i en öppen spis. Solljuset strömmar in från vänster och elden lyser upp hennes gestalt från höger. På en björnfäll i förgrunden står en liten sekretär med buntar av brev.⁵⁶ Kunde en sådan scen ha utspelat sig i makarna Edelfelts hem efter att Ellan de la Chapelle hittat breven från sina tidigare friare?

Erik

*Bytingen är ovanligt glad, och frisk ser han
äfven ut att bli.⁵⁷*

”Sedan länge har jag tänkt skriva och tala om att Ellan, enligt all sannolikhet, befinner sig i välsignadt tillstånd”, skrev Albert Edelfelt till sin mor i slutet av maj 1888: ”Sedan de första dagarna i Mars är det på detta sätt.”⁵⁸ Om han lät lite svävande berodde det kanske på att man vid den här tiden ännu inte riktigt hade reda på hur menstruationscykeln fungerade.⁵⁹

Ellan de la Chapelle hade alltså blivit gravid ganska fort efter att makarna hade slagit sig ner i Paris. Det förklarar hennes trötthet, och ger en ytterligare förklaring till makarnas stillsamma liv, till varför de inte antog så många av de middagsbjudningar de fick. Edelfelt tyckte att hans hustru hade varit ”rätt kry” och ”modig” hela tiden, men han berättade också att hon försökte dölja ”små illamåenden” och trötthet för att han inte skulle oroa sig:

De första veckorna var det klenkt med kuraget, hon grät ofta och hade alla möjliga dystra aningar. Men lyckligtvis är det nu alldeles bra igen hon har repat sig till sin yttre människa och till humöret. Inga uppkastningar har hon haft, inga kapriser eller underligheter – endast nervositet och sömnlöshet.⁶⁰

Alla hennes kläder hade fällts ut så att de inte skulle ”genera henne”, och hemma gick hon utan korsett. Om några dagar skulle de söka upp doktor Landowsky, som var Emile de Chambures husläkare, och enligt vad Edelfelt visste ”utmärkt i sitt fack – och dertill en allvarsam, samvetsgrann och hygglig karl”.⁶¹ Via sin vän Renée Vallery-Radot tog han reda på att Landowsky hade gott renommé vid medicinska fakulteten, och att han inte hade haft ett enda fall av så kallad barnsängsfeber bland sina många patienter.⁶² Barnsängsfeber var en samlande benämning på många av de komplikationer som var vanliga i sviterna av en förlossning: olika infektioner, kramper och blödningar. De berodde på dålig hygien och på att metoderna för läkare och barnmorskor att hjälpa vid en komplicerad förlossning var väldigt begränsade och inte särskilt sofistikerade.⁶³ Samtiden kunde inte identifiera orsakerna till den så kallade barnsängsfebern – så sent som 1895 höll forskarna vid Institut Pasteur på med att utveckla ett vaccin mot den.⁶⁴ Så Edelfelts oro var befogad. Det dödsfall som antagligen hade berört både Edelfelt och Ellan de la Chapelle närmast var Helene Gripenbergs (f. von Born) 1882. Hon dog nio dagar efter att ha fött sitt första barn.⁶⁵

Men Edelfelt var också orolig för att något skulle gå snett redan under graviditeten. I hans franska bekantskapskrets hade många kvinnor blivit sängliggande för en lång tid, efter missfall och andra komplikationer.⁶⁶ Ellan de la Chapelle verkade ta saken lugnare, och det var först efter makens enträgna begäran som hon gick till doktor Landowsky. Det här var tiden för kvinnokroppens medikalisering, såsom idéhistorikern Karin Johannisson beskriver det – en tid där graviditeten inom högreståndsvärlden sågs som en sjukdomsliknande process. Det avspeglade sig i Edelfelts förhållningssätt. Och man får inte heller glömma den genuina oron som kom sig av att en graviditet och en förlossning verkligen kunde ha dödlig utgång både för modern och för barnet.⁶⁷ Det var inte utan fog som kvinnorna i Ellan de la Chapelles krets kallade förlossningen för ”katastrofen” i breven till varandra.⁶⁸

Nu uppstod frågan om de skulle resa hem till sommaren som Edelfelt alltid brukade göra, och som de nu också tydligt planerat. Det skulle

doktor Landowsky få avgöra. Bäst vore att resa hem så snart som möjligt och komma tillbaka i september, konstaterade Edelfelt. Ifall Ellan de la Chapelle var för trött för att göra resan tillbaka, skulle makarna stanna hela vintern i Helsingfors. Han bad sin mor ta reda på vad det skulle kosta att hyra två rum på Hotell Kämp eller på Societetshuset för hela vintern. Nu var han glad över att de ännu inte hade hyrt den våning på Boulevard des Malesherbes som de hade funderat på för följande vinter. En annan plan var att Ellan de la Chapelle skulle stanna hos Walter och Lina Runeberg eller hos Ville Vallgren och hans hustru Antoinette Råström, som alla hade installerat sig på landsbygden nära Paris under sommarmånaderna. I så fall skulle Edelfelt resa ensam till Haiko för en kortare tid.⁶⁹

Våren i Paris hade visat för Edelfelt hur mycket mera det kostade att vara gift och bo i en våning. När familjen nu väntade tillökning behövde han alla inkomster han kunde få. Det var i Haiko som Edelfelt målade sina stora dukar som han ställde ut på Salongen i Paris för att skilja sig från mängden med sina nordiska motiv, för att visa sin mästertliga ljusbehandling, för att få goda recensioner, hedersomnämmanden, och för att bli belönad med medalj: *Ett barns likfärd* (1879), *Gudstjänst i nyländska skärgården* (1881), *På havet* (1883), *Lekande pojkar på stocken* och *Lekande pojkar på stranden* (1884), *Lördagsstämning vid Hammars* (1886). Det var också där som han målade färdigt den stora kompositionen *Kvinnor utanför Ruokolaks kyrka* (1887). Allt detta var ämnat

Ellan de la Chapelle i en elegant våning, möjligen den som makarna hyrde av den svenska läkaren Axel Munthe vid Avenue de Villiers eller i deras senare hem vid Boulevard des Malesherbes.

att generera beställningar i Paris. Därför kunde han inte tänka sig en sommar utan Haiko. Men också eftersom Haiko var det ställe som han betraktade som sitt egentliga hem.

Medan Edelfelt nu satt i Paris och funderade på hur sommaren skulle utfalla, när han och Ellan de la Chapelle eventuellt skulle komma fram till Haiko och om de skulle resa tillbaka till Paris eller tillbringa vintern i Helsingfors, försjönk han i planer för framtiden. Han funderade på ett vinterbonat hus, och möjligheten att bo i Finland:

Framför allt bör detta [nya större] hus [i Haiko] byggas så att det kan bebos om vintern också, det är odrägligt att bli skjutsad från Haiko af kölden redan i slutet af september. Helsingforslifvet med fruntimmersföreningens lotteri och [oläsligt] på Societetshuset och Opris saknar jag ej, och kommer aldrig att sakna det. Hvad som ännu vore bättre än Haiko vore en villa i närheten af Helsingfors, beboelig om vintern. Ellan har häst och åkdon och det skulle göra oss allsingenting att bo i närheten af Gumtåckt eller Mejlans, Farväl älskade Mamma – jag märker att jag faller till baks i mina vanliga grubblerier och projektmakerier om framtiden – först skola pengarne förtjenas, sedan kan jag tänka på allt detta.⁷⁰

Samtidigt skrev Ellan de la Chapelle till Hulda von Born om alla sina göromål. Hur det än gick med sommarvistelsen, skulle de flytta ut ur våningen som de hade hyrt av Axel Munthe. Nu gällde det att packa in alla deras tillhörigheter – både det som de hade haft med sig från Finland och det som hade skaffats för hemmet i Paris – och stuva in det i ateljén.⁷¹ Edelfelt beskrev hur hans hustru packade in servisen och dukarna, gav skinnvarorna till en buntmakare för förvaring, packade in vinterkläderna i koffertar med kamfer och peppar och deponerade silvret och sina smycken i Crédit Lyonnais brandsäkra valv.⁷² Samtidigt var hon överhopad med det som kallades ”kommissioner” hemifrån, att skaffa saker som vänner och familj hade bett henne ta med sig från Paris.⁷³ Edelfelts mor och systrar samt Adelaïde Gadd skulle få sina sedvanliga presenter i hatt- och klädväg.⁷⁴ Han hade också lovat att förse sina kusiner, barnen Brandt, med parasoller, handskar och billiga sommarhattar – plagg som ingick i en liten ståndsfläckas garderob men som deras mor inte kunde ge dem, då hennes inkomst inte ens räckte till för att betala den läkare som behövdes för ett av barnen. Också läkarräkningen lovade Edelfelt betala när han kom hem från Paris.⁷⁵ Han

hade fått pengar för sina verk, och skickade hem 2 000 franc.⁷⁶ Det var så han alltid hade gjort, och han fortsatte med det. En del av summan var för modern och systrarna, och resten satte Alexandra Edelfelt in på sonens eget sparkonto.

Mitt i allt detta inpackande, alla kommissionerna och allt letande efter våning konstaterade Ellan de la Chapelle att det var tur att hon hade ärvt sin mormors goda humör och uthållighet.⁷⁷ Våningen vid Boulevard des Malesherbes hade makarna gått miste om till följd av Edelfelts obeslutsamhet – något som han själv också medgav.⁷⁸ ”Jag höll på att bli riktigt ond; men deraf blef ingenting för denna gång ännu”, berättade Ellan de la Chapelle för Hulda von Born.⁷⁹ Nu gällde det att hitta en annan våning som de kunde installera sig i i september.⁸⁰ Det var nämligen det hon utgick ifrån: att hon skulle föda i Paris. Maken refererade hennes tankar i ett brev till sin mor:

Ellan skulle helst stanna här, för att vara "undan" som hon säger – undan släkt och vänner, undan oron i ett hôtel. – Hon har någonslags hederskänsla som drifver henne att få någonslags bo i ordning åt oss innan vi komma till Finland.⁸¹

Men Landowsky avrådde henne från att göra den långa resan fram och tillbaka till Finland.⁸² Han menade att graviditeten hade förlöpt väl hittills och att det var viktigt att fortsätta vara försiktig. Landowsky gav henne detaljerade anvisningar om både diet och det som på den tiden kallades hygien: personlig renlighet, men framför allt allmänna råd om livsföring.⁸³

Hur Ellan de la Chapelle själv upplevde sin graviditet ger de bevarade breven inget svar på, och eftersom Hulda von Born befann sig i Paris i april var det naturligt att berätta nyheten för henne då. De senare breven från Edelfelt berättar bara att hon hade fortsatt sömnproblem.⁸⁴ Han däremot reagerade från första början med oro: ”Gud lede allt detta till det bästa. Orolig har jag ofta varit – Mamma vet huru jag målar f-n på väggen, och vanligtvis är det Ellan som är den kryaste och modigaste af oss två.”⁸⁵ Edelfelt kände att ansvaret för både hustruns och barnets väl var för stort för honom. Vad de nu skulle göra, sedan läkaren avrått dem från att resa fram och tillbaka, visste han inte.⁸⁶

”Mitt måleri? Ja det får nu gå som det kan tills allt detta är öfver – Jag har ingen lefnads ro innan denna stora katastrof är öfverstånden”, utropade han.⁸⁷ Med ”katastrofen” syftade han på den stundande

förlossningen, och använde samma ord som kvinnorna i hans krets.⁸⁸ Edelfelt funderade på att stanna i Frankrike över sommaren, på att ta Ellan de la Chapelle med sig till Atlantkusten, till S:t Malo eller någonstans mellan Normandie och Bretagne. ”Kanske kan jag ute vid kusten här i Frankrike måla någon tafla”, skrev han osäkert.⁸⁹ Till slut valde de Montbéliard nära den tyska gränsen där en porträttbeställning av en officer som hörde till den gamla lokala aristokratin väntade. Denna lösning skulle ge makarna några veckor tid att bestämma sig: skulle de resa till Finland i små dagsetapper och stanna där över vintern, eller skulle de återvända till Paris och hyra en våning för vintern?⁹⁰

Både för Edelfelt själv och för Ellan de la Chapelle, som var ”grönblek med djupa fåror i ansigtet, outsöfv, eländig och förstörd af flyttningsbestyren”, blev uppehållet i Montbéliard en välbehövlig vila. De befann sig i det gröna skogslandskapet mellan Vogeserna och Jurabergen, i en miljö som påminde mera om Norden än om Paris. ”Vi ha blifvit utmärkt väl emottagna installerade i två stora rum med utmärkt upppassning och rönt en vänlighet och omsorg som är rörande”, berättade Edelfelt.⁹¹ I tystnaden kunde han nu kontempera över det

En akvarell med blommande körsbärsträd, målad i Montmorency norr om Paris den 24 maj 1888. Akvarellen finns i Edelfelts skissbok, men indikerar initialerna med de spiegelvända bokstäverna E att Ellan de la Chapelle - Ellan Edelfelt - haft sin andel i den?

Edelfelt gjorde sina första strövtåg på Kaukolaåsen under hösten 1888. Den här pastellen visar ett odlat kulturlandskap omgivet av djupa skogar. Herrgården Saaris skymtar fram bakom de gula björkarna medan okto- bersolen kastar sina sneda strålar över landskapet.

senaste halvåret – förlovning, giftermål ”et le reste”, boende och framtidsplaner – som han tyckte hade vänt ut och in på hans själsliv till den grad att han inte hade kunnat måla något ”dugligt” under hela vintern. ”Ska jag då aldrig bli en metodisk, lugn arbetare och en lugn människa”, utropade han. ”Jag lider sjelf förfärligt af denna oro, och plågar också min omgifvning – Mamma har jag plågat dermed och nu plågar jag Ellan – Hon är lyckligtvis mycket förständig och jemn.”⁹²

Ellan de la Chapelle skulle gärna ha tillbringat sommaren i Bretagne – hon ville ”vara i sitt eget”, så som maken uttryckte det. ”Ack, det vore ju det bästa om jag blott ej hade denna dårhusmessiga fruktan för allt detta obekanta”, utbrast han. Edelfelt kunde inte se sig själv i Normandie eller Bretagne utan någonting att måla, åtminstone ingen- ting som inte hade gjorts bättre av andra före honom. Han kunde inte heller föreställa sig hur makarna skulle ”flacka

omkring” på olika hotell. Och han uppskattade kostnaden för en våning i Paris, och inredningen av den, till 15 000 franc. Till det kom vinterns liv där med ”mångahanda bekymmer”. Hon å sin sida ville inte bo på hotell i Helsingfors. Och hon ville inte heller bo 14 månader på Saaris – det som såg ut att vara det mest realistiska alternativet. En förlösning på Saaris ville Edelfelt inte heller veta av ”midt i ödemarken, utan läkare, utan förnuftig vård”.⁹³

”Det går omkring i min hjärna då jag tänker på allt detta”, skrev Edelfelt. Och Ellan de la Chapelle beslutade sig för att föra honom till kurorten Baden-Baden där han skulle få lugna sina nerver. Han hade aldrig vistats på en kurort tidigare, och nu var han glad över att se ”det herrliga Schwarzwaldska landskapet”, höra musik tre gånger om dagen och lugna sig åtminstone en aning. Från Baden-Baden reste makarna slutligen vidare via Heidelberg, Kassel, Hamburg och Köpenhamn till Finland.⁹⁴

De slog sig ner i Haiko och Edelfelt förevigade sensommarens stämningar på sommarvillan genom att måla sina systrar vid pianot, sin mor och sin egen gamla barnsköterska, trotjänarinnan Tajta. Han målade också ett akvarellporträtt av hustrun mitt i det grönskande landskapet.⁹⁵ Den älskade sommarvillan var det hem som Edelfelt hade saknat under de månader som fylldes av hans framtidsoro. Efter ett par månader i Haiko fortsatte färden till familjen de la Chapelles Saaris. Det höstliga insjölandskapet var en helt annorlunda miljö än den som Edelfelt var van vid. Nu gjorde han sina första strövtåg upp på Kaukola ås, men han saknade Haiko: ”Här är mycket vackert men så dödstyst – ej ett lif på sjön, ej ett rop från stränderna – inga ångsågar som bullra och lastande fartyg.”⁹⁶

Jag orkar inte rekapitulera hela min långa resa, du må veta i största korthet att vi voro en månad i Franche Comté, 10 dar i Kphmn, deremellan i flere tyska städer för att se muséer, samt på Östersjön ute för en ordentlig storm, men ”ingen jädder här”, och ingen sjösjuka heller.”⁹⁷

Så skrev Ellan de la Chapelle till Hulda von Born när hon väl hade slagit sig till rätta i Finland. In i det sista hade hon hoppats på att återvända till Paris i september, men fann sig sittande på Saaris. Det verkar som

om doktor Landowsky hade blivit konsulterad via brev, och också de båda svärmödrarnas åsikt hade hörts.⁹⁸ Julia de la Chapelle stödde svärsonen: att föda på Saaris långt borta från läkare var inte tänkbart.⁹⁹ Att man kunde behöva läkare vid en förlossning var en relativt ny tanke, som de högre samhällsskikten emellertid snabbt tog till sig.¹⁰⁰ Och det var ett faktum att en förlossning på landsbygden var statistiskt sett farligare, eftersom man så ofta saknade hjälp. I städerna å sin sida var det vanligare med barnsängsfeber.¹⁰¹ Det berodde på trångboddhet och dålig hygien. Särskilt på sjukhus var risken att dö större, och de högre samhällsskiktens kvinnor födde hemma¹⁰² – något som hörde tätt ihop med tanken att sjukhus i allmänhet var ett ställe för de lägre samhällsklasserna.¹⁰³ Detta mönster förändrades först i och med den medicinska vetenskapens ytterligare professionalisering och behovet av särskilda behandlingsmiljöer. Förlossning på sjukhus blev en norm först långt senare. Vid den tid då Ellan de la Chapelle skulle föda fick de flesta finländska kvinnor klara sig utan professionell hjälp. Trots att barnmorskor hade utbildats sedan 1700-talets början, var det bara 6 procent av de kvinnor som födde som fick hjälp av en sådan år 1890.¹⁰⁴ Och en läkare var ännu färre förunnad.

Av allt att döma talade Edelfelt nu med sin gamla vän Herman Standertskjöld-Nordenstam om möjligheten att bo tillfälligt på Gumtåkt gård. ”(En god vän och mæcenat har för billigt pris hyrt oss sin våning medan han sjelf bebor ett annat gods.) Vi äro 25 minuters väg från staden, ha häst och telefon”, berättade han för Pietro Krohn.¹⁰⁵ På Gumtåkt var det möjligt att få läkarhjälp vid förlossningen, ifall det skulle behövas. Det hade också andra fördelar, som Edelfelt hade skisserat upp redan i Paris. Han tyckte att det skulle vara trevligt och praktiskt att bo i Gumtåkt: det låg utanför Helsingfors, men var ändå tillräckligt nära. I familjens korrespondens framkommer det att makarna Edelfelt hyrde övre våningen av gårdens förvaltarflygel. Köket skulle de dela med förvaltaren och bohaget samlades ihop på olika sätt.¹⁰⁶

*Med det som finnes derute och det som Ellan skaffar, (d.v.s. allt som behöfs för 2 jungfrur, service, linkläder, inredning till ett rum, skrifbord, lampor etc) få vi det temmeligen komplett. Nu är frågan: skall Haiko soffan efterskickas?*¹⁰⁷

Alexandra Edelfelts jungfru Mari – vars namn Edelfelt ofta stavade Marie på franskt vis – visade sig vara särskilt praktisk då hon föreslog att man skulle skicka nyckeln till Villa Edelfelt till Emelie von Etter, som sedan med hjälp av sitt tjänstefolk skulle kunna skicka en del saker och möbler från Haiko med ångbåten till Helsingfors. Familjen de la Chapelles jungfru Sandra skulle bli makarnas hjälp på Gumtäkt. Häst och vagn skulle de få från Saaris. Edelfelt berättade att både Ellan och Julia de la Chapelle var helt inställda på att det inte på något sätt skulle bli en ”fullfärdig” installation på Gumtäkt. ”Bara vi få tak öfver hufvudet, lätt läkarehjelp och ej äro inne i sjelfva Helsingfors, så är det det vigtigaste”, menade Ellan de la Chapelle. I övrigt tyckte hon att det skulle bli ”riktigt bra och trevligt”. Edelfelt berättade att hustrun var ”kry och blomstrande” och att hon inte tvivlade ett ögonblick på att allt skulle ”reda sig ypperligt”. Nu skulle han resa till Helsingfors för att i förväg ställa i ordning åtminstone sin hustrus rum.¹⁰⁸

Senast omkring mitten av oktober befann sig Ellan de la Chapelle på Gumtäkt och hade mycket att ställa i ordning. ”Jag skulle ljuga om jag sade att jag inte saknar Paris, ty dit hade jag helst af allt velat återvända, men då det nu inte stod till, är jag ganska belåten med min tillvaro här”, konstaterade hon.¹⁰⁹ En tid senare fortsatte hon:

Barnen Brandt kring lampan (1889). Då Erik Edelfelt föddes drogs fadern till välbekanta miljöer där han fann ett ombonat hem. Här ser vi Edelfelts yngre kusiner samlade för att läsa en bok i det varma skenet från en lampa. Också hemma hos sin mor samlade Edelfelt sina systrar och Adelaïde Gadd vid pianot, i lampans sken.

Jag trifies godt, har här den ro jag ønskat efter sommarens vådlige strapatser, är trött som en trasa om kvällen, sover nästan intet om natten, men är munter och kry som jag sällan varit, därför att jag trifs bra, och har mycket att göra.¹¹⁰

Det enda som hon önskade var att få vara ifred för Helsingforssocieteten, medan hon skrev till Hulda von Born om allt som det ”beställsamma ryktet redan i detalj” måtte ha delgivit kusinen på Sarvlaks.

Vad hade Ellan de la Chapelle tänkt under färden till Montbéliard i juli och på vägen hem genom Tyskland med sin nervösa make, när hon till slut hade sett sig nödgad att ta honom till en kurort? Att hon hade tänkt åtskilligt ser man på det korta konstaterandet som hon gjorde nu: ”Jag har ofta tackat lyckan att jag inte är ett dugg hysterisk, utan har en sådan vana vid självbeherskning, den har mången gång kommit på hårdt prof.”¹¹¹ Men hon beskrev ändå deras samliv som harmoniskt: ”Vi komma fortfarande väl öfverens och ha aldrig ledsamt med hvarandra.”¹¹²

”Min ’hätäkello’ till man, promenerar in dagligen till sitt arbete, och det afkyler något hans liflighet och oregerlighet”, fortsatte Ellan de la Chapelle.¹¹³ Från den borgerliga sommaridyllen i Haiko och herrgårdslandskapet på Saaris hade Edelfelt nu kommit till den moderna växande staden. Hans promenad in till centrum förde honom dagligen genom arbetarstadsdelen Sörnäs, och där målade han nu hamnmotiv. En helt annan värld representerade å sin sida de porträtt som Edelfelt hade fått beställning på. På Hotel Wilhelmsbad invid Kajsaniemi park satt nämligen författaren och professorn Zacharias Topelius modell för ett porträtt som universitetet hade beställt. Edelfelt målade också ett porträtt av borgarståndets talman Joachim Kurtén. Han var själv inte alls nöjd med sina verk och skrev till Charles Baude: ”Jag har bara målat några porträtt här, tavlorna räknas inte. Lättförståeliga bekymmer har distraherat och plågat mig något. Det som mest harmar mig är att komma till världsutställningen utan något av vikt. Men man måste trösta sig som alltid sägandes: nästa års tavla blir ett chef d’œuvre!” – ett mästerverk.¹¹⁴

De två porträtten innebar emellertid en säker inkomst. Makarna Edelfelt hade försökt inrätta sitt provisoriska hem på Gumtäkt så billigt som möjligt, genom att samla ihop bohag från Saaris, Haiko och från det de la Chapelleska hemmet i Helsingfors – de hade inga överlopps tillgångar att svänga sig med.

Den 23 november födde Ellan de la Chapelle en son.¹¹⁵ Edelfelt skrev till Baude i Paris redan följande dag:

Min hustru satte igår en liten son till världen. De två mår väl, Gud vare tack, trots att nedkomsten var mycket plågsam. Inget kan beskriva för dig mina kval under 24 timmar, särskilt som läkarna nästan fråntog mig allt hopp om barnet. Man trodde han skulle gå förlorad under själva förlossningen. Ingen symfoni av Lamoureux kunde ha låtit underbart vackrare för mig än den lilla gubbens första skrik! Han verkade betvivla effekten han skapade hos mig, ty han fortfor med sin musik utan att bli ombedd.

Blott resten också går väl! Jag kommer inte att bli lugn förrän nästa vecka. –

Efter det jag berättat dig kan du tänka dig att vi inte kommer att kunna återvända till Paris inom kort. Jag åker dit kanske i mars för att måla några porträtt. Det är verkligen älskvärt av dig att ha tänkt på mig vid porträtt fantasin om spädbarnet. Jag i min tur kommer att försöka måla den.¹¹⁶

Sina känslor gav Edelfelt uttryck för i verket *Julmorgon (Madonna med barnet)* – det nya livets mirakel och känslan av andäktighet. Den lilla sonen lades i knäet på en ung flicka med blont hår, av allt att döma famil-

Oljemålningen av Erik Edelfelt är ett förarbete till verket *Julmorgon*, som Edelfelt målade i en stämning av tacksamhet och hänförelse veckorna efter sonens födelse.

Erik Edelfelt ungefär tre veckor gammal
den 13 december 1888.

jens jungfru Sandra som hade följt med dem från Saaris. Var det denna scen som Edelfelt refererade till i brevet till Baude? Medan Ellan de la Chapelle återhämtade sig från förlossningen målade Edelfelt också andra bilder ur familjekretsen: barnen Brandt samlade kring bordet med sin mor vid lampans sken, och sina systrar med Adelaïde Gadd vid flygeln – också de avporträtterade i ljuset från en lampa.

Edelfelts brev till Baude berättar om en svår förlossning. Barnsängstiden blev inte heller lätt för den nya modern. Hulda von Born, som besökte Ellan de la Chapelle några veckor efter förlossningen, skrev efter sin hemkomst till Sarvlaks: ”Jag hoppas du nu söfver och göder dig ty det skulle allt behövas tyckte jag.”¹¹⁷ Hon talade av erfarenhet – hon var ju själv mor till åtta barn vid det här laget. Ellan de la Chapelle berättade i sitt svarsbrev att hon var mycket trött av allt hushållsarbete, och eftersom hon upplevde att hon fick hålla efter amman både på natten och på dagen. Det verkar som om hon hade försökt amma själv, precis som kusinen gjorde, men att hon efter tre veckor blev tvungen att anställa en amma.¹¹⁸ Det sena 1800-talet var en brytningstid då det gällde amning. Att amma själv blev allt vanligare bland högreståndsmödrar, men traditionen med ammor levde sida vid sida med detta.¹¹⁹ Och kunde man inte amma själv, var en anställd amma den självklara lösningen för den som hade möjlighet till det. Under allt detta mådde makarna Edelfelts son ändå väl: ”Bytingen är ovanligt glad, och frisk ser han äfven ut att bli”, skrev Ellan de la Chapelle.¹²⁰

Efter Erik Edelfelts födelse fylldes den stolta faderns skissböcker med bilder av barnet. Här är Erik avbildad i januari 1889, vid ungefär två månaders ålder.

På dagen två månader efter barnets födelse, den 23 januari 1889, firades det så kallade barnsölet som i de bevarade breven är en återkommande benämning på dop. Makarna Edelfelt var noga med att följa den adliga traditionen av att återupprepa namn som hade burits av tidigare generationer:

Barnsölet gick af stapeln den 23, och utan vidare [oläsligt] händelser. Namnen: Erik Johan-Albert, slogo ned, som en bomb i den häpna släkten, hvarifrån och efter hvem? hette det från alla håll. Idel familje namn. Erik efter biskoparna Benzeltjerna Johan den förste Edelfelt och min morfar; Albert, far, farfar och min farfar. Kan man vara mera korrekt? Erik heter han emellertid.¹²¹

Ellan de la Chapelle såg nu Helsingforssocieteten med nya och ännu mera kritiska ögon än förut. Hennes beskrivningar av sällskapslivet – de få tillställningar som hon valde att gå på – ger nu en annorlunda inblick i societetens nästan frivola uppträdande. Var det så att hon som nu själv var gift och hade fött ett barn, det vill säga var invigd i ”äktenskapets mysterier”, såg och uppfattade sådant som hon inte hade gjort förut? Eller hade konvensansen ändå tidigare hindrat henne från att sätta ord på sådant som hon nu som gift kunde beskriva? Och beskrev – det gjorde hon utan omsvep.

I februari var hela societeten bjuden till Mariefors bruk på en stor fest, som Ellan de la Chapelle beskrev som den underligaste tillställning hon någonsin hade varit på. Hon följde med hur värden för festen, Conrad ("Konni") Zilliacus kastade "lurande, halfslutna, glupska ögonkast" på en kvinna vid namn Aline. Aline njöt av situationen och koketterade med "medvetet nedslagna blickar", och Konni Zilliacus hustru Lovisa Ehrnrooth kastade hatfulla blickar på Aline. Hela societeten visste om hans tidigare kärleksaffärer och Lovisa Ehrnrooths "krossade hjärta". Sedan hade han erbjudit sin hustrus 24-åriga dotter Maria Lovisa Ehrnrooth, från hennes första äktenskap, till fru åt Vicke de la Chapelle. Alla hade blivit förlägna och den förskräckta Vicke de la Chapelle hade bara fått ur sig ett: "Ho, ho, sa' ångbåten!"¹²²

Under en tidigare soirée i Helsingfors hade Edelfelt fått en direkt kärleksförklaring av "Backas Aina".¹²³ På festen på Mariefors omgavs samma "Backas Aina" av sina beundrare Jean Cronstedt, Hoving och Lode, och särskilt den förstnämnda gjorde ingenting för att dölja sin förtjusning, skrev Ellan de la Chapelle till sin kusin. Sedan utspelade sig en ny scen, när "Backas Aina" alldeles rakt på sak sade sig älska Edelfelt och vilja kyssa honom. "Hon bad honom t.o.m. gå afsides med henne en stund, och på frågan hvad de nu egentligen skulle göra, svarade hon 'allt.'" Berättade episoden med "Backas Aina" någonting om Edelfelts förflutna, någonting som hustrun inte visste om? Ellan de la Chapelle avrundade brevet med att hon inte hade någon "lust att vidare sticka näsan ut i verlden, det var rent af vedervärdiga intryck jag fick. Min pojke får inte bli ett sådant kreatur".¹²⁴

Ellan de la Chapelle hade trivts bra på Gumtäkt i den friska luften och de stora rummen. Men den sista april var det dags att lämna det provisoriska boendet och för några veckor flytta in till staden till den de la Chapelleska gården, före sommarvistelsen på Saaris.¹²⁵ Medan hon packade ihop hemmet på Gumtäkt, befann sig Edelfelt redan i Paris. Dit hade han rest för att måla något och för att se världsutställningen – den största världen dittills skådat. Som resällskap hade han sin yngsta syster Berta Edelfelt. Detta var hennes stora bildningsresa.

Att ta hustrun och den drygt tre månader gamla Erik Edelfelt med till Paris var inget alternativ den här gången. Redan före barnets födelse hade Ellan de la Chapelle förutspått att moderskapet skulle medföra besvärliga situationer i framtiden, särskilt som familjen inte hade ett eget hem, vare sig i Helsingfors eller i Paris. Edelfelt förutsatte att hon fanns vid hans sida i "Bolaget Edelfelt", och nu skulle hon också tillgodose barnets behov:

– i vissa förhållanden blir det svårare i framtiden, än ni stadigvarande landtbor kunna göra er ens ett begrepp om; och det att stå emellan tvenne eldar, och tillgodo se alla intressen, det är inte det lättaste i världen. Det vill ofta säga detsamma som en ganska svår pligtkollision, det har jag redan fått en liten erfarenhet utaf, Tror du mig när jag säger att karlar kunna vara ordentligt svartsjuka i sådana saker?¹²⁶

Edelfelt skrev varje dag till Ellan de la Chapelle och det var hans mening att hustrun skulle referera brevens innehåll för Alexandra Edelfelt. Det hade hon inte gjort, men han konstaterade: ”Huruvida Mamma förlorat så mycket för att jag ej skrivit, lemnar jag derhän – mitt humör har, till följd af otur och missräkning varit miserabelt och de jeremiader jag skrivit till Ellan ha ej varit gjorda för att göra någon glad.” Både Edelfelt och hans syster hade blivit förkylda och han hade inte lyckats måla något. Dessutom fick Edelfelt rycka in för att ställa i ordning storfurstendömet konstavdelning, då utställningskommissarierna Adolf von Becker och Hjalmar Londén inte anlände i tid.¹²⁷ Förberedelserna för

Den trötta modern Ellan de la Chapelle med Erik Edelfelt. På fotografiet står det "1889 mars", men det är av allt att döma taget på Eriks dopdag den 23 januari 1889, eftersom sonen är klädd i dopklänning.

världsutställningen urartade sedan i ett ordentligt gräl, som skulle visa sig bli ett paradigmskifte i den finländska konsten. Det handlade om att en äldre konstnärsgeneration med patriotisk-romantiska ideal mitt i allt ställdes mot de yngres friluftsmåleri och naturalism. Meningsskiljaktigheterna kunde inte skylas över då det gällde att hänga upp tavlorna, som enligt tidens sed placerades i rader ovanför varandra. Vem skulle få de synligaste platserna?¹²⁸ Edelfelt verkar ha skrivit de mera omedelbara breven till sin hustru, och de mera tillrättalagda till sin mor:

*Till Ellan har jag skrivit om mitt ytterst obehagliga gräl med Runebergs och Becker på öppningsdagen. Runebergs äro nästan värre än Becker, ty de sätta en sentimental patriotiskt färg på vår gamla strid (naturligtvis till engeln och martyren Beckers förmån) som gör deras stridssätt ännu otrefligare. Frun isynnerhet: det är en skam för Finland och fy och baj och usch sådana dåliga patrioter som Berndtson, Järnefelt jag och de andra, tidningskrifvarne icke förglömda, och fy sådana otäcka revolutionärer! Allt detta får man höra i en ramsa och utan sammanhang –*¹²⁹

Edelfelt skydde konflikter och var den som alltid hellre medlade än grälade. Nu bestämde han sig för att åka hem. Men för att kunna göra det blev han tvungen att avsäga sig det prestigefyllda jurymedlemskapet, som hans franska vänner hade sett till att ge honom. Juryn var den som skulle dela ut de eftertraktade medaljerna för världsutställningen. Det låg mycket politik i jurymedlemskapet, eftersom samma dispyt mellan äldre och yngre konstnärer pågick i många andra länder, särskilt i Frankrike. Edelfelts avsägelse gjorde att von Becker fick hans plats ”till största förargelse för alla yngre landsmän och till stor förbittring för fransmännen”.¹³⁰

Men samtidigt konstaterade Edelfelt att ”det hade varit rysligt emot Ellan” om han hade stannat i Paris hela sommaren på grund av jurymedlemskapet. Lika illa skulle det ha varit att be henne packa koffertarna och komma resande med det lilla barnet och amman, sedan hyra en våning och bygga upp ett hem i sommarhettan. Det var Berta Edelfelt som mitt i sin brors samvetsförebärrelser och betänkligheter angående jurymedlemskapet påpekade detta för honom. Samtidigt som hon påminde honom om hur viktig sommaren i Finland alltid hade varit för hans konstnärskap.¹³¹

Herrgårdssommar och villaliv

Hvad det är roligt att få Mammás brev! Det sista, som jag fick i morgse kom med en Juni doft af syrener och Haikoluft, som var dubbelt angenäm, då jag här ej är bortskämd med någondera.¹³²

Den kärlek familjen Edelfelt lade ner på att inreda den gamla förvaltarvillan i Haiko till sitt sommarnöje återspeglas i Albert Edelfelts brev från Paris genom beskrivningarna av allt från planteringen av blommor till reparation av verandan. Och Haiko var som sagt navet i hans konstnärskap.

När Edelfelt gifte sig med Ellan de la Chapelle ställdes också sommarlivet inför en stor förändring. Saaris herrgård i Tammela i Tavastland var det ställe där hon hade gömt sig från friare och Helsingforssocietets skvaller, det var där hon trivdes allra bäst. På Saaris hade hon till-

Utsikt från Villa Edelfelts veranda (1883). Den här vyn med trädgården i förgrunden och den vida utsikten över Haikofjärden upprepade Edelfelt också i en annan akvarell i varmt bruna och gröna toner.

bringat alla sina somrar, ibland också vintermånader. Om Haiko var ”hem” för Edelfelt, så var Saaris det för Ellan de la Chapelle. Den första gemensamma sommaren i Finland skulle makarna således dela mellan Saaris och Haiko.

Edelfelts första beskrivning av Saaris är från hösten 1888, då hustrun var höggravid. Det var oktober och han rörde sig i höstlandskapet: upp på Kaukola ås, där han målade utsikten mot herrgården. Kaukola ås var en välkänd utsiktsplats därifrån Magnus von Wright hade målat utsikten tidigare.¹³³ Edelfelt tyckte att insjölandskapet var vackert, men konstaterade: ”Nog tycker jag mera om Haiko.”¹³⁴

Flickor i båt (1886). Det var detta Haikolandskap med ångsågen och hamnen på andra sidan fjärden som Edelfelt saknade i det inre av Finland. *Flickor i båt* är just ett sådant verk som Edelfelt kallade ”solskensstycke”, en bild av herrskapets till synes sorglösa sommaridyll.

När Edelfelt återvände från världsutställningen i Paris i början av juni 1889 styrde han kosan direkt till Saaris, där Ellan de la Chapelle och den drygt sju månader gamla sonen Erik Edelfelt väntade. ”Ellan föreföll mig oförändrad, innerst mycket glad öfver att jag kom, fastän hon försäkrar att jag för den goda sakens skull gerna kunnat stanna.” Med ”den goda saken” syftade Ellan de la Chapelle på makens arbete med världsut-

ställningen och särskilt juryn som skulle dela ut medaljerna. Edelfelt var lycklig över att återse sin familj: ”Pojken är ju en riktig klont. Någon skönhet är han då visserligen inte, såsom jag hade kunnat

tro af allt Ert tal om att han så embellerat. Men han ser genomfrisk ut, Gudskelof, och har ett briljant humör fastän han nu håller på att få sin femte tand.”¹³⁵ Sommarens brev är fulla med beskrivningar av Eriks förhållanden och hans utveckling: ”Pojken är en outtömlig källa till godt humör. Han skrattar åt allting och narrar mig med, hoppar och sprattlar förskräckligt då man lyfter upp honom och uttrycker sina känslor i oharmoniska och oartikulerade ljud.”¹³⁶

På midsommaraftonen var Edelfelt bjuden till Mustiala lantbruksinstitut tillsammans med sin sväger Vicke de la Chapelle. Där dansades kring midsommarstången och lektes lekar. Det var ”fabriksflickor” från Forssa och bönder från trakten som hade kommit för att fira tillsammans med institutets elever. När de kom tillbaka till Saaris var dansen i full gång också där, ”precis likadan som på Haiko – endast med en variant af fyrkant, som här kallas purpuri (potpourri)”. Midsommardagen firades med kaffe och kringla för gårdens anställda. Det var också Eriks namnsdag och han satt i sin vagn, mitt bland dejorna och pigorna i trädgården och blev firad. På kvällen klättrade Edelfelt och Ellan de la Chapelle upp på Kaukola ås, de satt där ”länge och väl” och såg på solnedgången som var ”förtrollande”.¹³⁷

En leende Ellan de la Chapelle med Erik Edelfelt i vagnen sommaren 1889.

Nu såg Edelfelt insjölandskapet i försommarens skira grönska och beundrade dess stillhet och skönhet. Han ville ”försöka det vanskliga rönet att göra en solnedgång från Kaukola åsen”.¹³⁸ Att måla på Saaris var emellertid förbundet med praktiska svårigheter av ett helt annat slag än i Haiko, där Edelfelt hade både ateljé och tillbehör som väntade på honom. För att komma igång blev han tvungen att skriva till sin mor och be henne skicka allt möjligt från Haiko:

*Skicka för all säkerhets skull parasollen o. staffliet – stol behöfver jag ej, ty här finnas två. – I morgon skola vi, Ellan och jag resa till Forssa och beställa der ett starkare staffli och kilram. – Jag får dessutom beställa mig stöflar der, ty min Emile i Paris har af mina tjockare bottiner blott packat in den ena – den andra är i Paris. Kunde Mamma få detta tillräckligt tidigt för att med lördags båten skicka med en lärfsrock, sommarskor (tyg) och ett par gamla sommarbyxor, (de helaste) så vore det galant. I annat fall böra dessa saker skickas till Riihimäki med tydligt påskrift Baron de la Ch. – lemnas till Saaris mjölkbudet, som kommer dit alla onsdagar. –*¹³⁹

Efter den första entusiasmen över Kaukola ås, tycktes allt Edelfelts skapande stöta på praktiska bekymmer och brist på inspiration: ”Hvad jag gjort här är skräp – möjligt är att brist på goda don, ordentliga kilramar o.d har tagit bort en del arbetslust.” Som konstnär saknade han Haiko. Van som han var vid skärgårdslandskapet, kunde han inte till en början finna motiv i insjölandskapet. Hans ansats att måla ”en näckrosvik med en hvit båt och en dam i båten” kändes alldeles för parisiskt – nästan falskt – i det inre av Finland.¹⁴⁰ Ellan de la Chapelle försökte hålla sin makes humör uppe på olika sätt, för att få honom att uppleva hennes Saaris i bästa möjliga dager, för att han skulle hitta något lika inspirerande att måla som i Haiko:

*I går voro vi på en ändlös promenad, Ellan och jag för att se några pittoreska torp– de voro, då vi ändtligen kommo dit, bra lika fattiga skogstorp i Nyland eller hvar som helst. Jag ser att Ellan lider af att jag ej får fatt i något riktigt bra ämne, att hon lider af min hoglöshet och lojhet, och hon gör allt i verlden för att göra arbetet så lätt och behagligt för mig som möjligt –*¹⁴¹

Den ikoniska *Kaukola ås i solnedgång* målade Edelfelt sommaren 1889. När midsommardagen led mot kväll hade makarna Edelfelt klättrat upp på åsen för att tillsammans sitta och se på solnedgången över insjölandskapet.

Efter några veckor kom Edelfelt till Portas by, som han fann så annorlunda än det han var van vid, att han bestämde sig för att måla en stor duk där. ”– en riktig tavastländsk by med krokiga gator, underliga bodar bygda midt på en sandås och svin promenerande öfverallt. Det var högst intressant, skulle [Konstföreningens intendent B. O.] Schaudman säga.”¹⁴² För Edelfelt var Tavastland en främmande bygd. Precis som Ruokolaks två somrar tidigare representerade det det finska Finland, som för många svenskspråkiga i Helsingforssocieteten var alldeles obekant både till språk, traditioner och landskap. Det sena 1800-talet var emellertid nationalismens tid, när bilden av Finland målades upp på dukar för att spridas såväl i hemlandet som i utlandet. Saaris och Tavastland bjöd Edelfelt möjligheten att delta i detta stora nationella projekt. Både den ikoniska *Utsikt från Kaukola ås i solnedgång* och den för honom rätt så originella *Portas by* hör till detta nationsbygge. Ellan de la Chapelle var nöjd över att hennes make äntligen hade funnit ett motiv, och när *Portas by* ställdes ut i Paris följande vinter var hon mycket stolt över att hennes Tavastland kunde ses av publiken där.¹⁴³

Edelfelt gick omkring med dystra tankar på världsutställningen, och självförebärslar för att han hade lämnat juryn i stället för att vara på plats och se till att den unga konstnärsgenerationen premierades.¹⁴⁴ ”Ellan är utmärkt snäll och glad och jag märker att jag i henne ändå har en bra god vän. Hon spår att jag ännu skall få anledning till glädje af min hemresa och min afsägelse – måtte hon vara sannspådd.”¹⁴⁵ Han kände sig trött efter arbetet med utställningspaviljongen och grälet med de äldre konstnärskamraterna. Ingenting verkade hjälpa, inte ens ”kalla bad, gymnastik och hvila”.¹⁴⁶ Han väntade otåligt på besked om hur det hade gått med medaljerna i Paris, och postgången i inlandet var en ständig källa till irritation.¹⁴⁷ Att vänta en vecka på brev var något annat än den dagliga ångbåtsförbindelsen till Helsingfors, som Edelfelt var van vid från Haiko.

Han fortsatte nu att berätta för sin hustru om allt som hade blivit sagt i Paris. Walter Runeberg menade att Edelfelt var en ”intrigant” person, som mutade tidningarnas konstkritiker både i Paris och i Helsingfors, och att han varken älskade sitt land eller den finländska konsten. Edelfelt å sin sida tyckte att Runebergs konst var undermålig, torr och tråkig. Runeberg var dessutom tråkig att umgås med och han lade alltför stor vikt vid sällskapslivets etikett, det vill säga antagna bjudningar, avslagna

bjudningar och återgäldade bjudningar. Ellan de la Chapelle kunde se saken ur bådas synvinkel:

[Walter] rå'r nästan inte för att han anser en "verldsman" som Edelfelt, för mindre hederlig, därför att han är "verldsman", – – Likaledes rå'r inte den andre för att han inte sympatiserar med Walters, Topelius och deras likars verlds åskådning.¹⁴⁸

Från Paris skrev Lina Runeberg ett brev där hon föreslog att familjerna skulle "dra ett streck öfver det förflutna och de ord som blifvit fälda emellan hennes Walter och Albert". "Det är visst meningen att vara ädel", antog Ellan de la Chapelle i ett brev till Hulda von Born. Saken var ändå inte enkel efter att Londén hade slagit von Becker med ett paraply i huvudet "och sådana saker som W. R. och Edelfelt sagt hvarandra först apropos oppositionen i K.[onstnär]s gillet emot Becker, och sedan för Jury manskapet – det är nästan sagolikt". Läget var kort och gott följande: att Edelfelt inte ville ha något "att göra med Walter & Co; det vore, enligt hans sätt att se, idel hypocrisie, att låtsas sätta värde på hvarandra, skåla och vara gemütliga". Allt detta försatte Ellan de la Chapelle i en besvärlig situation. Hennes vänskap med paret Runeberg sträckte sig ju långt tillbaka i tiden, och hon hade inte haft någon andel i grälet.¹⁴⁹ Hon bad sin kusin om råd: "Nu äro vi visst ett bolag, E. och jag, men ha dock våra skilda åsikter och tycken. Bör jag på eget initiativ handla i saken? Det är frågan."¹⁵⁰

Så äntligen kom underrättelsen om att Edelfelt hade fått *medaille d'honneur*, hedersmedalj:

I måndags fick jag tante Gadds vänliga telegram som naturligtvis gjorde mig mycket glad – Ellan stod strålande af glädje på stranden – ty jag hade varit ute i båt och var på dåligt humör öfver att ej ha fått tag i något motif – hon viftade med ett telegram – som jag dock aldrig kunde misstänka vara så storartadt gladt. –¹⁵¹

Ellan de la Chapelle var "mycket stolt och glad" över sin makes framgång, och Julia de la Chapelle var imponerad. "– – men som de öfriga alls ej hade reda på hvad det var, och dessutom äro blaserade på medaljer (här är ju alltjemnt landtbrukutställningar med medaljer och pris), så har det mycket litet varit fråga om det hela", skrev Edelfelt snopet till sin mor. Han fortsatte: "När jag bara tänker på hvad en médaille d'honneur är för en sak i Paris, hur den der kommenteras, hur man gratuleras och

omfamnas! Våra trogna men redliga finnar hitta ej på något sådant, och så mycket fransman är jag ändå att jag ibland önskade helt litet mindre tröghet.” Emellertid blev det lite bättre då en gammal bekant till hans far, en berest svensk major Adelsköld, befann sig på besök. Honom ”kunde man då prata med”, utropade Edelfelt.¹⁵²

Edelfelt kunde inte lugna sin nervositet förrän han hade fått medaljen bekräftad genom något annat meddelande också. Hustrun reste iväg för att få tag i dagstidningarna som inte synts till:

*I går reste Ellan efter posten och fann då att tidningarna ej kommit emedan någon som skulle göra det, glömt att premumera. Hon lånade dem af [grannen] Zitting, och kom till mig på åsen med dem. Jag såg der, svart på hvitt, att jag fått hedersmedalj, (fastän jag ej begrep pressens anmärkning om att medaljen ytterligare bör sanktioneras af någon öfverkontroll, hvad är det för dumheter? – och att jag befann mig i det allra bästa sällskap hvad Skandinaverna beträffar R. Bergh, Kroyer och Werenskiöld. – Hade jag sjelf fått dela ut hedersmedaljerna åt de nordiska landen hade jag ej gjort annorlunda. Att Järnefelt fått 1^{sta} klassens medalj gläder mig och förvånar mig (d.v.s. att han fått den framom Gallén) och jag anser det hela såsom en seger hela raden utför – Har jag ej här stridt för Järnefelt, fick jag ej i Paris bråka för honom, disputera med Becker Lindholm och Runeberg som stodo och skakade på hufvudet åt honom.*¹⁵³

Efter ett brev från Pietro Krohn som bodde i Edelfelts ateljé hela sommaren, och således kunde rapportera direkt från Paris, kände sig Edelfelt lugn. Målandet tog ny fart. *Portas by* med ”en gubbe i mekko” såg ut att bli bra, men utsikten från åsen vållade huvudbry, eftersom solnedgången varade en så kort stund.¹⁵⁴

Breven ger en tydlig bild av att Edelfelt kände sig främmande och utanför på Saaris – hur mycket Ellan de la Chapelle än försökte. Att hans svärmor var en av de få som förstod sig på världsutställningens *medaille d'honneur* blir klart. Och att han mycket hellre hade befunnit sig i Haiko med sin mor och sina systrar för att fira medaljen blir också klart. För övrigt skymtar Edelfelts svärföräldrar fram i breven överraskande sällan. Edelfelt kunde konstatera att han inte hade något gemensamt med svågern som steg upp klockan tre på morgonen för att bege sig ut på ägorna. Men sommarlivet på Saaris verkar ändå till det yttre ha löpt rätt frik-

Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt fotograferade på Villa Edelfelt i Haiko sommaren 1889. Ellan de la Chapelle kände att hon var till besvär då hon anlände till sin svärmors och sina svägerskors sommarhus med barn, amma och alla saker.

tionsfritt. Den lilla familjen Edelfelt fick tillbringa tid för sig själv, så som Edelfelt berättade på midsommardagen: "Vi njuta, pojken Ellan och jag af vår fullkomliga frihet. – Så ha vi t.ex. i dag ätit frukost för oss och bara ätit middag med de andra."¹⁵⁵ Saaris var en herrgårdsbyggnad med rum för alla – något som av allt att döma gjorde mycket för att en lång sommarvistelse gick att genomföra utan att man behövde känna sig alltför obekväma.

När juli led mot sitt slut var Edelfelt ändå lycklig över att få förbereda familjens flyttning till Haiko. Mellan raderna i hans glada brev anar man hustruns oro inför att installera sig i Villa Edelfelt, där man måste möblera om för att alla skulle få sängplats i ett delat rum: "Ellan ber mig påminna Eder om att pojkens ditkomst icke kan gå för sig utan åtskilligt besvär för Eder – hans bad, hans blöjor, hans amma komma att betydligt störa Eder alla." Edelfelt själv var – kanske lite naivt – optimistisk när han fortsatte: "Men jag tänker att sänjan ger rum och att det blir rätt roligt för Er dessutom att ha det lilla kräket der." Själv planerade han att vara i Helsingfors för att arbeta med en porträttbeställning av adelsståndets ordförande, lantmarskalken Victor von Haartman, som

Ellan de la Chapelle läser tidningen med Erik Edelfelt i famnen sommaren 1889. Att läsa så många tidningar som fanns till hands var en av Ellan de la Chapelles favoritsysselsättningar. Hon hade vuxit upp i en miljö där man ständigt följde med aktualiteter och det politiska läget. Det höll hon fast vid genom hela sitt liv, och det var också ett intresse som hon delade med sin make.

inte kunde vänta. Mer än åtta dagar skulle arbetet inte ta, försäkrade han, och menade att han skulle komma ut till Haiko med ångbåten ”då och då”.¹⁵⁶ ”Måtte nu vår invasion kunna gå för sig utan att alltför mycket vända upp och ned på huset”, avslutade Edelfelt.¹⁵⁷

Att Ellan de la Chapelle hellre skulle ha stannat på Saaris framgår av hennes brev till Hulda von Born. Trots att hon ofta anlade en ironisk ton i sina brev, låter uttalandet om Haiko inte särskilt entusiastiskt: ”Jag antar att jag ej slipper med mindre [än att] jag släpar pilten dit.”¹⁵⁸ Hur såg hennes relation till svärmodern och svägerskorna ut? Under våren, när maken befann sig i Paris, hade hon gjort täta besök med Erik hos Alexandra Edelfelt. Edelfelt hade skrivit turvis till dem båda från Paris, och bett dem läsa varandras brev.¹⁵⁹ Hur som helst valde Ellan de la Chapelle att stanna så länge hon kunde på Saaris, medan maken åkte i förväg för att måla en Parisbeställning i Haiko och porträttet av von Haartman i Helsingfors.¹⁶⁰ Hur familjens sommarveckor i Haiko förflöpte berättar breven inte mycket om, förutom att Erik varit sjuk och Ellan de la Chapelle därför inte kommit iväg med ångbåten till Sarvlaks för att hälsa på sin kusin, så som hon hade planerat.¹⁶¹

Att hon valde att tillbringa följande somrar nästan uteslutande på Saaris eller på den moderna badorten Hangö talar sitt tydliga språk. Det blev inte heller flera långa vistelser för Edelfelt på Saaris, utan han valde att måla i sin gamla välkända skärgårdsmiljö, i Haikoluften med sin junidoft av syrener. Var sommarvistelserna början till sprickan i makarnas äktenskap?

Från sommaren 1889 finns ett porträtt av Ellan de la Chapelle, målat på Saaris. Ett porträtt som hon menade att de som kände henne skulle "dömma ut" – antagligen för att det inte lyckades fånga hennes personlighet rätt. Eller kanske rentav på grund av utförandet? Själv verkade hon ändå nöjd med det.¹⁶² Bertel Hintze beskriver porträttet så här:

Fri studie av konstnärens hustru i fullt solsken mot bakgrunden av ljusgrönt skogslandskap; bröstbild i fas åt vänster, mörkbrunt, uppsatt hår, mörkbruna ögon, rosafärgat ansikte, halvöppen mun, djupt nedskuren, ljusröd blus.¹⁶³

Att måla sin hustru på det här sättet – med halvöppen mun och djupt nedskuren blus – var både intimt och privat. Att han sålde porträttet följande vinter i Paris är därför förbryllande. Om porträttet tydligt kunde räknas som ett "solskensstycke" – en bild av kvinnor och barn i trädgården eller på stranden, i högre ståndsvärldens till synes sorglösa sommarnöje – skulle saken få sin förklaring. Det var ofta Edelfelts systrar som fick sitta modell för "solskensstyckena" och det var mycket med hjälp av dessa som han profilerade sig som en *juste milieu*-konstnär. Små dukar som var lätta att sälja till vilket som helst välbärgat hem i Paris på hösten. Men "solskensstyckena" hade aldrig någon erotisk underton. De skulle föra tankarna till ärbara hustrur och döttrar, till borgerskapets idyll.¹⁶⁴ Det måste således finnas en annan förklaring till att Edelfelt sålde porträttet av hustrun.

Det handlar om pengar

Influensa och ekonomiska bekymmer

När man är gift skall man ej resa utan sitta beskedligt hemma. Man måste koa till sig då man bildar familj – detta har jag ej tillräckligt tänkt på förut – men får därför lof att tänka på det efteråt så mycket mera.¹

Efter den gemensamma sommaren på Saaris och i Haiko smög sig en helt annan ton in i makarna Edelfelts brev – en ständig irritation.

Albert Edelfelt lade sista handen vid porträttet av lantmarskalken Victor von Haartman i Helsingfors i augusti och september 1889. Samtidigt målade han *Sista avskedet*, en modern vy från Helsingfors hamn med en roende kvinna och två eleganta damer som vinkar farväl till en ångbåt. Han baserade den på skisser som han möjligen hade gjort redan året förut. Det handlade om en beställning med hamnmotiv som han tidigare hade fått av kejsar Alexander III och kejsarinnan Maria Fjodorovna.² Kejsarparet brukade ge Edelfelt fria händer både vad gällde det slutliga motivet och tidtabellen – och de betalade väl.³ Eftersom han hade funderat en del på sin ekonomiska belägenhet under sommaren i Haiko,⁴ passade det bra att ta upp beställningen nu. För att fullfölja beställningen slöt Edelfelt upp med Ellan de la Chapelle och sonen Erik i Köpenhamn. Där skulle han måla vyer från örlogshamnen – Köpenhamn var ju kejsarinnans hemstad. Edelfelt gick till amiral Bragh och fick tillstånd att måla på den danska kungliga fregatten Sjællands däck. Där blev han, som han skrev, ”uppassad” av officerarna och fick insyn i en helt ny värld: den militära. Sedan var det dags att åka ut till Fredensborgs slott, där kejsarparet befann sig.⁵

Mina två skizzer från Khvn funno de charmanta – Kejsaren ville ha den med [den kejserliga lustjakten] Derjava för palatset i stort – Kejsarinnan ville ha den andra i samma format. – Den er henvende, den minder mig saa om Kjøbenhavn – Mina helsingfors-skizzer tyckte de också om men sade intet om att få dem utförda. De voro så vänliga som möjligt, och jag var glad att ha fått en beställning till, likasom att ha uppvaktat dem – de äro mycket hyggligt och vänligt folk, och jag har dem att tacka för mycken hjertlighet och välvilja. Kejsarinnan visste tänk, att jag var gift och hade en pojke! Märkvärdigt att de ha reda på allt sådant.⁶

Familjen Edelfelt blev på familjen Krohns enträgna begäran inkvarterad i deras villa i förstaden Rosenvænget. Erik Edelfelt hostade fortfarande under nätterna efter sensommarens förkylning, och Ellan de la Chapelle kände sig besvärad.⁷ Hon beskrev vistelsen i efterhand i ett brev till Hulda von Born: ”Jag sjelf är ganska medtagen – af vistelsen i Kbawn; som var grufligt ansträngande. Ingen frihet har mor, då man bor hos andra, och sällskapslif och packning och bråk, samt trångt och liten uppässning. Usch, säger jag, oaktadt all vänlighet från alla håll – –.”⁸ Edelfelt å sin sida hade känt sig generad över hustruns förlägenhet.⁹

Köpenhamn var det moderna genombrottets stad och Ellan de la Chapelle träffade Ingeborg Gad, ”den sköna qvinna som är orsaken till schismen mellan de radikala”. Ingeborg Gad hade först varit gift med konstnären Frits Thaulow, men hade skilt sig för att gifta om sig med Georg Brandes bror, författaren Edvard Brandes. Hon hade också varit författaren Holger Drachmanns älskarinna. Ingeborg Gad som inte verkade bry sig om konventionen fascinerade Ellan de la Chapelle: ”Det var något tusen djefla i henne – – Hvarje sommar för fru Brandes sina dött-rar upp till Thaulow i Christiania, och der går han på Carl-Johans gade med båda sina fruar under armen. Det karakteriserar henne.”¹⁰ Ellan de la Chapelle ställde sig fortfarande bakom sina ungdomsideal – och hon hade till och med blivit lite djärvare.

Edelfelt å sin sida gick ofta på teatern, och han hade nu ett ypperligt tillfälle till det eftersom Pietro Krohn var ansvarig för all iscensättning på Det Kongelige Teater. Trots ungdomens entusiasm såg Edelfelt *Et dukkehjem* på scen först nu i Köpenhamn:

Det var första gången jag såg ett Dukkehjem på scenen, och hade precis samma intryck som vid läsningen. Hvarför icke, då man har ett så briljant artistiskt stoff, låta bli de der norskheterna i slutet med det vidunderlige och att söka sig sjelf och samfundet? – Eller låta henne ta lifvet af sig sedan hon talat om det kalla och våta elementet vattnet. – Helmer är en gudomlig typ sådan som bara Ibsen finner på att måla, och som vi alla se i Norden. De allra flesta och de bästa bildade herrar i Norden äro sådana.¹¹

Ungdomens liberalism var som bortblåst – den verkar ha försvunnit med Eriks blöjor och Edelfelts eget oberoende. Den ansvarstygda familjeförsörjaren Edelfelt hade inte längre råd med de åsikter den unga fattiga artisten Edelfelt hade. Noras längtan efter att finna sin egen identitet som kvinna och fullvärdig medlem i samhället viftade han bort som ”norskheter” och implicerade därmed att norrmännen hade en utopisk tanke om samhället. Hans reaktion påminner om Georg Brandes. Då Brandes först läst *Et dukkehjem* kallade han pjäsen ett mästerverk. Men därefter angrep han Ibsen för att vara opportunist, för att ha tagit tag i ämnet bara för att det var på tapeten, inte för att han själv skulle ha brunnit för frågan. Brandesforskaren Jørgen Knudsen påpekar att han tydligen hade glömt att han själv översatt John Stuart Mills *On the Subjection of Women* och nu höll på att ändra kurs. Mycket fort kom Brandes till den slutsatsen att Nora var ”familieegoismen feminint opfattet” och att den äkta mannen var alldeles för karrikerad. Det är svårt att säga hur snabbt Edelfelt kom till ungefär samma åsikt, men av allt att döma ändå inte lika snabbt som Brandes, som verkar ha gjort det på några månader.¹² Åtminstone kring den så kallade kvinnofrågan var det således bäddat för konflikt mellan makarna Edelfelt.

Familjens belägenhet blev inte bättre när resan fortsatte till Berlin med tåg i oktober. Edelfelt beskrev det besvärliga i att resa med ett barn som inte ännu fyllt ett år:

– – till miljoner uppgå de blöjor han väter. En kupé, der man färdas med en sådan ungdom, är derför en symfoni i gult – i alla nyanser, från paille-påle till det kraftigaste guld skimra ylle-blöjorna, upphängda kring säten, sofforna [oläsligt] på golvet. Hans blöjor ta mera rum än allt annat.¹³

Amman Mari och Erik Edelfelt i Paris. Amman fick ett stort ansvar för Erik medan Ellan de la Chapelle behövdes i sin roll som konstnärshustru. Hon rörde sig i Parissocieteten och gjorde visiter för "Bola-get Edelfelt" för att skaffa beställningar åt sin make. Det var den givna uppdelningen för familjens levebröd: hon skulle se till att beställningarna kom in, han skulle måla verk av god kvalitet som han fick bra betalt för.

Trots att Erik Edelfelt var på det bästa humör under hela resan, utbrast hans far surmulet: "När man är gift skall man ej resa utan sitta beskedligt hemma. Man måste koa till sig då man bildar familj – detta har jag ej tillräckligt tänkt på förut – men får därför lof att tänka på det efteråt så mycket mera."¹⁴

Att vara familjefar innebar också ett helt annorlunda ekonomiskt ansvar än det som Edelfelt var van vid. "Utmärkt bra vore om jag finge en vixel på 2000 till Paris – jag måste ta af obligationerna för att sedan betala igen med pengarna för kejsartaflan", skrev han redan från Berlin, på vägen till Paris.¹⁵ Edelfelt hade inte beräknat resans kostnader eftersom pengarna var slut redan under de första dagarna i Paris. Han fick således leva på hustruns tillgångar – kanske det som var kvar av hemgiften eller sådant som hon fått ur Saaris avkastning.¹⁶ En sådan situation ville han ta sig ur så snabbt som möjligt. Brevet till modern handlade allt oftare om pengar, och han uttryckte sig på ett sätt som han inte hade gjort förut. Brevet gör också gällande att Alexandra Edelfelt motsatte sig uttagen från sparkontot och försäljningen av obligationer.¹⁷ Det måste ha stridit starkt mot hennes världsuppfattning, van som hon var vid att få knappa medel att räcka till. Obligationer – statens skuldbrev – var dessutom vid sidan av markägandet den enda av tidens verkligt säkra placeringsformer.¹⁸ Att spara ihop till nya sådana gick inte i en handvändning, särskilt när man hade börjat "låna" av sig själv.

Men hade Alexandra Edelfelt trots allt en så genuin oförståelse för de ekonomiska livsvillkoren i Paris? I så fall var det kanske lätt att tro att Ellan de la Chapelle hade ett bottenlöst behov av lyx, och att det var därför som den unga familjen nu störtade in i ekonomiska svårigheter.¹⁹ Hur var det med Edelfelt själv? Han var ju bekant med kostnadsnivån i Paris. Han hade oroat sig för ekonomin redan i Haiko och Helsingfors, men räknat med betalningen för porträttet av von Haartman och att han snabbt skulle kunna måla och tjäna pengar när han väl kom fram till Paris.²⁰ Förmodligen räknade han med att allt skulle reda upp sig, så som det brukade göra för honom. Det var troligen allt detta som hade spelat in då han fattade beslutet om att hela familjen skulle bosätta sig i Paris.²¹ Men Edelfelt, som hade levt 14 år i Paris som ogift i en ateljé och bara en vår som gift med både ateljé och våning, hade kanske inte riktigt insett vad detta egentligen kostade.

Nu gällde det att hitta ett nytt boende – en ståndsmässig familjevåning på en fashionabel adress. Något annat var inte tänkbart för en konstnär med Edelfelts aspiration på att vara en *juste milieu*-konstnär i ropet, som rörde sig i *le monde*. Ett syrligt uttalande om maken i ett brev från Ellan de la Chapelle ställer saken i en annan dager än den som Berta Edelfelt i efterhand har velat måla upp: ”– man är naturligtvis skyldig sin artistiska reputation att ha idel ’äktä’ saker och det vill både tid och pengar till, att få ihop sådant, skall jag säga.”²²

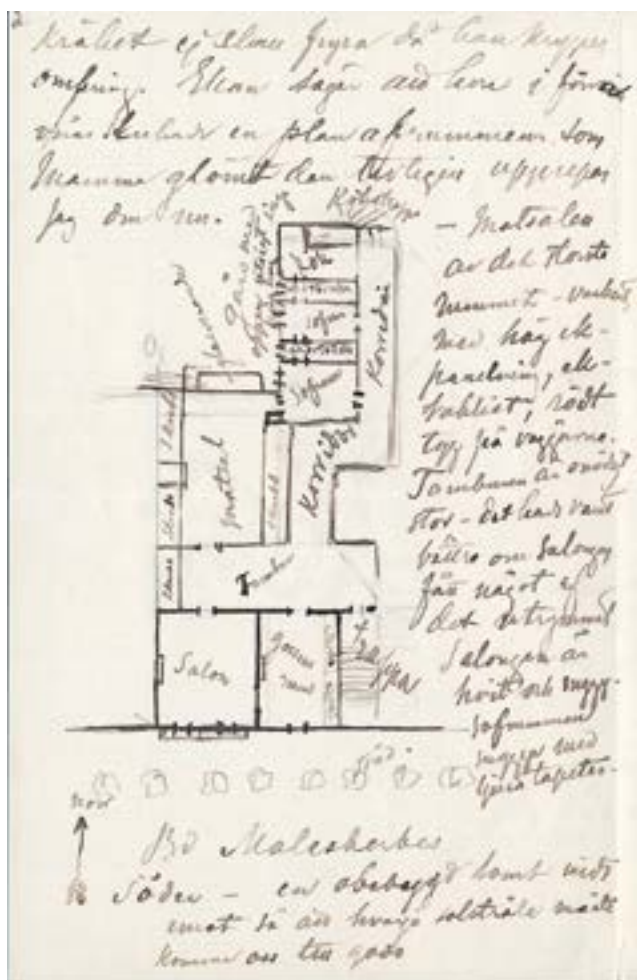
Att hitta en lämplig våning till ett fördelaktigt pris gick inte i en handvändning, och under tiden bodde Edelfelt i sin ateljé och hustrun, sonen och amman i några små rum som de hyrde av en fru som sett sin chans till extra inkomst under världsutställningen då många behövde logi. Eftersom Paris fortfarande var fullt av människor som hade rest från när och fjärran för att se utställningen, hade det varit svårt att få tag på också detta boende.²³ Till slut hittade makarna en våning som de kunde enas om: fem rum *entresol* och en pigkammare på vinden vid 156 Boulevard des Malesherbes – en likadan våning som de övervägt i samma hus redan två år tidigare. Barnet fick ett eget rum där också amman Mari skulle sova på en schäslong, Ellan de la Chapelle och Edelfelt fick var sitt sovrum. Till det kom ytterligare en salong och en matsal. Köksan och jungfrun, som conciergen på Boulevard des Malesherbes hjälpte till att rekrytera, skulle bo i pigkammaren på vinden. Ateljén tömdes på allt som stuvats in där före resan till Finland föregående höst, men mycket återstod att skaffa. Eftersom världsutställningen snart skulle stänga, såldes en hel del av paviljongernas föremål billigt. Makarna Edelfelt

köpte glas och tyger i ”kashmirmönster” och väntade på att draperierna skulle säljas, men de engelska möblerna var för dyra, trots det nedsatta priset. I stället skaffades en del från varuhuset Bon Marché. Conciergen Emile från Avenue de Villiers, där ateljén fanns, hjälpte till med att städa och ta mått.²⁴ Våningen måste målas och Edelfelts irritation växte dag för dag medan han väntade på hantverkarna:

Jag ser att Ellans tålmod är nära att brista [i de små hyrda rummen] och då hon förklarar att hon ej vill flytta in förr än den andra våningen är i ordning, och då jag med bästa vilja i världen ej fått den iordning förr, är jag ju den som känner mig som roten och upphofvet till hennes lidande. Men hvad skall man göra med tapetserare som ljuga så mycket de orka och som t.ex. på 14 dagar (oaktadt 4 påminnelser) ej fått tid att ta en stol som skall öfver klädas.²⁵

Edelfelt var bjuden till Montbéliard för att måla några porträtt, och eftersom han inte hade tillräckligt med pengar för att betala familjens installation var han ivrig att komma iväg.²⁶ Till slut blev våningen inflyttningsklar, men det verkar som en hel del fortfarande återstod, bland annat matsalen och köket.²⁷ Ellan de la Chapelle fortsatte sitt syrliga brev till Hulda von Born: ”Du må tro att det är skönt att åtminstone ha en matsal att orera i, utom sofrummen, men någon dager ser jag ej att få salen i ordning till Jul.” Hon syftade på all den tid och de pengar som gick åt för att hitta de rätta möblerna och inredningsdetaljerna. Hon hade redan tidigare skrivit att hon var ”ganska medtagen af allt språng”, och i början av december ursäktade hon sin långa paus i korrespondensen: ”Icke veten i hvilket arbete det är att sätta ihop ett hus på en fremmande ort, och sedan hålla ihop det, ensam, ty artister duger icke för detta lifvets småsaker.”²⁸ Edelfelt var konnässören, Ellan de la Chapelle fick ta hand om det praktiska. För sin syster beskrev Edelfelt hur hemmet började ta form:

Vi börja så småningom komma i ordning. Det enda som saknas för att detta logis ska vara ett ’vackert hem’ är yttre gardiner i matsalen. Någon kapten Rundhsk lyx är det ej, icke ens någon lyx alls, men jag tror att det åtminstone ej är alldeles banalt. Ljust och gladt är det: salen i två nyanser gult, matsalen i hvitt och ekfärg (mörk

I ett brev till Alexandra Edelfelt den 28 oktober 1889 ritade Edelfelt upp bottenplanen för våningen vid 156 Boulevard des Malesherbes. Det var många rum som behövdes för det ståndsmässiga boendet. Tamburen, salongen och matsalen för att ta emot gäster - sovrum med toaletttrum och köket längre bort i den privata sfären. I matsalen fanns en glasveranda, som gav våningen extra finess och elegans.

nästan svart) med förgyllda skulpterade ramar. Salen, om den har någon stil är 1700-taliskt-modern – matsalen är Louis XIII. – Ingen kan tro huru litet detta i det hela kostat. Jag har funnit att enkla gamla saker äro billigare än nya och allt krimskrans, alla onödiga bibeloter små vaser och makartbuketter äro strängt bannlysta. Är icke det sant, det här hörnet av salongen har ett visst Louisquint-zigt tycke? Några porträtter från tiden saknas, och jag kan ej som Sliezen gå och köpa förfäder på T[oläsligt]kin Dvor. Taflorna äro 'liqvist' ej att skämmas för – Jag har Dagnan, Sargent, Bastien Lepage Zorn och får snart en af Roll. Kröyer är sedan årtal skyldig mig en tafla. Alla de möbler du ser häruppe äro äkta. Den skulpterade träspegelramen har jag köpt af fru Birger, spanska. Det bästa vi har är bordet, sammansatt – —²⁹

I "Bolaget Edelfelt" var uppdelningen klar: Ellan de la Chapelle skulle umgås i *le monde* och se till att maken fick beställningar. Han skulle måla för att försörja familjen. Nu hade tiden kommit för att gäster skulle tas emot i det nya hemmet på Boulevard des Malesherbes. Ett brev till Emelie Antell illustrerar hur besvärligt det var:

[Jag] ryser vid tanken på att få emottaga alla dessa Nåder i min långt ifrån kompletta installation (efter Pariser synpunkt.) Jag har visst gult satin på väggar, m.m. Men det är i alla fall tusen saker som icke äro på sin plats. Som du vet är man tvungen att ha en dag emottagning i veckan och det ställer sig också billigare än att alltid vara tillstädes. Då hyr jag neml. en person som står i tamburen och hjälper folk med ytterplaggen. Här är allt obarmhertigt dyrt – —³⁰

Men Edelfelt hade återvänt från Montbéliard med oförrättat värv, sjuk i något som bedömdes som magkatarr, med sträng diet som följd. Således hade han inte fått pengar heller. Han hade räknat med att få 2 000 franc för porträttet. Ytterligare 2 000 franc som konsthandlaren Bulla hade lovat för en tavla gick naturligtvis inte att få förrän den var målad. Ett verk som Edelfelt kallar "pianotavlan" ville lotteriet som arrangerades efter världsutställningen köpa för 1 800 francs, men han fick inget besked om pengarna. Likaså lyste betalningen för porträttet av von Haartman med sin frånvaro. "Som allt blifvit ungefär dubbelt så dyrt som vi beräknat äro vi nu utan pengar. d.v.s. vi ha 150 frcs och jag har redan idag skickat bort två räkningar", skrev Edelfelt i slutet av november. Under några veckor blev listan av obetalda räkningar bara längre.³¹ Det här verkar ha varit en helt ny situation för Ellan de la Chapelle – så hade man tydligen inte blivit tvungen att göra i hennes föräldrahem. Den franska och den finländska kulturen kring räkningar var dessutom en annan: i Frankrike hörde obetalda räkningar till livsföringen i *le monde*, i större utsträckning än i Finland. Nu övervägde Edelfelt att ta elever till sin ateljé.³² Under alla tidigare år hade han kategoriskt avslagit alla unga konststudenters förfrågningar, men nu krävde hans ekonomiska belägenhet att han åtminstone tänkte på saken.

Alexandra Edelfelt motsatte sig fortfarande försäljningen av obligationer, och situationen kom till en lösning genom att hon själv, Annie Edelfelt och Adelaïde Gadd tillsammans skickade 500 franc. Det försatte Edelfelt i tacksamhetsskuld, och en helt annorlunda situation än den

som han hade tänkt sig, nämligen att ”låna av sig själv”.³³ Hans prekära ekonomiska belägenhet innebar också att han inte kunde hjälpa sin mor och sina systrar ekonomiskt, som han brukade.³⁴ Systrarna fick nu verkligen känna att deras lärarinnelön behövdes – Edelfelts äktenskap och familjens installation i Paris återspeglade sig direkt i deras vardag. Det är kanske inte konstigt att Berta Edelfelt kände en bitterhet mot Ellan de la Chapelle, om hon såg svägerskan som orsaken till att hennes eget liv blev märkbart knappare.

Mitt i de ekonomiska bekymren var sonen Erik båda föräldrarnas källa till glädje. ”Min lilla gosse, frisk och kry, är min största glädje. Jag har gjort allt för att han skall få ett riktigt treftigt, soligt rum med gul finrandiga tapeter”, skrev Edelfelt till sin mor.³⁵ Breven är fulla med upplysningar om Eriks utveckling och förehavanden:

*Pojken är kry som ett vinterny och mycket lustig och svårhandterlig nu sedan han börjar promenera omkring i rummen och försvinner så snart man vänder ryggen till. Han kan nu säga kuckukiku med det traditionella tonfallet, och hänför detta utrop till tuppen i boken, icke till Noshörningen, hvilken som oxen och andra djur säger åbö. Ellan var ute med honom i går och kom alldeles hänryckt öfver hans stora intelligens tillbaka. De hade nämligen stannat och sett på en lefvande tupp – och pojken hade strax sagt tutututu – Detta tankens öfverförande från den grafiska synbilden till den verkliga bevisar ju ett stort framsteg. – Han blir alldeles rysligt treftig att ha. När han går på sina vandringar genom alla rummen är han förfärligt komisk – han går som aktören Baron, kommer Mamma ihåg honom som Floridor i Mamzelle Nitouche? ett eget svansande sätt med händerna uppe och ett jemnt mysande med ett sjelfföfnöjdt leende.*³⁶

Tonen är entusiastisk och stolt – och det är omöjligt att lista ut om han hade upplevt något liknande med de barn som han enligt Ville Vallgren hade fått med Virginie. Den här gången var det i alla fall fritt fram att skriva om barnet. Erik Edelfelts första födelsedag firades modest:

En handdocka som Erik Edelfelt fick till sin första födelsedag. Illustration i brev till Alexandra Edelfelt den 24 november 1889.

I går fyllde således vår lilla tjocka pojke ett år. Firningen var ej storartad, i det hans presenter inskränkte sig till en bilderbok som han just ej satte värde på och en quignol docka som kostade 20 centimer. Denna docka har den utomordentliga förtjensten att kunna, (om man inför tummen i ena armen, pekfingeret i hufvudet och långfingeret i andra armen), – klappa små hantuna, locka små hantuna, – – Han står således precis på samma punkt som vår son, hvad andlig utveckling beträffar, och en ström af sympathie tyckes därför ha uppstått mellan dessa båda herrar.³⁷

”Nu står min pojke här bredvid och har kört hela handen i en blomkrukas mull – Ellan rusar till för att rädda kukan – nej den föll ej, lyckligtvis. – – Här är pojken som helsar på sin farmor och säger ‘ada’ – han har en mani att gå med min en gammal hatt, som vanligtvis faller honom öfver ögonen – Så här –”, skrev Albert Edelfelt till sin mor den 21 januari 1890. Erik Edelfelt brukade gå på upptäcktsfärd i den stora våningen och försvinna så fort hans föräldrar vände ryggen till. I sina brev beskriver den hänförda fadern livet med en glad och nyfiken ettåring som övade sig på sina första ord.

Också Ellan de la Chapelle skrev mycket om sin son: ”Min pojke tyckes finna sig väl i Paris åtminstone tar han dagligen till och frodas, så jag alltid begär kläder för två års barn, då jag beställer åt honom. Han embellerar också i det han vexer och blir fet, så ansigtets Edelfeltska konstruktion försvinner mer och mer.” Liknande uttalanden om släktdragen började så småningom dyka upp allt oftare och signalerar inte harmoni mellan makarna. Tillsammans med sin finländska amma Mari var Erik ute i den närbelägna parken varje dag. Ellan de la Chapelle var mycket glad över att ha henne med sig i Paris – när amman tog hand om Erik, kunde hon själv göra sina ärenden och gå på de visiter som hörde till hennes uppgifter.³⁸

Ellan de la Chapelle fann sig i en svår situation som en part i ”Bolaget Edelfelt”, och det var i relationen till den finländska konstvärlden – särskilt hennes gamla vänner Walter och Lina Runeberg, som ju hade grälat ordentligt med Edelfelt när världsutställningens konstavdelning byggdes upp. Världsutställningen monterades ner och de olika ländernas kommittéer reste så småningom från Paris. Den så kallade finska kolonin i Paris ville fira Hjalmar Londén före hans hemresa, men eftersom alla hade grälat med varandra anlitate man Ellan de la Chapelle för att gå med inbjudan. Själva middagen avlöpte utan någon uppståndelse, men hon beskrev den tryckta stämningen i ett brev till Hulda von Born:

– du må tro att det var med emotion jag emotsåg middagen – och så gälde det att hålla stängen! Jag sittande emellan Londén (syndabock) och [Runebergs] förklarade fiende som icke helsar på dem, Ville Vallgrén, Runebergs midt emot, och på en sidan Edelfelt som följde med mörka ögonkast hvarenda gest jag gjorde. Fy katten. Också smög jag mit ut, så snart jag kom från mina pligter emot hedersgästen, nästan från bordet. – Valter [Runeberg] älskar och högaktar mig fortfarande hör jag, t.o.m. efter detta.³⁹

Vintern 1889–1890 blev kall och snöig. ”Du skall veta att vi nu ha vinter här snö 1 ½ tum o grader. Det har varit t.o.m. 7° kallt om natten, men om dagen aldrig mindre än 7° varmt i solen”, berättade Ellan de la Chapelle för sin kusin.⁴⁰ Emile de Chambure blev sannspådd då han sade att den fina våningens matsal med glasverandan skulle bli svår att hålla varm.⁴¹ Deras utgifter för ved ökade, och de blev tvungna att försöka hålla kylan ute också på andra sätt:

Våra sofrum och i synnerhet i matsalen, der vinden legat på verandan, har det varit 10 – t.o.m. 8 grader. Vi måste skaffa oss riktigt ogenomträngliga gardiner att dra för till qvällen för verandan – som en stor yta sålunda skall täckas blir det en dyr historie, t.o.m. om man tar det billigaste tyg.⁴²

Det enda rummet som var någorlunda varmt var sonens med sina 15–18 grader. Edelfelt stod bredvid kaminen i salen och skrev sina brev.⁴³ Med kylan och snön kom också influensan, som grasserade i hela Europa den vintern. Till en början gick det att skämta om den, att berätta hur läkarna funnit en kur för den fruktade sjukdomen: ”Champagne, ingenting annat att champagne.”⁴⁴ Den första som insjuknade hos familjen Edelfelt i Paris var köksan, strax före jul.⁴⁵ På julafton låg Ellan de la Chapelle till sängs, och två dagar senare var Edelfelt sjuk.⁴⁶ En tid såg det ut som om Erik Edelfelt skulle klara sig undan influensan, men den 7 januari var också han sjuk. ”Den stackars Ellan är nu alldeles herunter

Utsikt från familjen Edelfelts hem, troligen från glasverandan i matsalen. Bilden visar en kylig dag, men det skulle bli ännu kallare när snön föll och kylan kom in i den eleganta våningen via glasverandan.

– man skall tänka på att hon var långt ifrån kurerad då hon steg upp för att sköta om mig och nu kommer denna oro och detta vakande till”, skrev Edelfelt.⁴⁷

Eriks feber steg till 41 grader och några mycket oroliga dagar följde för föräldrarna, som turades om att vaka. Vid sonens sjuksäng satt fadern mitt i natten och skrev ett långt brev om den norska kompositören Edvard Grieg och hans hustru Nina, som befann sig i Paris och som bjudit in till exklusiva små konserter. Griegs pianospel och hustruns sång hade fått både nordbor och fransmän att gråta av rörelse, och var det som hela Paris pratade om denna influensavinter. Edelfelt berättade smickrad hur Grieg hade kallat honom en ”Aladdinnatur” och han planerade att måla ett porträtt av honom, med ”den der flammande blicken, detta inre ljus som strålar öfver all denna verldens skröplighet”. Det förklarade, nästan gudomliga som Edelfelt upplevt i Griegs musik vävdes ihop med oron för barnet.⁴⁸ Efter fyra dagar kunde han ändå med lättnad skriva att Erik var på bättringsvägen, och efter en vecka att han var frisk.⁴⁹

Influensan medförde emellertid en lång konvalescens. En dryg vecka efter sitt eget insjuknande berättade Edelfelt om hur han hasade omkring i ”schlafrock”: ”Ritar jag en half timme – så kommer jag i svettning och är trött derefter som om jag utfört ett dagslångt, tungt arbete.”⁵⁰ I mitten av februari skrev han: ”Ellan repar sig mycket långsamt efter sin sjukdom och ser temmeligen eländig ut, sofver illa och magrar. Kanske våren bringa riktig förbättring.”⁵¹ Ännu i slutet av mars berättade Ellan de la Chapelle att Edelfelt fortfarande drogs med följderna av influensan. Själv var hon ”rask, som en fisk i vattnet”, men hon ville inte på nytt vara ”hemma en längre tid” eftersom det var ”en ordentlig kalamité i alla afseenden”.⁵² Vad hon menade förblir oklart. Hon uttryckte sig ändå vänligt skämtsamt om maken, som i deras interna diskussioner hade fått ett nytt smeknamn, ”Ulrik Hintzpeter”. Breven förklarar varken varifrån det kommit eller vad det syftade på.

Tillsammans läste makarna Leo Tolstojs *Kreutzersonaten*, som publicerades som följetong i *Le Figaro* 1890. Romanen är som sagt en beskrivning av det sätt på vilket många högre ståndsäktenskap ingicks: en ung man möter en i sitt tycke förtjusande ung kvinna, och efter en kort tids bekantskap följer förlovning och bröllop. Så kommer en rad barn till världen i snabb takt. Hustruns tid och krafter upptas av deras uppföstran, medan mannen känner sig mer och mer utanför i sitt hem. Till slut

misstänker mannen att hustrun har en affär med barnens pianolärare, och romanens upplösning blir att han mördar henne. Edelfelt tyckte att Tolstoj skrev ”krasst om könsfrågor och äktenskapsfrågor” och var mer logisk än Bjørnstjerne Bjørnson.⁵³ Brevet berättar inte vad Ellan de la Chapelle ansåg om boken. Tänkte makarna Edelfelt på sitt eget snabba giftermål medan de läste?

Det moderna genombrottets äktenskapsfråga aktualiserades i det verkliga livet ungefär samtidigt i form av att Hulda von Borns svägerska, Hanna Palme (f. von Born), plötsligt och till synes utan anledning kom resande till Paris. Ellan de la Chapelle fick ett överraskande brev där Hanna Palme skrev att hon låtit övertala sig att ”sköta sina sjuka nerver” genom att resa. Förklaringen var enligt tidens synsätt orimlig, eftersom sådana åkommor brukade kureras i lugnet på någon kurort, inte i en pulserande storstad.⁵⁴ Den verkliga anledningen var dock läkaren Jarl Hagelstam, som Hanna Palme verkar ha stämt träff med i Paris. Makarna Edelfelt enades i sin irritation och sitt fördömande. Ellan de la Chapelle utbrast i ett brev till kusinen:

Hagelstam har underrättat brodern, som är här, att han kommer i slutet af april till Paris. Kan det ha något sammanhang med Hannas brådstörtade utfärd, så blir jag riktigt arg, och ämnar visserligen inte leka förklä för det herrskapet. I det fallet må Sven [Palme] laga sig hit efter henne, allt hvad tygen hålla, ty det blir allmän skandal. Skulle det vara Barrère hon sigtar åt, så är saken lika dum. Antagligen är det ändå Hagelstam. På intet villkor vill jag ha något med den saken att skaffa, och två på förhand mina händer. Tänk att folk inte kan lefva ordentligt. –⁵⁵

Ellan de la Chapelle framhöll samtidigt Walter Runebergs stilla beundran för Hulda von Born som en kontrast och ett föredöme. Edelfelt spårade inte heller på orden. En gift kvinnas otrohet var enligt tidens nordiska moraluppfattning något helt annat än en gift mans. I *le monde* var det visserligen annorlunda, men det är klart att han inte kunde göra annat än fördöma Hanna Palmes beteende inför sin mor. Fördömandet verkar dessutom väldigt genuint. Var det för att Hanna Palme var en nordisk högreståndsfru, en i Edelfelts egen krets? Skulle han ha fördömt henne lika starkt om hon hade varit en fransk societetsdam?

Interiör från salongen i makarna Edelfelts hem. Att inreda stånds-
mässigt var en konst
– särskilt när de eko-
nomiska tillgångarna
var begränsade. Gamla
möbler var billigare än
moderna, och fördelen
var att de gav intrycket
av gammal aristokrati.
Edelfelt valde mycket
noga och kombinerade
sina fynd med utsökta
moderna konstverk.
Sådana hade han en
fin samling av, efter-
som det var kutym
inom konstnärskretsen
att man gav sina egna
alster till varandra som
vängåvor. Illustration i
brev till Berta Edelfelt
6-7 februari 1890.

Edelfelt började måla mot slutet av januari, men det gick trögt. Han kämpade med att få ett porträtt av Ellan de la Chapelle färdigt i tid för att ställas ut.⁵⁶ Det var porträttet från föregående sommar, bilden av hustrun mot en ljusgrön skogsbakgrund. Ellan de la Chapelle själv nämner ett porträtt i "ljus gredelin" dräkt, som målades i vinterträdgården hos en bekant.⁵⁷ Hintze uppger att Edelfelt målade om porträttet från föregående sommar och signerade det just i januari 1890 och att han ställde ut det på Cercle de l'Union Artistique, som Edelfelt oftast refererade till som Cercle eller Mirlitons. Porträttet såldes till en förmögen engelsman.⁵⁸ Försäljningsutställningarna på Mirlitons var ämnade att locka just en sådan köpstark och modern publik.

Edelfelt verkar ha arbetat med flera förslag till utställningen samtidigt, eftersom Hintze också nämner ett verk med hustrun i en interiör från deras hem, sittande vid ett rokokobord, och en porträttsskiss med henne i svart klänning mot en mörkbrun fond som påminner om matsalen i makarnas hem.⁵⁹ Något av de två skulle onekligen ha passat bättre – både att ställa ut och att sälja. Båda var teman som var ägnade för försäljning: den anonymiserade världsdamen i en förfinad interiör. Helt enkelt det som kunde gå under rubriken *articles de Paris*. Var det så

att Edelfelt på grund av familjens ekonomiska bekymmer och sin egen konvalescens efter influensan kände att han inte hade något annat val än att sälja porträttet som hade en sådan privat karaktär? Det är omöjligt att få reda på i efterhand, men det faktum att han valde att arbeta på utställningsverken hemma med sin hustru som modell talar sitt tydliga språk om att han varken hade energin att ta sig till ateljén eller pengarna för att betala en modell.

Vad tyckte Ellan de la Chapelle om att porträttet blev utställt på en utpräglad försäljningsutställning? Hon hade ju som 24-åring blivit nästan rasande på Finska Konstföreningens intendent B. O. Schauman då han hade låtit trycka bilden av Runebergs byst av henne i ett konstalbum. Hon hade upplevt det som ett intrång på hennes personliga område, och hon hade skrivit till Schauman och bett honom ta bort bilden ur hela upplagan.⁶⁰ Det är klart att situationen var en annan då: Ellan de la Chapelle var den påpassade skönheten som Helsingforssocieteten inte kunde skvallra nog om. Storstaden Paris med sin urbana anonymitet var en annan sak, trots att Edelfelt och hans hustru var välkända inom societeten. Edelfelt planerade också att måla ett porträtt av henne och Erik Edelfelt för Salongen.⁶¹ Men salongstavlorna var ägnade att vara konstnärliga visitkort, och Salongen associerades inte i första hand med samma kommersialiserade konstmarknad som Mirlitons.

I alla fall befann sig Edelfelt för första gången i sitt liv i en besvärlig situation i den franska konstvärlden. Det var nämligen inte bara den finländska konstvärlden som befann sig i jäsningstillstånd efter världsutställningen och dess medaljutdelning – de franska konstnärerna delade upp sig i likadana läger: de ”unga” med Ernest Meissonier och Pascal Dagnan-Bouveret i spetsen, och de konservativa som höll sig kvar i den gamla Salongen.⁶² Genom Dagnan följde Edelfelt med grundandet av den nya Salongen från första parkett, och kunde till en början inte vara säker på att utlänningar skulle tillåtas att ställa ut där. Därför gällde det att utnyttja de mera kommersiella kanalerna, som Mirlitons – och att försöka måla trots att krafterna inte riktigt hade återvänt efter influensan.⁶³ Det kan också ha bidragit till ett snabbt beslut att sälja ett verk som redan var färdigt.

Än en gång var Edelfelt tvungen att skriva till sin mor och be henne sälja en obligation för hans räkning. På Kunstforeningen i Bergen hade han ställt ut verket *Vilodagen*, men betalningen lät vänta på sig. Brevet visar åter en gång tydligt hur annorlunda det var att bo med familj i Paris än som ensam konstnär i en ateljé – hur lite han hade varit beredd

på alla utgifter och hur hans personliga levnadsstandard hade sjunkit i takt med utgifterna:

Nu skall jag betala cerclen 300 frcs och hushållet drar sitt bestämnda – aldrig har jag gjort så litet foliër för egen del – Om det därför vore möjligt att få de 400 frcs som Mamma en gång talade om, så vore jag särdeles nöjd. Om Mamma behöfver dem, så försök att sälja en af mina obligationer igen – hur var det sista gången blef ju ingen såld? – Jag är dömd att alltid vara en fattiglapp, och isynnerhet detta sjukdomsår har jag känt af det, isynnerhet som möbleringen också kostat, så sparsamma som vi än i det hela taget varit. – Jo, det kostar att vara gift och ha hushåll och sörja för 5 personer i stället för 1, isynnerhet i Paris, förlåt älskade Mamma att jag talar om detta – jag skäms som en hund öfver att sålunda plåga Mamma för några hundra mark som Mamma så väl behöfver usch – ingenting i verlden vore roligare än att slippa detta penningetal för alltid. Jag måste ha haft så mycken tur förut att rättvisan nu kräfver en reaktion.⁶⁴

Emellertid fick Edelfelt sina pengar från Kunstforeningen i Bergen tre dagar efter att han skrivit brevet. Men den oro som en sådan ekonomisk ställning genererade var alltid närvarande. Det var till slut den gamla vännen Anders Zorn som lånade Edelfelt pengar och förklarade för honom hur han skulle skriva en räkning för ett porträtt som han hade målat.⁶⁵ Under våren umgicks paret Edelfelt mycket med Anders och Emma Zorn. De båda konstnärerna etsade tillsammans, och Edelfelt beundrade Zorn för hans snabbhet och affärsmannaskap – egenskaper som han själv saknade.⁶⁶

Vårens stora beställningsarbete – och huvudsakliga inkomstkälla – blev porträttet av den danska diplomaten, greve Léon Moltke-Hvitfeldt. Han var diplomatkårens *doyen*, äldst i tjänst. Genom sin grevinna, Maria Seebach, stod han i en nära relation till huset Bourbon.⁶⁷ Edelfelt var mån om att göra porträttet så bra som möjligt, medveten om att det kunde leda till ytterligare beställningar inom societeten i Faubourg Saint-Germain, diplomaternas och de verkligt förnämias stadsdel. Både Zorn och Ellan de la Chapelle hjälpte till med sina synpunkter på färger och kompositon.⁶⁸

Ellan de la Chapelle kommenterade makens umgänge med de nordiska diplomaterna: ”[Edelfelt har] gjort en ny eröfring i grefvinnan

Moltke, för att ersätta den afresta grefvinnan L.[ewenhaupt] och hennes föregångare, Reuterskjöldskan.” Själv fortsatte hon att representera ”Bolaget Edelfelt”, och det gjorde hon med den gifta fruns värdighet, också i klädedräkten: ”Jag på mitt håll nöjer mig med äldre herrars tillbörliga hyllning, och skördar icke så litet complimenter i svart sammet med gult.” Hon skrev till kusinen att svart sammet var det bästa, eftersom det kunde ”dekorerats på allehanda sätt utan att förstöras”. Det gällde att ha två liv till kjoldelen, ett decolleterat och ett höghalsat, så att stassen kunde användas vid olika tillfällen, allt enligt vad etiketten bjöd.⁶⁹ Den svarta sammetsklänning som Ellan de la Chapelle hade haft den första våren i Paris var fortfarande hennes främsta findräkt.

I sina brev till Hulda von Born kommenterade Ellan de la Chapelle alltid politiska skeenden i storfurstendömet. Så var hon ju också genom sin släktbakgrund – med sin far och farbröder på höga poster inom statsadministrationen och sina kusiners makar som aktiva lantdagsmän och partipolitiker – sällsynt väl informerad. Nu var det storfurstendömet relation till det ryska imperiet, och kejsarens förhållning till Finland, som var aktuell. Den finska senaten hade 1889 blivit informerad om att kejsaren ville förena de finska post-, tull- och myntväsendena med motsvarande ryska institutioner, något som i storfurstendömet uppfattades som mycket dramatiskt, som ett angrepp på den autonoma ställningen.⁷⁰ Historikern Max Engman förklarar det som historieskrivningen har kallat ”förryskningspolitik” och ”ofärdsår” med att storfurstendömet autonoma ställning från början grundade sig på att den ryska statsadministrationen saknade kapacitet. När den mot slutet av århundradet var utbyggd, började man inordna också den finska administrationen under imperiet.⁷¹

Vid nyåret 1890 blev det allmänt känt att ärendet om post-, tull- och myntväsendena bereddes i rysk-finska kommittéer.⁷² Edelfelt hade under alla sina år utomlands fört fram Finland i sitt umgänge med franska politiker och nordiska diplomater. När relationen mellan storfurstendömet och imperiet nu blev mera ansträngd, engagerade han sig alltmer – något som bara kunde antydhas i breven hem.⁷³ Ellan de la Chapelle var en glödande patriot, och kanske till och med modigare och mera direkt än sin make. Finländska kvinnor med kontakter inom societeten över hela Europa och Ryssland engagerade sig för att påverka opinionen om Finland kring sekelskiftet, och flera av dem hörde till hennes närkrets.

Emellertid var makarna Edelfelt tidigt ute – många andra engagerade sig först några år eller ett decennium senare.⁷⁴

Till sin kusin skrev Ellan de la Chapelle om ett kommande nummer av den franska tidskriften *La Nouvelle Revue*, där Finlands situation skulle behandlas av författaren och salongsvärdinnan Juliette Adam under rubriken "les Alliances Française", Frankrikes allianser. Hon berättade att Madame Adam – som var en anhängare av den fransk-ryska alliansen – hade varit "mycket sötsur i början, men huru det var, tinade hon upp och lofvade protegera 'la Finlande libre'", det fria Finland.⁷⁵ Den politiskt aktiva Madame Adam hörde till Edelfelts bekantskapskrets sedan länge.⁷⁶ Var detta sammanfattningen av en diskussion som paret Edelfelt hade fört med Madame Adam? Eller hade den politiskt medvetna Ellan de la Chapelle varit hos henne ensam? Hon visste mycket väl att hon rörde sig på farlig mark, och uppmaningen till Hulda von Born löd därefter: "För Guds skull tig."⁷⁷

Ellan de la Chapelles åsikt var klar: de finländska politikerna skulle uttrycka sig mera bestämt, de skulle inte sticka under stol med sina krav. Men för att nå dit måste de förkovra sig i det franska språket – det språk som användes då man skulle göra politik i S:t Petersburg. Detta gällde också Viktor Magnus von Born, som hon uppmanade att börja studera franska. "Det är inte så godt att uppträda i en aldeles ny verld, derom kan jag tala af erfarenhet, och ofta har jag tackat lyckan att jag är så stark i, och van vid franskan", konstaterade hon.⁷⁸ Diskussionen visar också på att en ständsfrökens utbildning med dess tonvikt på språk i vissa fall kunde vara mera användbar än den som unga pojkar fick. När man kunde olika språk var det lätt att ta till sig information och bilda sig uppfattningar som sträckte sig utöver det egna landets horisont.

Den politiska diskussionen med kusinen föranledde Ellan de la Chapelle att fundera på Erik Edelfelts utbildning. Tack vare sin finska amma talade han redan finska bättre än svenska, men föräldrarna verkar inte ha varit så framsynta att de tyckte att det var värt att upprätthålla finska-kunskaperna.⁷⁹ De hade också anställt en fransk bonne. Men det räckte inte med franskan, Erik skulle också få lära sig engelska ända från barnsben. "Min åsigt är bestämd; jag tar en gammal Engelska för min pojke", skrev Ellan de la Chapelle med eftertryck.⁸⁰ Hon var modern, och det var Edelfelt också då han i vuxen ålder lärde sig att tala en behjälplig engelska.⁸¹ Franskan var i slutet av 1800-talet fortfarande den bildade världens universalspråk, men Edelfelt hade insett värdet av engelskan i

och med den enorma amerikanska konstmarknaden med dess köpstarka miljonärer som gärna samlade på europeisk konst.

Men det fanns djupare orsaker till att Ellan de la Chapelle ville anställa den engelska bonnen, som hade nio års erfarenhet. Vanligen brukade hon adressera också svåra ärenden direkt och koncist i sina brev till sin kusin och bästa vän, men den här gången tog det henne fyra brev att komma fram med sina motiveringar – ett faktum som visar hur svår situationen var för henne. Hon hade hamnat i kläm mellan makens förväntningar, pressen på familjens ekonomi och administrationen av hushållet å ena sidan, och moderskapet å den andra: "Patriotism är en god sak, vänner är också en god sak societets lif är också en god sak, men då skall man inte ha barn!"⁸² I "Huset och Bolaget Edelfelt" var det Ellan de la Chapelles uppgift att skapa och upprätthålla nätverk, signalera konstnärsmakens ståndpunkt i olika frågor – och nu också idka politisk påverkan. Paris var dessutom inte bara scenen för det franska konstfältet, utan i nästan lika hög grad för det nordiska och det finländska. Här odlades

vänskaper, kottierier formades och recensioner skrevs – allt sådant som kunde påverka konstnärens framtoning och därmed popularitet också i hemlandet, som trots allt var en viktig marknad. Under våren berättade Edelfelt om "gräl och uppträden" såväl inom den skandinaviska kolonin som i den franska konstvärlden i efterdyningarna av världsutställningen.⁸³ Att han hade föga

Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt i matsalen. I ett brev till sin mor den 4 januari 1890 nämnde Edelfelt ett liknande motiv som han planerade för Salongen. Det är möjligt att den här akvarellen är en förstudie till det.

förståelse för sin hustrus balansgång mellan moderskapet och "Bolaget Edelfelt" illustreras av hur han skrev till sin mor:

*Nu är Ellan färdig [klädd för att gå på vernissage till Mirlitons]
– hon skall sedan ut och arbeta för huset: gå på visit till Madame
Vallery Radot och Madame Kahn. – Ett af de största fördelarne
vid äktenskapet är att mannen kan lassa visiterna på kvinnan.⁸⁴*

Allt detta betydde att Ellan de la Chapelle var mycket borta hemifrån. Familjen hade av allt att döma försökt klara sig med så lite tjänstefolk som möjligt, så Eriks amma hade tilldelats hushållsuppgifter vid sidan om barnskötandet. En dag hade Erik i ett obehagat ögonblick svält en nubb, och Ellan de la Chapelle hade svurit "en dyr ed att sålänge han är liten skall han ha mig eller en ensam person för sin räkning".⁸⁵ Den franska bonnen hade hon också bedömt som för ung och oerfaren för att bära huvudansvaret för barnet.⁸⁶ Det var därför som hon till slut anställde den engelska bonnen, och överlämnade Erik i hennes vård:

*Jag har haft ganska svårt dessa tider med min pojke, som blifvit
öfverlemnad till sin Engelska; stor sorg naturligtvis. Jag står
inte ut med att var allt, och till hands för alla; därför tog jag mig
[näsa?] och låter uppfostra min son af en erfaren gammal engelska,
som punkligt åtlyder min order. Det finnes få i min belägenhet, och
derför ganska få som begår saken som jag; "honni soit qui mal y
pense". Nu är jag lugn för honom.⁸⁷*

"Honi soit qui mal y pense" – "må den skämmas, som tänker illa därom". Ellan de la Chapelle använde den engelska Strumpebandsordens valspråk när hon kommenterade sitt eget beslut.⁸⁸ Hon hade slutit ett noggrant avtal med den nya bonnen, som skötte Eriks "fysiska och moraliska uppfostran" utan att man kunde kräva några hushållssysslor av henne. Ellan de la Chapelle konstaterade lättad att hon aldrig hade haft "en så hyggelig tjenare".⁸⁹ Men den här lösningen betydde också att hushållets tjänarstab hade utökats ytterligare, och med det också löne- kostnaderna.

"Nu skola vi bereda oss att flytta och att resa, och det är ingen rolig sak, med en sådan karavan", skrev Ellan de la Chapelle. Familjen skulle bege sig till Finland för sommaren: Edelfelt för att måla i Haiko och Ellan de la Chapelle för att vistas på Saaris.⁹⁰ Men före det skulle en

våning hyras för följande höst, och det franska tjänstefolket rekryteras redan i förväg. Allt detta föll på Ellan de la Chapelles lott, och hon skrev till Hulda von Born att den engelska bonnen nu helt och hållet skötte sonen.⁹¹ Men plötsligt blev det en ändring i planerna.

Edelfelt drömde om den skira försommargrönskan i Haiko, medan han målade färdigt fyra porträtt som inte blivit klara under hösten i Montbéliard.⁹² Kring midsommar avrundade han med att arbeta på ”Kejsarinnans tavla”, *Från Köpenhamns redd*, som han hade fått beställning på i Köpenhamn. ”Man kan ej forcera måleri, och kan ej, om man ej är Zorn svänga till en tafla ett tu tre. Det skall bli skönt att komma litet i lugn och ro derhemma”, konstaterade han.⁹³ Trött som han var hade han också en större plan: ”Bra gerna skulle jag vilja bli hemma en god del af hösten.” Tydligen var Edelfelts tanke den att familjen skulle återvända till Paris under senhösten, men han var osäker på om sonen skulle klara av den långa resan via S:t Petersburg och Berlin när det blivit kallare.⁹⁴ Det blev därmed bestämt att familjen skulle behålla våningen vid Boulevard des Malesherbes ända till oktober.⁹⁵ Således hade Ellan de la Chapelles ”löpande efter rum och tjänstfolk” varit helt i onödan.⁹⁶

Ellan de la Chapelle reste i förväg med Erik, amman och bonnen, medan maken först målade porträtten färdiga i Paris och sedan tog vägen via Bryssel och Haarlem för att se verk av Rembrandt och Frans Hals. Dem ville han se innan han tog itu med sina tävlingsskisser för universitetets solennitetssal.⁹⁷ Detta arrangemang betydde att Ellan de la Chapelle fick klara hälften av den tunga resan ensam – med ansvar för tågbiljetter, hotell och det stora bagaget. Det var mycket att se till, även om hon behärskade både franska och tyska, och kunde räkna med hjälp av den engelska bonnen. Från Lübeck fortsatte hela familjen Edelfelt tillsammans till Finland.⁹⁸

Den stora resan

*Kära, hyggliga Ulla, tack för allt, under söte
brödsdagarna på Sarvlaks.*⁹⁹

I sitt första sommarbrev till Hulda von Born i augusti 1890 tackade Ellan de la Chapelle för ”sötebrödsdagarna” på Sarvlaks, som hon nyligen hade besökt med Erik Edelfelt. Hon hade befunnit sig i en välordnad tillvaro, där hon varken behövde planera vardagen eller tjänstefolkets göromål, utan kunde leva sommarliv och umgås med sin kusin och bästa vän. Hon

hade också gjort en kort visit i Haiko, därifrån både maken och hans syster Berta Edelfelt följde med till Saaris för en knapp vecka.¹⁰⁰ Där målade Albert Edelfelt två insjölandskap innan han återvände till Haiko och sommarens verk från skog och mark: *Julidag (Badande barn)*, *Smult-ron (Sous les bouleaux)*, *Bondflicka från Haiko*, *I skogen (Sous bois)* och ytterligare några landskap. Sommarens beställningsverk blev ett porträtt av sågpatronen August Eklöfs tre söner på Villa Sjökullas veranda. Eklöf var Edelfelts gamla välgörare från studietiden i Antwerpen, och nu var de sommargrannar i Haiko.

Medan Edelfelt målade i Haiko befann sig Ellan de la Chapelle med Erik på Saaris. Den stora nyheten på Saaris var att inspektorn hade fått avsked. Det fanns tydligen oegentligheter i hur han hade skött sin tjänst:

*Pappa har visat sin häpna familj att han ännu är kapabel till en kraftyttring. Den orättrådige fogden är skild, dock icke förrän fr. 1 nov, så nog får han sina fiskar varma ännu. Karlen skall söka sig ett eget hemman och mår antagligen som perla i guld, under sin öfriga lifstid.*¹⁰¹

Det låter nästan som om inspektorn hade satt en del av godsets avkastning i sin egen ficka under en längre tid. Hur mycket skada hade han åsamkat Saaris ekonomi? Den hade ju inte varit lysande tidigare heller. Och vad betydde detta för Ellan de la Chapelles möjligheter att få en del av godsets avkastning för att dryga ut familjen Edelfelts ansträngda ekonomi?

Precis som han planerat stannade Edelfelt i Haiko osedvanligt länge, till långt in på hösten. Där målade han sitt stora verk *Kristus och Magdalena*. Hans mor och systrar flyttade in till Helsingfors medan Edelfelt målade i soligt oktoberväder, bland gulnande löv, med torparen Ekman som stod modell för Kristus, ynglingen Kalle, familjens jungfrur Ida och Mari och trotjänarinnan Tajtas hund som sitt sällskap. Han beskriver hur Mari skämde bort honom med sin goda mat, bland annat desserter av höstens äpplen, och konstaterade ”jag mår som en prins i en bagarbod”. Emelie von Etter med sin dotter Lily vistades fortfarande på sin villa, och för att besöka dem blev Edelfelt tvungen att byta ”målarpaltorna” mot bättre kläder och att raka sig. Något som fick honom att utbrista: ”Hvad de mondaina förpligtelserna trycka.”¹⁰² Det är uppenbart att han ville måla i fred efter influensan, den långa konvalescensen och den gångna vinterns ekonomiska bekymmer. Han var inte nöjd med det som han

hade ställt ut under våren i Paris, och det var viktigt för honom att återvända från sommarvistelsen i Finland med ett verk i stort format, som slog an både på kritikerna och på publiken – liksom han hade gjort så gott som varje år före han gifte sig.

I augusti hade Ellan de la Chapelle rapporterat oroande nyheter om scharlakansfeber och ett fall av difteri hos Saaris torpare. ”Få se om man skall få lof att söka sig bort härifrån”, konstaterade hon.¹⁰³ Men det verkar inte ha blivit någon epidemi. Eftersom familjen Edelfelt inte hade något hem i Finland, stannade hon på Saaris med Erik och den engelska bonnen ända till oktober. Från Haiko skrev Edelfelt till sin mor: ”Ack, om Ellan vore så klok att hon kom till Hfors nu, hyrde sig rum och installerade sig – jag vore nöjd med hvad hon än gjorde –.”¹⁰⁴ Edelfelt överlät åter den praktiska sidan av familjens vardag åt hustrun.

Ellan de la Chapelle verkar slutligen ha kommit till Helsingfors, och bad maken telegrafera till henne med svar på frågan om han ville att hon skulle komma ut till Haiko. ”Naturligtvis är jag mycket glad om Ellan kommer hit, och förljufvar min ensamhet”, konstaterade Edelfelt.¹⁰⁵ Makarna verkar således ha avrundat sommaren, som de hade tillbringat mestadels på var sitt håll, med några dagar tillsammans i ett hösttyst Haiko. Av allt att döma hade de diskuterat sin ekonomiska ställning och sina förhoppningar för framtiden.¹⁰⁶ De hade båda den gångna vinterns ekonomiska umbäranden i gott minne – särskilt då en eftersänd räkning från Paris nyligen hade nått fram till Haiko via Helsingfors.¹⁰⁷ En del av diskussionen återgav Edelfelt i ett brev till sin mor, som han inledde med orden: ”Jag gläder mig mycket att återse Er, Ellan och lille son, men jag har en viss fasa för stadslifvet med dess eviga utgifter.” De hade diskuterat alternativ: ”Ellan skulle ej ha något emot att bo här i Finland på landet till sent på vintern och häst skulle vi få från Saaris.” Edelfelt fortsatte:

I dag har jag på allvar funderat på att låta göra dubbelfönster och lägga om golfven här [i Villa Edelfelt] – det vore ju ypperligt att kunna bo här i stället för att som vi nu skola göra kasta pengarna i Sundgrens eller Johanssons gap. Och så vore det gjordt och man kunde ha ett fotfäste här i verlden.¹⁰⁸

Under sommarveckorna, som Ellan de la Chapelle och Edelfelt hade tillbringat på sina respektive sommarvisten – på de ställen där de trivdes bäst – hade Finland framstått som ett lockande alternativ till det dyra Paris, som ett slags idyll. Det var inte första gången som Edelfelt drömde om att vinterbona villan i Haiko. Och det var inte första gången som makarna diskuterade att bosätta sig i Finland, det hade de ju gjort redan den första våren i Paris. Ellan de la Chapelle hade redan långt innan hon gifte sig med Edelfelt tänkt att ett liv som hustru vore möjligt just på landsbygden. Men då var det en herrgårdsmiljö, det som hon själv var van vid, som hade hägrat för henne. Hade hon nu verkligen menat att familjen skulle slå sig ner i Haiko – i svärmoderns och svägerskornas sommarhem – för resten av hösten eller till och med längre? Eller var det makens önsketänkande? Edelfelt avrundade sitt brev till modern:

Nu t.ex. kunde jag ju lika bra måla den der Kejsartaflan och Manzeys porträtt här [i Haiko] som på Kleinehs hôtel. Jag har ingenting i verlden att göra i Helsingfors, vidare än att måla Mechelin åt Alli Trygg – gratis. Mitt lif är så idiotiskt ställdt som möjligt, och jag måste tänka på att få det litet förnuftigare.¹⁰⁹

Hur skulle familjen få sig ett hem på den finländska landsbygden? Villa Edelfelt i Haiko var som sagt Alexandra, Berta och Annie Edelfelts sommarhem, mera än Edelfelts. På Saaris skulle Ellan de la Chapelles bror ta över, och hennes föräldrar bodde också där under långa tider av året. Två år tidigare hade makarna hyrt in sig på Gumtäkt gård, som var ett slags kompromiss eftersom det låg lite utanför staden, men ändå alldeles i grannskapet. Det alternativet verkar inte ha funnits nu, och det var knappast den mera långsiktiga lösningen som både Ellan de la Chapelle och Edelfelt funderade på.

Någon gång i slutet av oktober inledde familjen sitt stadsliv i Helsingfors. Och Edelfelt fick se sig besviken på huvudstadens kulturliv igen. Bland breven till K. A. Tavaststjerna finns ett som är skrivet på ett stort ark av Edelfelt, Gunnar Berndtson, Juhani Aho samt Ville Vallgren och hans hustru Antoinette Råström. De hade alla stormat in på Café Kämp, där konstnärerna och kultureliten brukade sitta, uppbragta över recensionen av Tavaststjernas diktsamling *Dikter i väntan* (1890).¹¹⁰ Edelfelt var den som inledde:

Idag på morgonen gick Gunnar Berndtson omkring, rasande öfver den O-s ska kritiken och indignerad öfver att en af de bästa diktsamlingar som sett dagen i detta land blivit så svinaktigt bedömd. Nu på kvällen kom jag, likaså rasande öfver kritiken, sedan jag läst din bok och gråtit mina modiga tårar öfver den, – jag kom till Café Kämp, sökande en människa lika arg som jag. – Min väntan var ej lång – från ena dörren kom Ville Vallgren, med boken i handen – röd i synen som en tupp, himla arg och förklarade att det var alldeles för fint för sådana djefla oxar som O-o och andra – från andra sidan kom Juhani Aho och uttryckte i lugnare, men därför ej mindre kraftiga ord sin vrede. – Nu sitta vi här alla tre, dricka din skål och bedja dig enstandigt komma hit om tisdag, då ”utan mål” skall fira dig och tacka dig eftertryckligt –¹¹¹

Sedan följer Ahos hälsning på finska som inleds med orden ”Hyvä Weli” – bäste bror – om att han redan tidigare under dagen hade skrivit en motkritik som han skickat in till tidningen. Vallgren menade att kritiken sprang ur ett ”personligt hat” som Tavaststjerna inte skulle fästa sig vid. Brevet är dels en berättelse om konstnärernas umgänge, dels en beskrivning av kulturklimatet i Helsingfors.

Edelfelt ställde ut i Helsingfors på ”Finska Konstnärers utställning”.¹¹² Ellan de la Chapelle deltog i societetslivet och representerade ”Huset och Bolaget Edelfelt” igen. Till Hulda von Born skrev hon: ”Jag har varit så mondän dessa sista dagar, i och för lotteriet du vet, och det fastän son varit sjuk”. Sedan fortsatte hon:

Tarmkatharr är näml. ganska gängse här. Han har haft feber i 14 dar (38°) och skall nu få chinin. Mille [Cedercreutz] är för tillfället läkare och anser nu, att det är en liten tufös feber, Du är klok som inte kommer hit med dina g. Emelie [Antell] stackare vet hvad det vill säga att ha sjuka barn.¹¹³

Mest verkar Ellan de la Chapelle ha umgåtts i släktkretsen, och det var inga roliga nyheter hon hade att berätta för sin kusin på landet. Emelie och Kasten Antell hade, som de brukade, installerat sig i sitt stadsresidens efter sommaren på Tjusterby. De hade börjat tillbringa vintrarna i Helsingfors då barnen nådde skolåldern, och Kasten Antell hade blivit direktör för Hypoteksföreningen 1884.¹¹⁴ Denna höst hade deras äldsta dotter Lilli blivit allvarligt sjuk. Efter två veckor kunde Ellan de la Chap-

elle berätta att "Stackars Emelie synes nu få hopp om Lillis vederfående, men mycket svag är hon". För egen del konstaterade hon att Erik Edelfelt var på bättringsvägen, efter en månad av feber. Själv hade hon inte på hela tiden träffat någon familj där det fanns barn, eftersom hon visste hur rädda alla var för smitta.¹¹⁵ Men att undvika smittor var näst intill omöjligt denna vinter i Helsingfors: vid nyår låg alla Emelie Antells barn i "svinsjuka".¹¹⁶

Och det var inte bara barnen som låg sjuka. Ellan de la Chapelles kusin Fanny Tamelander (f. af Brunér) var täckt av bölder och "blåsvarta extremiteter", något som tidens läkarvetenskap bedömde vara resultatet av dålig blodcirkulation.¹¹⁷ Aina Cronstedt, som var syster till Hulda von Borns svägerska Heddi Berndtson och som under våren hade gift sig med politikern Axel Lille, hade Ellan de la Chapelle funnit "liggande i nattrock på sin soffa, blek och matt". Ellan de la Chapelle befarade att hon var gravid, precis som Anna af Schultén, som väntade sitt tredje barn.¹¹⁸ – är det Max, som är en sådan kanin", skrev Ellan de la Chapelle lite förskräckt.¹¹⁹ Max af Schultén hade ju några år tidigare friat till henne. Nu hade paret af Schultén fått tre barn på tre år.¹²⁰ Det här var en tid då kvinnor ofta födde barn så länge deras ålder medgav och då preventivmedel fortfarande uppfattades som mycket kontroversiellt. Ellan de la Chapelle verkar ha haft en positiv inställning till preventivmedel.¹²¹ Hon hade tidigare samma år skrivit till Emelie Antell för att gratulera till födelsen av hennes åttonde barn, Kurt Lorentz: "Jag får säga att jag beundrar dig, men slipper helst att följa exemplet, ty det är ett faseligt bråk med dessa små, i synnerhet på resor."¹²²

Att vara tillbaka i Finland innebar att återigen befinna sig bland rykten och förlovningshistorier – de sociala och ekonomiska allianserna som societeten bestod av. De var alltså ett bärande ämne i brevväxlingen mellan Ellan de la Chapelle och Hulda von Born, om än inte lika mycket som under tidigare år. Då höstmörkret tätnade i Helsingfors förändrades också den uppsluppna tonen som hade präglat breven under sommaren. "Vi vänta dagligen nyheter från Sigga", skrev Ellan de la Chapelle i alla fall vid nyår. Det gällde Sigrid de la Chapelles förlovningsmed Johan Alfred Nordman, och nyheten verkar ha varit efterlängtad denna mörka sjukdomshöst 1890.¹²³ I januari anlände så äntligen det nyförlovade paret till Helsingfors och glädjen lyser mellan raderna i Ellan de la Chapelles brev:

Kära du, hvad tycks om Sigga! strålande och belåten, samt ogenerad och naturlig. – Öfning gifver färdighet. – – Armida är hänryckt och suckar ”att det är lugnt att öfverlemna henne åt en sådan man”. ”Alfred” förefaller hygglig och bra, samt finner sig utmärkt i situationen, talar om ”när jag friade” – och ser nöjd och belåten ut. Ingen klandrar och ingen berömmar partiet särdeles.¹²⁴

”Öfning gifver färdighet”, skrev hon och syftade på kusinens tidigare förlovning, som ogillats av släkten. J. A. Nordman däremot var ett gott parti, han var senatstjänsteman, en kommande referendariesekreterare – en person som kulturhistorikern Rainer Knapas karaktäriserar som en ”habil jurist och tjänsteman”, som en som passade bra in i den de la Chapelleska släktkretsen. Samtidigt återspeglar äktenskapet ståndssamhällets förändring. J. A. Nordman var född i Malax i Österbotten, där hans far var kyrkoherde. En av hans bröder, Karl Anshelm Nordman, var ingenjör och maskindirektör vid Statsjärnvägarna och en annan, Adolf Eliel Nordman, var bataljonspredikant och föreståndare för dövstumskolan i Åbo. Familjen Nordman hörde således till en annan social sfär än den som familjen de la Chapelle brukade umgås i.¹²⁵ J. A. Nordman hade tidigare varit gift med Hedvig Maria Cedercreutz, och den första dagen i Helsingfors lade de nyförlovade en bukett på hennes grav.¹²⁶

Femtio år senare skrev Sigrid de la Chapelles barnbarn Tove Nordman om att hennes farmor egentligen inte ville gifta sig, att hon fortfarande ”höll av” konstnären som hon hade träffat då hon var ung och sjuklig och reste med modern från kurort till kurort. Hon talar också om att ”partiet” för farfaderns del handlade om att ”lätta saken” efter sin första hustru.¹²⁷ Ellan de la Chapelle hade ju gillat Sigrid de la Chapelles motstånd mot släktens vilja under den första förlovningen fem år tidigare, och ogillat hur hon böjde sig. Men huruvida hon visste om eller anade något av det som Tove Nordman berättade långt senare, höll hon det för sig själv. Var det för att hennes eget äktenskap kanske i grunden handlade om att hon hade böjt sig för släktens förväntningar – helt enkelt gift sig för att inte bli släktens ”gammelpiga”?

”– här stormar och rasar i knutarna så det är en fröjd, – för den som svärmar för vårt Nordiska klimat –”, skrev Ellan de la Chapelle till Hulda von Born sent i november.¹²⁸ I familjens tillfälliga hem satt hon och kommenterade det politiska klimatet som också mörknade mer och

mer: skeendena, ryktena och de finländska politiker-
nas förmåga. ”Dyster politisk horisont, lögner [oläs-
ligt] i alla former”, hade hon rapporterat redan två
veckor tidigare.¹²⁹ Det så kallade postmanifestet, som
kejsaren hade promulgerat i juni 1890, väckte en livlig
debatt om storfurstendömet ställning inom det ryska
riket, om hur särställningen egentligen skulle tolkas.

Nu underställdes det finska postsystemet det ryska
post- och telegrafverket. Senaten ansåg att detta inte var möjligt utan
ständernas godkännande. Följden blev att tre promemorior skickades
till kejsaren, men han vägrade ta emot dem. Prokuratorn Alexander von
Weissenberg ansökte om avsked, och senator Leo Mechelin fick avgå.¹³⁰

Ellan de la Chapelle skrev om de rykten som cirkulerade i huvud-
staden, och som gjorde gällande att kejsar Alexander III upprepade
gångar hade uppträtt berusad på audienser. Det var ett faktum att kejsa-
ren lät sig styras av de ryska nationalisterna, som strävade efter Finlands
”politiska undergång för sitt lands ära”, konstaterade hon. ”Många örflar
vänta oss ännu, men det få våra söner ge igen i sinom tid, ska du få se.”
Sin egen politiska linje formulerade Ellan de la Chapelle så här:

*Vinterdag på Salutorget,
studie (1889). Makarna
Edelfelt upplevde det poli-
tiska klimatet i Finland som
tryckande och societets-
livet i Helsingfors som lätt-
sinnigt och skvallrigt, och de
längtade båda efter att få
komma iväg därifrån.*

*Jag för min del röstar för en sådan krigsföring, som krypskyttarne, vigilera, balancera och begagna sig af terrängen. I alla fall bli eftergifterna till oberäknelig skada många år framåt. Och ändå tror jag att Carl XII och Sven Dufva endast äro till verklig nytta i enstaka undantagsfall. Ack, hvad jag hatar och vämjes åt den moderna Ryssen. Tacka vill jag Alexander IIs tid, då var Ryssland på väg att bli Europeiskt. Dessa äro rätta afkomlingar af mongoler och tatarer, som härja andras kultur, fast de ingenting sjelf ha att bjuda på. Vi skola se till att deras välde här i landet inte blir så förfärande, som deras förfäders i Ryssland.*¹³¹

De finländska tjänstemännen dög i hennes ögon fortfarande inte till mycket. General Casimir Ehrnrooth var ”alldeles nervös”, på ett sätt som inte anstod en man med militär utbildning.¹³² På Sarvlaks förberedde sig Viktor Magnus von Born för lantdagen, vars viktigaste fråga var postmanifestet, och där också många andra ärenden skulle avhandlas. Han sökte allierade.¹³³ Men Ellan de la Chapelle skrev: ”C. Linder duger inte till det Viktor vill ha honom. Kommer inte att stå på sig. Helsa Viktor från mig och säg det.”¹³⁴ Finländarna hade vant sig vid ett politiskt lugn och hade också gjort sig alltför ekonomiskt beroende av Ryssland, menade hon. Det var därför som så många stod handfallna nu.¹³⁵

Med allt detta – avsaknaden av ett eget hem, alla sjukdomar i bekantsskapskretsen och det kärva politiska klimatet – summerade Ellan de la Chapelle sina känslor: ”Jag tycker Hfrs är otrefligt och ledsamt och längtar att snart komma i väg.”¹³⁶ Nu planerade makarna Edelfelt en resa till Medelhavet, i stället för att återvända raka vägen till Paris.

Ellan de la Chapelle skrev till sina båda kusiner just före tågets avgång. Hon såg fram emot att komma iväg och konstaterade: ”Om en timme res jag så långt som vägen räcker.”¹³⁷ Sedan uppmanade hon Hulda von Born att skriva till följande orter:

Frankfurt – Frankfurter hof.

Luzern – Post. Rest.

Italie { *Genua – Post. Rest.*
 { *Ospedaletti – post. Rst.*¹³⁸

Makarna Edelfelt reste i januari 1891 med tåg genom ett snöigt Europa, som drabbats av en exceptionellt kall vinter detta år. Orsaken till den stora resan blir inte riktigt klar. Dels kan det ha varit frågan om att komma till den italienska kurorten Ospedaletti, där både Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt skulle få vila sig i värmen efter höstens veder-mödor. Dels handlade det om att Edelfelt skulle få se Tysklands museer, låta sig inspireras av ”de gamla mästarna” som han kallade Holbein, Dürer, Rembrandt, Velasquez och Tizian. Resrutten följde i mycket den rutt som hans föräldrar hade färdats på sin bröllopsresa, som tillika varit en bildningsresa för arkitekten Carl Albert Edelfelt. I breven hem skrev sonen nu om orter han aldrig besökt förut och om sina intryck.¹³⁹ Men framför allt var det meningen att Edelfelt skulle måla små verk i det strålande solskenet vid Medelhavets kust – verk som han skulle sälja då familjen nådde resans slutpunkt: Paris. Familjens vacklande ekonomi måste fås på fötter, och i Paris väntade åter utgifterna för boende och hushåll.¹⁴⁰

”Någon firning af vår bröllopsdag, ty det är det i dag, ha vi ej haft – att pojken är frisk och rask och snäll är den bästa firningen”, skrev Edelfelt från Frankfurt där hotellrummen värmdes av stora kakelugnar.¹⁴¹ Färden fortsatte till Luzern. Det blev sämre beställt med uppvärmningen inomhus ju längre söderut man kom, konstaterade han, men ”gossen är mycket munter och snäll, – frisk som en nötkärna, Gudskelof”.¹⁴² Edelfelt kände sig lyckligt lottad då han berättade:

*I natt i sofakupén kom en rysk fru, som förde sin lungolytige son till Rivieran in och började med tårarna i ögonen kyssa lilla Kickis händer, och tala ryska med honom, såsom fru Etter brukar melinki haroschenki o.s.v. Stackars gumma. Der hade hon sin, kanske enda son, nu 20 årig, men så eländig, halföd redan. Hon var rörande och ganska karaktäristisk rysk på samma gång. Något af [Dostojevskijs] Baboulinka då hon kommenderade sofakupé konduktören, sjelfva stationsinspektorn i Frankfurt för att få den kupé hon ville –*¹⁴³

Färden över Alperna fascinerade honom ändå mer än något annat: ”alla nyanser af hvit som man kan tänka sig – guldskimrande, krithvitt, gräddhvitt, marmorhvitt, stärkelsehvitt, blåhvitt som cigarrök. Jag stod som förstenad, vid anblicken af allt detta sagolika, ute på vaggonafsatsen.” Och så, efter ytterligare några dagars färd, möttes familjen Edelfelt av

ljuset, solen och värmen i Genua. Erik Edelfelt såg för första gången i sitt liv apelsiner, som han kallade bollar, då de hade fallit ner från trädet vid hotellet.¹⁴⁴ Ospedaletti visade sig vara ett ställe där han till en början trivdes och frodades, och det gladdde föräldrarna.¹⁴⁵

Men Hulda von Born skrev inte. I stället kom budet om hennes död, först förmedlat av Alexandra Edelfelt.¹⁴⁶ Några dagar senare anlände ett brev som Viktor Magnus von Born hade skrivit samma dag som hans hustru dog – ett brev som var förtvivlat och alldeles oläsligt på slutet.¹⁴⁷ Det var svaret på Ellan de la Chapelles brev som hade kommit fram till Sarvlaks samma dag. Det brevet sände den nyblivna änklungen nu ööppnat tillbaka.¹⁴⁸

Hulda von Born hade fött nio barn på tolv år. Det hade tagit lång tid för henne att återhämta sig från sina senaste graviditeter och förlorningar, men varken hon själv eller någon i hennes närmaste krets hade upplevt att hon nu skulle ha varit svag eller sjuk.¹⁴⁹ Plötsligt hade hon avlidit efter åtta dagars sjukdom, som behandlades som bukhinneinflammation. Viktor Magnus von Born hade först tänkt att hustruns onda härrörde från menstruationen eller en tionde graviditet, men på den punkten motsatte sig läkaren Johan Wilhelm Runeberg som hade kallats ut till Sarvlaks. Max af Schultén, som maken redogjorde med i efterhand, ville å sin sida inte utesluta en graviditet med komplikationer i ett tidigt skede.¹⁵⁰ Samtidens läkarvetenskap hade begränsad kunskap att behandla sådant.¹⁵¹ Så stod Viktor Magnus von Born plötsligt ensam med hela barnaskaran – det äldsta barnet var tretton år och det yngsta hade knappt hunnit fylla ett år.¹⁵²

När nyheten om Hulda von Borns död nådde Ellan de la Chapelle hade jordfästningen redan ägt rum i Pernå kyrka, och Huldastoft hade lagts till sin sista vila i familjekapellet på kyrkogården.¹⁵³ Ellan de la Chapelle fick således ingen möjlighet att ta farväl av sin kusin, sin bästa vän som hon hade följts åt med genom hela livet, delat glädje och bekymmer med. Aldrig mera skulle kusinerna mötas på Sarvlaks under ”sötebrödsdagar” för att prata om Helsingforssocietetens tilldragelser, om sina egna angelägenheter – om allt sådant som man inte kunde skriva i brev. Elsa von Born vittnar om att hennes mors död var ett mycket hårt slag för Ellan de la Chapelle.¹⁵⁴ Samtidigt fanns hennes tankar hos Hulda von Borns barn. Eftersom hon var gudmor åt några av dem, kallades hon allmänt ”gumor Ellan”, och betraktade sig som en av deras närmaste

anförvanter. ”Jag kan icke låta bli att tänka på hvad det skall bli af de nio på Sarvlaks! Hvem, hvem skall ta vård om dem”, skrev hon till Emelie Antell. Sitt eget sinnestillstånd mitt i detta ofattbara uttryckte hon också: ”Kan du fatta att det var just hon som skulle bort? Jag som lefver som i en annan verld, kan icke sätta mig in i den tanken. För mig är hon som på resa i främmande land.”¹⁵⁵

”Ehuru Ellan försöker att vara lugn, märker jag ändå huru mycket hon sörjer”, skrev Edelfelt till sin mor. För att skingra hennes tankar tog han med henne till San Remo där de skulle köpa ”en reskofta, ty ingen går just i pelsbrämad kappa här i 11 à 15 graders värme”.¹⁵⁶ Han verkar ha stått ganska handfallen inför sin hustrus sorg.

Efter några dagar var Edelfelt fullt acklimatiserad vid Rivieran och inbjuden till sina vänner Jules-Alexis Muenier och Pascal Dagnan-Bouveret, som vistades i närheten med sina familjer. Med dem tillbringade han glada dagar, och besökte karnevalen i Cannes. Familjen Dagnan hade hyrt ”en temmeligen rymlig villa” och Edelfelt satt med dem

– – vid ett dukadt bord och vid en väldig brasa – (ty det är ej kallt nu, men intet varmt heller, och blåsig) – Det är så utmärkt roligt att ha att göra med en sådan människa som Dagnan – – Ett hjerta och ett hufvud och ett öga som man alltid kan lita på! Och rysligt roligt att vara med en så begåfvad människa, som tillika är ens gamla kamrat och vän. – – Vi skulle der suttit upp och pratat hela natten om ej Mme Dagnan kört oss till kojs – och jag sof som en stock i en skön stor säng i ett stort trefligt rum, med ett batteri af magmedicin som Madame Dagnans husmoderliga och vänliga hand ”tyst och tankfullt” placerat på kamin kransen. Dagnan hade således talt om mitt dåliga magtillstånd [mask]. – – Om morgonen vaknade jag kry och glad och slog upp fönstren och såg då hafvet på 500 stegs afstånd, villor och trädgårdar ända dit ned i öster Antibes med fyren och i väster Cannes med bergen l'Esterelle bakom, alldeles blå och skarptecknade. Hvad det var vackert och hvad det var franskt. byggnaderna, människorna allt alldeles franskt.¹⁵⁷

Erik Edelfelt i Ospedaletti i Italien 1891. Under resan insjuknade både Ellan de la Chapelle och Erik i influensa. Det tog flera veckor innan den lilla konvalescenten fick lämna sängen. Därtill började vistelsen på det fashionabla hotellet – med den överraskade utgiften för sjuksköterskan som hjälpte föräldrarna att sköta barnet – tära på familjens ekonomi.

Edelfelt njöt av att vara i Frankrike igen. Också vännerna Henri Amic och Emile de Chambure befann sig vid Rivieran.¹⁵⁸ Chambure bjöd makarna Edelfelt på middag i Monte Carlo, men Edelfelt var inte imponerad. Han tyckte att det var alldeles för mycket ”grannlåt” över casinot och restaurangerna, och alltsammans fick honom att karaktärisera sig själv som ”en enkel man, en bonde” och tänka på att ingenting av det han såg omkring sig var ”ditåt så vackert som ett tunnland jord med några trän på och Guds sol deröfver”.¹⁵⁹

Väl tillbaka i Ospedaletti målade Edelfelt från klockan åtta om morgonen till klockan nio om kvällen.¹⁶⁰ Det blev många landskap, både i olja och akvarell, och huvudverket från resan blev interiören från den lokala krogen, med servitrisen ”la bella Elisabetta” som huvudperson.

Men det vackra vädret svängde, det blåste hårda vindar, och det blev regn och rusk. Många gäster på hotellet insjuknade i influensa.¹⁶¹ Det gjorde också Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt. Sonen blev så sjuk som han aldrig hade varit förut, och en sjuksköterska anställdes för att hjälpa föräldrarna att rulla in honom i våta lakan om nätterna för att sänka febern. Ute var det storm och bara 6 grader varmt. Först efter två veckor var Erik så frisk att han kunde föras ut, och då hade vädret också blivit bättre.

Så fort sonens feber hade sjunkit reste Edelfelt till Cannes, främst för att visa sommarens verk *Kristus och Magdalena* för Dagnan som gav honom några goda råd om små ändringar. Men också för att måla, för att skicka årets tavlor till Salongen i Paris, och för att träffa familjerna von Etter och Manzey som hade hyrt ett stort hus nära Cannes.¹⁶²

Ellan de la Chapelle blev kvar i Ospedaletti med Erik, som fortfarande var i högsta grad konvalescent, och hans nya engelska bonne. Den som hon hade anställt i Paris hade nämligen sagt upp sig en kort tid innan Erik insjuknade. Orsaken blir inte helt klar i breven, men i alla fall hade bonnen meddelat att hon inte ville följa med tillbaka till Finland. Edelfelt hade dragit en lättnadens suck, eftersom han alltid hade tyckt att bonnen var ovänlig. Hon hade inte heller kommit överens med Erik.¹⁶³ Den nya bonnen, Miss Maud, vann däremot genast sonens hjärta och var till stor hjälp under sjukdomstiden, trots att hon själv också var sjuk.¹⁶⁴ När Edelfelt återvände från sin vistelse i Cannes kunde han ändå konstatera att hustrun fortfarande var mycket trött efter sin egen sjukdom, vakandet och oron för Erik.¹⁶⁵

Medan maken var i Cannes och Ellan de la Chapelle satt och vakade över barnet, skrev hon till Viktor Magnus von Born. Det gällde Saaris. Av allt att döma hade Carl Victor och Julia de la Chapelle nu bestämt sig för att dela herrgården mellan sina barn. Fadern började bli gammal och Vicke de la Chapelle hade tagit ett stort ansvar för gården i många år redan. Att dottern befann sig i en ekonomiskt osäker situation kan också ha påverkat föräldrarnas beslut. Ändå delades godset inte jämnt mellan syskonen – brodern fick den större delen, antagligen för att man ville försäkra sig om att han i framtiden skulle kunna bilda familj och leva ett tryggt liv med inkomsterna från gården. Viktor Magnus von Born visade sig vara en vän som Ellan de la Chapelle kunde räkna med:

*Tack gamle vän, för ditt juridiska ingripande, och för den hyggliga tanken som dervid ledde dig. – Mest tacksam är jag för att frågan blef väckt, och ingen af vederbörande därför kan "sofva" bort saken. För mig är arfvet en gåfva och ingen rättighet, ty jag anser arfsrätten vara en urmodig institution –. För mina begrepp ter sig saken enklast ifall Vicke gjorde ett vanligt ordentligt ehuru imaginärt köpebref nu genast. Det måste väl vara juridiskt bindande, nu och i evighet. Min förmyndare befinner sig i Cannes f.n, men som vi äro öfverens om att hvar och en sköter sitt så har han intet i denna sak att påstå.*¹⁶⁶

Mycket riktigt – att Ellan de la Chapelle inom en snar framtid skulle äga sin del av Saaris nämner Edelfelt inte med ett ord i sina brev till modern. När man läser den bevarade korrespondensen får man en känsla av att han ogärna tänkte på frågor som personlig ekonomi och egendom.

Hur mycket Saaris kunde bidra till familjen Edelfelts ekonomi är ändå osäkert, eftersom man får anta att Carl Victor och Julia de la Chapelle fortfarande var beroende av herrgårdens avkastning.

Makarna Edelfelts resa utföll inte ekonomiskt som planerat. En av de sista dagarna i Ospedaletti blev Edelfelt tvungen att telegrafera till sin mor för att be henne ta ut de sista 1 000 marken som fanns på hans spar-konto, och skicka dem per telegraf till Crédit Lyonnais som hade kontor i Cannes.¹⁶⁷ Avresan retade honom nu när vädret hade blivit vackert igen, men han hade inget val:

Under dessa sista dagar har jag målat några goda landskap och är ledsen att ej ha kunnat måla något från San Remo. Men vi måste ge oss af innan pengarna äro alldeles slut – det är nog minsann knappt redan 2 taflor ”Smultron” och I skogen, har jag sålt för underpris i Paris bara för att få pengar strax, och nu har det redan gått 14 dagar sedan det förtorflade beslutet, och ändå har jag ej fått någonting.¹⁶⁸

I Cannes tog familjen in på Hôtel Paradis och försökte leva så sparsamt de kunde.

Ellan de la Chapelle såg fortfarande medtagen ut efter vistelsen i Ospedaletti, och Edelfelt hade all möda i världen att få henne att återfå sin fågring. Nu skulle han nämligen presentera sin hustru för sin forna förälskelse Sophie Manzey. Mellan raderna i brevet lyser Edelfelts rädsla för att familjen Manzey skulle tycka att han hade fått nöja sig med den näst bästa, efter deras avslag på hans frieri till dottern:

– som jag visste att kritiken – skulle vara sträng efter fru Etters omåttliga prisande af Ellans skönhet, trainerade jag Ellan ordentligt i går – hon skulle sofva och hvila sig innan vi gick dit – och hon lyckades verkligen få litet friskare färg genom denna regim. Så köpte vi en billig halmhatt som klädde henne ypperligt, och så bar det af.¹⁶⁹

Vad tänkte Ellan de la Chapelle om detta? Hon hade knappt tre månader tidigare förlorat sin bästa vän, hon hade tillbringat en månad av oroliga nätter vid sin sons sjukbädd och genom hans konvalescens, hon hade själv haft influensan, och under allt detta hade hon tagit emot och introducerat en ny barnsköterska i familjens vardag. Dessutom hade hon fått hushålla med familjens ekonomi på orter som var uppbyggda för förmögna turister från Europa och Amerika.

Familjerna Edelfelt och von Etter var knutna till varandra genom sommarboendet i Haiko och den vänskap mellan både vuxna och barn som hade uppstått där. Då Emilie von Etter plötsligt hade funnit sig i samma position som Alexandra Edelfelt stärktes deras vänskap ytterligare: det gällde att skapa en framtid för sina barn, ur skärvorna efter makens död och konkurs. Också barnen kunde dela upplevelsen av denna situation – sönerna av att komma fram i världen och döttrarna av att göra sig gällande på äktenskapsmarknaden – något som gjorde den ömsesidiga sympatin som Edelfelt så ofta talade om ännu större. Ett sådant vänskapsband, ett geografiskt grannskap, ett sätt att umgås kunde inte klippas av för att Edelfelt fått ett nekande svar av Emilie von Etters systerdotter och barnen von Etters kusin. En grundläggande och självklar artighet krävde att Ellan de la Chapelle nu gjorde sin visit hos fru von Etter, som hon också hade lärt känna i Haiko.

Oberoende av om hon ville det eller inte gällde det för Ellan de la Chapelle att uppbörda all den "aristokratiska stolthet" som hade beundrats på godset i Skåne några år tidigare. Hennes upplevelse av mötet återges delvis genom Edelfelts brev hem:

På all beskrifning hade Ellan trott att Sofie Manzey skulle vara elegantare, men hon fann henne mycket vänlig och sympathisk. Då de råkades hade de båda två en stor fruktan förut – men den kvinliga instinkten, visade sig, mindre säker denna gång, tror jag, ty de funno hvarandra mera sympathiska än de hade väntat.¹⁷⁰

Något som också hjälpte till var att de ungefär jämnåriga barnen, Erik Edelfelt och Nikolaj Volkov, fann varandra genast.¹⁷¹ Visste Ellan de la Chapelle det som Edelfelt visste? Att Sophie Manzey också nyligen hade stigit upp från sjukbädden – efter ett missfall, ett i raden av många.¹⁷² I ett brev till Emelie Antell konstaterar hon lugnt och enkelt:

Under familjens vistelse vid Medelhavet besökte Edelfelt också sina parisiska vänner som hade villor i området. Här är utsikten från Madame Borgets Villa des Bambous som låg vid strandpromenaden La Croisette i Cannes. Den ena damen är Lily von Etter och den andra är möjligen Ellan de la Chapelle.

*F.d. fröken Manzey ter sig icke i mina ögon, som den oemotståndliga sköna; jag finner henne tvärtom icke mer än vanligt söt och älskvärd. Den stackaren har fått ett fä till man, som hon underdånigt lyder, till följd af sin svaga och älskvärda natur. Rikedomen är det enda som skiljer henne från andra vanliga snälla flickor.*¹⁷³

Edelfelt själv kunde inte ondgöra sig nog över Sophie Manzeys olyckliga äktenskap. Michail Volkov hade visat sig vara en ”hustyrann”, enligt Emelie von Etter, och under sina besök fick Edelfelt själv uppleva hur kvinnorna i familjen gick omkring och viskade, av rädsla att väcka hans vrede. För att komma bort från den tryckta stämningen i den stora villan umgicks Lily von Etter gärna hos makarna Edelfelt på hotellet.¹⁷⁴

Sedan tog familjen Edelfelt avsked och reste vidare till Valescure med dess tystnad, tallar och sandmoar. Det påminde om Finland, tyckte Edelfelt. Ellan de la Chapelle var glad när hon plötsligt fick vara ”landsflicka” igen, sonen trivdes i naturen, och Edelfelt själv sade sig äntligen

ha kommit underfund med hur Medelhavet skulle målas. Men resans slut nalkades obönhörligt, och vid frukostbordet läste Edelfelt den tongivande kritikern Albert Wolffs recension av Salongen. Det fick honom att utropa: "Ack om man ändå kunde måla för sig sjelf, bara för sig sjelf, utan att tänka på penningförtjenst och beröm – det galnaste är att jag bestämdt vet att jag kommer att falla ned och tillbedja all denna flärd [i Paris], också jag, och det om några dagar."¹⁷⁵

"Själv mordet som konstnär"

*– det blir svårt för mig att alldeles öfverge Paris och att en definitiv flyttning till Finland är det samma som ett artistiskt sjelfmord för mig. –*¹⁷⁶

Från våren 1891 går makarnas liv att följa främst genom Albert Edelfelts korrespondens med sin mor. Ellan de la Chapelles tillvaro filtreras genom dem, och historien blir mera Edelfelts eftersom det finns färre brev av henne själv bevarade. Efter Hulda von Borns död skrev Ellan de la Chapelle ofta till Viktor Magnus von Born, som visade sig bli en förtrogen vän. Hon adresserade sin kusins make – som hon ju hade känt sedan hon var 19 år – mycket direkt och ärligt. Breven till honom erbjuder glimtar som ställer vissa skeenden i makarna Edelfelts äktenskap i blyxtbelysning. Detsamma gäller breven till kusinen Emelie Antell – mellan dessa två kvinnor avhandlades ärenden rättframt. Samtidigt innehåller breven en djup omtanke om den andras välmående, en varm förståelse för livets medgångar och motgångar – en stark vänskap. Till sin mor på Saaris skrev Ellan de la Chapelle ofta underhållande reportage från Helsingforssocietetens tillvaro – men där utelämnade hon de mera djuplodande reflektionerna över sin egen tillvaro eller livet i stort.

Familjen Edelfelt installerade sig på en pension vid Avenue Friedland i Paris i början av maj.¹⁷⁷ Och Edelfelt kastades rakt in i det "öfverretade nervlif" som betecknade staden:

*Det första, och ännu fortfarande intrycket af Paris var ej angenämt, det är säkert. Jag hade ännu för mycket af den stora, granna naturen dernere i ögonen och minnet för att kunna förlika mig med detta grå, stomferade rökiga medel-europeiska. Jag vet ju mycket väl att Paris kan och bör se annorlunda ut vid vanligt, menskligt väder.*¹⁷⁸

På Salongen, där hans *Kristus och Magdalena* var huvudverket, gick det bra. Alla de som Edelfelt hoppades skulle uppskatta tavlan, gjorde det: "Mina vänner, målare och allvarigare bourgeois tycka alla att jag gjort framsteg och arbetat ärligt."¹⁷⁹ Han var således precis där han alltid hade siktat på att vara: en *juste milieu*-konstnär, en som inte var för radikal, men heller inte för konservativ, en som uppskattades av sina gelikar inom konstnärskretsen och av den köpstarka och, åtminstone i sitt eget tycke, bildade bourgeoisien. I den stora publikens åsikt struntade Edelfelt den här gången, efter att på vernissagedagen ha sett den rusa för att bara se på porträtten av Paris kända skådespelare och sedan "idiotiskt" vidare till konstnären Madeleine Lemaïres "five o'clock tea".¹⁸⁰

Efter det gynnsamma mottagandet på Salongen började Edelfelt se Paris med välvilliga ögon igen. Erik Edelfelt var glad och frisk, och tack vare sin flytande engelska hade han snabbt blivit vän med två jämnåriga engelskspråkiga barn på pensionen. "Han är nöjd med Paris", konstaterade fadern i ett brev hem. Sedan berättade han om Eriks glada utrop vid åsynen av Avenue de Bois de Boulogne: "I never saw such a beautiful street in my life! – och deri kunde han ha rätt, ty vill vädret vara menskligt, så är det bra vackert här i Paris, och här i detta kvarter."¹⁸¹ Några dagar senare beskrev han familjens promenad:

*Idag på morgonen gingo vi Ellan pojken och jag hand i hand ned för Champs Elysées – det var för första gången vackert väder – och vår son dansade och skrek af förtjusning åt alla ryttnarne och ryttarinnorna.*¹⁸²

Edelfelt kom också snabbt in i sitt gamla umgänge med familjen Pasteur-Vallery-Radot. Ända sedan han målade det bejublade porträttet av Louis Pasteur hade Edelfelt varit en nära vän till honom och hans hustru Marie samt deras dotter Marie-Louise och svärson Renée Vallery-Radot. Våren 1888 hade han också målat porträtt av makarna Vallery-Radot, och beskrev dem:

I grunden tror jag de ha rätt mycken sympathi för oss – frun som i allt är "la fille de M. Pasteur" som mannen säger skämtsamt, är ej den som i bråd kastet kastar sin vänskap på någon. Klok, kunnig, mycket religiös och sluten, säger hon aldrig något à la legère, utan alltid efter mogen öfverläggning – observerar mycket, men kommer ej fram med det innan hon kan dra en bestämd konklusion.

*Det är då vetenskapen in och ut. Han är mera artist – men egentligen mera bibelotier än banbrytare i litteraturen – han säger sjelf att han är född 50 år för sent. Roligt är det att vara artist i en familj som denna. Man kan ej med ord beskrifva huru högt de ställa konstnärens och vetenskapsmannens kall.*¹⁸³

Med Louis Pasteur gick Edelfelt nu arm i arm på Salongen – Pasteur som själv velat bli konstnär som tonåring var en sträng kritiker.¹⁸⁴ Eftersom Edelfelt nu målade ett porträtt av Pasteurs barnbarn Louis "Loulou" Vallery-Radot, tillbringade han varje förmiddag i deras stora hus. Där diskuterades Ibsens *Et dukkehjem* och *Vildanden*, som kommit ut i fransk översättning. De var begeistrade och jämförde Ibsen med Shakespeare, Goethe och Tolstoj.¹⁸⁵

Mycket av umgänget försommaren 1891 kretsade kring de båda familjernas barn. Erik presenterades hos Vallery-Radots, där han blev en stor favorit. Vallery-Radot menade att Edelfelt var alldeles för anspråkslös när han talade om sin son – han borde skryta med pojken. Makarna Edelfelt blev bjudna till Camille Vallery-Radots konfirmation i klostret des Oiseaux, och Edelfelt beskrev den som väldigt vacker: "Tänk hela kyrkan fylld af dessa hvita slöjor – belysta af altarets vaxljus från ena sedan af solen från trädgården från den andra." Ellan de la Chapelle och de andra damerna fick vara med om processionen i klosterträdgården, medan herrarna fick vänta utanför. Under middagen på kvällen hemma hos familjen Vallery-Radot var makarna Edelfelt samt Pasteurs och Vallery-Radots forskarkollega Jacques-Joseph Grancher med hustrun Rosa Abreu de Grancher de enda gästerna.¹⁸⁶ Edelfelt blev så betagen i det han såg att han målade ett porträtt av Camille Vallery-Radot i konfirmationsdräkt.¹⁸⁷

Ellan de la Chapelle kommenterade umgänget i Paris i ett brev till Emelie Antell. Hon skrev att familjen fick många inbjudningar, men att de antog bara en del av dem. Den egentliga orsaken var att hennes garderob kändes "tarflig". Den bestod fortfarande av den gamla svarta sammetsklänningen, som länge hade varit hennes främsta middagsstass, och av den grå visitdräkten med "fru-hatten", som hade sytts upp de första veckorna i Paris tre år tidigare. Ytterligare hade hon en svart sidenklänning och två vita – den ena med släp och den andra utan. Utöver det ägde Ellan de la Chapelle bara några "arbets- och hvardagskostymer". Det gällde således att hushålla med inbjudningarna, så att klänningarna räckte till för att hålla skenet uppe inför *le monde*. Ellan de la

Chapelle kunde i alla fall nöjd konstatera: ”Det är mycket roligt att bli så väl emottagen af främmande, som jag blifver det, på våra visiter; jag tror ta’ mig necken att vi ha litet ’prestige.’” Men till slut avrundade hon: ”För resten är inte sällskapslivet särdeles roligt nu mer för mig, och för den som skall arbeta som Edelfelt är det nog bäst att inte spilla sin tid på sådant.”¹⁸⁸

Genom Pasteur och Vallery-Radot förmedlades beställningen på ett porträtt av Rosa Grancher. Det hade varit tal om porträttet redan i några år, och Edelfelt såg fram emot att måla det: ”– det blir ett intressant porträtt. Hon är några och 40 år, har hvitt hår och svarta ögon – icke vacker, men ser god ut, och är stenrik så att toilett och accessoarer nog kunna bli pariser badand’erna [inom Salongspubliken] i smaken.”¹⁸⁹ Han tänkte sig porträttet i helfigur, eller i halvnaturlig storlek, i Louis XV:s stil. Rosa Grancher skulle posera i dekolleterad balklänning i sin vackra salong. På den första skissen var hon i färd med att ta av sig en ”sortie de bal” som var dekorerad med strutsfjädrar, något som fick hennes ögon att komma till sin fulla rätt, konstaterade Edelfelt. En av hennes kusiner höll henne sällskap under sittningarna.¹⁹⁰ Men makarna Grancher var inte nöjda med den storlek på porträttet som Edelfelt hade tänkt sig, de ville ha ett mindre.¹⁹¹ Detta vållade honom mycket bryderi och gjorde arbetet långsammare. Mitt i sittningarna fick Rosa Grancher påssjuka, och Edelfelt fick avbryta sitt arbete för två veckor.¹⁹² Efter det målade han åter varje dag, tills Rosa Granchers syster på besök från Havanna upptog all hennes tid i fem dagar.¹⁹³

När Edelfelt till slut kom igång igen, innehöll hans beskrivning av målandet något ångestfullt inför ett arbete som aldrig tycktes bli färdigt, varvat med den snuva och trötthet som han själv hade drabbats av.¹⁹⁴ När porträttet äntligen verkade färdigt såg sig Edelfelt dessutom tvungen att måla om huvudet. Och sedan kom frågan om priset, som det inte fanns någon överenskommelse om.¹⁹⁵ Edelfelt verkade inte själv kunna ta upp saken med Grancher, och Vallery-Radot hade enligt Edelfelt för mycket respekt för sin svärfars kollega för att göra det. Till slut reste Edelfelt ut till Pasteurs lantställe för att be sin gamla vän om hjälp. Alltsammans slutade med att Grancher betalade 5 000 franc, vilket var 1 000 franc mera än Edelfelt hade tänkt sig.¹⁹⁶

Aldrig tidigare hade ett porträtt vållat Edelfelt så mycket huvudbry, och aldrig tidigare hade han hållit på så länge och så – i alla fall till synes

– osäkert med något. Förklaringen till Edelfelts nervositet står att läsa i ett brev från Vallery-Radot, skrivet efter att den värsta stormen hade lagt sig:

Men hur kunde ni tänka er att fru Grancher skulle ha haft styrka att säga er: "lämna er fru och er son." Stanna kvar lugnt hos dem, kära vän, arbeta nära dem emedan ni kommer att därigenom skapa sådant ni kan visa mig! – Bli kvar vid fru Edelfelt och er son, jag är nästan frestad att vara egoistisk och säga er: övertyga dem om att man befinner sig lika väl i Paris som i en finsk eller en sydfransk stad.¹⁹⁷

Detta var den betrodda vännens svar på ett brev från den olyckliga Edelfelt, som alltså hade involverat sig i en relation med den gifta Madame Grancher och tydligen funderat på att lämna Ellan de la Chapelle. Vallery-Radot tog saken med lugn och påminde honom om världens ordning i sådana situationer: båda kontrahenterna stannade kvar i sina äktenskap, och livet gick vidare. Och vad annat skulle egentligen ha varit möjligt? Rosa Grancher ville kanske inte lämna sitt förmögna och ombonade liv i det stora huset. Också för Edelfelts del var det bättre så. Hur skulle han ha kunnat försörja både henne, Ellan de la Chapelle och sonen? För även i fall av en skilsmässa skulle han ju ha kvar sin försörj-

ningsplikt. Det var den krassa ekonomiska verkligheten.

Samtidigt hade Edelfelt mycket arbete, bland annat illustrationer till *Le Figaro*.¹⁹⁸ Det var ett arbete direkt för brödfödan, det som han alltmest var tvungen att tänka på. Ett sådant var också illustra-

Ellan de la Chapelle med en sovande Erik Edelfelt i famnen. Familjen hade befunnit sig på resande fot, bott på hotell och pension i snart ett halvt år. Det hade tårt på allas krafter och Ellan de la Chapelle var glad att återvända till Finland.

tionerna för Carl Snoilskys stora diktverk *Svenska bilder*. I Paris fanns modeller och kostymer, och Edelfelts vän Henry Bouchot på Bibliothèque Nationale tog fram gamla gravyrer – sådana som inte ens fanns i Stockholm – för Edelfelt att ta modell av.¹⁹⁹ Men hettan gjorde det jobbigt att arbeta, och porträttet av Rosa Grancher, med allt vad det innebar, slukade så mycket energi att Edelfelt efter den goda början på illustrationerna såg sig tvungen att resa till Finland för sin sedvanliga vistelse i Haiko.²⁰⁰ Måhända var det samtidigt ett försök att sätta punkt för relationen, innan katastrofen skulle bli ett faktum.

Mellan raderna i brevet från Vallery-Radot om Rosa Grancher anar man också den andra stormen som utspelade sig i makarna Edelfelts äktenskap: frågan om att flytta till Finland permanent. Ellan de la Chapelle stod fast vid sitt beslut att flytta, och Edelfelt kunde inte förstå varför det Parisliv som han vant sig vid nu skulle ta slut. Medhåll från Edelfelts franska vänner eldade också på hans ståndpunkt.

Det här var ju den diskussion som de hade inlett i Paris redan den första våren de bodde där, och som de hade fortsatt i Haiko hösten 1890. Troligen hade de pratat med varandra också under resan, men Edelfelt nämner ingenting om det i sina brev till modern. ”Vår flyttning, ja flyttning till Finland är nu en verklighet Ellan har låtit packa in mattor, taflor en del möbler o.d för att afsända allt”, skrev han plötsligt i mitten av juni.²⁰¹ Han lät överraskad över Ellan de la Chapelles handlingskraft, över att hustrun hade tänkt sig in i framtiden så till den grad att hon hade fattat sitt beslut. Kanske tänkte hon att Saaris kunde ge henne någon form av ekonomisk trygghet, bara hon befann sig i hemlandet. Det påverkade troligen hennes beslut.²⁰² Ett brev från oktober till Viktor Magnus von Born gör dessutom gällande att Ellan de la Chapelle kände till sin makes otrohet.²⁰³

Den långa resan längs Rivieran hade slukat mera än den hade inbringat, och allt talar för att Ellan de la Chapelle hade förlorat hoppet om att familjen någonsin skulle få det bättre ställt. Till Emelie Antell skrev hon att hon inte längre ämnade ta det som hon kallade ”initiativ” till hur maken skulle kunna måla. Hon tyckte att det kunde gå bra att måla lättsålda verk i Cannes också året därpå, och hon funderade fortfarande på att familjen kunde tillbringa en tid i Amerika, men berättade för kusinen att hon behöll de tankarna för sig själv.²⁰⁴

Ellan de la Chapelle hade som nygift vintern 1888 uppmanat Edelfelt att betala skulden för sina skjortor, och hon hade lidit av att familjen inte hade haft råd att betala räkningarna för sin installation i våningen vid Boulevard des Malesherbes hösten 1889. Vad hade hon tänkt då kassan sinade och de med nöd och näppe kunde betala hotellräkningen i Ospedaletti våren 1891? Edelfelt hade hela tiden vetat hur hans hustru förhöll sig, och han medgav att de ekonomiska bekymren under föregående höst och vinter var något som han inte heller själv ville uppleva på nytt.²⁰⁵ Ändå skrev han överraskad: "Jag hade tänkt mig en vinter hemma som en ekonomi – jag ser nu att det blir dyrare än allt annat ty det gäller ingenting mer och ingenting mindre än en ny bosättning."²⁰⁶

Då Bertel Hintze skrev sin biografi om Edelfelt långt senare intervjuade han en rad personer, som alla hade sitt att säga om Edelfelts och Ellan de la Chapelles äktenskap. Hintze var ett barn av sin egen tid, en tid där mannens främsta uppgift var att försörja sin familj och vara dess överhuvud. Och han skrev – troligen utan att reflektera, eftersom det tedde sig så självklart för honom själv – att flyttningen gjordes på Edelfelts initiativ. Han citerade Berta Edelfelt, som några år tidigare hade gett ut delar av sin brors korrespondens och skrivit: "Huru mycket han än arbetade, huru mycket han än sålde, [fann han att] han aldrig skulle kunna förskaffa sin hustru det liv i Paris, som hon drömt sig." Hintze refererade också till Elsa von Borns bok *Skönhet och hjärta*, där hon framhöll att Ellan de la Chapelle tyckte att flyttningen till Finland var nödvändig för Erik Edelfelts "uppfostran".²⁰⁷ Det är klart att Ellan de la Chapelle skulle få mera tid för sitt barn i Helsingfors, där hon inte förväntades engagera sig lika mycket för "Bolaget Edelfelt". Där var Edelfelt redan en "hjärtekonstnär" och beställningarna kom in i alla fall. Så enkelt som att det gällde barnets uppfostran var det ändå inte, men det var en trovärdig förklaring – kanske också den som makarna Edelfelt själva presenterade för Helsingforssocieteten. Varken de själva, Berta Edelfelt eller Elsa von Born ville i alla fall på några som helst villkor avslöja Edelfelts ekonomiska tillkortakommande. Det hörde till ståndssamhällets oskrivna regler att, som det kallades, "hålla god min". Och det skulle ju också ha varit som att kasta tvivlets skugga över Edelfelts konst: var den inte tillräckligt bra för att säljas till höga priser? Var han egentligen inte alls en god konstnär? Så systemen valde att skylla på Ellan de la Chapelles orimliga krav och Elsa von Born valde att åberopa moderskapet. Hintze svalde med hull och hår Berta Edelfelts berättelse om Ellan de la Chapelles törstande efter ett mondänt och påkostat liv i Paris, och då det kom

till frågan om Erik Edelfelts uppfostran, utropade han naivt att ”denne hade då ännu ej fyllt tre år!”²⁰⁸

Ellan de la Chapelle hade redan tidigare stakat ut Eriks väg genom École Monge, som kombinerade en klassisk utbildning med ny pedagogik.²⁰⁹ Hon var således väl medveten om att Paris kunde bjuda på den bästa utbildningen som stod till buds i den tidens Europa. Men för att sonen skulle få den utbildningen behövde familjen ett hem i Paris. Ellan de la Chapelle hade längtat efter ett eget hem redan den första våren i Paris då det nygifta paret hade hyrt Axel Munthes våning och försökt göra den till ett fungerande hem. De bevarade breven gör emellertid gällande att det var Edelfelt som lade stor vikt vid att det skulle vara tillräckligt elegant, i enlighet med hans aspiration att vara en *juste milieu*-konstnär. Hemmet vid Boulevard des Malesherbes hade krävt mycket engagemang, arbete, tid och pengar – bara för att plockas isär åtta månader senare.²¹⁰ Efter den stora resan var Edelfelts sparkonto tömt och inkomsterna från de konstverk som han målade gick åt till att betala det dagliga livet på pensionen. Det fanns således inget kapital för att börja en installation som den vid Boulevard des Malesherbes igen, med renoverings- och målningsarbetet, trots att möblerna fanns kvar och var magasinerade. ”Naturligtvis fins det skäl för vårt möbelskickande till Finland – här kostar oss hyran för möblerna bara 500 frcs året – utom atelierhyran – och i ateliern få de ej rum”, konstaterade Edelfelt, men han kunde fortfarande inte förlika sig med tanken:

*Det är dyrt att vara familjefar, skall jag säga! Då jag ändå har en aflägsen misstanke om att jag en gång i framtiden kommer tillbaka hit, så blir det då igen nödvändigt att köpa allt nytt. Och så får jag två installationer, två hyror och resorna dessutom.*²¹¹

Men den ekonomiska sidan med hyresbetalning både för ateljén i Paris och hemmet i Helsingfors verkade få en lösning. Carl Victor och Julia de la Chapelle stod nämligen i färd med att engagera sig i ett villaprojekt i Brunnsparken, där familjen Edelfelt skulle få bo för ”en ringa hyra”, som Edelfelt uttryckte det.²¹² Till det kom ju dessutom Ellan de la Chapelles andel i Saaris. Att livet i Helsingfors skulle bli bättre för henne, det medgav maken. Hon skulle undvika sådana ekonomiska trångmål som familjen hade haft vid Boulevard des Malesherbes, och ”der i Finland har hon ju alltid bekanta och släkt och vänner som kunna hjälpa henne –.”²¹³

Edelfelt själv fasade dock för ett liv i Helsingfors. Efter alla sina år inom den kulturella och vetenskapliga eliten i Paris, hade han inga höga tankar om Helsingforssocietetens bildning. Den hade han sett tillräckligt av under sina besök i hemlandet, och framför allt föregående höst. Inte heller konstnärskretsarna lockade honom. Edelfelt sammanfattade hemlandets konstnärliga klimat:

Och våra konstnärer i all ära! Hvad kan jag egentligen ha för ett utbyte af dem. – På Galléns saker här på Salongen ser man bäst att han skulle ha godt af att vara här litet mera. Man nöjer sig med alldeles för litet derhemma med alldeles för små ansträngningar. Det är intet tillräckligt för honom, som har talent, att skicka upp två små taflor som alls ej verka på längre håll, och som egentligen icke erbjuder några rigtiga svårigheter vid målningen.²¹⁴

Axel Gallén, Eero Järnefelt och Gunnar Berndtson hade satt ihop en skrivelse mot Finska Konstföreningen, som Edelfelt inte förstod – så illa skriven var den enligt honom. Ville Vallgren och Adolf von Becker, som blivit ovänner vid världsutställningen några år tidigare, hade nu återförenats och vänt sina krafter mot Konstföreningens principer, som de uppfattade som orättvisa. De ville att hela Konstnärsgillet skulle ”strejka”, det vill säga inte ställa ut förrän saken var arrangerad som de ville. Dessa stridigheter ville Edelfelt inte vara med om.²¹⁵

En annan sak som var på tapeten och som flätades samman med mot-sättningarna inom den finländska konstvärlden var tävlingen om vem som skulle få dekorera Kejserliga Alexandersuniversitetets solennitets-sal med jättelika målningar ur universitetets historia. Det var ett uppdrag som naturligtvis innebar pengar, men framför allt prestige. Edelfelt kände att tävlingen handlade om vem som ansågs vara Finlands bästa konstnär. Han hade lämnat in sina tävlingsbidrag till de tre väggfälten kort innan familjen reste iväg på sin stora resa. I Tyskland hade han studerat ”de gamla mästarna” och verk som påminde om universitetsuppdraget, för att få en bättre uppfattning om hur man kunde och hur man inte skulle göra.²¹⁶ Under resans gång hade han med jämna mellanrum frågat sin mor om tävlingsjuryns utlåtande redan hade kommit, och vad det ryktades om i Helsingfors.²¹⁷ Den sista kvällen i Ospedaletti i april utbrast han:

*Hvad är det för dumheter med priset för universitets täflingen
– Beställa de af mig så skall jag också få priset eller en del deraf
– annars är det ju ett misstroende votum som icke kan annat än
nedsätta mig i publikens ögon. I en täfling der skizzerna blifvit
godkända måste priset ges ut – utförandet är ju sedan en helt
annan sak.*²¹⁸

Till slut kom nyheten om att Edelfelt hade fått uppdraget, framom Axel Gallén och Eero Järnefelt. Edelfelt satte genast igång med att vidareutveckla sin idé för motivet med Per Brahe och invigningen av Kungliga Akademin i Åbo 1640. Han fördjupade sig i bilder och information på Bibliothèque Nationale och diskuterade med muralkonstnären Pierre Puvis de Chavannes.²¹⁹ Hela tävlingsprocessen hade ändå gjort honom ännu mera irriterad på hemlandets konst- och kulturklimat.

Men det värsta var egentligen hur Edelfelts vänner och bekanta, hela den kända konstvärlden reagerade på den planerade flyttningen till Finland:

*Och så alla menniskor här som säga att jag gör en dumhet! De
tycka jag är vansinnig som ämnar öfverge Paris, och hur mycket
jag än säger att jag sjelf, ensam kommer hit till Paris på ett par
månader om året, eller med Ellan någon gång till ett hôtell – så
dra de på munnen och påstår att det kommer att gå mig som alla
andra – jag kommer att slå mig ned i godan ro derhemma i ett
varmt bo, utan stimulation och utan riktig pådrifning, och så
slutar jag med att så der småningom bli förfäad som målare –
mena de sedan jag varit tillräckligt länge borta, för att känna
mig alldeles främmande när jag kommer igen, så svalnar också
lusten att återse Paris och allt hvad som göres här.*²²⁰

Allt detta blev anledningen till gräl mellan makarna Edelfelt. ”Det är ibland som om hin håle skulle flyga i en”, erkände Edelfelt för sin mor. Då sade han ”en massa elakheter” till sin hustru. Efter ett stort gräl i mitten av juni skrev han: ”Jag ångrar mig lika bittert nu som hvarje gång jag förgått mig.” Han tyckte att han hade goda skäl att motsätta sig flyttningen, men att han borde presentera dem på ett bättre sätt, i stället för ”dumt och oförsigtigt”. ”– jag är djupt upprörd efter den scen jag ställt till – jag skäms och ångrar mig och vet bättre än någon annan att detta ej tjenar till någonting annat än att förbittra Ellan och mig – sakerna gå

ändå sin jemna gång” avrundade han.²²¹ Men efter de lyckliga promenaderna med sonen längs boulevarderna var det svårt för Edelfelt att förlika sig med tanken på att han aldrig mera skulle leva ett sådant familjeliv i Paris. Han skulle aldrig ha råd att skaffa nya möbler och skaffa en ståndsmässig våning. Och han avslutade:

*Ellan och pojken i Finland och jag här, det är allt annat än nyttigt för det äktenskapliga lifvet, ja t o m riktigt farligt därför. Jag ser mig således dömd till ensamhet och ungkarlslif om jag alls vill vara här.*²²²

Med denna utsikt att flytta till Finland för gott och mitt i försommarens kringflackande tillvaro – porträttmålandet både hos Vallery-Radots och hos Granchers samt besöken på biblioteket – tyckte Edelfelt att det var skönt att kunna dra sig tillbaka till sin ateljé, den som hade varit hans fasta punkt år efter år i Paris. Där kunde han minnas ungkarslivet, leva som han alltid hade gjort, ”vara sin egen herre”: klä sig och uppträda som han ville, äta frukost när han ville och kommendera conciergen Emile. I ateljén påbörjade Edelfelt nu ett verk som föreställde en arlesiska. Till sin mor skrev han:

*Här fins näml en modell från le midi som är alldeles utmärkt vacker och typisk, och jag har ej hjerta att låta tillfället gå mig ur händerna, nu, då jag ännu har intrycket från det förlovade landet så friskt. Jag tror mig verkligen kunna göra något riktigt bra med henne. Beklagligtvis kan jag få henne bara engång i veckan, så upp-
tagen är hon.*²²³

Le Midi – det var Virginies hemtrakter. Tänkte han på henne nu, när äktenskapet med Ellan de la Chapelle knakade i fogarna? På vägen hem från Valescure två månader tidigare hade Edelfelt skickat hustrun, Erik och Miss Maud i förväg, medan han själv hade tagit vägen via Arles. För modern förklarade han att han ville se den traditionella tjurfåktningen som arrangerades där varje år. Han skrev också om hur han hade vandrat in i den gamla romanska kyrkan S:t Trophime, och plötsligt känt igen den från sin fars samling av arkitekturfotografier. Han beskrev hur kvinnorna, som var klädda i den traditionella svartvita dräkten, hade ställt sig i grupper i de gamla klostergångarna. Det hela hade varit mycket måleriskt och Edelfelt lät konstnärsblicken glida över det han såg:

I ett brev till Alexandra Edelfelt den 4 maj 1891 beskriver Edelfelt de arlesiska kvinnornas skönhet och deras traditionella klädedräkt. Påminde de sydfranska kvinnorna Edelfelt om hans gamla passion med Virginie?

*Som Mamma vet anses arlesiennerne för de vackraste i Frankrike, och jag såg en massa förtjusande ansikten och karaktär fulla dito. Dräkten är ju också så otroligt klädande. De unga se så sedesamma, de gamla så ärevördiga ut.*²²⁴

Detta var ju en passande beskrivning och förklaring inför modern, såsom Anna Kortelainen påpekar. Och Kortelainen ställer frågan: vad gjorde Edelfelt egentligen i Arles?²²⁵ Att sedan tillbaka i Paris låta sin modell bära den traditionella dräkten och huvudbonaden var ett skickligt sätt att klä de gamla minnena i sedesamhetens dräkt.

Vad visste Ellan de la Chapelle om sin makes förflutna? Kunde hon koppla ihop resan genom Arles med Virginie och de eventuella barnen? Och vad visste hon vid det här laget om Rosa Grancher?²²⁶ Eller utspelade sig den affären först efter att Ellan de la Chapelle hade rest? Det berättar sommarens brev ingenting om – men de berättar att hon reste med Erik i förväg, först via Köpenhamn till Hangö. Sedan till

Haiko för att lämna sonen i sin farmors vård, medan hon själv åkte in till Helsingfors för att se på villan i Brunnsparken. Efter det bar det av till Saaris, och enligt planen skulle makarna Edelfelt träffas i Haiko – för Eriks skull – så fort Edelfelt anlant från Paris.²²⁷

Edelfelt befann sig nu ensam i ett rum på pensionen vid Avenue Friedland. Han var tvungen att stanna, dels för att slutföra alla sina arbeten, dels eftersom han inte hade pengar att betala rummet med.²²⁸ Brevet till modern innehåller väldigt motstridiga uppgifter om hans inkomster och skulder.²²⁹ I ensamheten satt Edelfelt och ondgjorde sig över det nya hemmet i Brunnsparken, över hur mycket det skulle kosta. ”Måtte bara inte denna nya installation bli alltför hufvudlöst dyr! Om jag ej kan hålla så kan Ellan det ej heller det minsta, och det är olyckan”, utropade han och fortsatte: ”När då mitt arbete skall spisa till för allt, och måleriet icke går så bra numera som förr, så vet jag ej hur det skall sluta.”²³⁰ Edelfelt syftade på att konstmarknaden inte var vad den hade varit under det tidiga 1880-talet, och på att levnadskostnaderna i Paris hade blivit sex gånger så höga sedan dess.²³¹ Men var ska man placera Edelfelts kommentar? Hör den hemma i samma patriarkaliska anda som Helmers inställning till sin hustrus användning av pengar i *Et dukkehjem*?

Handlade det egentligen om att Edelfelt kände sig oduglig, kanske överkörd? Han hade tänkt på familjens ekonomi, han hade arbetat mycket, men han hade tagit dagen mera som den kom i stället för att aktivt sälja sina verk. Det visste han och skrev: ”Jag är som Morbror Gustaf himlar mig och gör ändå ingenting.”²³² Och nu hade Carl Victor och Julia de la Chapelle skridit till sin dotters hjälp – utan att konsultera honom, som enligt tidens synsätt var familjens egentliga beslutsfattare. Edelfelt avslutade ett långt brev till sin mor med orden:

*– det är icke alltid godt att hålla kuraget uppe då jag nu, år efter år ser att jag icke kan organisera mitt lif klokt, icke får debet och kredit att gå ihop och icke göra af mitt arbete den hufvudsak i lifvet det ändå borde vara. – Emellertid är jag alls ej missnöjd med min vinter och mitt uppehåll här i Paris nu – jag ser bara att det blir svårt för mig att alldeles öfverge Paris och att en definitiv flyttning till Finland är detsamma som ett artistiskt sjelfmord för mig. –*²³³

Samtidigt som maken satt försjunken i sina tankar om skapandet och i sina dystra framtidsprofetior, redogjorde Ellan de la Chapelle för Emelie Antell om sina göranden och låtanden efter ankomsten till Finland. Hon

hade tillbringat några veckor i Hangö tillsammans med sin mor och beskrev den ”gudomliga luften”. Följande sommar skulle både hon själv och kusinen vila ut på den moderna badorten – för en stund skulle de få glömma vardagen och hushållsarbetet:

Dit flytta vi båda, du och jag i nästa sommar, med barn och blomma, och hyra en villa gemensamt. Barnen äta hemma, vi vid restoration. Jag har alltsammans klart för mig. Vi dricka brunn, föra diet, och bada med eftertryck, så det förslår för lång tid framåt.²³⁴

”Med barn och blomma”, skrev Ellan de la Chapelle. Det var ett uttryck som egentligen syftade på barn och maka – blomman, den vackrare parten i äktenskapet. Men här använde Ellan de la Chapelle uttrycket för sin egen make och för kusinens. Hon såg framför sig en vistelse i gott sällskap, för hela familjen. Tonen i brevet är lätt och glad, full av hopp inför framtiden.

I det första brevet till Alexandra Edelfelt från hösten 1891 anar man att makarna Edelfelts ekonomiska belägenhet hade varit på tapeten inom familjen de la Chapelle, att planerna på ett boende i Brunnsparken i Helsingfors inte blivit helt harmoniska – och det ganska snabbt efter att Edelfelt hade återvänt till Helsingfors. Brevet är kort – skrivet ombord på ångbåten från Åbo till Stockholm – och refererar till ett ”nedrigt öfverfall” som Edelfelt upplevde att han aldrig skulle få upprättelse för. Överst har Berta Edelfelt daterat det till 1891 och skrivit ”Vicke de la Chapelle”.²³⁵ Vad hade hänt? ”Jag skall försöka att få ihop pengar i Stockholm”, skrev Edelfelt, och man anar hur det hängde ihop. Av allt att döma hade Carl Victor och Julia de la Chapelle blivit tvungna att skjuta till en betydande summa för att få sin dotters liv ordnat i Helsingfors: villan i Brunnsparken och inredningen av våningen med allt det som behövdes utöver sakerna från Paris.²³⁶ Edelfelt hade ju varit i det närmaste medellös och nätt och jämnt klarat av att själv komma iväg från Paris. Resan hade troligen tagit det sista av hans tillgångar. Eftersom hans besparingar var slut blev familjens liv ett liv ur hand i mun, där Ellan de la Chapelles föräldrar och troligen också hennes bror blev tvungna att skarva till ur Saaris avkastning. Och det var ju detta som Edelfelt hade räknat med: att hustruns släktingar och vänner skulle hjälpa henne ekonomiskt.²³⁷ Men det var samtidigt inte alls förenligt med tidens uppfattning om den

äkta makens uppgift och ansvar, och troligen hade Vicke de la Chapelle helt enkelt skällt ut sin svåger.

I ett senare brev talade Edelfelt om en "dödlig skymf" och fortsatte: "Detta ursinniga låga hat, som nu redan verkat så mycket ondt i mitt lif, står för mig som ett spöke för framtiden." Även här har Berta Edelfelt skrivit "Vicke de la Chapelle" med blyerts i marginalen.²³⁸ Edelfelt var en man som skydde konflikter, så det är inte överraskande att han reagerade så här på sin svågers förmodade utskällning. Skymfen låg i det att Edelfelt verkligen upplevde att han hade försökt försörja sin hustru och sitt barn. Här fanns nu något alldeles oöverkomligt mellan de båda svågarna – en förklaring till varför Edelfelt gärna undvek Saaris som svågern redan mer eller mindre hade tagit över.

Efter uppbrottet från Paris blev Edelfelts liv ett resande fram och tillbaka från Helsingfors. Tidigare hade Paris alltid varit det självklara målet för hans resor, och Stockholm och Köpenhamn orter som han färdades igenom, städer där han gjorde några dagars uppehåll för att träffa sina vänner, för att sedan fortsätta mot konstens huvudstad. Nu fick hans resor en alltmer nordisk betoning. Under det första året blev det Stockholm med illustrationerna till Snoilskys *Svenska bilder* och porträttet av författaren Viktor Rydberg, och under de följande åren Köpenhamn med porträtt av den danska högaristokratin och prinsessan Marie. Detta var att måla för levebrödet – mera än Edelfelt hade gjort förut.

De nordiska porträttmålningsresorna kombinerade Edelfelt med resorna till Paris, och hans självklara mål var att se de båda Salongerna, både den gamla vid Champs Elysées och den nya vid Champ de Mars. Det var precis en sådan årsrytm som Sophie Manzeys familj hade föreslagit för honom åtta år tidigare, att "någongång göra en resa till Paris om våren". Edelfelt hade ansett det som det definitiva hindret för ett äktenskap, som "ett självmord som artist", trots att han uttryckte det på ett annat sätt då.²³⁹ Nu var han där i alla fall. Och man kan bara spekulera i vilka följder det hade för hans äktenskap med Ellan de la Chapelle.

Våren 1892 umgicks Edelfelt några veckor med sina gamla vänner i Paris och såg utställningarna. "Paris har aldrig förefallit mig så jublande och segervisst som nu. Det är ändå städernas stad. Och hvilket ljus hvilken luft!", skrev han till sin mor. Han bodde i sin ateljé och kände sig fri och glad: "När jag om morgonen öppnar mitt atelier fönster strömma tusental kubikmeter herrlig doftande sommarluft in. –"²⁴⁰ I sitt följande brev fortsatte han sina funderingar:

Alla människor tycka att jag är galen som öfvergifvit Paris. Då man engång arbetat sig till en situation här, är det vansinnigt att kasta bort den för ingenting. Chambure, Bulla, Pasteur alla ha hållit långa tal för mig i detta afseende jag tror de ha rätt.²⁴¹

Depressionen

Den mörknande Helsingforshorisonten

*För öfrigt löser han icke frågan om "le divorce",
ty han nämner icke ett ord om barnen, hvilka ju
äro hufvudsaken i denna fråga –¹*

Det Finland som makarna Edelfelt återvände till var präglad av den alltmer ansträngda relationen till Ryssland, något som gjorde den allmänna stämningen alltmer nedstämd. Våren 1891 fick ministerstatssekreteraren Casimir Ehrnrooth avgå. På hösten begärde Werner von Troil, som var ordförande i ekonomiedepartementet, avsked.² Lantdagen som inledde sina sammanträden i början av året blev likaså stormig. Viktor Magnus von Born och Kasten Antell råkade i polemik med dem som ville gå försiktigt fram gällande postmanifestet. De ansåg att detta var början till en större process, där finländska myndigheter skulle ställas under imperiets direkta kontroll.³

I makarna Edelfelts krets var den självklara reaktionen på postmanifestet att sälla sig till motståndet – på ett eller annat sätt. Brevnen från Paris våren 1890 berättar att de båda redan var engagerade i att påverka fransmännens ståndpunkt – och därigenom den internationella opinionen. Nu engagerade sig Albert Edelfelt i Leo Mechelins ambitiösa bokprojekt *Finland i 19de seklet* (1893). Det var en framställning av Finlands folk och natur, språkförhållanden och samhällsordning, industrialism och allt som finländsk kultur hade åstadkommit efter 1809. Praktverket var ägnat att sprida kunskap om Finland och dess autonoma ställning inom det ryska imperiet i Europa, och var således ett motdrag mot det som allmänt uppfattades som förryskningsåtgärder. Det översattes till finska, ryska, tyska, franska och engelska. Tillsammans med Gunnar Berndtson, Eero Järnefelt och Axel Gallén var Edelfelt ansvarig för illustrationerna, som skulle vara ett bärande element i verket. Många av hans tidigare verk reproducerades i utgåvan, och det bidrog till att han alltmer började uppfattas som något av en nationalkonstnär. Det blev också Edelfelts uppgift att efter utgivningen av den franska upplagan 1895 försöka få tidningspressen där att skriva om *Finland i 19de seklet*.⁴

Nu skrev man alltså hösten 1891, och Ellan de la Chapelle var tillbaka i ett Helsingfors där det politiska läget var tryckande och där framtiden var oviss. Vad tyckte hon om att vara där nu? I augusti hade hon skrivit till Emelie Antell: "Ifrån och med Oktober månads ingång vet jag ingenting af framtiden. Det klarnar väl småningom."⁵ I början av oktober installerade familjen sig på Societetshuset i väntan på den våning som Ellan de la Chapelles föräldrar stod i beråd att skaffa dem, och som redan hade bidragit till en konflikt mellan hennes make och hennes bror. Till Viktor Magnus von Born skrev hon:

Vidare ha våra planer för framtiden något modifierats, i det att det mång om ordade villa-köpet ser ut att få hvila en tid, och en ny Pariservistelse istället kommit på tapeten. Pappa har ej fattat sitt beslut, och hans om och men äro legio. Det går heller icke i en handvändning att spränga vattenledningar i granit klippor, utom andra förändringar på sjelfva byggnaden. Säkrastr är att icke sitta och vänta; blir det, så tant-mieux, blir det ingenting af, så kan det inte hjälpas. I alla fall blir det inte resa af före Jul, och här sitter jag som vanligt med mina koff-säckar!⁶

Edelfelt hade rest iväg till Stockholm för att måla, för att förtjäna pengar, som han själv hade uttryckt det.⁷ Ellan de la Chapelle uttryckte det

Villan på adressen Brunnsparken 12, med den vida utsikten över inloppet till Södra hamnen. I de hyrda våningarna i Paris hade Ellan de la Chapelle längtat efter ett eget hem. I Brunnsparken bodde familjen i flera år. Det var hennes föräldrar som hade skjutit till det kapital som behövdes, vilket i sin tur blev en bidragande orsak till slitningarna mellan Edelfelt och familjen de la Chapelle.

annorlunda – hon skrev till Viktor Magnus von Born att hon hade ”expedierat – sin Snillekukku” till Stockholm. Edelfelt ville inte förstå familjens ekonomiska belägenhet, utan drömde om att bo i Paris. Hon fann sig strandad på Societetshuset vid Salutorget i Helsingfors – mitt emellan sin makes planer och sin fars obeslutsamhet – utan att kunna påverka sin situation. Hon avrundade sitt resonemang med: ”Det gör ingenting, så länge blott pojken är frisk och har det bra.”⁸

Både Ellan de la Chapelle och Edelfelt ville gärna bo utanför staden. Brunnsparken låg fortfarande i början av 1890-talet lite avsidet, skild från stadskärnan av Observatorieberget. Det var länge sedan Brunnsparken hade varit en populär kurort för ryska sommargäster. Den var nu en mondän stadsdel med sina stora trävillor, dels utspridda bland lum-miga träd, dels byggda uppe på bergen – som mest av allt påminde om höga skärgårdsklippor. Många av husen hade en vidsträckt utsikt över havet och inloppet till Helsingfors hamn.⁹ Detta borde ha fallit åtminstone Edelfelt i smaken, van som han var från Haiko med havet och fartyg. Det var ändå inte alls samma lantliga herrgårdsmiljö som Gumtåkt, där Ellan de la Chapelle hade trivts så bra tre år tidigare. Men det var inte heller ett boende mitt i staden, som föräldrarnas hus i hörnet av Kaserngatan och Södra Esplanadgatan, där hon ett par år tidigare hade tyckt att det luktade så illa.¹⁰

Brunnsparken 12, som skulle bli familjens adress, var egentligen två tomter. Den ena ägdes av stabskapten H. I. Öhrbom, den andra av docent Ossian Aschan. På Aschans del av tomten fanns en trävilla i två våningar, ritad av C. R. Rosenberg 1888. På övre våningen gjordes förändringar 1891, så man kan anta att det var just där som familjen Edelfelt flyttade in följande sommar.¹¹ Det verkar som om Carl Victor och Julia de la Chapelle var delägare i denna villa. Edelfelt upplevde som sagt arrangementet som både beklämmande och problematiskt. Vad Ellan de la Chapelle tyckte om Brunnsparken blir inte klart i de bevarade breven.

Men ännu var det inte dags att flytta in. Åtminstone inledningsvis bodde makarna Edelfelt alltså på Societetshuset.¹² Familjens finanser som knappast hade hunnit återhämta sig från den nästan totala ekonomiska katastrofen tillät sannolikt inte i längden ett boende på Societetshuset. Gick det därmed som Ville Vallgren berättade för Bertel Hintze – att makarna flyttade var för sig: Ellan de la Chapelle med barnet till sina föräldrar, och Edelfelt till sin mor och sina systrar?¹³ Situationen löstes i alla fall sedan genom att Ellan de la Chapelle och Edelfelt fick bo tillfälligt i Fanny von Borns våning på Manegegatan 2 i Kronohagen.¹⁴

Hur kändes det för Ellan de la Chapelle att vara tillbaka bland den skvallrande Helsingforssocieteten? Den hade hon ju inte haft några höga tankar om under våren på Gumtåkt. Trots att breven till modern Julia de la Chapelle mestadels är korta – ibland nästan telegramlika – och dessutom varvades med telefonsamtal som för eftervärlden bildar luckor, tecknar de mönstret för Ellan de la Chapelles tillvaro. Breven berättar om dagspolitiken, om lantdagen. De beskriver scener ur societeten med både gamla och nya bekanta: den åldrande Aurora Karamzin och hennes hälsotillstånd, familjerna Linder och von Bonsdorff, Sophie Mannerheim som utbildade sig till sjuksköterska, Aina Mannerheim med sina konserter, Eva och Jean Cronstedt på Brändö gård. Breven bildar en berättelse om barn som föddes, om sjukdomar och epidemier, om vem som var osams, om hur man drev med varandra och om hur societeten drog ryssarna vid näsan så ofta den kunde. Allt är beskrivet med en rapp humor, olik den i brev från den yngre Ellan de la Chapelle, före giftermålet. Det är tydligt att hon har velat underhålla modern på Saaris. Av allt att döma var hennes relation till societeten en annan än tidigare – i och med att hon inte längre befann sig på äktenskapsmarknaden var hon själv inte heller längre i centrum för societetens skvaller.

Fick societeten någonsin nys om familjen Edelfelts bekymmersamma ekonomiska belägenhet, eller lyckades de skyla över den? De bevarade breven berättar ingenting om det. Men i takt med stadens snabba befolkningsökning och det växande affärslivet blev det borgerliga inslaget i Helsingforssocieteten större. Innebar det så småningom – i kombination med moderniteten – ett större socialt rörelseutrymme också i Ellan de la Chapelles gamla kretsar?

Liksom hösten 1890, före den stora resan till Rivieran, umgicks Ellan de la Chapelle mest med sina släktingar – en krets, vars yttre ramar hade förändrats eller höll på att förändras i takt med att staden växte och societeten blev större. Armida de la Chapelle var i färd med att låta uppföra sitt stenhus på Bulevarden 10, och där skulle också hennes barn flytta in.¹⁵ Det var nu som de stora stenhusen byggdes vid Esplanaden, kring Skillnaden och Bulevarden. Några av dem hade en direkt fransk förebild, och särskilt Norra Esplanadgatan fick något av fransk boulevard över sig. Stadens kommersiella centrum, som samtidigt var bostadskvarter för de förmögna, höll på att ömsa skinn vad den yttre utformningen beträffade.¹⁶ Den gamla de la Chapelleska kretsen av gårdar mellan Södra Esplanadgatan och Kaserntorget, som Elsa von Born hade

hunnit uppleva som barn på 1880-talet och som hon så kärleksfullt beskrev långt senare, hade splittrats och skulle snart ersättas av stenhus, också de. Hur kändes det för Ellan de la Chapelle att följa denna förvandling från sitt hem i Brunnsparken?

Sigrid de la Chapelle hade gift sig med J. A. Nordman och väntade sitt första barn hösten 1891, vid samma tid som makarna Edelfelt etablerade sig i huvudstaden. Sigrid och J. A. Nordman fick med tiden fyra barn, födda med två års mellanrum. Hennes barnbarn Tove Nordman beskrev senare tillvaron: ”4 barn tog hennes krafter, men när det blev för tungt brukade hon stänga salsdörrarna och sitta ensam i timtal och spela, spela –. Inte för mycket när Alfred var hemma, han blev så trött av att höra pianospel –.”¹⁷ Det är en senare tid som Tove Nordman beskriver, men hennes berättelse talar ändå sitt tydliga språk om hur Sigrid de la Chapelle tvingades ge upp musiken för att bli fru och mor. Kunde hon och Ellan de la Chapelle finna varandra och dela erfarenheten av en ständsfrökens lott? Ellan de la Chapelle hade ju lekt med tanken på att bli konstnär, men hennes allvarligaste plan hade varit att bli guvernant – en plan som hon inte hade fått sätta i verket.

Emelie Antells äldsta dotter Lilli gifte sig med bankmannen Arvid Sanmark 1894 och Ellan de la Chapelle blev tre år senare gudmor till deras dotter Beate Sophie. Det var familjen Sanmark och kusinen

Norra Esplanadgatan var en av de första gatorna i Helsingfors där de moderna stenpalatsen byggdes. Till vänster syns det fashionabla Hotell Kämp, där Ellan de la Chapelles möhippa hade firats några år tidigare. Längre ner längs gatan skymtar empirestadens konturer.

Mimmi (f. Antell) med maken Emil Schybergson som verkar ha stått Ellan de la Chapelle närmast i vardagen. Breven till Julia de la Chapelle berättar de glada nyheterna om hur barnen föddes, men också om deras sjukdomar, om hur Emil Schybergson ibland vistades på sanatorium och om hur hans karriär som jurist och bankman gick framåt. Emil Schybergsons och Vicke de la Chapelles engagemang i Jockis Gods Aktiebolag, ett jordbruks- och industriföretag alldeles nära Saaris, knöt också familjerna närmare varandra.¹⁸ Men Ellan de la Chapelle var skeptisk till sin brors förhävanden, som hon betraktade som alltför våghalsiga. Till sin mor skrev hon:

*Angående pengarna till bolaget, så går jag inte på något villkor in på att låna åt dem, om också Jockis vore aldrig så med på den affären. Jag säger om dem som [industrimannen Mauritz] Hallberg. Med 5 % som vi kunna få på hederligt sätt, kunna vi nog komma till rätta.*¹⁹

Alexandra Edelfelt bodde med sina döttrar Annie och Berta vid Senatstorget, på Alexandersgatan 26. Det var egentligen Adelaïde Gadds våning, som de hyrde, och väninnan som kallades Tante Gadd bodde där i ett eget rum. Berta Edelfelt beskrev detta hem i huset, som var ritat av C. L. Engel, som präglad av en gammaldags trevnad, då samhället höll på att gå in i ett nytt ”jäktat” tidevarv. Känslan av en ny tid blir påtaglig både när man läser om stadsbildens förändring och om societetens förvandling. Berta Edelfelt berättar hur hennes mor gladdde sig över den ökande jämlikheten mellan unga flickor och pojkar, över hur de kunde sitta i hennes salong och diskutera på ett sätt som inte hade varit möjligt förut. De unga flickorna sökte sig nu ut i livet, på nya yrkesbanor: inom sjukvården, på ämbetsverk och banker och som lärarinnor. Känslan av att vara sin egen lyckas smed i en värld fylld av möjligheter var påtaglig. ”Hela den förödmjukade parasitklass av fattiga bildade damer, som [Alexandra Edelfelt] i sin ungdom sett så många exempel på, var utstruken med ens”, enligt Berta Edelfelts formulering.²⁰ Det var inte ens tio år sedan Ellan de la Chapelle hade utropat sin tes om äktenskapet som den enda möjligheten för den som inte ville ”telegrafera, sy eller skriva rent”, men avståndet mellan hennes och svägerskans ord känns som flera decennier.

Albert Edelfelt återgav den hemtrevliga stämningen med system Berta Edelfelt vid pianot i småbarnsskolan. Berta och Annie Edelfelt försörjde sig som lärarinnor.

Det är klart att Berta Edelfelt var tvungen att beskriva det som ett positivt livsval att hon försörjde sig själv med en uppgift som ju traditionellt hade tillskrivits just "fattiga bildade damer", som det var lite synd om i en social bemärkelse. Samtidigt hade ju guvernantskapet hägrat också för Ellan de la Chapelle som en port till friheten. En utbildning vid klosterskolan i Schweiz skulle ha varit hennes enda ståndsmässiga möjlighet, medan svägerskorna Annie och Berta Edelfelt var Fruntimmersskolans adepter. De hade först gått igenom alla dess klasser, och sedan ytterligare den fjärde som gav lärarinnekompetensen.²¹ Det här illustrerar förstås hur snabbt tiden förändrades – systrarna Edelfelt var ju ungefär tio år yngre än Ellan de la Chapelle – men det signalerar också att de tillhörde delvis olika sociala sfärer. Också mellan syskonen Edelfelt syns den sociala skiljelinjen: Albert Edelfelt var adelsmannen, medan systrarernas tillvaro hade ett starkt inslag av borgerlighet. Trots att just denna skiljelinje alltmer började suddas ut i samhället, fanns den där.

Damerna Edelfelts ekonomiska ramar illustreras av att småbarnsskolan som Annie och Berta Edelfelt hade grundat några år tidigare var förlagd till Alexandra Edelfelts matsal och salong:

I [Alexandra Edelfelts] eget hem trängde den nya tiden in i form av en skara småbarn, som var dag kl. 11 tumlade in i tamburen för att under hennes döttrars ledning taga de första stegen på vetandets knaggliga bana. Det runda, mångfotade matsalsbordet hade dragits ut i hela dess oändliga längd, en röd duk hade brets däröver, och snart nog omkransades det av ett tjugotal klarögda, rödbrusiga ansikten, som med putslustigt allvarlig uppsyn och otympliga fingrar försökte lära sig den svåra konsten att läsa och skriva. När den dagliga gymnastiktimmen var inne, marscherade hela skaran ut i salongen, ställde upp sig på den röda mattan, fru Edelfelt satte sig vid pianot och vid hennes taktfasta toner inlärdes både "knäböjning", "tåställning" och andra svårfattliga termer enligt alla konstens regler. Och stora och små hade lika roligt. Klockan slog 1, tamburen myllrade av både småfolk, guvernanter och mammor; ännu ett par minuters skratt och stoj, som ekade i det gedigna Salingreska stenhuset, och så var dagens arbete slut, matsalsbordet krympte ihop igen, de högryggade gustavianska stolarna ställdes i stela rader kring väggarna, och livet återgick i sina vanliga gängor med mycket främmande, mycket läsning, mycket sång och musik.²²

Småbarnsskolorna var ett slags skolliknande barnträdgårdar. Undervisningen bestod i enkla läs- och skrivövningar, medan mycket tid lades på lek och sång. Småbarnsskolorna hade tidigare under 1800-talet varit avsedda för mindre bemedlade barn, men under seklets gång blev de en del av högreståndsbarnens uppfostran.²³ En förteckning över eleverna i systrarna Edelfelts småbarnsskola på 1920-talet upptar solida borgerliga namn och några diplomatbarn. Många av dem beskrev senare skolan som en god grund för sin fortsatta utbildning vid de privata läroverken.²⁴

Berta Edelfelts beskrivning får hennes och systemens arbete för levebrödet att framstå som att de sysselsatte sig några timmar varje dag med de söta barnen, för att sedan återgå till livets egentliga mening: högreståndsdamens bildade konversation med gäster i den kulturella salongen – ett traditionellt adligt, ekonomiskt oberoende liv. Sanningen var ändå den att de båda, efter förmiddagens småbarnsskola, ägnade sig åt ytterligare förvärvsarbete. Annie Edelfelt var från 1888 lärare i historia vid Läroverket för gossar och flickor. Samskolan var ett alldeles nytt och banbrytande fenomen, och hon hörde till de lärare som knöts till denna moderna institution. Berta Edelfelt å sin sida var från och med 1895 lärare i Privata svenska flickskolan.²⁵

Var Ellan de la Chapelle en av de gäster som kom och gick i damerna Edelfelts salong? Det berättar de bevarade breven ingenting om. Många år senare vittnade Viktor Magnus von Born om att Ellan de la Chapelle och henne svägerskor inte drog jämnt.²⁶ Men hur förhållandet såg ut i början av 1890-talet är svårt att säga.

Interiör från hemmet i Helsingfors, Ellan de la Chapelle läser. Akvarellen är odaterad och det är oklart om den är målad i Brunnsparken eller i något av de senare hemmen på Skatudden.

Efter Hulda von Borns död var "Pernå societén" sig inte lik. Den lilla kretsen av herrgårdsfamiljer hade redan tidigare mist en central komponent när Emelie och Kasten Antell med sina nio barn flyttat till Helsingfors och bara tillbringade somrarna på Tjusterby. Emelie Antell hade således två hushåll att sköta, och mycket av hennes tid gick åt till att administrera godsets skötsel och matförsändelserna därifrån till stadsresidenset. Kasten Antells position som chef för Hypoteksföreningen ställde också krav på familjens umgängesliv, och Emelie Antell arrangerade bjudningar av olika slag. Hon engagerade sig också i stadens välgörenhet. Elsa von Born beskriver henne som en samlande kraft inom släkten, som den som hade tid för var och en.²⁷

På Sarvlaks sörjde Viktor Magnus von Born. Efter att ha engagerat sig djupt i lantdagspolitiken under våren, satt han nu ensam i höstmörkret

En konstnärs son:
Erik Edelfelt med penseln
den 22 januari 1892.

och insåg att han borde gifta om sig. För att godset skulle få en härskarinna som basade för den viktiga inomhushushållningen: maten, förråden, kläderna, tvätten och för den viktiga trädgården. Och för att hans barn skulle få en "ny mor", som samtiden uttryckte det.²⁸ Hans egen mor Fanny von Born och en av hans kusiner hade genast efter Hulda von Borns död flyttat in för att ta hand om barnen.²⁹ "Då en enkling tänker sig ett nytt äktenskap, träda barnens intressen i regel i främsta rummet, och därför ligger det i sakens natur att han söker hålla

sig inom kretsen af dem, som på ett eller annat sätt redan stå hemmet nära", skrev Viktor Magnus von Born senare i sina opublicerade memoarer. I dem berättade han hur han först friade till sin släkting Julie von Haartman, som han hade varit förtjust i som ung. Men hon avslög.³⁰

Ellan de la Chapelle besökte Sarvlaks för att hälsa på sina gudbarn och på Viktor Magnus von Born som hon alltid hade tyckt bra om, trots att de under årens lopp hade haft sina meningsskiljaktigheter. I den bevarade korrespondensen framstår han som en pålitlig vän. Ett av sina brev till Viktor Magnus von Born hösten 1891 inledde hon med "B. B." – "bäste bror" – ett uttryck som brukade användas bara män emellan.³¹ Hon lovade hjälpa honom med att se till att en av döttrarna kom till tandläkaren och en annan till fotografen, medan en tredje bara behövde "få lufta sig" i Helsingfors. Dessutom lovade hon besörja om barnen von Borns höstkläder – hon visste vad som behövdes i en liten flickas garderob medan den ensamma fadern stod handfallen inför sådana praktiska spörsmål.³² Ellan de la Chapelles brev till Viktor Magnus von Born handlar, förutom om det rent personliga, om politik, om samhällssyn och skönlitteratur och visar hur insatt hon var också i forskning på olika områden.³³

I sina opublicerade memoarer skrev Viktor Magnus von Born om sin gamla beundran för sin första hustrus kusin. Han konstaterade att han själv nu var fri och att han inte ansåg att Ellan de la Chapelles äktenskap

med Edelfelt var mycket annat än ett lagligt band, eftersom makarna ”inte alls” passade för varandra, och för att det stod klart åtminstone för honom själv att de inte skulle få fler barn. Det hade ju Ellan de la Chapelle själv också berättat för Emelie Antell ett par år tidigare. I ett brev hösten 1891 skrev Ellan de la Chapelle ganska öppenlyst om kärleks-äktenskap och otrohet – både kvinnlig och manlig. Det blir tydligt att hon nu visste om sin egen makes otrohet. Och utifrån brevet kunde Viktor Magnus von Born också dra sina slutsatser.³⁴

Viktor Magnus von Born berättar att ett ”parti” mellan honom själv och Ellan de la Chapelle mycket uppmuntrades av Julia de la Chapelle, som nu ”låg i delo” med Edelfelt. Också Vicke de la Chapelle gjorde sitt för att ”gynna” honom.³⁵ Var detta en del av den ”dödliga skymfen” som Vicke de la Chapelle förorsakade Edelfelt samma höst?³⁶ Kan alltsammans ha bottnat i att Edelfelt egentligen aldrig hade passat in? Det finns en kryptisk passage i ett brev från Ellan de la Chapelle till Emelie Antell, skrivet några månader efter hennes och Edelfelts bröllop. Hon skriver om hur hennes mor fortfarande var nedstämd och inte ville ta reson. Handlade det om besvikelse över dotterns val?³⁷ Edelfelts konstnärskap var så långt man kunde komma från släktkretsen de la Chapelles ämbetsmannaskap och herrgårdsägartradition, och han tillhörde inte heller någon av de inflytelserika senatorssläktorna – dem som släkten de la Chapelles döttrar brukade gifta sig med. Det gjorde däremot Viktor Magnus von Born.³⁸

Viktor Magnus von Born sammanfattade sitt resonemang:

*[Ellan de la Chapelle] stod mitt hem och mina barn mycket nära, närmare än någon annan, och vi voro alla mycket fästade vid henne. Jag drogs till henne icke blott genom barnen, utan öppet erkändt äfven genom en gammal känsla af beundran, som tidtals närmade sig verklig kärlek. Det var icke den värme, som i tiden tändt ynglingahjertat för Julie och sedan glödt för Hulda; men det var hos henne något som imponerade [på] mig och fångslade mitt sinne oemotståndligt.*³⁹

I sina memoarer beskriver Viktor Magnus von Born en scen från sin mors våning, en kväll då Edelfelt inte var hemma. Ellan de la Chapelle satt ”vid sitt arbete”, och han ledde in samtalet på sitt förslag om att hon skulle skilja sig från Edelfelt och gifta sig med honom i stället.⁴⁰ Den tanken hade Ellan de la Chapelle avslagit bestämt:

Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt. När Viktor Magnus von Born föreslog för Ellan de la Chapelle att hon skulle skilja sig från Albert Edelfelt svarade hon att en skilsmässa oundvikligen skulle beröva barnet en förälder. I Ellan de la Chapelles värld var sonens rätt till en hel familj viktigare än något annat.

På mina tillräckligt tydliga spörsmål svarade Ellan allvarsamt, men icke ovänligt, att det var henne omöjligt att svika, äfven om hon sjelf blefve sviken, och detta vore att äfven svika sonen, som sålunda skulle beröfvas antingen far eller mor. Hennes svar var lugnt och flärdfritt såsom alltid; men der låg något dämpadt derunder.⁴¹

Episoden berättar förstås något om Viktor Magnus von Born. Men den berättar också att det stod klart för den närmaste kretsen att makarna Edelfelts relation hade stött på grund. Elsa von Borns ord i sin enkelhet är mer än avslöjande – i en tid där sorger och bekymmer skyldes över så mycket som möjligt: ”Detta uppbrott [från Paris] var en stor besvikelse för Edelfelt – – Sålunda blev [hans] liv ett farande och ett kommande, som i längden blev påfrestande för båda parterna.”⁴² Svårigheterna var ändå inte tillräckliga för att Ellan de la Chapelle skulle ha tänkt på skilsmässa, trots att hon tidigare hade ställt sig positiv till att äktenskap kunde upplösas.⁴³

Samma sommar som Ellan de la Chapelle läste Anne Charlotte Edgren Lefflers *En sommarsaga* hade hon också läst den ryska radikala författaren och publicisten Nikolaj Tjernysjevskijs *Hvad skall man göra? Berättelser om nya menniskor* (1863, i dag känd på svenska med titeln *Vad bör göras?*). För många unga radikala både i Ryssland och i Europa blev

hans bok viktig. Den handlade om drömmen om framtidens frigjorda människor och drömmen om ett rättvisare samhälle, något som många i samtiden uppfattade som en utopi.⁴⁴ Tjernysjevskij behandlade också frågan om skilsmässa, och Ellan de la Chapelle var besviken eftersom han inte alls tog upp frågan om barnens rätt. "För öfrigt löser [Tjernysjevskij] icke frågan om 'le divorce', ty han nämner icke ett ord om barnen, hvilka ju äro hufvudsaken i denna fråga", hade hon skrivit ett år före sin förlovning.⁴⁵ Att hålla ihop äktenskapet, trots bekymmer och slitningar, verkar senare ha varit en självklarhet för henne, just med tanke på Erik Edelfelt. För egen del verkar hon nu också ha varit väldigt medveten om att skilsmässa oundvikligen innebar en särskild skam.

När höstmörkret tätnade ytterligare över Helsingfors diskuterades den dåliga skörden, politiken, relationen till imperiet. Edelfelt satt i sitt tillfälliga hem och läste Arthur Schopenhauers "pessimistiska filosofi", som Ellan de la Chapelle kallade det. Hon menade att läsningen fick hennes make att "börja förakta damerna i kapp med mästaren. Det blir dock icke långvarigt, ty det är emot hans natur". Maken arbetade flitigt med porträttmålning, "bitti och sent i arbete".⁴⁶

Viktor Magnus von Born gick vidare på sin friarstråt. Två år senare gifte han sig med sin släkting Clara Grafström, men hans beundran och tillgivenhet för Ellan de la Chapelle höll i sig trots det. I sina memoarer beskriver han hur de inte mer vidrörde vare sig frieriet eller samtalet om skilsmässan, men hur de träffades på bjudningar hos släkten, hur de gick på teater tillsammans och sammanträffade i societeten, på politiska middagar. Ellan de la Chapelle var alltid korrekt, hon följde konvensansens bud. Men Edelfelt var märkbart irriterad på Viktor Magnus von Born.⁴⁷

Åtminstone en gång verkar Ellan de la Chapelle ha besökt Sarvlaks tillsammans med Edelfelt. Men det var sensommaren 1891, då han var helt omedveten om Viktor Magnus von Borns tankar. Edelfelt hade i alla år bevarat porträttet av den då 16-åriga Hulda Berndtson som han hade målat 1872, men nu, upprörd över hennes död, skänkte han det till hennes äldsta dotter Karin von Born.⁴⁸

Efter Hulda von Borns död var Viktor Magnus von Born mån om att barnen först skulle få en grundlig undervisning på Sarvlaks, i stället för att skickas till skolan i Helsingfors.⁴⁹ Ett efter ett kom de sedan till staden för att börja i Privata svenska flickskolan, Svenska normallyceum

eller i Nya svenska läroverket, och för att bo hos sin farmor.⁵⁰ Man kan anta att de också umgicks med Ellan de la Chapelle – Elsa von Borns varma ord om hur gudmodern lyssnade och uppmuntrade berättar om att bandet mellan henne och kusinens döttrar aldrig brast.⁵¹ Hennes idéer om jämlikhet och frihet att välja sin livsbana fick av allt att döma också en stor betydelse för hur framtiden utformade sig för Huldass och Viktor Magnus von Borns sju döttrar.⁵²

Diakonissanstalten

*Hvad vill detta säga.*⁵³

Våren 1892 befann sig Albert Edelfelt i Köpenhamn för att måla ett porträtt, och han berättade i breven hem till sin mor hur han hade kommit in i stadens ”snobbkretsar”. Med det menade han det välbärgade borgerskapet och aristokratin med personliga kopplingar till kungafamiljen. Under resan fick han tillfälle att fundera över äktenskapet, både sitt eget och dem han såg i ”snobbkretsarna” och konstnärskretsen. Ett av porträtten som Edelfelt målade föreställde generalkonsulinnan Anna Dorothea Holmblad (f. Suhr). Edelfelts beskrivning av hennes tillvaro belyser en tid där nya tankar om kärleksäktenskap förvisso fanns, men de så kallade resonemangsäktenskapen fortfarande var det naturliga i många högre ståndskretsar:

Ellan de la Chapelle läser
högt för Erik Edelfelt
våren 1892.

Hon har blifvit gift utan något vidare tycke – 2 af de solidaste köbenhamska handelshus som derigenom förenades. – Hon heter Suhr och i hennes förmak hänga porträtt af Suhr'er sedan 1720 – alla köpmän och någonslags hofbankirer, som med penningar hjälpt kongl. Majestät i brydsamma tider. Deras hus är därför en slags brygga mellan hofverlden, aristokratin och stor bourgeoisin. fru Hs niece giftes i går med en ung godsegare Niels Juel, härstämmande i rätt nedstigande led från Sjöhjelten, och jag har därför sett flere Juel'er i dessa dagar, Treschou o. a. –⁵⁴

Kvinnorna i det solida handelshuset Suhr hade av allt att döma också odlat sina kulturella intressen sedan början av 1700-talet, och generalkonsulinnan Holmblad var inget undantag. Hennes välstånd och position gav henne friheten att vara frisinnad – i allt annat än valet av sin egen make, där hon enligt släktens oskrivna regler hade satt handelshusets nytta framom sin egen lycka. Edelfelt fortsatte: ”sjelf har fru H. en massa literära och artistiska tendenser och fastän hon genom samhällsställning och ohindrad vana är högre känner hon till och umgås med det europeiske venstre d. ä Brandesarna – annars så förkättrade här.”⁵⁵

Edelfelt – den finländska adelsmannen vars enda kapital var det kulturella – umgicks även han med ”det litteräre venstre” som han kallade det. Hos författaren Otto Benzon, som ju hade besökt makarna Edelfelt i Paris den första våren tillsammans med sin unga fru, fick Edelfelt konstatera att vännen inte var lycklig i sitt äktenskap. Det fanns ett samförstånd mellan Edelfelt och Benzon – var det ett samförstånd mellan två män som hade blivit besvikna? ”Benzon har en rörande vänskap för mig på blicken och på sättet att ta mig i hand ser man att jag icke är honom alldeles likgiltig Han märker väl att jag ser huru han lider och hvar skon klämmer – och vi har redan talat så mycket med hvarandra utan att nämna ett ord.”⁵⁶

Samtidigt skrev Ellan de la Chapelle till Viktor Magnus von Born och tackade honom för gästfriheten mot henne och Erik Edelfelt. Mor och son hade tillbringat en längre tid på Gammelbacka, hos Viktor Magnus von Borns mor Fanny von Born: ”Helsa tusenfaldt Tant Fanny och tacka henne för den sköna lugna tid jag haft derborta hos henne.”⁵⁷ Detta ska kanske förstås så att Ellan de la Chapelle hade ”vilat sina nerver”, som man kallade det, i landsbygdens ro.⁵⁸

Viktor Magnus von Born hade tydligen bjudit in dem till Sarvlaks för en längre vistelse, men Ellan de la Chapelle hade avböjt. Erik hade blivit sjuk och mor och son hade i stället rest tillbaka till Helsingfors, där de hade tagit in hos hennes föräldrar vid Kaserngatan. Hon skrev nu till Viktor Magnus von Born att hon själv kanske skulle komma på en dagsresa till Sarvlaks med ångbåten, men Erik var för känslig för att resa mera. Samtidigt berättade hon att villan skulle bli inflyttningsklar ”mot slutet af juni”.⁵⁹ Carl Victor och Julia de la Chapelle hade någon gång under senhösten eller vintern gjort slag i saken och omfattande reparationsarbeten hade inletts i villan i Brunnsparken. Vintern i Fanny von Borns våning – och möjligen Eriks hälsa – skulle förklara varför de hade blivit inbjudna också till Gammelbacka för en längre tid. Brevet till Viktor Magnus von Born har en artigt ursäktande, men mycket bestämd ton: det blir klart att Ellan de la Chapelle inte ville anta hans anbud om en längre vistelse på Sarvlaks.

Det blir allt tydligare i breven att allt inte stod väl till i makarna Edelfelts äktenskap: ”Ellan har ej skrivit, jag vet ej hvarför – endast telegraferat angående kostymerna”, skrev Edelfelt, men antog att breven hade kunnat komma bort. Det verkar ha funnits en plan på att hon skulle komma till Köpenhamn för att hälsa på honom. Men Ellan de la Chapelle var inte flitig med att skriva till sin make, och han visste inte var hon befann sig. Inte heller hennes kusin Gunnar Berndtson visste var hon var. Hade hon rest till badorten Hangö, såsom hon tydligen hade planerat?⁶⁰

I Hangö förenades kultiverade parkanläggningar med sandstranden och havet. Här kunde Helsingforssocieteten kurera sig och samtidigt delta i sällskapslivet. Ellan de la Chapelle tillbringade mycket tid i Hangö om somrarna tillsammans med sin kusin Emelie Antell.

Den lilla hamnstaden Hangö på sin sydliga udde var vid den här tiden den modernaste badorten i Finland. Den nya badhusbyggnaden från 1889 var planerad enligt fransk förebild av överläkaren för badinrättningen, Ernst Alexander Homén.⁶¹ Bland annat utifrån Homéns muntliga upplysningar och hans artiklar för Finska Läkaresällskapet skrev Ellan de la Chapelles kusin Axel Berndtson boken *Hangö stad och badanstalt. Handbok för badgäster och turister* (1895). Förutom att berätta om badhusets modernitet och de olika baden, beskrev Berndtson miljön:

*Planen mellan Brunnshuset och Badhuset har man – – förvandlat till en prydlig gräsmatta där blomsterrabatter och buskväxter trifvas och där en springbrunn sprider svalka. Från verandorna har man omväxlande utsikter öfver hafvet. Än ser man under aftnarna vid högsommartid de vida vattnen ligga som en spegel, medan fyrens öga matt blinkar i den nordiskt ljusa kvällen, än kastar en frisk sydväst skummande böljor mot strand, medan den hämtar ljumma luftlager från söder, än lyser månen klar i augusti-kvällen och spänner sin silfverbro så långt ögat når öfver vattnen, medan dyningarna sjunga sitt evigt oförstådda kväde mot klippor och långa sandbäddar.*⁶²

Också för K. A. Tavaststjerna var Hangö en välbekant miljö, som han beskrev i sitt verk *Marin och genre* (1890). Hangö var en samlingsplats för Helsingforssocieteten, ett ställe där man både kunde kurera sig och delta i sällskapslivet. Samtidigt varnade överläkaren Homén för kurortslivets förlustelser.⁶³

Ellan de la Chapelles brevväxling med Emelie Antell visar att kusinerna regelbundet vistades i Hangö om somrarna på 1890-talet. Ellan de la Chapelle var samtidigt överläkare Homéns patient, och han gjorde sommaren 1892 en diagnos om ”fruntimmerssjukdom”, som inte får någon närmare förklaring i breven.⁶⁴ Den första hösten i Helsingfors hade hon berättat för Viktor Magnus von Born: ”Jag mår bättre i min ventrikel, dock inte bra.”⁶⁵ Ventrikel kunde syfta både på magen och på hjärtat.

I Berndtsons bok får man reda på att nästan alla åkommor man kan tänka sig behandlades i Hangö. Av dem som enligt tidens synsätt kunde räknas som ”fruntimmerssjukdomar” upptar listan olika gynekologiska besvär, urinvägsinfektioner, anemi, huvudvärk och det som samtiden kallade nervösa symtom som neurasteni och hysteri. De behandlades

med helt nya metoder: de gynekologiska besvären i nålsittbad med spinaldusch, nervsymtomen i terpentinångskåp och huvudvärken med fotdusch. Därtill fanns de moderna högtrycksmobilduscharna, som kunde användas för olika tillstånd och beroende på dem med olika effekt.⁶⁶ Bland Ellan de la Chapelles brev till Emelie Antell finns ett odaterat, där hon beskriver badortslivet i Hangö, med just de moderna behandlingarna:

*Jag har haft en odräglig rheumatism i min venstra reftbensmuskel som gjort att jag måste sitta krokig i min säng i tre nätter, och nu, i stället för att stärka krafterna, får jag taga ångskåp af terpen-
tin, och tallbarrsbad, och pressa ur mig allt mitt spad. Vi ligga alla
gruppvis längs stranden i sanden, utan minsta hänsyn för det pas-
sande. Varm sand och sol anses så ytterst helsosamt. En schal, en
dyna, och en stor parasoll, är allt, hvad installation beträffar.⁶⁷*

Medan Ellan de la Chapelle troligen vistades i Hangö satt Edelfelt i Köpenhamn och fortsatte sitt brev till modern. Han berättade att han hade fått betalt för porträttet av generalkonsulinnan Holmblad och att han ämnade skicka en del av pengarna till sina systrar så att de skulle kunna resa till Köpenhamn i Ellan de la Chapelles sällskap. En del av pengarna skulle han skicka till hustrun själv, och resten skulle han sätta in på banken.⁶⁸ Men Ellan de la Chapelles tystnad fortsatte. Det enda som hon skickade till sin make var ett nytaget fotografi av Erik Edelfelt – tydligen utan något följebrev.⁶⁹ Till slut stod det klart att hon inte skulle komma till Köpenhamn, och i stället sammanstrålade Edelfelt med sina systrar i Stockholm, där han skulle måla ett porträtt av Viktor Rydberg.⁷⁰ Edelfelt hade väntat sig att Rydberg som person skulle ha varit annorlunda, men han kändes direkt oinspirerande att måla, vädret var dåligt och Edelfelt ville ”hem” så fort som möjligt. Med ”hem” menade han Villa Edelfelt i Haiko, där hans mor och också systrar åter befann sig.⁷¹

Ellan de la Chapelle vistades också en tid i Haiko under sommaren. Hon besökte dessutom sina gudbarn på Sarvlaks medan Viktor Magnus von Born gjorde en längre resa till Sverige. Det är omöjligt att reda ut om hon verkligen varit i Hangö i början av sommaren, men från början av september finns ett brevkort skrivet därifrån.⁷²

Erik Edelfelt. Skissen berättar att Albert Edelfelt tillbringade åtminstone en tid tillsammans med sin familj i Hangö sommaren 1894.

Hade Ellan de la Chapelles och Edelfelts äktenskap havererat helt? Ellan de la Chapelle mådde inte bra, men vad berodde det på? Vad hände efter sommaren? Av allt att döma återförenades makarna i sitt nya hem i Brunnsparken och ännu en höst i Helsingfors stod för dörren. Det finns inte några brev bevarade – de behövdes inte när alla befann sig på samma ställe. I slutet av

februari 1893 reste Edelfelt till Paris vintervägen via S:t Petersburg. Ett av de få bevarade breven till Ellan de la Chapelle är skrivet just i S:t Petersburg:

Älskade Ellan, Allt väl – och jag saknar Er mycket. Just nu på morgonen skulle jag ge mycket för att få höra min trulalalolù gå på med sina uppradningar: rysse, tysse, franse, engelse, och sedan dannu, framsnu, svennu. Ack ja om jag bara visste att Du och han äro friska, riktigt friska och raska, så vore det ändå drägligt. Men här i den här smutsen, dimman, lukten och snösmörjan kommer man ovillkorligen att tänka på alla möjliga sjukdomar, lyckligtvis ha vi en vida bättre luft derute i Brunnsparken.⁷³

I en tid då en förkylning kunde leda till lunginflammation med allvarliga följder, hörde det till ordningen för dagen att fråga utförligt om de hemmavarandes hälsotillstånd, det betyder inte att de skulle ha varit sjuka på något sätt. Men detta ”riktigt friska och raska” indikerade ändå något. Senare under våren blev det klart att Ellan de la Chapelle inte hade mått bra under en längre tid. Ett uppbragt och något osammanhängande brev till Alexandra Edelfelt i april lyder så här:

Jag är mycket orolig öfver Ellans isoleringskur. Hvad vill detta säga. Är hon så mycket sämre eller kan hon verkligen ej komma sig på något annat sätt. Detta tyckes mig barbariskt! Och den stackars pojken som nu skall bli bortskämd under 5 veckor! Och om någonting händer – om han eller jag blir sjuk! Barbariskt! Är Homén ett sådant orakel? Att han icke riktigt förstår sig på hvad som passar för hvar person särskildt bevisar bäst hans egen passion för ridsporten. – Kan Ellan bli bra genom denna underliga behandling så vore det ju mycket bra. Jag fruktar dock att hon är af en dålig sort, svag och klen från början, ytterst oförnuftigt uppfostrad dessutom. Jag ber, jag besvär Mamma och flickorna att se efter pojken och ofta ge mig nyheter från honom. – Det här kommer att förbittra min pariservistelse i högsta grad. Oro öfver allt detta, Missnöje med dessa underliga funderingar, ledsnad att ej vara hemma och se om eller åtminstone se min gosse – oh det är förskräckligt. skulle Ellan icke med litet vilja kunnat genomföra en gödningskur hemma? Har de nervösa symptomen tagit öfverhand – är hon på något sätt hysterisk? –

Ellans och pojken [fotografi]porträtt är icke vidare tilltalande. Pojken ser icke så fiffig ut som han kan och så må han väl aldrig få ett sådant der långt de la Chapelleskt ansigte. Med hans näsa kommer han då att se ut som J. V. Snellman. Gud vare med den lille stackarn. Jag tycker det är gräsligt synd om honom, öfvergifven af far och mor. Och tjenar detta till något? Homén förefaller mig ej att alltid så slå hufvudet på spiken. Hans prat i fjol om Ellans "fruntimmerssjukdom" Lida Zilliacus' "sof bort bara" och som sagdt hans ridt!⁷⁴

Brevet återspeglar en gränslös oro inför någonting främmande och skrämmande som Edelfelt kände hade drabbat hans hustru, och samtidigt hela familjen. Och därmed kom ilskan för att ingen hade inkluderat Edelfelt själv i beslutet.⁷⁵ Egentligen var det inget konstigt med det. Ellan de la Chapelle hade alltid fattat självständiga beslut, och detta hade inte ändrats i och med att hon gifte sig. Det här var också den tid då en läkare ofta blev högreståndskvinnans förtrogna. Idéhistorikern Karin Johannisson kallar det för "kvinnoläkarnas" frammarsch i en tid då så mycket fokus sattes på medikaliseringen av kvinnokroppen. Den snabba utvecklingen inom medicinen hade förvandlat läkaren till "en expert, en vetenskaplig auktoritet med upphöjd makt och myndighet". Johannisson konstaterar att kvinnoläkarna rörde sig i ett diffust område i gränslandet mellan allmänpraktiserande läkare, gynekologi och psykiatri.⁷⁶

Homén, som var specialiserad i kirurgisk patologi och patologisk anatomi,⁷⁷ var en av dem som rörde sig på detta nya fält. Därtill var han familjebekant. Edelfelt och han hade umgåtts mycket sju år tidigare, då Homén befann sig i Paris för sina studier.⁷⁸ Han hade också firat jul med familjen Edelfelt i Paris 1889, i deras hem på Boulevard des Malesherbes.⁷⁹ Men nu vände sig Edelfelt mot sin gamla vän. Hade Homén stigit in i den alltför intima sfären – i den där makarna först och främst borde ha diskuterat med varandra? Hans irritation verkar gränslös då han angrep Homéns intresse för rid-sport, något som han själv ansåg rätt omanligt. Mera förståelig var kritiken då Edelfelt refererade till en annan patients död: kunde

Homén sitt yrke? ”Skulle något inträffa så skrif och telegrafera. Jag kommer hem genast. Det är odrägligt att vara så långt borta”, utropade han.⁸⁰

Ellan de la Chapelle skulle bli inlagd på Diakonissanstalten, som hade grundats av hennes väninna Aurora Karamzin 1867. Sjukhuset var från början ämnat att hjälpa de mest utsatta i samhället, men det blev så småningom också populärt bland societeten, eftersom det kunde erbjuda en privat sfär i sådana känsliga situationer som Ellan de la Chapelles. Diakonissanstalten var inledningsvis ämnad enbart för kvinnor – först från 1871 kunde också män bli inlagda där. Men fortfarande var sjukhuset mer eller mindre specialiserat på kvinnosjukdomar, det vill säga just det som Ellan de la Chapelle led av. Det var privat och modernt – på samma sätt som läkarna som skickade sina privata patienter dit. Diakonissanstalten hade letts av Max af Schultén fram till 1890, men vid tiden då Ellan de la Chapelle blev inlagd hade Julius Ossian Schauman tagit över. Planeringen för Diakonissanstaltens nya byggnader vid Tölövikens strand, mitt emot Aurora Karamzins Villa Hagasund, hade nyligen börjat och sjukhuset verkade fortfarande på Skatudden, vid Hamngatan.⁸¹

Ellan de la Chapelle fotograferad 1893. Av allt att döma poserar hon i en dekolleterad aftonstass. Det ger ett avskalat och nästan naket intryck.

Edelfelts oro blandades med tidens sätt att se på psykiskt illamående som en ärftlig defekt. Hans svärmor Julia de la Chapelle hade ju uppenbarligen inte mått bra våren 1887 i Paris – nervsvaghet hade man talat om då.⁸² Edelfelts ord om Eriks utseende berättar om att han var rädd att sonen hade ärvt sin mors övriga egenskaper, att han också skulle vara av den ”svaga sorten”. En del av tidens läkare talade om degeneration, och gick till och med så långt som att kräva att en diagnos borde leda till äktenskapsförbud. Edelfelt, som genom sin vänskap med Louis Pasteur var väl nätverkad i den franska medicinska forskarkåren, var inte främmande för dessa idéer. Lika införstådd verkar han ha varit i den diskussion som hävdade att psykisk obalans berodde på miljön, främst på det moderna samhällets höga tempo. Då det gällde kvinnor ansåg man också att egenskaper som gick utanför den traditionella kvinnorollen var skadliga.⁸³ Sådana hade ju Ellan de la Chapelle. Edelfelt utbrast: ”Ytterst oförnuftigt uppfostrad dessutom.”⁸⁴

Kring 1880 hade den amerikanska neurologen George Beard lanseerat diagnosen neurasteni för att beskriva känslor av trötthet, ångest och vilshenhet i det moderna samhället där gamla strukturer upphörde att gälla. En lindrigare form av detta var nervositeten. Båda var diagnoser för både kvinnor och män. Särskilt manliga intellektuella, författare och konstnärer omfattade gärna både neurastenin och nervositeten som ett tecken på att de hade ett förfinat nervsystem, ägnat att uppfatta den moderna världens impulser och omvandla dem till mästerverk.⁸⁵ Edelfelt brukade skriva om sin nervositet, som han visserligen använde som synonym för ”trött och överansträngd av arbete och av det sociala livets krav”. Men samtidigt innehöll uttrycket associationen till det skapande geniet och den belevade världsmannen.⁸⁶ I Edelfelts brev blir gränsen mellan nervositet och hysteri glidande, precis som för många av hans samtida, såväl privatpersoner som läkare. Det berodde på att begrepp och diagnoser som nervositet, neuros, nervsvaghet, neurasteni och hysteri levde sida vid sida, och delvis delade symtom som trötthet, pessimism och nedstämdhet.⁸⁷ När det gällde hysterin gjorde man skillnad mellan den dramatiska ”stora hysterin” och den ”lilla hysterin”.⁸⁸ Hysterin blev ”stereotyp för det kvinnliga, kännetecknat av känsloutlevelse i sina mest dramatiska former” skriver Johannisson. I hysterin ”möttes könet och själen”. Perioden från början av 1870-talet till första världskriget kallar hon för hysterins ”guldålder”. Men hysterin hade sina rötter längre bak i tiden, och var inte lika starkt kopplad till det moderna

samhällets höga puls som nervositeten.⁸⁹ Snarare hängde den ihop med medikaliseringen av kvinnokroppen.

Hysteri var något som Edelfelt var väl förtrogen med. Tillsammans med Ernst Homén hade han varit med på en demonstration av den berömda franska läkaren Jean Martin Charcots metoder.⁹⁰ Charcot hade inlett sina kliniska experiment vid Salpêtrière-hospitalet i Paris omkring 1880, och i och med dem förvandlade han hysterin till ett vetenskapligt forskningsobjekt. Charcots metod var att framkalla ett hysterianfall, med alla dess dramatiska stadier, genom hypnos. De sexuella undertonerna i demonstrationerna var uppenbara.⁹¹ En sådan uppvisning fick Edelfelt bli vittne till 1886:

I går på e. m. förde Homén mig i stora hospitalet på "la Salpetrière" dit jag så länge önskat komma, och der det är mycket svårt för icke läkare att komma in. Tänk 4000 patienter epileptiska hysteriska och slagrörda, le Chef de la clinique, en utmärkt hygglig ung läkare, tog in i laboratoriet en flicka som var ett "vackert fall" af la grande hysteric, och jag var till den grad intresserad af allt hvad jag fick se, att jag aldrig glömmet det. Homén och jag stodo bakom en skärm så att hon ej såg oss. Så slog den franska läkaren två gånger på en kopparplåt, och vid andra skrällen föll hon ögonblickligen i hypnotisk sömn; alla möjliga attituder af glädje, sorg vrede tog hon, genom att läkaren med elektrisk ström retade de nerver i ansigtet som stå i förbindelse med extremiteternas motoriska nerver och allt så sannt i rörelsen, så menskligt och så vackert. Detta med öppna ögon som ej blinkade en sekund. Så slöt han igen ögonen och var hon kataleptisk d.v.s styf som en bildstod men alldeles för honom viljelös så att hon lät ställa sig i hvilken ställning som helst af läkaren men var styf som sten om jag eller Homén rörde henne. Men det underligaste af allt var somnambulismen och det nya d.v.s. la suggestion morale, det äro att läkaren får henne att tro hvad som helst. Så sade han henne t.ex. "Voyez vous le joli parterre de roses?" ["Ser ni den vackra planteringen med rosor?"] och pekade på golfvet. – Så gick hon fram, plockade de imaginära rosorna, luktade på dem, band dem i bukett, stack sig i fingret (tänk!) bet och såg blodet ur det imaginära såret o.s.v. – tills läkaren fick en annan bild för henne. Så sade han "voyons ma fille un verre de champagne!" ["vi ser min flicka, ett glas champagne"] "Mais vous savez bien que cela me monte à la tête, c'est fort, le champagne" ["Men ni förstår väl att

det stiger åt huvudet, champagne är starkt"] sade hon. Men hon lät sig öfvertalas. tog glaset (som ej fanns) drack så naturligt, läppjade, stacks i näsan af kolsyran, och sade hon: mais j'ai peur que vous ne soyez grise maintenant ["men jag är rädd för att ni är berusad nu"] – jo verkligen, hon tog sig åt pannan och bar sig åt som om hon druckit för mycket raglade och sade "je vous avais bien dit que je ne pouvait pas supporter du champagne" ["Jag har ju sagt att jag inte tål champagne"] – underligt att hon ej hörde ett ord af hvad Homén och jag sade, fastän vi talade med hög röst. Under de elektriska experimenten fick hon ett anfall som jag tyckte var rysligt att åse, men som läkarne togo mycket lugnt. Hon stod som en sprättbåge, styf på golvet, stödande sig bara på fötterna och hufvud, ansigtet förfärligt förvridet och med samma stönande som i fallandesot. Men så kom hon sig, Homén och jag kröpo tillbaka bakom vår skärm, tysta som möss, läkaren väckte henne, och så hade hon ingen aning om hvad som försiggått, att någon varit der o.s.v. utan talte lugnt och med vanlig hastig pariseraccent om duscher o. d. som läkaren talt om innan hon söfts. Och så ett gladt: Merci monsieur, au revoir docteur!" ["Tack herrn, på återseende doktorn!"] och så gick hon med spenstig gång glad och kry. – Det var till den grad storartadt, och jag kände mig stå framför ett så stort naturens mysterium att jag hela aftonen bara tänkte på hvad jag sett.⁹²

Denna anonyma parisiska var i Edelfelts värld naturligtvis i en annan kategori än Ellan de la Chapelle, eftersom deras sociala bakgrund var så olika. Långt borta hemifrån kunde Edelfelt ju inte veta hurdant hans hustrus tillstånd var, men han kunde knappast frigöra sig helt från sina gamla intryck när han skrev: "Har de nervösa symptomen tagit öfverhand – är hon på något sätt hysterisk?"

Isoleringskuren var en metod som hade utvecklats av den amerikanska läkaren Silas Weir Mitchell för att behandla nervositet och hysteri. Tanken bakom den var att hålla högreståndsfren isolerad och sysslolös så länge att hon ville komma tillbaka hem. Man utgick alltså från att kvinnan simulerade sina symtom helt enkelt för att slippa sina uppgifter i hemmet.⁹³ Kvinnan skulle ju vara "hemmets ängel" som skapade en varm stämning för man och barn.⁹⁴ Ett annat sätt att uttrycka samma sak var med begreppen *huslighet* och *huslig sällhet*, som hörde intimt

ihop med det borgerliga 1800-talets kvinnoideal.⁹⁵ Edelfelts ord ”Det här kommer att förbittra min pariservistelse i högsta grad” är som ett eko av denna tankegång: hustrun fanns till först och främst för familjen. Ännu tydligare formulerade han det med orden: ”Och om någonting händer – om [Erik] eller jag blir sjuk! Barbariskt!” Det understryker Edelfelts starka känsla av att hustruns isoleringskur var en direkt oförrätt mot honom själv.

De bevarade breven i kretsen kring Ellan de la Chapelle visar att isoleringskuren användes olika i olika länder. Det i sin tur berättar något om kvinnosynen i olika kulturer. Och på den här punkten verkar Edelfelt ha varit mera parisare än helsingforsare. I Paris diskuterade han isoleringskuren på en middag hos familjen Pasteur. Madame Pasteurs kommentar är talande: hon tyckte att Ellan de la Chapelle var nog så isolerad i Finland, och menade att det kunde vara onödigt att ytterligare isolera henne från sin son. På middagen fanns många läkare som menade att isoleringskuren bara borde användas ”vid mycket långt gången nervositet”.⁹⁶

Vad kan ha orsakat Ellan de la Chapelles psykiska illamående? De bevarade breven ger inga ledtrådar. Musikpedagogen Elna de Prado (f. Kurtén) berättade för Bertel Hintze 1934 att Ellan de la Chapelle blev inlagd på Diakonissanstalten eftersom hon inte stod ut med Edelfelts otrohet.⁹⁷ Det är fullkomligt möjligt att det var så. Särskilt med tanke på Edelfelts affär med Rosa Grancher, som ju hade utspelat sig nästan framför ögonen på hustrun. Men å andra sidan hade hon ju haft en realistisk inställning redan långt tidigare, då hon skrev om hur äkta makars intresse kunde dras bland annat till dansöser. Och hur kunde Elna de Prado – Edelfelts bekantskap från Paris flera år senare – veta hur Ellan de la Chapelle kände våren 1893? Var det Helsingforssocietetens skvaller som hon återgav för Hintze?

Hur ska Homéns diagnos att Ellan de la Chapelle led av en ”fruntimmerssjukdom” ses i relation till allt detta? Det kan ha varit sviterna av den svåra förlossningen. Men mycket hade hänt i Ellan de la Chapelles liv under de senaste fem åren. Hon hade lämnat tillvaron som ogift och utsatt för Helsingforssocietetens spekulationer, och gift sig med en man som hon hade varit bekant med i nästan hela sitt liv, men som hon inte kände på djupet. Hon hade flyttat till Paris med honom, och byggt upp deras hushåll, samtidigt som hon hade blivit gravid. Hon hade gjort sin del av arbetet för ”Huset och Bolaget Edelfelt” genom att ta hand om de sociala relationerna i Paris societet och diplomatkretsar. Hon hade motvilligt rest tillbaka till Helsingfors med sin nervösa make, byggt upp

ett provisoriskt hem på Gumtäkt gård medan hon återhämtade sig från den svåra förlossningen, kämpade med amningen och till slut anställde en amma. Sedan hade hon åter byggt upp ett nytt hem i Paris, och sett familjens ekonomi bli sämre och sämre. Hon hade skött både make och barn när hela familjen fick influensan. Hon hade kämpat för att sköta alla sina plikter: barnet, hushållet och det sociala, men till slut sett sig tvungen att anställa en barnsköterska. Hon hade bott i en hyrd våning i Helsingfors följande höst, och sedan rest till Rivieran, där både barnet och hon själv hade blivit sjuka, där maken inte hade tjänat så som det var tänkt och familjens ekonomi hade försvagats ytterligare. Till slut hade hon fattat beslutet att flytta tillbaka till Helsingfors, ett beslut som hennes make inte var tillfreds med och som av allt att döma hade orsakat en kris i deras äktenskap. Samtidigt hade hon förlorat sin förtrogna kusin, och möjligheten att dela sina tankar och erfarenheter med henne.

Hur upplevde Ellan de la Chapelle vardagen i Helsingfors? Var det nu – när hon inte hade det tidskrävande societetslivet i Paris – som hon hade haft tillfälle att stanna upp och fundera igenom sin situation? Den belästa Ellan de la Chapelle hade ju kort före förlovningen tänkt sig en utbildning på en klosterskola i Schweiz. Var det tanken på en egen sfär som hade slagit henne, väl tillbaka i Helsingfors? Något sådant var ju helt omöjligt nu när hon var både maka och mor. Det kanske inte heller var lätt för henne, som själv hade funderat på konststudier, att se sin make måla medan hon själv fick vara ”hemmets ängel” och representera ”Bolaget Edelfelt”? Var hon besviken på att hon nu hade ännu mindre möjligheter att förverkliga sina egna aspirationer?

I de bevarade breven finns inga indikatorer på Ellan de la Chapelles psykiska illamående, förutom den sömnlöshet som hade plågat henne ända sedan bröllopsresan. Hennes hälsotillstånd verkar inte ha försämrats på ett dramatiskt sätt vårveckorna 1893, så det ligger nära till hands att anta att det var summan av alla de gångna årens upplevelser som var orsaken till hennes tillstånd. Breven berättar inte heller vad hon egentligen led av. Var det utmattning? Var det nedstämdhet? Eller var det en depression? Låg hennes tillstånd närmare melankolin, ett begrepp som vävde samman tröttheten, pessimismen och nedstämdheten? Kulturhistorikern Kirsi Tuohela framför melankolin som en nyansering av de mera dramatiska orden nervositet och hysteri. Hon menar att illamåendet ofta långsamt blev värre under en längre tid, ett förlopp som låg långt borta från den dramatiska bilden av hysterin som både samtiden och eftervärlden har målat upp.⁹⁸ Det går naturligtvis inte att ställa en diag-

Ellan de la Chapelle i morgonrock. Skis-
serna är odaterade,
men de bär en prägel
av trötthet som för
tankarna till våren
1893 då Ellan de la
Chapelle var inlagd
på Diakonissanstal-
ten för att återhämta
sig.

nos för Ellan de la Chapelle i efterhand. Att hennes tillstånd hade fort-
gått en tid blir emellertid klart.⁹⁹

Mycket tyder på att Ellan de la Chapelles tillstånd och situation påminde om Emelie Antells sex år tidigare. Hon hade som vanligt skött Tjusterby och barnen – som vid det laget var sju – då Kasten Antell hade förkylt sig. Förkylningen fick allvarliga följsjukdomar, som tvingade maken att ligga till sängs i flera veckor. Tidvis svävade han mellan liv och död. Hulda von Born berättade att kusinen var så trött och ”nervös” efter allt detta, att hon hade fått uppbringa all sin viljestyrka för att gå från den ena tillställningen till den andra i societetslivet, utan att känna någon glädje. Då hade J. A. J. Pippingskiöld ordinerat en ”isolerings- och gödningskur”, som Emelie Antell emellertid hade vägrat att gå med på.¹⁰⁰ Isoleringskuren som begrepp var alltså ingenting nytt i släkten, och rimligtvis måste Ellan de la Chapelle också ha hört om den som metod under sin tid i Paris. I denna Helsingforsversion ter sig isoleringskuren som något ganska odramatiskt, som svaret på direkt utmattnings-
Denna praktiska tillämpning hade inget ideologiskt släktskap med den tanke som Weir Mitchell hade utgått från när han utvecklade metoden.

Snarare var det som Anna Kortelainen påpekar: en möjlighet att få vila och vara ensam med sina tankar.¹⁰¹ Men trots detta ställde sig både Emelie Antell och Hulda von Born avvisande till tanken. Tyckte de att en isoleringskur skulle ha varit liktydigt med ett misslyckande som maka, mor och herrgårdsfru – helt enkelt som kvinna? Eller tänkte dessa herrgårdsfruar mera praktiskt? Att man helt enkelt inte kunde lämna alla sina uppgifter för flera veckor. Det är omöjligt att veta varför Ellan de la Chapelle reagerade annorlunda då Homén rekommenderade en isoleringskur för henne.

Ellan de la Chapelles korrespondens med Viktor Magnus von Born ger en inblick i hennes vardag i april 1893. En kväll hade han bjudit henne på te, men då hade hon varit hos Aurora Karamzin. Följande kväll hade hon varit upptagen till klockan tio.¹⁰² En annan liten brev-lapp lyder så här:

*Kära Viktor,
Theater passar ej, jag skall i klostret.
Just nu är jag på väg till Doktorn med gossen.
Vi träffas hos Emelie.
Jag äter hos Mamma.
Din gamle vän
Ellan¹⁰³*

Den ger en ögonblicksbild av en jäktad Ellan de la Chapelle. Erik Edelfelt var sjuk och behövde läkarvård, Emelie Antell hade bjudit till samkväm av något slag. För att få en bit mat i sig tog hon in hos sina föräldrar en stund. Och avslaget på Viktor Magnus von Borns teaterinbjudan – med motiveringen ”klostret”? Det låter som ett tacknamn för isoleringskuren på Diakonissanstalten. Brevet berättar om släktens umgänge med varandra, om en vardag där tiden inte vill räcka till, och under det förstår man att det finns en oro för barnet. Samtidigt berättar den lilla brevlappen att Ellan de la Chapelle ingalunda saknade handlingskraft. Isoleringskuren verkar ha varit hennes eget val – på inrådan av hennes läkare. Hade hon månnitro diskuterat den också med Aurora Karamzin?

I denna situation slöt Alexandra Edelfelt upp vid sin svärdotters sida. Erik bodde hos sina morföräldrar och besökte sin farmor emellanåt. Alexandra Edelfelt höll kontakt med Diakonissanstalten varje dag. Till sin son i Paris skrev hon ett tillrättavisande svar på hans uppbragda utrop, och fortsatte sedan med sina regelbundna rapporter om Ellan de

la Chapelles tillstånd: ”Ellan mår bra, men har litet ledsamt naturligtvis, men det går öfver. Jag talar alla dagar med diakonissan som sköter henne. – Var därför lugn, allt är här alldeles bra!” Detta sätt att skriva lugnande brev till en familjemedlem som var långt borta, var en tradition som naturligtvis kunde skyla över sakernas rätta tillstånd. Alexandra Edelfelt höll emellertid sin linje genom isoleringskurens alla veckor. Hon berättade också att familjerna hade enats om att intala Erik att ”Mamma har så mycket kommissioner och har så mycket att göra att hon ej hinner vara hemma om nätterna ens, – men hon kommer snart”, något som fyra och ett halvt-åringen glatt upprepade. Han hade besökt sin farmor och var på ”utmärkt humör”.¹⁰⁴

I Paris hade Edelfelt nu fått det sista brevet som Ellan de la Chapelle skrev till honom innan hon blev inlagd på Diakonissanstalten:

*Det ser ut, efter Ellans sista bref, som om hon verkligen skulle ha beslutat sig för isoleringskuren. Måtte denna barbariska afspärrning tjena till något! Jag hyser visa dubier och kan ej begripa att det ytterst lugna och bekväma lif hon kunde ha fört på villan [i Brunsparken] icke skulle ha varit lika hygieniskt. Hela denna gödnings och isoleringskur har alltid haft något revolterande för mig. det är likasom man afsade sig godvilligt sina menskliga rättigheter, gaf asked temporärt, åt det bästa vi ega, tanken och själen. Eftersom nu Homén gifvit detta ultimatum, så måste man väl underkasta sig. Min instinkt, som sällan bedrager mig säger att det kommer att tjena till intet, och då har hon pinat sig onödigtvis i 5, fem veckor, utom afvänjningstiden. Jag skulle bli galen af något sådant. Men jag är också frisk och kan ej tänka mig något förfärligare än att bara ligga och icke arbeta, icke tänka.*¹⁰⁵

Edelfelt hade inte förstått hur vardagen såg ut för hans hustru, hur hon såg sina plikter som gick ut på att upprätthålla hemmet med alla dess funktioner för att barnet och maken skulle ha det bra. Hur mycket arbete och tid detta krävde hade han inte uppfattat under åren i Paris, och han verkar inte ha uppfattat det nu heller. Han skrev att han själv inte skulle stå ut utan arbete, men kom inte att tänka på att hustruns arbete var hushållsarbete med samma rutiner varje vecka, medan det för honom var skapande arbete, som – trots att det inte heller var lätt – åtminstone kunde vara omväxlande varje dag. Under den första våren i Paris hade Ellan de la Chapelle skrivit att hon kände sig nöjd med att kunna vara till

nytta, men så småningom blev hon allt tröttare av just detta enförmiga men tidskrävande arbete. Det föll inte Edelfelt in att hans hustru skulle ha vida mera tid att ägna sig åt ”tanken och själen” under sina fem veckor på Diakonissanstalten än hon hade i hemmet. Han utgick från sig själv, precis som i det första brevet där han hade undrat hur det skulle gå om han själv eller sonen skulle bli sjuka. Edelfelt var ett barn av sin tid. Det var moderns främsta uppgift att sköta sin familj – först efter det kunde hon sköta sig själv. Och frågan är om det för de allra flesta någonsin blev tillfälle till det. I Edelfelts tankevärld försummade Ellan de la Chapelle nu sina främsta plikter. Och detta med vett och vilja.

I Paris hade Edelfelt nåtts av sin mors första tillrättavisande brev, och svarade urskuldande:

Tack för det moraliserande brevet. Naturligtvis har Mamma rätt – Jag tog saken så ytterligt emedan jag sjelf varit litet influensig hela denna sista vecka. Att jag af denna ryggvärk och detta misshumör blir hindrad att måla plågar mig synnerligen, och ensamheten förefaller mig dubbelt så svår då jag om förmiddagarna sitter och stirrar på min stora hvita duk som ej går framåt det minsta. – – Telefonera till Kiki [Erik] helsningar från mig. Jag är ändå så mycket lugnare nu efter Mammans bref – och som sagdt – hade jag sjelf mått riktigt bra skulle jag aldrig ha tagit allt detta så oförnuftigt och tragiskt. Jag önskar ingenting högre än att Ellan skall bli riktigt kry igen – måtte nu en grundlig och systematisk kur hjälpa – hon har aldrig försökt något riktigt genomfördt förut.¹⁰⁶

Det här brevet indikerar att Ellan de la Chapelle hade mått dåligt redan en längre tid. Varför blev hon inlagd just nu? Kan det ha varit så att detta var en lämplig tidpunkt, just för att Edelfelt befann sig i Paris? Därmed var han inte hemma med sina invändningar, och saken var lättare att sköta i samråd med föräldrarna och svärmodern. Var tidpunkten en överenskommelse som Ellan de la Chapelle och hennes läkare Homén hade kommit fram till?¹⁰⁷ Från Helsingfors skrev Alexandra Edelfelt: ”Här är allt godt och väl. Ellan har numera endast ett par dagar af sin strängaste karantän kvar. Efter onsdagen kan hon redan få höra ett och annat från den öfriga världen. Hon blir med hvarje dag raskare och tar till i vikt.” Erik Edelfelt visste nu att hans mor var på ”diakonisshuset”, men det hade inte ”gjort något vidare intryck” på honom. Han trivdes hos sina morföräldrar och hade sovit gott där.¹⁰⁸ Nu hade Edelfelt börjat

ändra sin åsikt – efter att ha talat med familjens läkare Philippe Gaucher och sin vän Renée Vallery-Radot. De menade att Ellan de la Chapelle hade gjort klokt i att lägga in sig på Diakonissanstalten, eftersom just isoleringskuren ”mycket lofpris af specialister”.¹⁰⁹

Fortfarande handlade Edelfelts brev mest om honom själv och hans influensa. Han umgicks mycket med Sophie Manzey och Michail Volkov som hade kommit till Paris för att få läkarhjälp för sin sjuka son Nikolaj. Edelfelt levde sig in i Sophie Manzeys oro, eftersom oron för ett barn var något han kunde relatera till. I sina brev till modern frågade han oftare efter sin son än efter sin hustru. Han konstaterade: ”Jag har så svårt att skriva till Ellan nu då jag vet att hon först om flere veckor får läsa breffen.” Sedan fortsatte han – igen med fokus på sig själv: ”Så snart hon får meddela sig med den yttre världen ber jag Mamma eller flickorna litet berätta henne hvad jag upplefvat under tiden.”¹¹⁰

Från Helsingfors rapporterade Alexandra Edelfelt att familjen Edelfelts jungfru Alma hade varit på Diakonissanstalten och fått ”lura på” Ellan de la Chapelle genom dörrspringan. Alexandra Edelfelt hade själv blivit sjuk, och det var troligen därför som jungfrun hade skickats. Med sig hade Alma haft Eriks första handarbete, ett brev som han hade skrivit och blommor som han hade skickat till sin mor. ”Ellan tilläts att taga emot både bref och gåfva och skall ha skrottat mycket åt dem.” Det verkar som om Alexandra Edelfelt också själv hade talat med Ellan de la Chapelle i telefonen.¹¹¹ Hon hade frågat efter brev från maken och om när han var på väg hem. Att Edelfelt varit sjuk i Paris hade Alexandra Edelfelt inte berättat eftersom man inte skulle oroas Ellan de la Chapelle. På frågan om hans hemkomst hade hon gjort en gissning, utgående från Edelfelts lite vaga meddelanden.¹¹² Följande dag skrev hon ett nytt brev till Paris med meddelandet: ”Här allt godt och väl. Ellan allt raskare; har denna vecka tagit till 1 kilo och 300 gr.”¹¹³ Edelfelt hälsade sin mors notiser med glädje: han tyckte det var bra att hans hustru hade nytta av kuren.

I Paris öppnade de båda Salongerna, den gamla och den nya, och Edelfelt fick mycket beröm för ett vinterlandskap som han hade målat – utsikten från villan i Brunnsparken.¹¹⁴ Hans vänner hade gillat det och det köptes av franska staten. Priset var 500 franc mera än vad Ellan de la Chapelle hade föreslagit när han målade tavlan. ”Jag tycker hvad Ellan skall bli glad när hon får höra det och då ser att vårt Brunnsparks boende haft en så der direkt fördel med sig.” Det var som ett medgivande från honom, som inte hade varit odelat förtjust över familjens boendearrangemang. ”Håll detta bref så att Ellan kan få läsa det – hon blir nog

Vinterlandskap från Brunnsparken (Journée de décembre), målad 1892 från ett fönster i Brunnsparksvillan. Innan Edelfelt ställde ut verket i Paris hade makarna fört en diskussion om priset, där Edelfelt var modest. Verket köptes av franska staten som betalade hela 500 franc mera än den summa som Ellan de la Chapelle hade hoppats på.

intresserad af Salongsnyheterna”, skrev Edelfelt. Alla hade frågat efter Madame Edelfelt, fortsatte han, och beklagat att hon inte var där för att se sin makes framgång. ”Gud ske lof att hon blir bättre, att Kikuli [Erik] får vara frisk (hvad jag tacka Gud därför när jag ser de stackars Volkoffs elände) och att ni alla mår bra”, avslutade Edelfelt.¹¹⁵

I mitten av maj aktualiserades frågan om Ellan de la Chapelles utskrivning. Själv ville hon komma hem till Eriks namnsdag den 18 maj, men det hade läkaren inte gått med på.¹¹⁶ Ungefär en vecka senare skrev Alexandra Edelfelt till sin son:

I dag kan jag dessutom fägna dig med en direkt helsing från Ellan. Hon lät telefonera efter mig igår och jag for med fröjd. Fann henne frisk och glad. Hon var synbart glad åt att träffa mig och såg blomstrande ut. En half timme fick jag stanna och hon ville ej låta mig gå. Som jag Gud ske lof hade endast godt och gladt att förtälja henne (din influensa förteg jag tills vidare) var hon mycket förtjust i allt hvad jag sade. Din succès, dina taflors försäljning, Kikkulis välbefinnande och mandater.¹¹⁷

Den 24 maj kom Ellan de la Chapelle hem från Diakonissanstalten. Samma dag talade Alexandra Edelfelt i telefon med Erik och förmanade honom att vara ”stilla och så snäll som möjligt” under moderns konvalescens. Hon skulle så småningom minska antalet mål mat som hon åt per dag. Vilan hemma var en mellanfas mellan sjukhusvistelsen och ett vanligt liv.¹¹⁸

I villan i Brunnsparken hade Ellan de la Chapelle hittat tre brev från Edelfelt, och ett fjärde – med upplysningar om hans influensa – anlände samma dag. Alexandra Edelfelt var inte nöjd med sin sons brevskrivning, då hon själv uttryckligen och på läkarens order hade besparat Ellan de la Chapelle all oro. Nu följde en sträng förmaning till sonen i Paris:

Hon hade derintills ej haft en aning om din influenza eller någonting liknande och nu fick hon med ens allt detta att fundera på. Jag frågade professorn i telefon i går, om hon kunde få läsa de franska tidningar du skickat och han bad mig vänta ännu en vecka så att skrif henne några få glada ord på ett kort än att du nu lägger ut lifvets vedermödor, hon ligger der ensam och spekulerar öfver allting.¹¹⁹

Ellan de la Chapelle stannade i hemmet i Brunnsparken i ungefär två veckor. Sedan begav hon sig med Erik och jungfrun Alma mot det så kallade högfjällssanatoriet i Gausdal i Norge för att återfå sina krafter helt.¹²⁰

Gausdal

Mätte bara Ellan bli bättre här! Jag vet ej hur jag föreställer mig att detta tal om luft och luft ändå är litet humbug.¹²¹

Vid nyheten om att hustrun hade kommit hem efter isoleringskuren fattade Albert Edelfelt inte själv pennan och skrev till henne, utan han nöjde sig med att hälsa både henne och sonen via sin mor. ”Jag väntar med otålighet bref från henne”, konstaterade Edelfelt.¹²² Ellan de la Chapelle skrev till sin make att hela familjen skulle resa till Gausdal – de skulle mötas i Stockholm och fortsätta tillsammans därifrån. Var det hon själv som initierade den gemensamma resan? Eller var det hennes läkare som rådde familjen att tillbringa tid tillsammans? Var detta ett försök att förbättra relationen mellan makarna? Eller fanns det bara en

praktisk aspekt? Nämligen den att Ellan de la Chapelle, som inte var fullt återställd, inte skulle behöva resa ensam, med allt besvär som en flera dagar lång resa till Gausdal innebar: tågresor med allt bagage, och hotell på de orter där man stannade i väntan på följande etapp.

”Jag ville så gerna vara Ellan till lags”, skrev Edelfelt. Men han visste inte hur han skulle kombinera resan till de norska fjälltrakterna med alla porträtt han skulle retuschera eller måla, både i Stockholm och i Köpenhamn: Viktor Rydberg, generalkonsulinnan Holmblad, kammarherre Peter Rasmus Krag. Först skulle han packa in sina tavlor i Paris och skicka en del av dem till München för att ställas ut där. Sedan skulle han genast resa till Köpenhamn, för att åtminstone vara på väg åt rätt håll.¹²³ I Köpenhamn lättades Edelfelts sinnesstämning upp av att han blev bjuden på middag hos skulptören Vilhelm Bissen och hans fru Anna Vilhelmine, tillsammans med hela familjen Bjørnson. Edelfelt hade inte träffat Bjørnstjerne Bjørnson på sex år, sedan våren 1887 i Paris, ett halvt år innan han förlovade sig med Ellan de la Chapelle.¹²⁴ Återseendet blev idel glädje och fyllt av gemensamma minnen från 1880-talets Paris. Bjørnson tyckte att Edelfelt var densamma som förr, ”kun solidere’ till själen, inte till kroppen”. Edelfelt å sin sida tyckte att det var roligt att höra Bjørnson ”så i tagena” igen. Det var också frågan om framtidsplaner:

*Bjørnson – – lofvade ge ut dikter till julen: saa blir Du förnöjed,
Edelfelt, som alltid siger att jag maa skrive Lyrik” – detta kom han
ihog, och det står jag vid ty poet är han med Guds nåde som ingen
annan i Norden nu.*¹²⁵

Samtidigt väntade Edelfelt på besked från sin hustru: när skulle hon resa och vart? Hade hon tänkt ta Erik Edelfelt med sig? Och en av familjens jungfrur från Helsingfors? Edelfelt tyckte att det var besvärligt att kommunicera per telegram. För sin mor erkände han: ”Jag kan ej säga att min högsommar i Norge småler emot mig som en ljuf dröm, ty det blir väl ingenting gjordt der bland leda Sanatoriumsmenniskor i en så litet konstnärlig trakt som Gausdal eller Modum.”¹²⁶

På midsommarafton återförenades familjen Edelfelt i Stockholm. Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt var ”friska och glada” och Edelfelt verkade lättad. Nu vidtog ett sällskapsliv som i mycket liknade den första

våren i Paris: familjen träffade Edelfelts fars släktingar och var bjudna till vänner och bekanta.¹²⁷ Greveparet Carl och Augusta Lewenhaupt, som hade varit stationerade på den svenska legationen i Paris när makarna Edelfelt var nygifta, bodde nu i Stockholm och bjöd på middag. De skulle gärna ha sett att familjen Edelfelt hade bott hos dem i stället för på hotell. Den franska ambassadören René Millet bjöd på diplomatisk soirée i sitt residens.¹²⁸ Under en ny middag hos Lewenhaupts några dagar senare var också finansministern Fredrik von Essen gäst. Nu diskuterades historia och politik. Greve Lewenhaupt hade nämligen läst statsrådets protokoll om freden i Fredrikshamn 1809 och var djupt upprörd. Edelfelt uppskattade att se hur den forna diplomaten så utan vidare menade att Finland borde ha förblivit en del av Sverige.¹²⁹

Tillsammans med Carl och Ebba Snoilsky företogs promenader, och Snoilsky kunde berätta att kung Oskar II hade tyckt mycket om Edelfelts illustrationer till *Svenska bilder*. Nu gällde det bara att få förläggaren Hugo Geber att betala för arbetet.¹³⁰ Makarna Snoilsky bjöd också på middag på restaurang Hasselbacken, där orkestern spelade "Björneborgarnas marsch" till Edelfelts ära. Med förebild i J. L. Runebergs *Fänrik Ståls sägner* hade Edelfelt nyligen målat verket *Björneborgarnas marsch*, som just då visades på en utställning i Theodor Blanchs konstsalong i Stockholm. Ett sådant verk, som föreställde de svenska trupperna på marsch mot de ryska i kriget 1808–1809, uppfattade samtiden snabbt som en visuell replik i den politiska kamp som storfurstendömet nu förde mot imperiet.¹³¹ Att orkestern spelade "Björneborgarnas marsch" var ett uttryck för den solidaritet som många svenskar kände för Finland. Det visar också att Edelfelt vid det här laget hade blivit något av en celebritet, som sällan kunde röra sig utan att bli igenkänd. Han avrundade berättelsen om kvällen på Hasselbacken genom att konstatera att Ellan de la Chapelle varit "mycket till sin fördel".¹³²

På Djursholm gjorde Edelfelt sitt bästa för att slutföra det halvfärdiga porträttet av Rydberg från sommaren innan så fort som möjligt. Han skrev att hans hustru och son var till stor tröst då han skulle fortsätta porträttet som han upplevde som något av ett oinspirerande evighetsarbete. Ellan de la Chapelle tog nu rollen som uppmuntrande konstnärshustru:

Då jag först återsåg porträttet på Nationalmuseum, blef jag modstulen öfver dess bleka gråblå färg, men Ellan som var med, tröstade mig och försäkrade att jag med några friska tag och färger kunde få den önskade effekten i det. Hon rådde mig också genast att ta bort det ljusgröna fönstret, som hon kallade, sant nog, "impressionisme de chic" och det var ett godt råd.¹³³

Efter tio dagar i Stockholm var familjen Edelfelt färdig att resa. Och det blev en resa som färgades av den skönlitteratur, lyrik och de dramer som Edelfelt hade läst. Tåget till Kristiania färdades genom Värmland, en del av Sverige som ofta sägs påminna om Finland. I den ljusa nordiska sommarnatten satt han vaken, såg granskogen glida förbi och tänkte på den värmländska skalden Esaias Tegnér.¹³⁴ Diskussionerna i Stockholm om bandet mellan Sverige och Finland förde nu Edelfelts tankar till den gustavianska tiden, till det gemensamma kulturarvet som han senare uttryckte med Tegnér's ord: "Var stodo vi om de ej var till." I den svenska, men särskilt i den finländska kulturelitens beundran för 1700-talet kombinerades kulturen och konsten med vitterheten och upplysningen och med frihetsidealen. För att inte tala om de nationalpolitiska dimensionerna, som ofta var svåra att uttrycka direkt och där det kulturella bildade ett nätverk av symboler som samtiden med lätthet kunde tolka. Den gustavianska tiden blev en kulturell och politisk metafor, men samtidigt blev den en motvikt till samhällets moderniseringsprocess, till det som Edelfelts vän, den svenska skalden Oscar Levertin kallade borgerlighet.¹³⁵ Det var således mycket som vävdes ihop under den nattliga färderna genom Värmlands trolska granskogar – och som ett ytterligare lager lades Edelfelts egen familjekonstellation på det. Medan hustrun försökte sova, förde far och son ett delvis ordlöst samtal som band dem närmare: "Han är en snäll pojke och han gjorde bara tysta tecken till mig hvar gång han vaknade, för att inte väcka sin Mamma, och så fick jag berätta om Gustaf Vasa och om Karl XII för honom tills han somnade igen."¹³⁶

Väl framme på hotellet i Kristiania fortsatte de litterära associationerna, då Edelfelt såg Henrik Ibsen sitta ensam vid ett bord, så som han alltid brukade. Edelfelt tänkte på alla de stunder av angenäm läsning som han hade haft med Ibsens verk, och blev så rörd att han inte kunde gå fram för att presentera sig:

*Poesi det är ändå quintessensen af lifvet, och dessa norska poeter har så svängt om våra begrepp, så fyllt vårt andliga lif med bilder att vi rakt ej kunna säga hvad vi vore om dessa gubbar "ej funnits till". Jag såg på Ibsens knubbiga hand och tänkte på att den skrifvit Peer Gynt, Aases slädfärd med Grane till Soria Moria slottet, Solveigs sang och – jag kunde ej se den längre ty min blick blef skum och jag satt der och tårades som en narr.*¹³⁷

Tegnér talade om Gustav III:s tid som den konstnärliga guldåldern, medan Edelfelt vävde in de bevingade orden "var stodo vi om de ej var till" i sin egen samtid och talade om sin egen generation, om modernitetens män och deras sinne för det fosterländska – just fokuset på fosterländskheten var ju något som Norge och Finland hade gemensamt under denna tid. Färden genom Tegnér's hemtrakt Värmland och mötet med Bjørnson några veckor tidigare i Köpenhamn hade väckt Edelfelts lyriska sinne. Han hade aldrig varit i Norge förut, och han ville gärna se detta land så som han hade föreställt sig det genom litteraturen och musiken. Han fortsatte lyriskt om ångbåtsfärden till Lillehammer:

*Hvad det var för en herrlig färd! rika bördiga stränder och öar med höga mörkgröna fjäll derbakom. Jag fick för första gången Synnöve Solbakken stämning öfver mig. Så var der på ångbåten på färden in några unga norska flickor, så friska, så starka och vackra med klara trofasta ögon att hela Kjerulfs musik (mera än Griegs) kom för mig: – Ja detta Norge, hvad det spelat för en rol i vårt lif ändå! Norsk diktning och norsk konst "hvar stodo vi om de ej funnits till?".*¹³⁸

Resan fortsatte med häst och vagn genom Gudbrandsdalen – "backe upp och backe ner". Men Gausdals natur blev en besvikelse för Edelfelt. Att själva sanatoriet skulle vara tråkigt, det hade han redan anat. Det befolkades av både högadel och borgerskap från de nordiska länderna och Storbritannien.¹³⁹

*Mätte bara Ellan bli bättre här! Jag vet ej hur jag föreställer mig att detta tal om luft och luft ändå är litet humbug. – Jag känner nog att det är frisk luft deruppe på fjellet, men det är ju också friskt vid hafvet – men det lär vara raka motsatsen af luft der – Nå jag är en sådan der grofhudad varelse som ej känner alla nyanser.*¹⁴⁰

Solveig (1893). Edelfelt fann Gausdal tråkigt och letade efter motiv i fjälllandskapet. Det enda som han på allvar kunde engagera sig för att måla var en ung flicka, som hörde till en gammal släkt i Gudbrandsdalen. Edelfelts brev är fyllda av noteringar om de norska flickornas friska skönhet.

Detta utrop i ett brev till modern beskriver Edelfelts inställning mer än väl. Brevet berättar ingenting om hur Ellan de la Chapelle mådde, bara att hon hade svårt att sova, men detta skulle enligt vad man sagt på sanatoriet vara vanligt under den första tiden i fjällen.¹⁴¹

Ellan de la Chapelle trivdes tillsammans med Anna Geber, som var syster till Emma Zorn, som hon hade lärt känna i Paris.¹⁴² Anna Geber var i Gausdal med sin make Hugo Geber, som ju var förläggare för Snoilskys *Svenska bilder*. Med honom hade Edelfelt en tvist om betalningen för de illustrationer som han hade gjort. Hur upplevde Edelfelt detta umgänge?

Under hela resan gladdde sig Edelfelt åt sonen, som nu var fyra och ett halvt år. Erik Edelfelt intresserade sig för alla gamla svenska kungar, och sysselsatte sig med att rita dem. Edelfelt beskrev denna "blandning av verklighet och dikt": "– ty mellan Carl IX och Gustaf Adolf kommer drottning Aurora, som han ritat och sist kommer efter Oskar II en massa fantastiska Oskarer ända till Oskar den 17de och – Adolf Fredrik. Hvarför han fått denna anspråkslösa plats långt i framtiden, vet ingen."¹⁴³ Edelfelt var också mycket stolt över sin sons kunskaper i engelska – något som gjorde att barnet kunde reda sig med alla gästerna, oberoende av om de var skandinaver eller engelsmän.¹⁴⁴

Edelfelt själv kände sig rastlös. Naturen omkring honom bjöd inte på några motiv som han ville måla, och han konstaterade att "bergsnaturen är omöjlig att måla".¹⁴⁵ I stället tänkte han på Bjørnsons roman *Synnöve Solbakken*, och han fann mycket riktigt en ung flicka som kunde stå modell för detta motiv. "Har Ellan skrivit att jag under mina två sista

dagar i Norge målade en flicka som blef riktigt bra. Hon hörde till de der slägterna i Gudbrandsdalen som härstamma från Harald Hårfager. Jag skall kalla taflan Solveig och ställa ut den i Hfors. –”, berättade Edelfelt i ett brev till sin mor.¹⁴⁶ Anna Kortelainen har noterat den bjärta kontrasten mellan Solveigs rödkindade unga sundhet – det friska och raska – och Ellan de la Chapelles psykiska illamående i sanatoriets stillhet.¹⁴⁷

Från Pietro Krohn kom ett telegram: på godset Bregentved i Danmark väntade en ny beställning, nämligen uppdraget att måla länsgreven Frederik Moltke-Bregentved och hans hustru Magdalene (”Magda”), som var dotter till statsminister Jacob Estrup. Edelfelts gamla vän Krohn arbetade själv utan en tanke på att vika en del av sin tid för sin familj, och följaktligen kunde han inte förstå Edelfelts vistelse i Gausdal. För Edelfelt, som redan efter mindre än en vecka kände sig beklämd av miljön, var detta signalen till uppbrott. ”Det blir visserligen litet längre tills jag då kommer hem till Haiko och Mamma”, konstaterade han men fortsatte: ”Krohn anser att jag vore galen om jag ej gjorde åtminstone något på denna betydliga beställning nu.” Som ett ytterligare rättfärdigande av avresan från Gausdal, berättade han att ångbåtsbiljetten till Helsingfors var billigare från Köpenhamn än från Stockholm, dit han skulle ha rest om han hade stannat med sin hustru och sin son i Norge.¹⁴⁸ Han skulle således både tjäna pengar på porträtten och spara lite på ångbåtsbiljetten. Hade makarna enats om att Edelfelt skulle resa till Bregentved för pengarnas skull?

Kort efter Edelfelts avresa blev Erik sjuk.¹⁴⁹ När barnet var friskt, var det jungfrun Almas tur att insjukna. Det tog lång tid innan hon kunde hjälpa Ellan de la Chapelle med att se efter Erik igen. ”Jag hoppas att alla dessa missöden emellertid måtte sluta med att Ellan verkligen har nytta af kuren, annars vore det för fatalt”, skrev Edelfelt naivt till sin mor från Bregentved i slutet av juli.¹⁵⁰ Ellan de la Chapelle stannade i Gausdal till mitten av augusti.¹⁵¹ Med både sonens och jungfruns sjukdom bjöd vistelsen i Gausdal inte på så mycket vila – åtminstone inte så mycket som det var meningen.

Jag har haft mycket språng här för att få duk, färger, staffli m. m. och fick ytterligare springa för att få en ny koffert, ty min var så dålig att jag ej täcktes resa till ett adeligt slott med den. Ellan förmanade mig vid afresan att i allo uppträda schangtilt – snygga kläder, snygga saker och ett städadt sätt.¹⁵²

Godset Bregentved i Danmark avbildat i ett brev till Alexandra Edelfelt den 29 juli 1893. Godset med sin silverkammare och den enorma parken fascinerade Edelfelt. Hos den danska högaristokratin trivdes han, trots att han kände sig som den fattiga kusinen.

Nu rörde sig Edelfelt bland den danska högaristokratin med släkter som Knuth af Knuthenborg, Danneskiold, Reventlow, Brahe och Bille. Här vävdess anorna in i den ärvda jorden, och kusingiften hade gjort släktskapsbanden både komplicerade och täta. Edelfelt – adelsmannen från Helsingfors och den belevade gentlemannakonstnären från Paris –

hade aldrig upplevt en sådan aristokratisk livsföring som på Bregentved och kände sig som den fattiga kusinen, trots att han blev emottagen vänligt och som en like. Ordningen för dagen var alltid densamma, noga utstakad kring frukosten och middagen. För middagen förväntades herrarna klä sig i frack och damerna i ljusa toiletter.¹⁵³ Edelfelt beskrev slottet som vilade på sina murar från medeltiden, silverkammaren med sina skatter, och den vackra parken runtomkring. ”Med alla dessa familjeporträtt och traditioner och stora skogar med samlingsställen för parforce jagter, både här och på Rosendal, har man bra liten aning om nutiden”, konstaterade han.¹⁵⁴ Men trots detta smälte han in i sällskapet. Edelfelt beskrev den jämnåriga greve Moltke-Bregentved som sympatisk. Grevinnan var vänlig, men hennes personlighet var svår att fånga med ett porträtt.¹⁵⁵

Medan Ellan de la Chapelle först skötte om sitt sjuka barn och sedan sin sjuka jungfru i Gausdal, skrev Edelfelt hur han längtade hem till sin mor i Haiko. Den gemensamma resan hade kanske inte gjort så mycket för makarnas äktenskap. I mitten av augusti beredde sig Edelfelt att resa från Bregentved, och han planerade att sammanträffa med sin hustru och son i Stockholm, för att trots allt ta ångbåten därifrån. Edelfelt refererade Ellan de la Chapelles brev från Kristiania: "Hon var glad, likasom jag var det att komma från det dystra Gausdal."¹⁵⁶

Mognad

Ännu en vår i Paris

*Hela denna frizzerade atmosfär smittade Ellan
– – Jag tror jag aldrig hört henne skratta så
hjärtligt och se så road på livsspektaklet som
under dessa vårmånader i Paris.¹*

Det är svårt att skapa en helhetsbild av makarna Edelfelts liv under 1890-talet. Albert Edelfelt skrev till sin mor bara under de perioder som han vistades utomlands – några månader om året och Ellan de la Chapelles brev till sin mor är som nämnts också fragmentariska.

Edelfelt hade fortfarande kvar sin ateljé i Paris. Från och med 1892, ett år efter att makarna Edelfelt flyttat från Paris till Helsingfors, hade han också en ateljé i Kronohagen på Elisabetsgatan 27, högst uppe i längan inne på gården med utsikt över Långa bron mot arbetarstadsdelen Hagnäs. Huset var inte ens riktigt färdigt när Edelfelt gjorde sig hemmastadd i ateljén.² Där var det högt i tak – hela sex meter – och gott om utrymme med själva ateljén, två rum och ett kök. Ett stort fönster släppte in ljuset från norr.³ Familjen bodde i villan i Brunnsparken. Om hemmet vet vi inte mycket, förutom att Salomo Wuorio hade gjort dekorationsmålningar där.⁴

En glad scen från familjen Edelfelts hem i november 1893: Erik kramar om sin mor.

Carl Victor de la Chapelle hade avlidit i december 1893.⁵ Några år senare såldes den gamla de la Chapelleska gården i hörnet av Kaserngatan och Södra Esplanadgatan och Julia de la Chapelle flyttade in i villan i Brunnsparken.⁶ Familjen Edelfelts flyttlass packades hösten 1897, och den nya adressen var Myntgatan 1.⁷ Edelfelt var nöjd med att flytta bort från våningen i Brunnsparken som hade varit upphovet till sådan osämja mellan honom och hans hustrus familj. ”E. är fortfarande förtjust att flytta när som helst”, skrev Ellan de la Chapelle till sin mor.⁸

Myntgatan 1 var ett av de nybyggda stenhusen på Skatudden. Det låg alldeles invid Uspenskijkatedralen och man hade en vidsträckt utsikt över Södra hamnen. Från att ha varit ett av stadens fattigaste områden, höll Skatudden nu på att förvandlas till en stadsdel med moderna stenhus och välbärgade borgerliga förtecken. Kring sekelskiftet 1900 restes det ena jugendhuset efter det andra. Familjen Edelfelt flyttade efter en tid från Myntgatan till ett av dem, på Lotsgatan.⁹

Men Helsingfors med sin lilla societet, det snäva svängrummet inom konstnärskåren och så småningom med alla politiska förvecklingar med det stora imperiet, uppfattade Edelfelt fortfarande som ett trångt rum. För Ellan de la Chapelle verkar livet ha gått i sina gamla fåror inom den nära kretsen: man stack sig in på te till varandra och ibland bjöds

Tidig vinter i Helsingfors hamn (1897). År 1892 hade Edelfelt målat utsikten över Skatudden från sitt hem i Brunnsparken. Från sitt nya hem på Skatudden gjorde han nu tvärtom: på andra sidan hamnen syns Brunnsparkens bergen och Kallioliinna.

det på större middagar. Erik Edelfelts skolgång engagerade henne också. Nu var det emellertid lättare än tidigare att hålla kvar minnet av Paris och att följa med de nyaste franska strömningarna. I Helsingfors upprätt höll föreningen Alliance française från och med 1890-talets början ett omfattande bibliotek där dess medlemmar fick låna böcker. Ellan de la Chapelle blev med tiden en ofta sedd gäst i biblioteket.¹⁰ Till sin mor på Saaris sände hon också böcker. Förhållandet mellan mor och dotter verkar överlag ha blivit bättre.

Ellan de la Chapelle hjälpte Julia de la Chapelle att sköta sina bankdepositioner, att skaffa tjänstefolk till Saaris, och precis som modern höll hon ett vakande öga på Vicke de la Chapelles förehavanden.¹¹

Redan under sommaren i Gausdal verkar familjen Edelfelts ekonomi ha repat sig betydligt från de svåra åren 1889–1891. Så hade Edelfelt också ägnat sig flitigt åt porträttmåleri, det som var den säkraste inkomstkällan för varje konstnär. I kombination med familjens billiga boende i Brunnsparken hade denna strategi visat sig vara den rätta. De bevarade breven till Alexandra Edelfelt och Julia de la Chapelle vittnar ändå om att inkomster och utgifter ständigt skulle balanseras mot varandra. Då en studie till verket *Ynglingen och sjöjungfrun* (1897) såldes till konstmuseet i Philadelphia för 5 000 franc skrev Ellan de la Chapelle: ”Det behöfs nog.”¹²

Myntgatan 1 där makarna Edelfelt bodde en tid ligger alldeles invid Uspenskijkatedralen och var ett av de första stora stenhusen som uppfördes på Skatudden. Nedanför backen, i mitten av fotografiet från 1887, syns Diakonissanstaltens ursprungliga byggnad. Det var här som Ellan de la Chapelle var inlagd för sin isoleringskur våren 1893. Kring sekelskiftet 1900 byggdes Skatudden ut med moderna stenhus i jugendstil.

”Paris 1893. Till minne av gudmor Ellan” – så har Ellan de la Chapelle skrivit på baksidan till ett verk som hon skänkte Märta von Born 1913. *Studie av konstnärens hustru*, har Hintze kallat det. Det är en bild av Ellan de la Chapelle som sitter i en länstol. Bredvid henne står en gul lampa på ett bord, och från vänster kastar elden sitt varma sken över rummet. Bakgrunden är en vit vägg med mörkbrun väggpanel.¹³ Våren 1893 hade Edelfelt varit ensam, utan sin hustru, i Paris. Det finns inga brev till Alexandra Edelfelt från hösten 1893, vilket tyder på att makarna Edelfelt befann sig i Finland då. Interiören i tavlan är som en scen från hemmet vid Boulevard des Malesherbes vintern 1889–1890, vilket gör det hela något förvirrande.¹⁴ Ellan de la Chapelle kan naturligtvis ha tagit rejält fel på dateringen 20 år senare, men antagligen målades den ändå under makarnas gemensamma vistelse i Paris 1894. Kanske i Edelfelts ateljé, kanske på en pension.

Våren 1894 besökte makarna Edelfelt nämligen Paris. I april anlände Edelfelt först till Köpenhamn för att måla ett porträtt av prinsessan Marie, och återvände sedan till godset Bregentved för att retuschera porträttet av grevinnan Magda Moltke-Bregentved. Han skrev flitigt till sin mor om byggnadsarbetena som pågick på villan i Haiko, om nya gardiner och överklädning av möblerna. Från Köpenhamn skickade han en gammal rokokosoffa som han hade kommit över billigt, och som han tänkte skulle göra sig bra med ett nytt tyg.¹⁵ Allt detta medan han väntade på Ellan de la Chapelle, som skulle lämna den fem och ett halvt-åriga Erik Edelfelt i Alexandras, Annies och Berta Edelfelts vård, och sedan slå följe med sin make åtminstone till Bregentved – kanske ända till Paris.¹⁶

Edelfelt led av ont i magen, och läkaren Feilberg menade att det berodde uteslutande på ”nervositet”. Det var just porträttet av Magda Moltke-Bregentved som oroade honom. Länsgreve Frederik Moltke-Bregentved tyckte att Edelfelt inte hade lyckats fånga hans hustrus ”ynde”, så som han själv uppfattade den. Men Edelfelt menade att det var omöjligt att måla grevinnan, vars uttryck växlade hela tiden. Prinsessan Marie, som hade blivit Edelfelts vän redan under tidigare besök i Köpenhamn, uppmanade honom att ta det hela med ro.¹⁷ Det kunde Edelfelt inte förmå sig till – han längtade till Paris och utställningarna där – och kallade alltsammans för ”den här porträtt och penninge ärtsoppan”.¹⁸ När Ellan de la Chapelle anlände fick hon som så ofta tidigare ta den uppmuntrande konstnärshustruns roll. Makarna reste

Porträttet av den danska prinsessan Marie, så som Edelfelt återgav det i ett brev till sin mor den 4 maj 1894. Marie av Orléans var gift med prins Walde-
mar av Danmark, den ryska kejsarinnan Maria Fjodorovnas (Dagmars) yngre bror. Hennes anor var de kungligaste - och hon var samtidigt den mest frisinnade vid det danska hovet. Edelfelt stortrivdes i den konstnärliga prinsessans ateljé och blev bjuden på en informell familjemiddag.

tillsammans till Bregentved, som Ellan de la Chapelle tyckte var mycket vackert. Hon och grevinnan blev "hjärtevännor" och promenerade i slottsparken under förtroliga samtal. Edelfelt blev förvånad över att hans hustru så gick upp i sin roll: att ta hand om de sociala relationerna medan han själv målade.¹⁹

Sedan gick resan vidare till Berlin, där makarna såg Richard Wagners *Siegfried* på operan och besökte Altes Museum.²⁰ Programmet var som en återupprepning av de nygiftas resa via Berlin i januari 1888 – de gemensamma intressena blir tydliga. Det var länge sedan Ellan de la Chapelle fått möjlighet att se det europeiska kulturutbudet, utan att samtidigt vara tvungen att tänka på hushåll, barnvård och visiter för "Bolaget Edelfelt". När hon hade rest iväg från Helsingfors hade hon inte bestämt sig för hur långt hon skulle resa med Edelfelt, hur länge hon skulle stanna borta. Var det vissheten om att sonen hade det bra med sin farmor och sina fastrar, i kombination med friheten, som fick henne att fortsätta ända till Paris? Ellan de la Chapelles vistelse i Paris blev emellertid inte lång. Efter en knapp vecka packade hon sina saker och gjorde sig färdig att resa. Men före det hade makarna sett utställningarna, ätit middag med sin gamla vän Emile de Chambure och åkt i hans vagn i Bois de Boulogne. Edelfelt hade också städat i ateljén för att se vilka skisser han kunde skicka till Finland i sin hustrus stora reskoffert.²¹

Greve Moltke-Bregentved var emellertid fortfarande inte nöjd med porträttet av sin hustru, och Edelfelt tillbringade också hösten 1894 omväxlande på Bregentved och i Köpenhamn. Som så ofta i den danska huvudstaden fick han tillfälle att träffa sina nordiska vänner från 1880-talets Paris. Den här gången var det författaren Holger Drachmann, som var bjuden på middag tillsammans med Edelfelt:

Han höll med ens under middagen ett vackert tal för mig, der han (mindre smickrande) jmförde mig med sig sjelf som vagabond och lösdriifvare – han trodde dock att han visste hvar jag var hemma – i finska folkets och mina vänners hjertan.²²

Edelfelt var inte förtjust, eftersom Drachmanns vagabondliv bestod i att han hade lämnat hustru och barn för att leva tillsammans med sin nya kärlek, kabarésångerskan Amanda Nielsen, även känd som hans musa ”Edith”, i Hamburg. Han hade också skrivit verket *Forskrevet* (1890) om hela historien, så nu kunde var och en ta del av den. Edelfelt medgav att det var vackert och lyriskt skrivet, men utropade: ”Är det icke besynnerligt att sådana der gamla hundar aldrig skola få nog af älskog? Och denna idealiska dyrkan för en caféchantant diva (ty hvart ord i boken är sant utom systerskapet naturligtvis)!²³ Hur ska man förstå detta – i relation till Edelfelts affär med Rosa Grancher tre år tidigare? Skillnaden mellan dem var att Drachmann hade lämnat sin hustru och sina barn och gjort skandalen offentlig, medan Edelfelt hållit episoden i det privata, bakom societetsfruns stängda dörr. Enligt tidens synsätt var detta en milsvid skillnad. I adelsmannen Edelfelts värld var det ju också helt otänkbart att offentligt leva tillsammans med en kvinna av lägre börd, så som Drachmann gjorde. Att Edelfelt reagerade så starkt och att han kände sig tvungen att dementera Drachmanns påstående om honom kan också bero på att han egentligen hade funderat på att göra likadant, om bara Rosa Grancher hade varit med på noterna.

Från våren 1895 finns ett brev bevarat som berättar en del om vad det var som skavde i makarna Edelfelts äktenskap. Edelfelt befann sig på nytt i Paris och blev bjuden på middag hos makarna Zorn, som nyligen hade kommit hem från Amerika där Anders Zorn hade tjänat mycket pengar på att måla porträtt:

*Det var mycket roligt att höra [Emma Zorn] tala om Amerika.
Hon hade fattat och fattar ännu sin rol såsom ett verkligt arbete:
– Anders skall måla och hon göra bekantskaper och göra reklam.
Utan henne skulle han aldrig ha gjort en sådan lycka. Hennes goda
hufvud, hennes utmärkta språkkunskaper, hennes judiska börd
(som genast ger henne en massa relationer bland rikt folk hvart
hon kommer) äro ypperliga hjälpmedel att komma fram. –²⁴*

Det var ju just detta som Edelfelt hade önskat att hans hustru skulle göra. Och så hade familjens arbetsfördelning också varit under de första åren i Paris. Men efter Erik Edelfelts födelse 1888 fick Ellan de la Chapelle svårare att få tiden att räcka till för barn, hushåll och "Bolaget Edelfelt". Så kom "influensavintern" 1889–1890 när hela Europa insjuknade – och i dess kölvatten lågkonjunkturen där konstverk blev en överflödigt lyxvara. Med kapitalet tog också kuraget slut. Ingendera av makarna Edelfelt var utrustad med en sådan entreprenörsanda som makarna Zorn, och Amerikaresan som de hade funderat på i början av sitt äktenskap blev aldrig av.

Just denna vår var det meningen att familjen Edelfelt skulle bosätta sig för en tid i Paris. Planen var att först bo på en pension och sedan hyra en våning.²⁵ Edelfelt hade rest i förväg i februari och oroat sig mycket medan Ellan de la Chapelle reste från Helsingfors via Berlin och Köln med sonen och barnsköterskan Sanny:

Erik Edelfelt läser 1898.

Hurra! Nu äro de här sedan i fredags, friska och raska – jag som har snufva är den minst raska af allesamman. Roligt var att Ellan tyckte riktigt mycket om rummen och mina arrangementer. Pojken är sig otroligt lik – leker och springer och gestikulerar som förr. Han sitter vid bordet och äter mycket hyggligt. En liten riktigt söt 11 års kreolska [här på pensionen] har lofvat lära honom franska – ²⁶

För Erik anställdes Mademoiselle Fanny – som tidigare hade varit anställd som bonne av Anna von Knorring då hon vistats i Paris med sin lilla dotter. Mademoiselle Fannys uppgift var att lära Erik franska. Makarna Edelfelt gick på teater och museum, de gick ut för att se karnevalen och den glada samvaron lyser mellan raderna i Edelfelts brev. Det blir tydligt att familjens avsikt var att etablera sig på allvar i Paris igen. Ellan de la Chapelle tog nämligen emot visiter i ateljén varje måndag eftermiddag – hon hade axlat sin roll i ”Bolaget Edelfelt”, precis så som Edelfelt alltid hade önskat att hon skulle göra. Han skrev att hans

hustru var ”rask, kry och glad” och att hon var ”mycket lycklig att vara i Paris”. Edelfelt beskrev den dagliga tillvaron: ”Jag stiger upp kl. 1/2 7 alla dar, tar en afrifning och klär mig tyst för att ej väcka Ellan, går så och dricker kaffe med min son kl. 1/2 8 och 8 är jag på ateliern.”²⁷

Våren 1895, då makarna Edelfelt hade tänkt etablera sig på nytt i Paris, fick Ellan de la Chapelle en ihållande hosta som tidvis gjorde henne sängliggande.

Men Parisvistelsen verkar efter en tid ändå inte ha blivit det som makarna Edelfelt hade förespeglat sig. Ellan de la Chapelle fick en ihållande hosta som tidvis gjorde henne sängliggande. I början av maj rustade hon sig för avresa till Schweiz, något som verkar ha kommit lite överraskande för Edelfelt. Orsaken var att en öronspecialist i Paris hade rekommenderat att sonen skulle vistas där en tid – det skulle vara bra mot hans återkommande öroninflammationer.²⁸ Så reste Ellan de la Chapelle och Erik iväg. En tid senare tillbringade Edelfelt några dagar tillsammans med dem i Schweiz innan han återvände till ett sommarhett Paris, där han målade porträttet av Pasteurs lärjunge Emile Roux. Mor och son fortsatte sin färd mot sommarvistelsen i Finland.

Våren 1896 tillbringade Edelfelt i S:t Petersburg och Moskva, där han skulle dokumentera den nya kejsaren Nikolaj II:s kröning.²⁹ I januari, före sin avresa, målade han ett porträtt av sin hustru. Det är ett porträtt som är slående i sin monumentalitet. Ellan de la Chapelle står delvis bortvänd från betraktaren. Hon har svept in sig i en mörkblå sammetscape med pälskrage som mjukt ramar in hennes ansikte och framhäver hennes lika mörka hår, ögonbrynen och de bruna ögonen. Hon står orörlig. Men betraktaren får ändå känslan av att hon är på väg ut genom en dörr, trots att den brun- och guldkimrande bakgrunden är mest abstrakt. Edelfelt har med enkla medel skapat ett mästerverk. Den orörliga och allvarliga Ellan de la Chapelle är som en gåta – var det stämningen i makarnas äktenskap vintern 1896?

Det finns nio bevarade brev från Edelfelt till Ellan de la Chapelle, skrivna under den tid då han befann sig i S:t Petersburg och i Moskva våren 1896. Brev som behandlar resans höjdpunkter, som mötet med Nikolaj II, har Edelfelt skrivit turvis till Ellan de la Chapelle och till sin mor. Avsikten var tydligen att de skulle läsa breven för varandra. Sedan finns det andra som helt tydligt är en kommunikation mellan två makar: de handlar om vardagliga saker, konstverk och ramar, om det arbete som han hade i Helsingfors och i S:t Petersburg; han bad sin hustru hjälpa honom med att ”telefonera” den ena eller den andra i Helsingfors. Att inkomsterna gick åt direkt då Edelfelt hade skaffat dem – och ibland lite tidigare – blir också klart.³⁰ Och naturligtvis skrev han om sonens och hustruns hälsa. Men mest handlar breven om de olika kröningsceremonierna, om storfurstendömet och imperiets politiska elit. Edelfelt hade aldrig trivts i Ryssland och nu utbrast han: ”Gud låte Er få vara friska –

Porträtt av konstnärens hustru (1896). Albert Edelfelt återgav Ellan de la Chapelle som gåtfull och vacker.

Jag har mycket ledsammare denna gång än sist. Jag ville vara hemma i fred och ro eller i Paris!!”³¹

Följande vår var Edelfelt i Paris, för att ställa ut på Salongen och för att måla ett porträtt av den svenska matematikern Gösta Mittag-Leffler.³² I breven lyser livsglädjen, som blandas med stadens modernitet:

Här är alldeles förtjusande. Tänk er 17, 18 grader, sol, blommande fruktträd och stark ung grönska på vallarne utanför mitt fönster. Det är som om jag aldrig lemnat Paris ett ögonblick – alla äro helt förvånade då jag säger att jag varit borta i 20 månader. – Jag tycker att jag lefver upp igen. Det är ej att tänka på ålderdom här, alla äro lika ungdomliga, lika lifvade, lika ”en train”. Det är en förunderlig stad ändå detta, luften, allt hvad som sägs lifvet verkar på en som champagne. Det alldeles förtjusande vädret gör sitt till. från Boulognerskogen kommer just nu genom det öppna fönstret herrliga ”boufféer” af vårdoft. Alla menniskor se glada ut, de som gå, de som åka och de som rulla på velociped. I min atelier trifs jag ypperligt. Här är så snyggt och rent och rymligt. Vaserna stå fulla med hyacinter och gulvivor. – Det värsta är att hvarje ljud från gatan hörs hit upp, och jag vaknar regelbundet af de tunga grönsakslagen som köras till hallarna kl. 3 på morgonen. Kl. 7 börjar tramwayen tjuta och då flyger jag upp.”³³

Våren 1897 verkar Edelfelt ha varit lycklig och känt sig harmonisk på ett sätt som aldrig tidigare. Nervositeten som han kände inför vernissagedagen fanns där som vanligt, men den nådde inte närmelsevis de höjder som den hade gjort tidigare.³⁴ De gamla vännerna Dagnan, Muenier, Chambure, familjen Vallery-Radot, Madame Pasteur och Madame Artôt fanns kvar och var glada över att träffa honom.³⁵ En dag kom Konni Zilliacus och satt en hel dag i ateljén med sina historier från Amerika och Japan, dit han hade rest efter sin skilsmässa från Lovisa Ehrnrooth. Edelfelts sätt att kontempera över Zilliacus goda och dåliga sidor har en helt annan klang än den irriterade och smått sarkastiska ton som han under tidigare år brukade anlägga i liknande situationer. Också författaren Juhani Aho var i Paris. Han och Edelfelt besökte tillsammans Zilliacus nya familj i Suresnes, och vandrade hem genom Bois de Boulogne.³⁶ Breven andas en vänskap, som av allt att döma

fördjupades under de följande åren när Zilliacus med sin unga fru och parets barn flyttade till Helsingfors och slog sig ner i en våning i samma hus där Edelfelt hade sin ateljé.³⁷

Många nordiska konstnärer befann sig i Paris, och Edelfelt berättade att svenskarna, skulptören Christian Eriksson och konstnären Gustave Albert, hade gift sig med fransyskor. Erikssons fru gjorde särskilt intryck på Edelfelt: ”Det mest fina och subtila man kan tänka sig, och hon är dotter till en simpel marmorhuggare!”³⁸ Tänkte han på Virginie? På moderniteten som gjorde att allt kändes mera möjligt än förut i Paris? Edelfelt var glad över att vara långt borta från Helsingfors, långt borta från intrigerna i huvudstadens kulturkretsar.³⁹ När Salongen öppnade skrev kritikerna gott om hans verk: porträttet av kejsar Nikolaj II, *Ynglingen och sjöjungfrun*, *Näckrosor*, *Skogstjärn*.⁴⁰ Med denna utställning hade Edelfelt fört sin konst i en symbolistisk riktning. Han konstaterade:

*Roligt är, att jag, fastän jag ej spelat ut mina bästa kort, och inser att jag ej har en riktig succès d'artist som t.ex. Zorn, ändå är mera lifvad än någonsin för att måla bättre och bättre, försöka ännu försöka göra något riktigt bra och måleriskt. Då man har den stora lyckan att ha en så herrlig konst till lifsmål, måste man försöka göra något som bevisar att man älskat denna konst och att man ej varit en otrogen tjänare. Allt annat Petersburg, le monde, komitéer, landtdagen, partistrider i Finland, förefaller mig som strunt mot detta ena: faire de la bonne peinture!*⁴¹

Edelfelt hade redan före sin avresa tydligen varit ganska bortkopplad från familjens stora beslut. Nu, när han varit borta i två månader, visade det sig att han inte visste vad Ellan de la Chapelle hade beslutat om Erik Edelfelts skolgång, eller vart hon hade rest för att tillbringa sommaren.⁴² Edelfelt skrev till sin mor i slutet av maj: ”Jaså Kiki kom i nya svenska läroverket och icke till Brobergs skola. Hvad var nu detta och hvarför blef det så?”⁴³ Valet hade stått mellan Läroverket för gossar och flickor, som efter sin rektor kallades Brobergska skolan, där Annie Edelfelt undervisade i historia, och pojkskolan Nya svenska läroverket. Edelfelt var fysiskt frånvarande, samtidigt som han ville vara involverad i sin sons fostran. Här kolliderade hans roll som familjeförsörjare, jämte hans personliga strävan efter att få bo i Paris, med hans engagemang som far.⁴⁴

Sedan visade det sig att Ellan de la Chapelle var på väg till Norge via Holmenkollen Sanatorium till trakten nära Gausdal. Brevet till Julia

Ellan de la Chapelle i trekvartsprofil. Den dramatiska tuschteckningen vittnar kanske om att hon fortfarande tidvis drogs med tröttheten. Under 1890-talet vistades hon flera somrar på badanstalten i Hangö, och åtminstone sommaren 1897 tillbringade hon en tid på Holmenkollen Sanatorium och på nytt i trakten kring Gausdal.

de la Chapelle ger ändå bilden av att hon mådde relativt väl.⁴⁵ Från Stockholm hade hon skrivit till Edelfelt, som konstaterade: ”Då jag i dag fick brev från Ellan om konstnärsfesten och utställningen i Stockholm regretterade jag mycket att inte ha varit der.” Ellan de la Chapelle gav sitt omdöme om konst- och industriutställningen, hon tyckte att John Singer Sargent var bäst, bättre än Zorn, Giovanni Boldini och James Whistler.⁴⁶ Edelfelt och Ellan de la Chapelle kom överens om att mötas i Stockholm då hon var på hemresa från Norge.⁴⁷

Enligt Ville Vallgren mötte Edelfelt överstinnan och sångerskan von Strachwitz på en kostymbal hos Frits Thaulow i Paris någon gång under 1898 eller 1899.⁴⁸ Det här var den tiden då den drygt 20-åriga Elna Kurtén (senare gift de Prado) befann sig i Paris för att studera sång hos Madame Artôt de Padilla. Edelfelt hade lovat att eskortera henne till en bal hos operans chef Gailhard, och enligt hennes berättelse var det där som han träffade Madame Strachwitz. Det här är en av de få passager i intervjun där Elna de Prado berättar sådant som hon verkligen kan ha haft förstahandsinformation om. Enligt henne hade Edelfelt och Madame Strachwitz blivit blyxtförtjusta i varandra och lämnat tillställningen tillsammans.⁴⁹ *Le Figaro* beskrev ”comtesse Strachwitzs” förtrollande altstämman – var det den som fick den musikälskande Edelfelt på fall?⁵⁰ Enligt Vallgren blev relationen till Madame Strachwitz passionerad och han beskriver den i liknande ordalag som förhållandet till Virginie.⁵¹ I de bevarade breven finns inga ledtrådar till denna kärleksaffär.

Våren 1898 stannade Edelfelt i Paris bara några veckor. Hans brev är korta och handlar om hur han reste med makarna Zorn från Stockholm, om Dreyfusaffären, om hur han gick på teatern med Ville Vallgren och Antoinette Råström och om hur han skulle måla för att tjäna pengar till en ny frack.⁵² Kanske reparationerna och förbättringarna i Haiko de senaste åren hade svalt mera än planerat.

Våren 1899 hade moderniteten i Paris tagit sig en ny vändning, som Edelfelt – på nytt tillbaka i staden – inte gillade: ”Ett farligt mod är dessa tusentals petroleumautomobiler, fula, skramlande, luktande.”⁵³ Han fortsatte: ”Velocipederna ha fått maka åt sig. Hvad det kan vara för ett nöje att sitta på ett sådant der petroleumkök orörig och med risken att köra öfver folk, det kan jag icke begripa.”⁵⁴ Också i övrigt var stämningen en annan i Paris, mera hätsk än någonsin under Edelfelts år i staden. Man talade om att den oavgjorda affären med den judiska officeren Alfred Dreyfus, som var misstänkt för att ha överlämnat hemligstämpelade handlingar till Tyskland, skulle leda till revolution.⁵⁵

Ett brev till Ellan de la Chapelle finns bevarat från maj, där Edelfelt beskriver hur han målade ministerstatssekreteraren Woldemar von Dæhn och besökte honom och hans familj i deras Parisresidens. Han refererade också hur von Dæhn hade påstått sig för första gången i sitt liv dela Viktor Magnus von Borns åsikt.⁵⁶ Detta var ju i efterdyningarna av det så kallade februarimanifestet, som stipulerade att sådana finska lagar som hade en relevans för hela imperiet skulle stiftas av kejsaren och den ryska duman. Från att i samråd med kejsaren ha varit det beslutande organet, reducerades lantdagens roll till att ge utlåtanden i dessa ärenden. Viktor Magnus von Born var känd som en av de mest envisa av dem som åberopade kejsarens försäkran på Borgå lantdag 1809, det som i Finland allmänt uppfattades som storfurstendömetts konstitution.⁵⁷

Också i breven till Alexandra Edelfelt vävs den så kallade förryskningspolitiken ihop med Dreyfusaffären och kryddas med förberedelserna för världsutställningen följande år.⁵⁸ De flesta av Edelfelts franska vänner och bekanta var liberala och Dreyfusvänliga. Samtidigt menade de att den ryska politiken i Finland var djupt orättvis. ”Det är elektricitet i luften här”, skrev Edelfelt och stämningen återspeglas i breven: ideliga diskussioner med alla som han mötte om Finlands politiska läge, samtidigt som finländarna i Paris smidde planer. Vännen och Helsingforsgrannen Konni Zilliacus – numera en handlingskraftig politisk aktivist – var också djupt inblandad:

Jag har haft en liten meningsskiljaktighet (darum Keine Feindschaft) med Acku [Berndtson] – som fått ordres af Konni [Zilliacus] – de vilja att jag skall bedja en vildfrämmande stor gubbe här om en tjänst för den goda saken. Jag ville att man genom vänner skulle höra åt först – de vilja att jag skall gå dit utan förberedelser och möjligtvis fånga honom i snara genom ett förhastadt löfte. Juhani Aho är alldeles af min åsigt. K. hade den åsigten att man bara skall gå på i ullstrumporna, men jag tycker att man då folk redan visat sig hyggliga, icke fortfarande skall begära mera och mera. Nå ja – Jag går till Clemenceau och frågar råd af honom.⁵⁹

Men trots verksamhetsivern, lusten att arbeta för ”den goda saken” med diplomati i Frankrike, ligger det något tryckande över breven hem. Den politiska situationen i Finland var allt annat än hoppingivande för finländarna, såväl i Paris som i Helsingfors. ”– – god helsa och godt kurage framförallt, huru mörkt det än ser ut”, avslutade Edelfelt ett brev till sin mor.⁶⁰ Vad han egentligen gjorde blir inte klart, men han skrev att han hade ”haft mycket språng” med ”saker som bättre kunna relateras muntligt”.⁶¹ Att han var engagerad i den så kallade motståndspolitiken blir klart. Man kan endast spekulera i hur mycket han samarbetade med Zilliacus kring till exempel motståndspublikationen *Fria Ord* som utkom 1900–1905. Men tanken går osökt till den gemensamma sfären på Elisabetsgatan 27 i Helsingfors. Med tanke på Ellan de la Chapelles uttalanden i tidigare brev är det inte heller otänkbart att hon hörde till de högreståndsdamer som smugglade *Fria Ord* insydda i sina kläder och gömda i sina koffertar.⁶²

Sommaren 1899 målade Edelfelt ett porträtt av Madame Pasteur och togs emot som en son i huset. Han var själv mycket nöjd med sitt arbete, och ville inte lyssna på förlaget Söderström & Co i Helsingfors som skrev till honom om alla teckningar för *Fänrik Ståls sägner* som han hade lovat att göra. I Finland väntade också målningarna i universitetets solennitetssal.⁶³ Men före sin avresa hann Edelfelt vara med på en ”stor tacksägelsemiddag” som finländarna i Paris arrangerade för alla de fransmän som skrivit om ”Finlands sak” och hjälpt till att påverka opinionen. Edelfelt höll festtalet och hade den unga operasångerskan Aino Ackté som sin dam vid bordet.⁶⁴

Han planerade att återvända till Finland via Åbo, och be Ellan de la Chapelle möta honom där. I det sista brevet från Paris i juni, berätt-

tade Edelfelt att den finska paviljongen på den kommande världsutställningen hade blivit tilldelad en ”utmärkt plats”.⁶⁵

Edelfelt återvände till Paris i sällskap med Berta Edelfelt i slutet av mars 1900 som utställningskommissarie för storfurstendömet konstavdelning på den åstundande världsutställningen. Konstavdelningens tavlor skickades väl inpackade redan i förväg, och Edelfelt hölls underrättad om deras färd genom Europa.⁶⁶ Själv gjorde han färden till en resa där han hann vila sig några dagar och få nya intryck:

Den första snön (1902-1903) är en replik av *Långa bron* som Edelfelt målade kort efter att han hade installerat sig i ateljén på Elisabetsgatan 27. Hans vän, aktivisten Konni Zilliacus, flyttade in i samma hus några år senare och här smiddes troligen politiska planer av mångahanda slag.

Det är dock en herrlig sak att resa, då man reser i godt sällskap, man behöfver glömma en massa saker och få nya intryck. Hvad Jag dock mest af allt märker så är det att jag måste försöka att få fänr. Stål färdig så fort som möjligt och sedan måla måla, det är ju en skandal att jag aldrig fritt tar i en pensel mera!!⁶⁷

Edelfelts liv präglades av arbetet för att få familjens ekonomi att gå ihop. Både trötthet och frustration lyser allt starkare mellan raderna i breven. I Paris bosatte han sig i sin ateljé och Berta Edelfelt inkvarterades hos Madame Jaquinot. Ifall vi får tro Vallgren väntade Madame Strachwitz i kulisserna.⁶⁸

Arbetet med Finlands paviljong på världsutställningen hade förbättrats i många år och förväntningarna var höga – hoppet om att lysa ställdes framför allt till konsten. Efter alla år av det som uppfattades som förryskningspolitik menade finländarna att detta var storfurstendömet bästa möjlighet att göra sig synligt för hela världen. Edelfelt med sina franska nätverk fick till slut dra ett större lass när det gällde att arrangera middagar och evenemang samt att bjuda in och visa runt personer med kulturellt och politiskt inflytande i Finlands paviljong, än ingenjören Robert Runeberg som var utställningens huvudkommissarie.⁶⁹ Detta var också ett arbete som krävde all den diplomati i relation till det ryska utställningskommissariatet som Edelfelt kunde uppåbåda. Nu hade han nytta av sin gamla vänskap med storfurst Vladimir, vars barn han hade målat i början av 1880-talet i S:t Petersburg och som nu ledde det ryska kommissariatet.⁷⁰

Precis som vid världsutställningen 1889 strömmade människor till Paris. Det nya seklet bjöd på någonting som var om möjligt ännu större än den förra världsutställningen – och alla ville vara med. Medan Edelfelt arbetade med paviljongen umgicks systemen med Elsa von Born. Hon var nu 20 år, och kunde enligt tidens sätt att se inte gå omkring ensam i Paris. Den tio år äldre Berta Edelfelt som kände staden var ett passande sällskap.

Ellan de la Chapelle anlände troligen till Paris i slutet av april.⁷¹ Erik Edelfelt hade stannat hemma med guvernanten Miss Lucie till terminens slut, och skulle sedan följa efter. Ellan de la Chapelle och Berta Edelfelt gick tillsammans i varuhus och på teater, och de förefaller att ha kommit rätt bra överens.⁷² Elsa von Born beskriver hur besvärligt det kunde bli att stämma möte, eftersom Edelfelt bodde i sin ateljé, Berta Edelfelt på en pension och Ellan de la Chapelle på ett hotell. Det var ofta Ellan

de la Chapelle som gjorde slag i saken när sällskapet inte var överens om dagens program: att de skulle dela på sig eller skjuta upp programpunkten till en annan dag. På kvällen brukade de alla äta middag tillsammans.⁷³ Edelfelt berättade med stolthet i ett brev hur hans hustru och hans syster skulle stå vid hans sida i nya kläder och hattar, nu när de olika invigningsfestligheterna i paviljongen skulle börja.⁷⁴

Ellan de la Chapelle bodde på Hôtel du Louvre för att "vara nära sina furnissörer och de stora magasinerna, där hon skulle komplettera ateljéns inredning och sin egen ekipering". Hon njöt av att bo för sig själv, av livet på det stora hotellet där hon hade en kypare och en kammarjungfru som passade upp. Elsa von Born skrev om sina upplevelser 40 år senare, men hon förmedlar ändå 20-åringens förtjusning: "Jag, som var hennes trogna följeslagerska dessa tider, introducerades i Paris förnämsta [sömnads]ateljéer och såg med häpnad på de under av elegans som förevisades." Hon berättar hur Edelfelt en dag skämtsamt hade sagt att det var Saaris skogar som förvandlades till klänningar och hattar. Och som svar på det utbrister Elsa von Born: "Men så var det också underbara hattar som köptes, sådana som endast Paris kan åstadkomma."⁷⁵

Det hela låter extravagant, och det var det också, särskilt med tanke på familjen Edelfelts ekonomi. Samtidigt var ju Edelfelt mycket noga med att hans hustru skulle ta sig så bra ut som möjligt när det gällde. Och nu gällde det: hela Europas kulturella och politiska elit var församlad i Paris och han själv var där i sin officiella roll som utställningskommissarie, för att representera sitt land – något som han lade extra vikt vid i det rådande politiska klimatet. Och Ellan de la Chapelle då? Av samma orsaker ville hon uppträda till sin fördel. Det var en av ståndssamhällets oskrivna regler att hon skulle göra det. Samtidigt visste hon – som redan tidigare hade idkat politisk påverkan i Paris – att en vacker och elegant kvinnas röst nådde längre. Societetens artighetskod krävde att en gentleman åtminstone lyssnade på vad en annan gentlemans hustru hade att säga, och ju elegantare hon var, desto bättre blev hon emottagen.⁷⁶ Makarna Edelfelt räknade med att träffa många personer i utställningsviolet, personer vars åsikt om Finland var viktig.

På botten av Edelfelts uttalande om Saaris skogar låg troligen sanning, för breven ger en bild av att Edelfelts ekonomi nu bar sig, men att det inte fanns något överflöd. Det visar också att Ellan de la Chapelle av allt att döma kunde räkna med en personlig inkomst från Saaris. Hur ofta och hur mycket blir inte klart, men den kan ha gett henne en stabil grund

att stå på.⁷⁷ Till sin mor skrev hon: ”Jag flyger och far och gudskelof att pengar finns i fickan och icke behöfver begäras.”⁷⁸

Edelfelt märkte snart att han inte blev inbjuden till de tillställningar han trodde att han skulle bli. ” – under det att jag 1889, utan någon som helst officiel befattning hade inbjudningar till höger och venster, har jag nu ej haft en enda inbjudning genom ryska kommissariatet – sådana äro de”, fnyste han.⁷⁹ Men det blev tillställningar och middagar ändå – en del i direkt anslutning till utställningen och en del tillsammans med både nordiska och franska vänner. Och till slut en rysk middag där den ryska kommissarien Valerian Lobjkov hade utmärkt sig:

*Han är en äkta tchinovnik och ganska mycket storfurstesnobb – mycket cirklad och sirlig. Vi hade alla så roligt åt att han, då han riktigt ville säga något fint om Ellan, (som jemte Bertha antagit en middagsbjudning af ryssarna) han då sade att hon påminste om sjelfva Maria Pavlovna!*⁸⁰

Ellan de la Chapelle kommenterade samma händelse i ett brev till sin mor och tillade: ”Mycket besvär hade jag att bli klädd (af Paquine), men slutligen befunnos allt lyckadt – – du kommer att rysa åt klädningen, galen och modern som den är.” Jeanne Paquin var en pionjär inom den franska modehusvärlden. Det var hon som gjorde färgen svart modern – en färg som länge hört till Ellan de la Chapelles favoriter. Vid världsutställningen hade Jeanne Paquin en framträdande roll i och med att hon förestod avdelningen för klädmode, där hennes egna skapelser var väl representerade. Ellan de la Chapelle kunde med andra ord inte ha valt något mer exklusivt och mer iögonfallande. Brevet till modern avrundade hon med att konstatera: ”I allmänhet slår jag grufligt an på ryssarna, emedan de inte imponerar på mig.”⁸¹

Efter två veckor i Paris började Ellan de la Chapelle förbereda sin flyttning till ateljén. Avsikten hade varit att familjen skulle hyra en våning men det visade sig bli närmast omöjligt eftersom utbudet var dåligt och priserna var höga.⁸² Men först skulle ateljén storstädas.⁸³ Sedan plockade hon själv bland allt som blivit liggande under årens lopp. Edelfelt beskrev sin hustrus verksamhet som en ”energisk rensning” – det skulle nämligen också göras plats för hennes klänningar i ett stort skåp som var fyllt med teckningar.⁸⁴ Ingenting av detta hade han själv kommit att tänka på i förväg:

Till den ändan har hon låtit tömma hela lafven i den öfre atelien – alla världens dammiga, halffärdiga studier som nu skola skickas hem. Jag föreslog att låta hugga kilramarne till ved, men Ellan försvarade konstens intressen och menade att mästerverken skulle skickas hem med kilramar och allt.⁸⁵

Tydiligen funderade Ellan de la Chapelle också på att låta måla och tapetsera i ateljén, som troligen inte hade blivit istandsatt sedan våren 1888. Men Edelfelt var både trött och lite irriterad. Han försökte arbeta och utbrast: ”Med Fänrik Stål har jag börjat, men det går mycket illa. Jag är förslöad af detta eviga tapetserare och snickar prat och detta räknings betalande!”⁸⁶ Mitt i Ellan de la Chapelles ”genomgripande reformer” – som maken kallade hennes städning och renovering av ateljén – anlände Erik Edelfelt med Miss Lucie och fröken Falken.⁸⁷ ”Jag arme man, inser att jag på intet sätt varit vuxen mitt höga kall som familjefader och familjeherbergerare”, konstaterade Edelfelt. Det mest synliga resultatet var att sovrummet i ateljén blev ”nyinrett och fint”, och till slut föreföll han ha blivit rätt nöjd ändå.⁸⁸

Edelfelt verkade vara väl tillfreds, och breven har en prägel av en liknande harmoni som våren 1897. Han var nöjd över att telefonerna var mera sällsynta i Paris än i Helsingfors. Det garanterade en viss arbetsro i och med att man slapp bli uppringd ”mellan soppan och köttbullarne”.⁸⁹ Han var så upptagen av sina egna göromål, att han inte riktigt hade reda på familjens planer:

Kicki och Missi och fröken Falken äro nu installerade i min atelier, ehuru tapetseraren Nielsen ännu ej slutat (det är då ett öde!) Ellan har deremot mycket plötsligt rest till Wiesbaden, derifrån hennes Mamma skulle bege sig hemåt efter en veckas badkur. Jag förstår icke riktigt sammanhanget, och sliter icke ytterligare ut min förslöade hjerna genom att försöka att grubbla. Först i går afton fick jag veta att Ellan skulle resa till W. – Pojken är här och returbiljett tog hon så att jag antar hon kommer tillbaka snart.⁹⁰

Erik Edelfelt var 11 år och han stortrivdes i Paris. Han hade tillbringat många dagar på utställningen i sin fars sällskap, och varit intresserad av allt som han såg.⁹¹ Språket kunde han redan åtminstone behjälpligt. Medan Ellan de la Chapelle var i Wiesbaden var han på världsutställ-

Erik Edelfelt på världsutställningen 1900. Erik trivdes bra i Paris och såg med intresse alla utställningar från olika delar av världen. Hos familjen Pasteur fick han redogöra för sina skolämnena på franska, och var stolt över att bli uppmärksammas.

ningen med familjen Thaulow och gjorde uppköp tillsammans med Miss Lucie i le Paradis des Enfants vid Rue de Rivoli.⁹² Tillsammans med Miss Lucie gick Erik Edelfelt också på teatern, något som han njöt mycket av. Han såg bland annat Sarah Bernhardt, som Berta Edelfelt inte hade hunnit se före sin avresa. ”Kicki har med ens blivit mycket mondän”, skrev Edelfelt skämtsamt till sin mor.⁹³

Också Pietro Krohn med sin 18-åriga son Mario Krohn sällade sig till familjen Edelfelt i ateljén. Edelfelt fick flytta

ut och bosätta sig temporärt i Jules-Alexis Mueniers ateljé i samma hus. Han beskrev en kväll i mitten av juni:

*Ellan och Mario Krohn äro upp i det illuminerade Eiffeltornet, Kicki och Missi äro på theatern och se – l’Aiglon, efter Kickis eget val, Krohn läser Nornan från 1890 och jag författar ett brev till le Président de la Republique.*⁹⁴

Familjen Edelfelt var också bjuden på middag till Madame Pasteur med familjen Vallery-Radot. Erik Edelfelt fick förnya bekantskapen med Loulou Vallery-Radot, och han var mycket stolt över att blivit tagen ”så der på allvar som utländsk skolgosse” – det betydde att han hade fått redogöra för alla skolämnena.⁹⁵

Elsa von Born minns våren i Paris i makarna Edelfelts sällskap som ett berusande äventyr:

*– – då magnoliorna lyste som vita lyktor i den parisiska vårnatten och luften var balsamiskt berusande. Från nöjesfälten lyste tusentals ljus, Eiffeltornet sköt djärvt sin eldpil upp mot en blåklädd rymd, glimmande eldbågar hängde som lysande girlander mellan osynliga pelare och otaliga ljusstjärnor dansade på Seinens vatten.*⁹⁶

Troligen Ellan de la Chapelle
vid kaffekoppen.

Elsa von Born beskriver hur hon hade blivit bjuden på teatern i makarnas loge och under mellanakten fått följa med dem för att träffa Benoît Constant Coquelin, som var en av Frankrikes främsta skådespelare och Edelfelts goda vän. Hon berättar också om utflykter till Fontainebleau och Barbizon. På utflykterna och på utställningen var Edelfelt en "otröttlig och entusiasmerande ciceron". Det är klart att det här är den 20-åriga flickans upplevelser från sin första stora resa utomlands, skriven med den mogna författarens vilja att måla upp det bästa inför sin publik. Elsa von Born berättar också att hon aldrig hade sett Ellan de la Chapelle "skratta så hjärtligt och se så road på livsspektaklet som under dessa vårmånader i Paris".⁹⁷ Förmodligen ligger det en gnuttan sanning i detta påstående – Ellan de la Chapelle hade ju inte lämnat Paris för att hon inte tyckte om staden, utan för att hon inte hade råd att bo där. Efter alla de besvärliga åren kan man tänka sig att det kändes roligt att vara tillbaka i ett sådant sammanhang som världsutställningen erbjöd.

Mot slutet av juni reste Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt till Schweiz. Edelfelt stannade kvar i ateljén några veckor till. Där satt han och pratade med Krohn, som rådde honom att vistas längre tider varje år i Paris för att måla, långt borta från hemlandets dagspolitik och kulturintriger.⁹⁸

De sista dagarna i oktober 1900 var Edelfelt tillbaka i Paris i sällskap av Krohn. Anledningen till resan var att världsutställningen skulle stänga, alla saker skulle packas in och sändas tillbaka till Finland. Men Edelfelt

hoppades även hinna måla: ”Jag är fast besluten att arbeta här och igen försöka bli målare.”⁹⁹ Det framgår också tydligt att han försökte arbeta och umgås mindre, helt enkelt bara ha ledigt och promenera i Bois de Boulogne ibland. Edelfelt var uppenbart trött efter arbetet med illustrationerna till *Fänrik Ståls sägner*. Var det också vännen Krohns dåliga hälsotillstånd efter år av verksamhetsiver som hade fått honom på nya tankar?

Med utställningskommissarien Ernst Nordström kom Edelfelt överens om att han skulle komma till den finska paviljongen varje morgon, medan Nordström skulle ansvara för inpackningen resten av dagen. Det betydde att Edelfelt kunde ägna eftermiddagen åt att måla ett porträtt av Leo Mechelin. Men efter att Nordström och konstnären Victor Westerholm rest återstod ännu mycket arbete för Edelfelt att sköta, såsom redovisningen av de ekonomiska medel som hade gått åt till paviljongen och utställningarna.¹⁰⁰

För första gången på länge träffade Edelfelt sin gamla vän P. S. Krøyer, som hade upplevt en psykisk kollaps och varit inlagd på sjukhus. Krøyer hade varit dålig redan under en längre tid, med bättre perioder emellan, men efter det myckna arbetet som utställningskommissarie för den danska konstavdelningen hade läget förvärrats.¹⁰¹ Nu på senhösten var han tillbaka i Paris och verkade lugn och samlad, menade Edelfelt. ”Att det till största delen varit öfveranstängning som vållat olyckan framgår af allt”, skrev han. Tänkte han på sin egen pressade arbetssituation, sådan den hade varit med världsutställningen och illustrationerna till *Fänrik Ståls sägner*? Edelfelt var tacksam över vännens tillfrisknande:

*Jag var så glad när jag såg honom så, som om jag fått en stor present. Det hade ändå varit för ohyggligt om en sådan talent och ett sådant hjerta hemfallit åt den hemskaste af alla sjukdomar. Märkvärdigt nog talade han om sin sjukdom sin ”kollrighet” och ”melankoli” med ett lugn som var förvånande. Aldrig har jag sett hans fru så söt, så vänlig mot honom som nu – hon har också fått en skjuts, den stackarn.*¹⁰²

Att Krøyers äktenskap inte var det lyckligaste var ingen hemlighet. Edelfelt hade under tidigare år dessutom kritiserat sin vän för att ta efter sin hustru Marie Krøyers sätt att måla:

Krøyer har ej gjort framsteg sedan han blifvit gift – Hans fru som Bertha nog minnes har honom alldeles i sina klor, och det är rätt olyckligt för hans konst. Han målar nu som hon d.v.s. fruntimmersaktigt och hvittmjölkigt. Ingenting af hans gamla kraft och dugtighet. —¹⁰³

Nu var paret Krøyer på väg via Tyrolen till Sicilien där maken skulle vila ut.¹⁰⁴ Det fanns många likheter i Krøyers och Edelfelts livssituation: äktenskapet som knakade i fogarna och arbetsbördan för att hålla familjens ekonomi på fötter, för att upprätthålla det ståndsmässiga livet. Krøyer hade stora skulder för sitt hus på Bergensgade i Köpen-

hamn, och det förutsatte att han hade en jämn ström med beställningar. Till sin mecenat Heinrich Hirschsprung hade Krøyer satt ord på hur besvärlig hustruns belägenhet var då familjeförsörjaren blev sjuk.¹⁰⁵ Sådana skulder hade Edelfelt undvikit tack vare flyttningen till Helsingfors och den de la Chapelleska våningen i Brunnsparken. Men familjens uppehälle och ateljén i Paris fordrade ändå att han arbe-

Utsikten från huvudbyggnaden på Saaris, målad av Edelfelt på nyårsafton 1902. Edelfelt trivdes aldrig särskilt bra på sin hustrus herrgård, och efter de första åren som nygift gjorde han endast kortare besök där.

tade flitigt hela tiden. Det är svårt att veta hur mycket Edelfelt visste om Krøyers privatliv, men troligen tillräckligt för att se likheterna.

Ville Vallgren och Antoinette Råström befann sig som vanligt i Paris, och Edelfelt uppskattade deras sällskap: "Hos Vallgrens har jag ätit många middagar – sist i förrgår då de telegraferade att de hade en fasan att bjuda på. Det är nog roligt, då man är ensam, och jag kan icke nog tacka dem för deras vänlighet."¹⁰⁶ En kväll i november hade makarna Vallgren arrangerat en träsnittskväll och bjudit Edelfelt tillsammans med flera franska konstnärer. Edelfelt gjorde ett porträtt av Vallgren som alla hade roligt åt.¹⁰⁷ Hans illustrationer till *Fänrik Ståls sägner* fick däremot makarna Vallgren att gråta av rörelse.¹⁰⁸ Den illustrerade utgåvan fick nu en helt ny dimension på grund av det politiska läget.¹⁰⁹

Frågan om Edelfelt skulle komma hem till julen uppstod. Sina porträtt skulle han omöjligt hinna få färdiga i tid, skrev han, så det gällde att bara komma på en kort visit och sedan återvända till Paris.¹¹⁰ Han hade svårt att bestämma sig som vanligt, men Ellan de la Chapelle gjorde slag i saken: "Ellan skrifver att jag hellre må stanna här öfver jul än afbryta mitt arbete som nu är på god väg." Detta föranledde ändå samvetsförelser: Edelfelt suckade att han var "en ovärdig fader, en ovärdig son och en ovärdig make".¹¹¹ I stället firade han julen hos Aino Ackté.¹¹²

Vinterns stora verk blev porträttet av just henne, den unga operasångerskan Aino Ackté, finländskan som hade tagit Paris med storm och nu räknades till de absolut största operadivorna. Precis som Edelfelt hade hon engagerat sig för att påverka journalister och politiker för att vända opinionen till Finlands fördel i den politiska kampen med Ryssland. Precis som Ville Vallgren och Antoinette Råström började hon gråta av rörelse när hon bläddrade i *Fänrik Ståls sägner*.¹¹³ Denna gemensamma grund inspirerade honom till ett glödande porträtt av henne i modern mörk promenaddräkt som framhävde hennes smärta figur mot en rödaktig fond av scenbelysning. I slutet av januari 1901 signerade Edelfelt porträttet.¹¹⁴

Edelfelt stannade i Paris hela våren medan han målade porträtt: först en replik av porträttet av Aino Ackté, sedan ett porträtt av henne i en rollkostym, ett porträtt av konstnären Suzanne Potrel, ett postumt porträtt av Léon Moltke-Hvitfeldt för hans sons räkning, och ett porträtt av Camille Vallery-Radot. Umgänget med paret Vallgren ledde till ett porträtt av Ville Vallgren, som Edelfelt signerade den 7 mars. Under några hektiska veckor i London i april målade han furst Elim Demidov-San Donato på beställning av furstens farmor, Aurora Karamzin.¹¹⁵

Erik Edelfelt den 29 november
1901, nyss fyllda 13 år.

Ambitionen att måla också fria motiv förverkligade han åtminstone genom den parisiska scenen *Vid dörren*, verket *Rödhårig judinna* och genom att måla utsikten från sin ateljé i skymningen.

Under denna långa vistelse i Paris träffade Edelfelt en del gamla vänner. Den första var gravören Charles Baude, som han inte hade sett på tre år. Baude hade engagerat sig djupt i Dreyfusaffären och propagerade nu för mänskliga rättigheter, något som hade förorsakat många gräl med hans och Edelfelts gemensamma vän Pascal Dagnan-Bouveret. Edelfelt satt en hel kväll hemma hos Baude och mindes sin ungdom tillsammans med Jules Bastien-Lepage: ”Hela den tidens starka rörelse och tro på vensterns seger – så gräsligt gäckad af reaktionen nu.”¹¹⁶

Också många nordbor befann sig i Paris, och en del av den gamla nordiska kolonin kunde liva upp sina minnen från det lysande 1880-talet. Till dessa vänner hörde Bjørnstjerne Bjørnson. Han hade varit sjuk, men hade nu börjat skriva igen.¹¹⁷ Sin vana trogen höll han tal på en middag dit han och Edelfelt var bjudna tillsammans. Först talade han en halv timme om sitt nyaste verk, och sedan steg han upp på nytt för att hålla tal för Edelfelt – om Finland och *Fänrik Ståls sägner* – så att Edelfelt fick sitta och bita sig i läppen för att inte börja gråta.¹¹⁸ Bjørnson bjöd senare på avskedsmiddag, men var så trött att han måste lägga sig mitt i middagen. ”Han säger det är influensa men jag tror det är någon slags hjernöfveranstängning, ty han har arbetat mycket allt sedan det lindriga slaganfallet i somras”, konstaterade Edelfelt.¹¹⁹ Bjørnson var ytterligare en av hans gamla vänner som inte längre var frisk.

Själv mådde Edelfelt inte heller bra: hans besvär med magen blev allt värre. Den svenska läkaren Claes Håkanson ordinerade sträng diet för en längre tid: två ägg, en stekt fisk och ”lite legymer”, inget öl, inget vin, förutom lite vitt vin blandat med vichyvatten, inga likörer – och regelbundna måltider.¹²⁰ Till slut kunde Håkanson konstatera att Edelfelt var återställd, men att han för all framtid skulle vara försiktig med maten, och aldrig ”föräta sig”. Och så borde han sluta röka. Under allt detta funderade Edelfelt mycket på sitt hektiska liv i Helsingfors med alla förtroendeuppdrag som han hade åtagit sig.¹²¹ Han återvände till Finland kring mitten av maj, och reste till Saaris med Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt.¹²²

Alexandra Edelfelt dog i augusti 1901, och makarna Edelfelts liv går därefter att följa främst genom Edelfelts korrespondenser med sina systrar Annie och Berta Edelfelt. I dem ser man att mönstret för makarnas samlevnad fortfarande var detsamma: Edelfelt tillbringade en del av året i Paris, medan Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt bodde i Helsingfors.

Vallgren berättade senare för Bertel Hintze att Edelfelts känslor för Madame Strachwitz började svalna efter världsutställningen 1900. Men hon ville inte höra talas om något sådant – hon ansåg att han borde gifta sig med henne, efter allt det som han hade lovat henne i sina brev. Enligt Vallgren följde hon efter när Edelfelt reste till Helsingfors för att komma undan. Vallgren vittnar om hur hon förföljde Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt på Helsingfors gator, ända tills Edelfelt flydde tillbaka till Paris.¹²³ Kan man lita på Vallgrens berättelse? Detta var ju i så fall en skandal som knappast kan ha undgått Helsingforssocieteten, och man kan bara spekulera i hur det måste ha känts för Ellan de la Chapelle.

Elna de Prado berättade också för Hintze om Madame Strachwitz ”förföljelser”, men beskrev dem inte närmare. Hintzes renskrivna intervjuer ger intrycket av att Elna de Prado under sin studietid bodde hos sin lärare, sångerskan och sångpedagogen Madame Artôt de Padilla. Där bodde också Madame Strachwitz. Eftersom de tydligen kände varandra, kom Edelfelt i sin desperation till Elna de Prado och bad henne skriva till Madame Strachwitz om att sluta ”förfölja” honom. Edelfelt kände nämligen att hennes ”förföljelser” ”ödelade” hans konstnärskap.¹²⁴

Historien med Madame Strachwitz fick enligt Vallgren till slut sin upplösning omkring 1902 då Edelfelt med förmedling av den ryska

Albert och Erik Edelfelt
fotograferade hos Atelier
Nyblin 1902. Edelfelt för-
sökte vara en närvarande
far, men porträttmålandet
och hans längtan till Paris
gjorde det praktiskt svårt
ibland.

konstnären Rosen fick tillbaka de brev han hade skrivit, i utbyte mot att Madame Strachwitz fick sina. Vallgren beskrev den höstdag när Edelfelt hade bränt upp de ”komprometterande” breven och firade detta tillsammans med sin gamla vän.¹²⁵ Det faktum att både Ville Vallgren och Elna de Prado vittnade om något slag av förföljelser ger berättelsen en viss trovärdighet, men det är svårt att avgöra i vilken grad alla detaljer stämmer.

Vallgren summerade Edelfelts sista år i Paris. Madame Strachwitz följdes av modellen Olga från Kiev, men Edelfelt blev rädd för hennes ”passion” och drog sig ur relationen. Under de två sista åren av sitt liv hade han en älskarinna vid namn Madame Durand, som skulle ha varit gift med en skräddare i Paris, och Vallgren var inte sen att beskriva hennes fågring.¹²⁶

Vallgren återgav också en diskussion som han hade haft med Edelfelt en dag i Parisateljén:

– *När jag vet att Ellan och Erik där hemma i Helsingfors ha allt de behöva, så tycker jag nog att jag har det bäst här i Paris med mina flickor.*

– *Har du då inga skrupler?*

– *Nejdå, k-n är till för alla f-r.*¹²⁷

Till sin mor hade Edelfelt skrivit att han helst av allt vistades i Paris för att befinna sig så långt borta som möjligt från de politiska förvecklingarna i hemlandet och för att få måla ifred. Sedan refererade han till sitt gamla *vie de bôhème* – som lika väl kan ses som en omskrivning av diskussionen med Vallgren:

När jag sedan dertill haft den turen att få arbeta med målning, då detta arbete delvis lyckats då jag trifs förträffligt i min atelier och alldeles för förträffligt i Paris, så är jag verkligen mycket nöjd med min tillvaro för närvarande. Naturligtvis är det ju ledsamt att vara skild från Er från pojken och Ellan och från det kommoda och komfortabla hemmet, men hvad det komfortabla beträffar så är jag i grunden så bohème att det kvittar mig temmeligen lika och för resten har jag det utmärkt bra här också.¹²⁸

Det sista kapitlet

Ytterligare ett kapitel ingår i berättelsen om makarna Edelfelt – det sista och mest fragmentariska. Efter sin mors död tappade Albert Edelfelt livslusten för ett tag. Han reste till Paris i maj 1902 för att söka reda på alla sin mors brev i ateljén och ordna dem. Han ställde inte ut på Salongen, men träffade både gamla och nyare vänner, som Jean-Baptiste Pasteur, Emile de Chambure, Jonas Lie och Aino Ackté.¹²⁹

Väl tillbaka i Helsingfors satt Edelfelt med i juryn som skulle välja det vinnande bidraget för det kommande Nationalmuseet. Många goda tävlingsförslag hade lämnats in, och själv hoppades han på att trion Herman Gesellius, Armas Lindgren och Eliel Saarinen skulle utses till vinnare. Ellan de la Chapelle var med när juryns nordiska medlemmar, arkitekterna I. G. Clason och Martin Nyrop med fruar, bjöds på middag på restaurang Alphyddan på midsommarafton. ”Det blåser duktigt, annars skulle vi välja Klippan”, skrev Edelfelt till sina systrar. När arbetet för juryn var slut, reste han till Saaris för att vara tillsammans med Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt. I Haiko ville han inte vara utan sina systrar – det kändes alldeles för ensamt när hans mor inte fanns där.¹³⁰ Det är sådana här ögonblicksbilder som Berta Edelfelt bjuder på, och i övrigt är det svårt att skapa en helhetsbild.

Helsingfors hade fortsatt att växa och moderniteten bröt in på många sätt. När det blev känt att en järnvägsbana skulle byggas från Fredriksberg till Karis, med stationer i lugna lantliga småsamhällen relativt nära huvudstaden, började många välbärgade familjer tänka på att flytta ut till en egen villa. Tanken hängde naturligtvis ihop med idealet om det hälsosammare livet i villastaden. En av de byar som skulle få en egen station var Kilo i Esbo socken. Där började lokalbefolkningen sälja parceller, det vill säga bryta ut tomter i utkanten av sina egna jordbruk. Börje Österberg, som har skrivit Kilotraktens historia, beskriver de villor som byggdes: de var ståtliga och de placerades i sådana omgivningar som man betraktade som just hälsosamma, men också natursköna. De som flyttade in var högre tjänstemän, läkare, jurister, kulturpersonligheter och herrskap med anknytning till handelshus och industri.¹³¹ Med andra ord – ett tvärsnitt av Helsingforssocieteten, så som den såg ut kring sekelskiftet.

Till dem som köpte en tomt hörde också Julia de la Chapelle. Tomten var 1,118 hektar stor, alldeles förbi den ledde byvägen som förde till landsvägen, och hundra meter längre bort fanns den nya järnvägen.

På ena sidan gränsade tomten till en åker. Detta var idealiskt: man befann sig mitt i ett gammalt kulturlandskap, i lugn och ro på landsbygden, men efter att järnvägen invigts i september 1903 kunde man snabbt komma in till Helsingfors. Man kunde åka klockan 6:56 eller 9:12, och återvända från Helsingfors

Erik Edelfelt och Ellan de la Chapelle vid den öppna spisen, möjligen på Villa Eka i Kilo. En villa på landsbygden nära Helsingfors hade länge varit makarna Edelfelts dröm.

klockan 15:45 eller 19:30. Själva resan tog 34 minuter.¹³² Köpebrevet är daterat till den 13 oktober 1902 och köpesumman var 4 800 mark. Den 26 februari 1903 överförde Julia de la Chapelle äganderätten till Ellan de la Chapelle, och lagfarten är daterad till den 20 september. ”Det Edelfeltska äktenskapet hade redan länge knakat i fogarna, och förmodligen hade Ellans mor för avsikt att för sin del hjälpa till att trygga dotterns och barnbarnets framtid”, skriver Österberg.¹³³ Mot bakgrunden av allt som hade varit måste man säga att han troligen har rätt. Tomten i Kilo var säkert också en kompensation för att Vicke de la Chapelle hade ärvt en större andel av Saaris.

Ett gammalt soldattorp från 1700-talet stod fortfarande kvar på tomten och en uråldrig ek fick ge sitt namn åt den nya parcellen: *Eka*.¹³⁴ Det gamla torpet fick emellertid stryka på foten när det nya Villa Eka uppfördes. Det har framförts att ritningarna gjordes av Gesellius, Lindgren och Saarinen. Efter världsutställningen i Paris lyste denna trio klarast på den finländska arkitekthimlen, och makarna Edelfelt kände dem väl. Det är således inte alls otänkbart att de fick uppdraget. Men inga ritningar finns bevarade och Österberg framför hypotesen att det i själva verket var arkitektparet Ines och Agathon Törnvall som planerat Villa Eka. De hade nämligen ritat huset på Elisabetsgatan 27, där ateljén hade gjorts enligt Edelfelts önskemål. Ett år innan Julia de la Chapelle köpte Eka hade paret Törnvall dessutom köpt granntomten. Österberg föreslår att det var via dem som makarna Edelfelt hittade till Kilo. Det är också oklart hur snabbt Villa Eka uppfördes, men troligen stod villan klar 1904 och var då den första i området.¹³⁵ En rad akvareller som troligen föreställer interiörer finns bevarade, men för övrigt finns det väldigt lite information om Villa Eka.

En egen villa på landsbygden, på ett bekvämt avstånd från Helsingfors, var ju det som makarna Edelfelt hade drömt om och diskuterat redan efter den ekonomiskt olyckliga ”influensavintern” 1889–1890 i Paris. Nu var familjens ekonomi en annan, och man kan kanske anta att Ellan de la Chapelle dessutom kunde använda sin andel av kapitalet från försäljningen av det de la Chapelleska stadshuset några år tidigare.¹³⁶

Familjen hade ännu kvar sitt hem på Lotsgatan och det är omöjligt att säga hur mycket tid de tillbringade på Villa Eka. Den snart 16 år gamla Erik Edelfelt gick ju fortfarande i skolan, och Edelfelt hade många uppdrag i staden, både förtroendeuppdrag och porträtt som skulle målas. För Ellan de la Chapelle blev Villa Eka ett nytt kapitel: hon hade kommit till en miljö där hon verkar ha trivts och som av allt att döma kändes som

ett hem.¹³⁷ Senare skrev Ellan de la Chapelle om villan: ”det är något af svenskt 1700-tal i den, och något väl-bekant, liksom all gammal möbel från den tiden.”¹³⁸

Våren 1903 reste makarna Edelfelt till Italien tillsammans. Färden gick via Stockholm och Köpenhamn. I Köpenhamn umgicks de med Georg Brandes, författaren Emma Gad och Vilhelm Bissen med familj. Ellan de la Chapelle blev omnämnd i tidningen *Nationaltidende* som ”Maleren Edelfelts meget smukke Frue” när hon lyssnade på ett föredrag som Brandes höll på något som Berta Edelfelt kallade ”damernas klubb”. Resan fortsatte sedan till Florens, där Edelfelt besökte alla museer och palats, och satt och läste Dantes *Divina commedia*. Ellan de la Chapelle njöt av att se skulpturen, särskilt Donatello. Rom tyckte Edelfelt inte om, men vinet smakade ”som de gamla gudarnas nektar måtte ha smakat”.¹³⁹ Makarna Edelfelts lust att gå omkring med reseboken *Baedeker* i handen fick emellertid ett tvärt slut i april vid beskedet om att generalguvernör Nikolaj Bobrikov hade tilldelats diktatorisk makt. De var mycket upprörda och Edelfelt bestämde sig för att styra kosan till Paris så fort som möjligt, som han skrev till sina systrar, för att måla. Men formuleringen i brevet för tankarna till det politiska arbete som han redan tidigare hade ägnat sig åt i den franska huvudstaden. Sin resa avrundade han med: ”Det har ändå varit en välsignelse att ha varit två under dessa tider. Ensam i främmande land med denna tärande oro – det hade varit förskräckligt.” Ellan de la Chapelle och Edelfelt skildes åt i Basel. Hon reste hem, och han fortsatte till Paris.¹⁴⁰

Resan till Italien hade makarna gjort främst för att Edelfelt skulle få inspiration och förebilder för sina stora målningar i universitetets solennitetssal. Sommaren 1904 tog han äntligen tag i det stora arbetet som han hade förberett i nästan 15 år. Han hade länge tänkt måla Per Brahe och invigningen av akademien i Åbo 1640 som fresk. Men han hade aldrig gjort en fresk tidigare, och efter att ha talat med många konstnärer som hade erfarenhet av det, bestämde han sig för att måla i olja på tre stora dukar som hade vävts i Paris särskilt för detta ändamål. Det visade sig svårt att få färgerna att göra sig rätt i den stora salen, och Edelfelt fick bjuda till ordentligt inför detta arbete. Berta Edelfelt bedömer att det nästan gjorde slut på hans krafter.¹⁴¹

Ett etsat självporträtt från 1902.

Edelfelt tillbringade sina sista veckor på Villa Edelfelt i Haiko. Efter en lång promenad drabbades han av smärtor i bröstet, som sedan visade sig vara en blodpropp i lungan. Ellan de la Chapelle skyndade till sin makes sjuksäng och vakade vid den under två veckor. Edelfelt dog av en hjärtinfarkt den 18 augusti 1905.¹⁴²

Trots de svåra åren och slitningarna i äktenskapet verkar vänskapen mellan makarna Edelfelt ha bestått. Hur Ellan de la Chapelle skrev till Albert Edelfelt vet vi inte, men de bevarade breven från honom till henne har en omedelbar, varm och kärleksfull ton. Han berättar entusiastiskt och detaljerat om sina projekt, det blir tydligt att han uppskattade hennes insikter i konst och i konstvärlden. Kanske det var där de ändå alltid kunde mötas: i passionen för konsten. Och med den gemensamma utgångspunkten i Helsingforssocieteten kunde de säkert alltid behålla en förståelse för den andras position.

Edelfelts begravning den 24 augusti 1905 fick karaktären av en statsmans – så långt det lät sig göras under de rådande politiska förhållandena. Det blev ett tillfälle där storfurstendömet samlades för att följa hjältekonstnären till den sista vilan, men samtidigt för att ge uttryck för alla sina nationella aspirationer.

Edelfelts kista bars från villan till bryggan och den väntande ångbåten *Borgå*. Det var många som hade samlats vid bryggan, och en blandad kör av Haiko- och Borgåbor sjöng ”Stilla skuggor”. Sedan var det lektor

Viktor Heikels tur att sjunga till melodin av ”Integer vitae”. Efter några ytterligare sånger var det dags för ”Suomis sång” och ”Vårt land”. Heikel höll ett tal om hur uppskattad Edelfelt hade varit i Haiko. På sin väg mot Helsingfors angjorde *Borgå* bryggorna på sin vanliga rutt, och vid varje brygga fick kistan en ny krans. När *Borgå* anlöpte Södra hamnen i Helsingfors flaggade alla fartyg och byggnader på halv stång.¹⁴³ Kistan stod därefter på fördäck i några timmar, omgiven av en hedersvakt med både kvinnliga och manliga nyländska studenter. Edelfelt var Nyländska studentavdelningens hedersmedlem – han hade varit mycket involverad i det politiska livet som studentavdelningarna fortfarande representerade, och han hade haft ett stort ansvar när avdelningen uppförde sitt nya hus 1901.¹⁴⁴ Därför slöt studenterna upp med fanan i spetsen och *in corpore*, som man kallade det när alla var med, för att möta ångbåten vid kajen. Sedan bar de kistan över Salutorget och uppför Unionsgatan till Nikolajkyrkan, där själva begravningsceremonin skulle äga rum. De hade nämligen fått höra att detta var ”synnerligen tilltalande för den aflidnes egna”, i stället för att kistan skulle dras av en likvagn.¹⁴⁵ Ellan de la Chapelle och Erik Edelfelt gick till fots bakom kistan tillsammans med Annie och Berta Edelfelt samt Edelfelts närmaste vänner. Efter dem kom Studentkåren och Nyländska avdelningen, Konstföreningen, Konstnärsgillet, Skriftställarlögen, Arkitektklubben och Litografernas förening. Salutorget var fyllt av människor och över alltsammans hördes kyrkklockorna.¹⁴⁶

De nyländska studenterna bär Edelfelts kista över Salutorget, efter att ha stått hedersvakt ombord på ångbåten som syns i bakgrunden. Längs processionens rutt hade man lagt granris. Flaggorna vajade på halv stång och affärerna hade stängt, tystnaden hade sänkt sig över staden då nationalhjältens stoft bars mot Nikolajkyrkan. Bara kyrkklockorna hördes. Alldeles bakom kistan skymtar Ellan de la Chapelle i sorgflor arm i arm med en lång och gänglig Erik Edelfelt.

Nikolajkyrkan var smyckad med vita liljor och gröna blad. Altartavlan var draperad med vitt tyg med bilden av en flammande fackla mellan två palmblad, en iscensättning av Edelfelts slutvinjett till dikten ”Landshövdingen” i *Fänrik Ståls sägner*. I Runebergs diktverk är landshövdingen en man som lugnt försvarar den gamla svenska lagen mot de ryska erövrarna – symboliken kunde inte undgå någon. På altartavlans vita tyg stod också Edelfelts älsklingsstrofer ur dikten ”Den femte juli”: ”Det är att dö, och dock ej dö”. Också i kyrkan bildade studenterna en hedersvakt med fanor omkring kistan. Jean Sibelius hade komponerat kantaten ”Ej med klagan skall ditt minne firas”, och han dirigerade själv orkestern. Robert Kajanus dirigerade kören. Kyrkoherden V. Lampén talade om ”ett folk i sorg”. Juho Rissanen, som Edelfelt hade hjälpt på traven i början av hans bana, läste de unga konstnärernas avskedshälsning. Hälsningarna var många: från kejsarinnan Maria Fjodorovna, storfurstinnan Maria Pavlovna, det finländska kulturlivet, vännerna, släkterna de la Chapelle och von Born samt släkten Edelfelt i Sverige: faster Hermanine Edelfelt och Edelfelts kusiner.¹⁴⁷ Till dem som försökte sammanfatta sorgen och det politiskt komplicerade läget hörde den nyländska studenten Werner Hougberg. Det gjorde han med orden: ”– hans livsverk kastar hoppets lågande sken långt in i vår dunkla framtid.”¹⁴⁸

Kistan bars ut till likvagnen av Edelfelts svåger Vicke de la Chapelle och vännerna Carl Armfelt, Carl Mannerheim, Ernst Nordström, Mille Cedercreutz, R. F. von Willebrand, J. J. Tikkanen och Guss Mattsson. Den långa processionen satte sig i rörelse i hållande regn. På Sandudds begravningsplats sänktes kistan i graven av Edelfelts vänner: tonsättarna Kajanus och Sibelius, författaren Juhani Aho, konstnärerna Väinö Blomstedt, Axel Gallén, Albert Gebhard, Juho Rissanen, Hugo Simberg och Louis Sparre samt skulptören Emil Wikström. Det skedde till tonerna av ”Björneborgarnas marsch” som så ofta spelats till Edelfelts ära. Nu växte den från ett sakta pianissimo till ett allt mäktigare brus.¹⁴⁹

Bland dem som gjorde visit för att framföra sina kondoleanser var Viktor Magnus von Born, som nyligen hade återvänt från sin politiska landsflykt i Sverige. I sina opublicerade memoarer skrev han senare hur han genast vid nyheten om Edelfelts död hade tänkt på möjligheten att fria till Ellan de la Chapelle. Han hade några månader tidigare själv blivit änkling för andra gången, då Clara von Born hade dött när hon födde deras femte barn.¹⁵⁰ I sina memoarer beskriver han hur den gamla vän-

skapen och förtjusningen hade följt hans relation till Ellan de la Chapelle genom åren: ”Med henne har jag talat öppnare än med de flesta andra kvinnor om allting mellan himmel och jord.” Samtidigt var Viktor Magnus von Born väl medveten om att seden påbjöd ett sorgear för en änka, och han höll inne med sitt frieri.¹⁵¹

Året 1905 blev ett riktigt sorgens år för Ellan de la Chapelle. Några månader efter Edelfelt avled nämligen hennes mor, Julia de la Chapelle.¹⁵² Hon började ställa saker i ordning efter sin makes och sin mors död. Bouppteckningen efter Edelfelt är daterad i februari 1906, ett halvt år efter hans död. Den visar att makarna Edelfelts liv i ekonomiskt avseende hade tagit sig betydligt efter den katastrofala ”influensavintern” i Paris 16 år tidigare. Boets tillgångar värderades till en summa som betydde att familjen stod stadigt på egna ben. Den bestod av både bankdepositioner och aktier. Dessutom hade Ellan de la Chapelle en privat förmögenhet: andelen i Saaris och ett konto i Föreningsbanken.¹⁵³ Hon flyttade nu formellt till Villa Eka i Kilo – inflyttningsdagen är antecknad till den 10 maj 1906.¹⁵⁴ Men helt utan bas i staden var hon ändå inte: syskonen de la Chapelle hade nämligen tagit över Viktor Magnus von Borns gamla ungarlsvåning på Manegegatan 2 i Kronohagen, och där inredde hon ett rum åt sig själv.¹⁵⁵

Den 14 maj blev Erik Edelfelt student.¹⁵⁶ Det hade troligen hela tiden varit Ellan de la Chapelles avsikt att hennes son skulle studera utomlands. Många år tidigare hade hon ju skisserat upp en utbildning som skulle innehålla både franska och finländska element. Eftersom sonen nu hade fått hela sin skolorbildning i Helsingfors, var det dags att vidga vyerna – skrivas in vid ett franskt universitet och få en utbildning, nyckeln till det som inom familjen betraktades som verklig kosmopolitisk bildning.

Mitt i alla dessa arrangemang, flyttbestyr och planer för framtiden återvände Viktor Magnus von Born. Nu hade det gått ett halvt år sedan hans kondoleansvisit och den här gången framförde han sitt frieri. Enligt hans memoarer svarade Ellan de la Chapelle inte direkt avböjande, men sade att det fanns ”så många minnen nära, som måste glömmas”. Viktor Magnus von Born tog emellertid detta som ett löfte, men upplevde samtidigt att det måste få sin bekräftelse då sorgåret var slut.¹⁵⁷

På Ellan de la Chapelles himmel hade ett nytt orosmoln seglat upp. Det var Erik Edelfelts hälsa.¹⁵⁸ I stället för att skriva in honom vid ett franskt universitet, fick hon nu resa med honom till Schweiz där man tänkte

att bergsluften skulle bota hans sjuka lungor. Hennes oro var inte obefogad – tuberkulosen hade ju lagt både hans farfar Carl Albert Edelfelt och hans faster Ellen Edelfelt i en alltför tidig grav. I samlingen av bevarade brev från Ellan de la Chapelle till Viktor Magnus von Born finns ett utan årtal. Det är sorgkantat och skrivet i Zürich den 29 augusti. Av allt att döma är det 1906, och hon har rest till Schweiz med sin sjuka son:

Erik Edelfelt på sjukbädden (1905). Eriks hälsoproblem verkar ha blivit allt allvarigare kort före Albert Edelfelts död. Till slut tillbringade han nästan två år på sanatorier och kurorter i Schweiz.

*Jag är så rädd, så ensam, och om nätterna, då fantasin får öfverhand, är skräcken nästan outhärdlig. Ingen säger ett tröstens ord Läkarna äro som förseglade. I bästa fall bli vi här till november –*¹⁵⁹

Brevpapprets sorgkanter vittnade om att Ellan de la Chapelle blivit änka ett år tidigare, och nu var hon rädd att förlora sin son. Eftersom alla hennes brev till Edelfelt är förstörda, vet vi inte hur hon hade uttryckt sig i dem. Men åtminstone i breven till Viktor Magnus von Born skrev hon om sina känslor, ärligt och utan omsvep. Från oktober 1906 finns några telegram, korta meddelanden om växlingar i sonens hälsotillstånd.¹⁶⁰ Så småningom blev det lite bättre.¹⁶¹ Och en dag kunde läkarna äntligen ge

beskedet att det onda i lungorna inte var tuberkulos, det var lungsäcksinflammation. Ellan de la Chapelle var emellertid själv vid det här laget så illa därav av den tärande oron att läkarna på kliniken också följde med hennes hälsotillstånd. Till sin hjälp hade hon nu en sjuksköterska, och när denna vakade över Erik Edelfelt kunde Ellan de la Chapelle gå ut på promenad i bergsluften.¹⁶² I december rådde läkarna henne att resa vidare med sonen till ett sanatorium i Pegli, nära Genua.¹⁶³ Men plötsligt konstaterades det att han hade varbildning i lungsäcken och måste opereras. Vistelsen i Zürich förlängdes.¹⁶⁴ I april 1907 bar det slutligen av till Cannes, där han ytterligare skulle återhämta sig.¹⁶⁵ Där förenades den lilla familjen med den likaså lilla familjen von Etter, som gjorde allt för att umgås och muntra upp Ellan de la Chapelle.¹⁶⁶

Viktor Magnus von Born var en otålig fästman, och han klagade över att Ellan de la Chapelle inte skrev tillräckligt ofta. Hon svarade att hon inte kunde förmå sig att skriva eftersom hon plågades av oron för sonen – då meddelade hon sig helst genom telegram.¹⁶⁷ Detta trots att de brev som finns bevarade är fyllda av engagemang och intresse också för Viktor Magnus von Borns angelägenheter. I ett av dem förklarade hon att detaljerna om sonens sjukdom var något som hon helst skrev om till Emelie Antell, eftersom ”hon vet allt så väl på detta område”.¹⁶⁸ Var det så att den lite svartsjuka fästmannen inte hade tålamod att läsa om barnet från det första äktenskapet? Emelie Antell med sina nio barn förstod vad oro ville säga, hon förstod varför Ellan de la Chapelle efter några månader hade gått ner sex kilo och varför hennes hår hade grånat vid tinningarna.¹⁶⁹

Ett halvt år efter att han friat reste Viktor Magnus von Born till Schweiz, och på hans nya frieri svarade Ellan de la Chapelle: ”Gerna Viktor, men min gosse måste jag först hafva frisk.”¹⁷⁰ Det var samma tanke som hon var mycket tydlig med lite senare, i ett brev från Cannes i maj:

*Söta snälla Viktor, jag blir alldeles yr i hufvudet af all den energi du utvecklar i dina planer, dina chateauer en Espagne, jag som lefver här i stillhet med en stackare som icke får gå utom trädgårdporten, och då endast i vackert väder. Det är ju min uppgift i lifvet att återfå Kiki frisk och stark som hans jämnåriga, om det blir så lyckligt. I alla fall står hemresan ännu i vida fältet det kan gå månader ja ett år dessförinnan, men hvad betyder det om blott målet nås. Allt skall ha sitt pris.*¹⁷¹

Av allt att döma började sprickan mellan de kommande makarna växa fram redan under förlovningstiden i och med att deras förväntningar på det gemensamma livet var så olika. En del av Viktor Magnus von Borns senare besvikelse över och åsikter om Ellan de la Chapelles tillkortakommanden som hustru, men också som herrgårdsfru, får sin förklaring i att hon så tydligt ställde sitt enda barns bästa framom sin andra makes. Det var något som han uppenbarligen inte kunde förstå.¹⁷²

Efter en ny sejour i Zürich blev Erik Edelfelt långsamt bättre. Man var nu i full färd med att planera hans rehabilitering i Marseilles på ett gymnastikinstitut och med sånglektioner. Han planerade också att skriva in sig vid universitet i Marseille för att läsa nationalekonomi, trots att det som intresserade honom mest var sociologen Edward Westermarcks forskning vid universitetet i Helsingfors.¹⁷³ Men ännu gällde det att vänta, eftersom varbildningen i lungan inte ville sluta. Senhösten 1907 reste mor och son iväg från Zürich till Neapel. Därifrån fortsatte de till Capri och firade julen på Sicilien. Vidare via Palermo till Marseille, och därifrån till Cannes och sedan till Aix-les-Bains, där de sammanträffade med Viktor Magnus von Born.¹⁷⁴ Efter en grundlig undersökning på kliniken i Zürich fick Erik Edelfelt tillstånd att börja studera i september 1908.¹⁷⁵ Ellan de la Chapelle kunde andas ut när han bad henne resa hem och ordna med gravvården på Albert Edelfelts grav och med minnesutställningen av hans verk. Den unga mannen ville försöka sig på att klara sig själv.¹⁷⁶ För hans del blev det till slut universitetet i Montpellier, där han inackorderades hos en prästfamilj.¹⁷⁷

Mor och son hade befunnit sig på resande fot i två år. I ett brev till Viktor Magnus von Born redogjorde Ellan de la Chapelle för sin ekonomiska ställning: hon gissade att det inte fanns något kvar av hennes disponibla medel. Och att det gått åt mer än så: ”Hvad Vicke [de la Chapelle] försträkt vet jag ej heller ännu.” Allt det skulle klarna väl hemma i Finland.¹⁷⁸ Nu skrev hon om hur den konstanta oron hade satt sina spår: på kurorten i Alperna dit de hade kommit från Zürich på sommaren ville hon bara sova och hon konstaterade att neurastenin var hennes ständiga följeslagare.¹⁷⁹

Den 6 december 1908 gifte sig Ellan de la Chapelle med Viktor Magnus von Born i Helsingfors.¹⁸⁰ Efter att upprepade gånger ha visat sin otålighet skrev Viktor Magnus von Born till henne på sommaren att han älskade henne, men att hon svek honom genom att stanna i Frankrike

Studenten Erik Edelfelt i Haiko, antagligen sommaren 1909, leende och till synes välmående. Ett drygt halvår senare fick han återfall och han dog i maj 1910.

för att se till att den 19-åriga Erik Edelfelt, som ständigt löpte risk att få återfall, kunde börja ett nytt kapitel i Montpellier.¹⁸¹ I början av augusti hade han varit så arg att han föreslog att de skulle slå upp sin förlovnings.¹⁸² I ett av de sista breven från Montpellier i oktober svarade Ellan de la Chapelle rappt: ”Tag nu till de sista resterna af ditt elastiska tålmod, ty nu kan det icke dröja länge mer innan allt blir på rätt.”¹⁸³ Men detta var knappast ändå en god utgångspunkt för äktenskapet.

Ellan de la Chapelle blev nu styvmor till Viktor Magnus von Borns tretton barn. De nio äldsta var hennes gudbarn, kusinen Hulda Berndtsons söner och döttrar. De fyra äldsta hade redan gift sig och några av dem hade små barn.¹⁸⁴ De fyra följande studerade, antingen utomlands eller i Helsingfors, och den yngsta ur den här barnskaran tog studenten därpå följande år.¹⁸⁵ De fyra yngsta barnen var födda i äktenskapet med Clara Grafström. Efter hennes plötsliga död i Stockholm där familjen hade slagit sig ner under landsflykten, hade Viktor Magnus von Born arrangerat det för barnen i samråd med sin svärmor. Den allra yngsta i skaran kom till Finland och flyttade in i sin äldsta halvsysster Karin Ramsays (f. von Borns) familj. Den näst yngsta hade blivit placerad på en anstalt för barn med funktionshinder, belägen i Stockholmstrakten. De två andra inackorderades i en bekant familj under sin mormors insyn, och stannade också i Sverige. Det hade varit Clara von Borns önskan, eftersom hon själv kom från Sverige.¹⁸⁶ Det här betydde samtidigt att Ellan de la Chapelles ansvar som styvmor i alla fall var begränsat.

Ellan de la Chapelle var nu herrgårdsfru – det som hon hade tänkt sig som en möjlig livsuppgift tjugofem år tidigare. Men hon verkar inte ha förmått sig att stiga in i herrgårdshushållningen och överta de uppgifter som Hulda Berndtson och senare Clara Grafström hade skött med sådan samvetsgrannhet – i enlighet med Viktor Magnus von Borns förväntningar på en ”hemmets ängel”. Hulda Berndtson med sin bakgrund i Fruntimmersskolan, som ju bildade och utbildade borgerskapets döttrar, hade varit väl införstådd med just den kvinnorollen, trots att hon på sitt eget tålmodiga sätt alltid hade påmint maken om att hon önskade sig mera jämlikhet i äktenskapet.¹⁸⁷ I sina memoarer gör Viktor Magnus von Born gällande att det var Ellan de la Chapelles frisinne och hennes jämlika bemötande som tjusade honom – så länge de inte var gifta. Då övergick det som hade fascinerat till att irritera.

Det är svårt att veta vad Ellan de la Chapelle själv tänkte. Hon hade ett år före bröllopet skrivit till Viktor Magnus von Born om gamla minnen, som gjorde henne både rörd och nedstämd.¹⁸⁸ På Sarvlaks fanns det gott om dem – det hade ju varit hennes kusins hem i så många år. Kanske det var därför som Ellan de la Chapelle hade så svårt att flytta in, att göra det gamla barockslottet till sitt hem – helt enkelt att ta sin kusins plats. Kanske var det en av orsakerna till att hon tillbringade så mycket tid på Villa Eka. Utan tvekan hade hon som var van vid sitt tidvis rätt självständiga liv under äktenskapet med Edelfelt också svårt att, vid drygt 50 års ålder, anpassa sig till Viktor Magnus von Borns önskemål om att hon skulle redovisa för sitt kommande och gående, och särskilt för sin användning av pengar.¹⁸⁹ Men framför allt var hon mycket trött efter den långa tiden vid Erik Edelfelts sjuksäng – och fortfarande var oron för sonen en ständig följeslagare.

Vårvintern 1910 kom ett oroande telegram om att Erik Edelfelts hälsa hade försämrats, och Ellan de la Chapelle reste iväg. Några månader senare fick han en blodstörtning och hennes guddotter Helena ”Leni” von Born, som befann sig i Frankrike, reste snabbt till Montpellier för att kunna hjälpa till.¹⁹⁰ Erik Edelfelt dog i maj medan hans mor vakade vid hans säng.¹⁹¹ Ett kort telegram avsänt av läkaren Diffre underrättade Viktor Magnus von Born: ”Mere Eric me prie vous dire fils mourant” – ”Eriks mor ber mig underrätta er om att hennes son är död”.¹⁹²

Också gudsonen Ernst von Born kom resande till Montpellier och hjälpte Ellan de la Chapelle med alla praktiska bestyr.¹⁹³ Åtminstone

Leni von Born följde henne sedan på den långa sjöresan hem, via Köpenhamn.¹⁹⁴ Erik Edelfelts stoft transporterades med ångbåt i en kista till Helsingfors för att läggas i samma grav som faderns. Elsa von Born mötte dem då ångbåten lade till i Södra hamnen. Hon berättar inte vem som var där för att framföra sina kondoleanser. Var det släkten eller flera ur Helsingforssocieteten? I alla fall var välkommandet publikt, och Ellan de la Chapelle mötte det med självbehärskning. Så hade hon alltid mött Helsingforssocieteten: ”Hon nickade glatt som vanligt mot de mötande, när hon kom i land. Men när hon tog den hand jag räckte, brast hon ut i en snyftning, som i sin kvävda förtvivlan gjorde det mest gripande intryck. Nästa minut rätade hon på sig och steg upp i den väntande droskan.”¹⁹⁵

Efter detta tog äktenskapet mellan Ellan de la Chapelle och Viktor Magnus von Born om möjligt en ännu olyckligare vändning. Efter Erik Edelfelts begravning drog Ellan de la Chapelle sig tillbaka till Villa Eka. Elsa von Born återger hennes bottenlösa sorg: ”Där var något, som hon måste tillrättalägga i sin själ för att återställa jämvikten, innan hon kunde taga upp livet ånyo.” Elsa von Born menar att hennes far upplevde att Ellan de la Chapelle ”försummade de levande för de döda”.¹⁹⁶ Men det enda han uppnådde genom alla sårande brev var att hon drog sig längre ifrån honom.¹⁹⁷

Elsa von Borns diplomatiska ord om faderns äktenskap med hennes gudmor, ”att två starka viljor skulle brytas mot varandra i vissa livsprinciper, var likväl att förutse”, innehåller troligen också mycket sanning.¹⁹⁸ Den självständiga Ellan de la Chapelle, som nu var 53 år, som hade förlorat sin familj och var tvungen att bygga upp sitt psykiska välmående utgående från nya premisser, kände att hon inte behövde foga sig i den strikta ordning som Viktor Magnus von Born var van att diktera på Sarvlaks. Det var något helt annat än det liv hon hade haft tillsammans med Edelfelt. Vad tänkte hon nu om sitt första äktenskap?

Många gånger var äktenskapet mellan Ellan de la Chapelle och Viktor Magnus von Born nära att sluta i skilsmässa, men planerna gick varje gång om intet. Hon verkar ha tillbringat största delen av sin tid på Villa Eka.¹⁹⁹ Det var också dit som Viktor Magnus von Borns barn begav sig då de ville träffa sin kollektiva gudmor – där gick de ”ut och in” som ”hos en vän”.²⁰⁰

Elsa von Born beskriver Ellan de la Chapelle som ”kultiverad” och beläst ”som få”. Hon höll sig alltid à jour med politiska händelser både utomlands och i hemlandet, och hon diskuterade gärna med de politiker som hon kände. Hon var snabb i sina omdömen och säker i sina åsikter. Ellan de la Chapelle var van att styra sitt eget liv, ha hand om sina egna affärer, att komma och gå som hon ville – hon skaffade sig till och med en egen bil 1914. När hon fick en idé kunde hon glömma allt annat och gå upp i den. Hon hade också en rastlöshet, som växte med åren. Hennes estetiska sinne satte sin prägel på allt: hennes kläder och hennes hem. Elsa von Born beskriver hur Ellan de la Chapelle under sina sista år lade av mycket av det behärskade skalet som hon hade omhöljt sig med under hela sitt liv.²⁰¹

Ellan de la Chapelles fysiska hälsotillstånd verkar inte ha varit gott. Enligt Viktor Magnus von Born plågades hans hustru av återkommande underlivsbesvär som hon fick vård för på Diakonissanstalten. Ett myom i livmodern krävde operation – något som hon var mycket orolig inför. I kombination med utmattningen under Erik Edelfelts sjukdomstid och sorgen efter hans död, gjorde det henne psykiskt väldigt sårbar.²⁰² Hon sökte tröst hos sin make:

Vore du i mitt ställe, sjuk olycklig och förtviflad, så hade jag kommit till dig ifrån världens ända, varit hos dig dag och natt, suttit med din hand i min, väntat på bättre tider i dagar i månader i år.²⁰³

Men Viktor Magnus von Born med sina egna tilltagande hälsoproblem klarade inte av att vara det stöd som hans hustru skulle ha behövt. Han hade fört en lång politisk kamp för det som han själv kallade ”lag och rätt”, blivit landsförvisad och återvänt, och han hade avslutat sin bana som lantmarskalk under den sista ståndslandtdagen 1906. Åren 1913–1914 tog Viktor Magnus von Born avsked både från landtdagen och från kommunalpolitiken. Nu hade han svårt att anpassa sig till den nya demokratin med enkammarlandtdagen och allmän och lika rösträtt. Men han fortsatte att skriva artiklar och blev åtalad för majestätsbrott 1916.²⁰⁴ Makarnas brevväxling återspeglar i alla fall de gemensamma ansträngningarna för barnen von Borns väl och ve: omvårdnad då de var sjuka, sällskap på kurortsresor och mycket mer. Ellan de la Chapelle tog hand om den ena efter den andra. Breven andas också till slut en

En av de lyckligare stunderna med gemensam tidningsläsning: Ellan de la Chapelle och Viktor Magnus von Born på Sarvlaks veranda.

försoning makarna emellan – om än en skör sådan med många humörväxlingar på båda sidor. Hon tillbringade längre och kortare perioder på Sarvlaks, han hälsade på hos henne i Kilo och de var tillsammans i Helsingfors.²⁰⁵

Det sista bevarade brevet från Ellan de la Chapelle till Viktor Magnus von Born är från 1914. Hon hade bjudit en av sina unga släktingar på kaffe på hotell Fennia i Helsingfors, eftersom det var mindre besvär att göra så än att ställa till bjudning på Villa Eka. Men alltsammans hade slutat i tårar:

En gammal bekant från forna tider, prostinnan Snellman, kom till mig och började tala om de tider som flytt och jag fick ett anfall af krampgråt, midt ibland alla dessa människor. Lyckligtvis såg mig ingen bekant. –²⁰⁶

Livet hade tagit hårt på Ellan de la Chapelle. Det hade inte heller varit skonsamt mot Viktor Magnus von Born. Han hade förlorat två makor och var en åldrande man. Hans hälsa hade börjat svikta redan samma år som han gifte sig med Ellan de la Chapelle, och nu gick hjärtproblemen inte längre att ignorera. Det var en bitter man som lade sig på

sin sjuksäng hösten 1917. Viktor Magnus von Born dog 66 år gammal den 15 september på Sarvlaks och begravdes i familjekapellet på Pernå kyrkogård.²⁰⁷

Några månader senare förklarades Finland självständigt. Ellan de la Chapelle tillbringade den oroliga tiden under inbördeskriget 1918 i sin brors stadsvåning på Bernhardsgatan 5 som ansågs tryggare än Villa Eka. Vicke de la Chapelle själv befann sig på Saaris, därifrån han skickade pengar och särskilt mat till Helsingfors.²⁰⁸ Det hade han gjort redan tidigare, eftersom världskriget redan länge inneburit en brist på förnödenheter av olika slag.²⁰⁹

År 1920 sålde Ellan de la Chapelle Villa Eka till konstnären Magnus Enckell, som hade varit bekant i familjen ända sedan sin skoltid.²¹⁰ Varför sålde hon villan som hade varit så viktig för henne under en så lång tid? Var det för att hon kontinuerligt behövde läkarhjälp på Diakonissanstalten, och tågresan från Kilo var för besvärlig? Hon hade redan länge använt sin brors våning vid Bernhardsgatan 5 då hon vistades i staden, och det är lätt att anta att hon bosatte sig där.²¹¹ Vicke de la Chapelle själv tillbringade ju en stor del av sin tid på Saaris.

Eller fanns det någon annan orsak till att Ellan de la Chapelle sålde Villa Eka? Bouppteckningen visade senare att hennes tillgångar hade smält ihop till en tredjedel av vad de hade varit vid Edelfelts död.²¹² Den visar också att hon pantsatt en del möbler: en divansoffa med tre kuddar, ett skrivbord, två rödmålade stolar, en vit rokokostol, ett rokokobord i vitt, ett rödbetsat tebord och en korgstol.²¹³ En kort tid innan Viktor Magnus von Born gifte sig med Ellan de la Chapelle hade han överfört Sarvlaks till sina barn ur det första äktenskapet – dock så att han fortfarande hade besittningsrätt och bodde på godset.²¹⁴ Bouppteckningen efter honom indikerar att makarna genom hela sitt äktenskap hade haft var sin ekonomi. Ett äktenskapsförord och ett gemensamt testamente daterat 1909 stipulerade att Ellan de la Chapelle inte ärvde något efter sin andra make.²¹⁵

Samma år hade Saaris överförts till syskonen de la Chapelles 15-åriga kusinbarn Lars Schybergson, med en hemlig överenskommelse, som egentligen var ett köp. Utgångspunkten var att Lars Schybergson efter sina agroforststudier skulle överta gården. Till dess hade Vicke de la Chapelle dispositionsrätt, men vad det betydde för Ellan de la Chapelles andel av avkastningen från gården är oklart.²¹⁶ Å andra sidan måste hon

ha fått sin del av den summa som Lars Schybergsons föräldrar Mimmi och Emil Schybergson betalade i samband med överenskommelsen. Det verkar som om Emil Schybergson redan i över tio år hade varit Vicke de la Chapelles investeringspartner och ekonomiska rådgivare.²¹⁷ Efter flera senare förvecklingar kom gården trots allt slutligen i Vicke de la Chapelles guddotter Ester-Margaret Lindbergs och hennes makes, Erik von Frenckells, ägo 1929.²¹⁸

Att herrgården inte längre kunde erbjuda den ekonomiska avkastning som möjliggjorde ett ståndsmässigt liv var således något som Ellan de la Chapelle i likhet med många andra fick erfara under det sista decenniet av sitt liv. Trots omfattande investeringar och moderniseringar på Saaris, kämpade hennes bror Vicke de la Chapelle med jordbrukets dåliga lönsamhet – något som av allt att döma ledde honom till att sälja gården.²¹⁹ Han hade dessutom sålt skog under dåliga konjunkturer.²²⁰ Att syskonen de la Chapelle och deras mor verkar ha sålt det de la Chapelleska stadshuset vid Kaserngatan för billigt, gjorde inte situationen bättre.²²¹

Ellan de la Chapelles självständiga hushåll på Villa Eka under de 16 åren slukade mera än avkastningen från Saaris och köpesumman hade inbringat. De återkommande vistelserna på Diakonissanstalten och resorna till kurorter var ytterligare en utgiftspost. Allt detta tyder på ett i övrigt relativt knappt liv.

Om Ellan de la Chapelles sista tid finns bara den information som Elsa von Born ger – om hur hon in i det sista intresserade sig för sina kusinbarns liv. För övrigt förmedlar Elsa von Born intrycket av stilla tillbakadragenhet.²²² Kretsen av släktingar i samma generation krympte – Mimmi Schybergson och Sigrid Nordman fanns kvar, men Emelie Antell som tidigare samlade alla hos sig hade avlidit 1919.

Helsingfors var nu en metropol med flera nya förstadsområden, men från Bernhardsgatan 5, där Ellan de la Chapelle av allt att döma tillbringade sin sista tid, såg staden oförändrad ut. Det var samma havsvind som hade blåst vid hennes tidigare hem ett stenkast bort – i Brunnsparken och på Skatudden. Och bakom gathörnet skymtade Tyska kyrkan, där hon hade gift sig med Albert Edelfelt 30 år tidigare, i januari 1888.

Ellan de la Chapelle dog den 21 december 1921 i Helsingfors efter tre veckors sjukdom.²²³ Vid hennes sjuksäng satt barnen von Born, som under de sista åren utgjorde hennes familj.²²⁴ Hon blev 64 år. I sitt testamente hade hon befullmäktigat Leni von Born-Björkenheim att

bränna hennes korrespondens och fotografier. Det var också Leni von Born-Björkenheim som förestod dödsboet och levererade uppgifterna för bouppteckningen.²²⁵ Av alla barnen verkar det ha varit hon som stod Ellan de la Chapelle närmast. Kanske hade det alltid varit så, kanske hade bandet mellan dem knutits extra starkt då hon kom till Montpellier för att hjälpa sin gudmor, och senare – under de resor de enligt ett antal odaterade brevkort uppenbarligen gjorde tillsammans till olika kurorter för att sköta bådas hälsa. Kanske var det också Leni von Born-Björkenheim som skötte om Ellan de la Chapelle under hennes sista år?

Ellan de la Chapelles tillgångar delades jämnt mellan Hulda och Viktor Magnus von Borns barn, som ju var hennes kusinbarn. Vicke de la Chapelle fick en mindre del. Barnen ur makens äktenskap med Clara Grafström lämnades helt utanför Ellan de la Chapelles testamente.²²⁶

Dagen efter dödsfallet fanns en kort notis i tidningen, möjligen skriven av något av syskonen von Born. Efter en påminnelse om hennes ställning i livet – hennes far och hans position samt hennes båda makar – står det att läsa: ”Friherrinnan von Born var en fint bildad, självständigt tänkande kvinna, höjd över allt banalt och konventionellt samt fri från alla små synpunkter i bedömandet av såväl människor som förhållanden.”²²⁷

Ellan de la Chapelle begravdes den 27 december 1921. Tidningen *Dagens Press* berättade att kapellet på Sandudds begravningsplats var fyllt ”till trängsel” av sörjande och att kransarna som lades på graven var många. Emelie Antells son Kurt Antell höll släktens minnestal. Från Konstföreningen kom professor J. J. Tikkanen med en sista blomsterhälsning.²²⁸

Ellan de la Chapelle är inte begravd i det von Bornska gravkapellet på Pernå kyrkogård, utan i en egen grav, mitt emot Albert Edelfelts och Erik Edelfelts grav på Sandudds gamla begravningsplats i Helsingfors. I sitt testamente hade Ellan de la Chapelle avdelat en summa för arkitekten Eliel Saarinen, för att han skulle rita en gravsten – både för hennes egen grav och för Albert och Erik Edelfelts gemensamma grav.²²⁹

På Ellan de la Chapelles gravsten finns inskriptionen:

Ellan de la Chapelle
gift
1888 med Albert Edelfelt
1908 med V. M. von Born

Ellan de la Chapelle förvandlades i sitt första äktenskap till fru Edelfelt och i sitt andra till friherrinnan von Born. Med de namnen undertecknade hon både brev och officiella dokument, men inför sig själv och för eftervärlden var och förblev hon Ellan de la Chapelle, oberoende av make.

Slutord: sjutton år av ett liv

”Varje olycklig familj är olycklig på sitt eget vis” och berättelsen om familjen Edelfelt fylls oundvikligen av gissningar.

Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts äktenskap varade i 17 år, från den första lyckliga våren i Paris 1888 till de sista veckorna på Villa Edelfelt i Haiko sommaren 1905. Mellan dessa två punkter på tidslinjen finns mer eller mindre dokumenterade händelser, känslor, utvecklingar och förvecklingar. Förtjusningen, vänskapen, respekten och samförståndet som omförhandlades om och om igen under årens lopp – i takt med besvikelserna över ouppfyllda förväntningar, ja, rentav med det fysiska sveket. Det är denna omdaning, som skedde under en så lång tid, som bildar den röda tråden i hur detta äktenskap ska förstås. Linjen är aldrig rak, aldrig heller entydig. Men den finns där.

Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt valde varandra på den lilla äktenskapsmarknaden som Helsingforssocieteten utgjorde. Hur mycket kosmopolit han än blev, och hur radikal hon än ville vara, var de alltid bundna av Helsingforssocietetens normer och värderingar. De var uppfostrade till att positionera sig på ett sätt som var ekonomiskt och socialt accepterat inom deras egen krets – där släktens anseende och nytta alltid måste balanseras mot det moderna genombrottets nya tankar om frihet för individen. Hon letade efter en man som var beläst och kunde föra ett samtal om tidens brännande frågor, som var insatt i både politik och kulturella spörsmål, och som kunde se bortom storfurstendömet horisont. Hon valde konstnären och kosmopoliten Albert Edelfelt. Han sökte en kvinna som förstod det som var hans verkliga passion i livet – bildkonsten. En kvinna som kunde vara både rådgivare och ”bolagist”, en kvinna som var fint bildad och som välkomnades i den högsta franska

societetens salonger – utan att hon därmed tappade förståelsen för hur fattig en finländsk adelsman i verkligheten kunde vara. Han valde den fördomsfria friherrinnan Ellan de la Chapelle. Trots de alternativ som stått till buds – alla tidigare förälskelser, friare och äktenskapskandidater – kunde de inte ha gjort annorlunda, inte med de ramar som samtidigt bjöd dem och de krav som de själva ställde.

Men både i Paris och i Helsingfors hade Ellan de la Chapelle ändå svårt att finna sig till rätta i det snäva rum som bestods en konstnärshustru. Hon var uppfostrad till herrgårdsfru, till att administrera ett stort hushåll och se om gårdens folk. Det sociala stadslivet hade egentligen aldrig appellerat till henne. Albert Edelfelt arbetade för att försörja sin familj, i enlighet med vad som förväntades av honom, men den uppgiften passade honom dåligt – både på ett personligt plan och med tanke på hur konjunkturerna styrde den fluktuerande konstmarknaden. Han hade blivit uppmuntrad och utbildad till ett fritt skapande som rimmade illa med porträttmålandet, som trots allt var konstnärens levebröd och som blev ännu viktigare för familjeförsörjaren. Ellan de la Chapelle var van vid att inkomsten – även om den kunde vara något anspråkslös – flöt in regelbundet genom tjänstemannens lön och genom herrgårdens jordbruk. Och Albert Edelfelt var inte van vid att hans inkomst skulle räcka till för ett familjeliv i Paris – med de rätta sociala markörerna. I många avseenden var deras äktenskap modernt. Men samtidigt var de bundna av konventionen.

Det första Parishemmets modernt bildade men samtidigt adliga framtoning karaktäriserar de båda huvudkomponenterna i makarna Edelfelts äktenskap. Denna atmosfär förflyttades till hemmen både i Brunnsparken och på Skatudden, och den var bärande i Villa Eka. Men att positionera sig genom giftermål i Helsingforssocieteten och genom en adlig framtoning i diplomatkretsarna i Paris i slutet av 1880-talet hade ändå en annan karaktär än att leva som en etablerad konstnär och hans maka i Helsingfors 15 år senare, i ett nytt sekel, i en växande storstad, där både kulturlivet och societeten hade vidgats märkbart. Under årens lopp fick adelskapet träda i bakgrunden och moderniteten fick mera utrymme. Mellan de tidigare omtalade punkterna på tidslinjen skedde en långsam förändring av värderingarna och en skiftning av attityderna i det privata, i den egna kretsen.

Tidslinjens slutpunkt är augusti 1905, då konstnären och adelsmannen Albert Edelfelt fick en hjältes begravning. Så stor upplevde man att hans betydelse var för den finländska konsten, men också för storfurstendömet kollektiva identitetsbygge och den motståndspolitik som bedrevs under de så kallade förryskningsåren. Albert Edelfelts betydelse för storfurstendömet konstliv blev enorm: han moderniserade, han hjälpte sina yngre kollegor och han var med om att bygga upp kulturinstitutionerna. Med sina motiv ur den finländska historien och med sina folklivsskildringar bidrog han med en viktig visuell komponent i den nation som höll på att formas. Att han dessutom självantog rollen som en storfurstendömet Finlands diplomat i Frankrike var något som hans samtid hade väl reda på. Hans insatser under världsutställningen i Paris 1900 – hans outtröttliga arbete för själva utställningspaviljongen och för att föra fram finländarna överallt där han kunde – gav honom nationalhjältens gloria och placerade honom på en piedestal för många decennier framåt.

Att tidslinjen brister precis när sommaren övergick i höst detta dramatiska år 1905 är naturligtvis ett sammanträffande, men ett mycket symboliskt sådant. Albert Edelfelt dog precis då storfurstendömet stod på tröskeln till en ny tid. Det var några månader innan oroligheterna i samband med storstrejken – en finländsk utlöpare av samhällskonflikterna i Ryssland – bröt ut. Följande år kom lantdagsreformen, som innebar att den gamla ståndslantdagen ersattes av en modern enkammarlantdag. Till den valdes representanterna med allmän och lika rösträtt. Det betydde att alla finska medborgare fick avge sin röst, oavsett om de var män eller kvinnor, och oavsett sin socioekonomiska status. Det var i de här skeendena som det moderna genombrottets ideologiska kamper övergick i konkreta reformer.

Samtidigt har den här berättelsen ytterligare en slutpunkt. Det är 1921, då Ellan de la Chapelle lades till sin sista vila i familjegraven på Sandudds begravningsplats. Då hade hon upplevt hur vallagen hade förnyats ytterligare en gång – så att kvinnor fick rösta och ställa upp som kandidater också i kommunalval. Också äktenskapslagen hade skrivits om: nu fick kvinnor förvärvsarbета utan sin makes tillstånd. Det var milstolpar som man får anta att den frisinna friherrinnan välkomnade. Det var ett till och mycket konkret steg vidare från det moderna genombrottets polemiska skönlitteratur och dramer. Och ett konkret exempel på omvandlingen av värderingar och attityder på ett samhälleligt plan.

Berättelsen som finns mellan punkterna på tidslinjen är således oändligt mycket mer än en rekonstruerad historia om ett äktenskap – för att låna Ellan de la Chapelles ord: en ”verkliga livets roman”. Det är grängängen mellan det sena 1800-talets adelskap och borgerlighet med alla dess kontaktytor – men framför allt med alla dess mentala skiljelinjer, som samhällsomvandlingen på långt när inte hade suddat ut. Ibland är det explicit uttryckt i breven, ibland subtilt antytt mellan raderna. Ibland står samma aktör för både framåtanda och bakåtsträvande. Men i det stora hela är det en berättelse om hur långsamt värderingar förändras på ett privat plan – hos enskilda människor såväl som inom grupper av gelikar – trots att samhällets ekonomiska strukturer redan, åtminstone delvis, representerar ett nytt tankemönster.

Breven som utgör stommen för den här berättelsen vittnar om att kvinnligt arbete hade en respekterad, självklar och synlig plats – så länge det gick ut på att sköta en nordisk herrgård. Detta ställs i kontrast till en konstnärsvärld där kvinnan var bunden till konstnären-entreprenören, och således blev ett uttryck för hans ekonomiska och sociala position. Där hennes arbete som ”bolagist” skulle kamoufleras som tidsfördriv, i visiternas skenbara sysslolöshet, men där uppgiften var att upprätthålla nätverk och skapa nya – allt till förmån för ”Husets och Bolagets” bästa. Samtidigt är det en berättelse om hur många av adelskapets kvinnor som kände sig och också av andra sågs som relativt fria aktörer – i kraft av sin egen släkttillhörighet. De kunde vara mera belasta än sina äkta makar och vara vana att uttala sina åsikter och ståndpunkter, också de politiska. Den här berättelsen ställer hustruidealet ”hemmets ängel” i en ny dager och förpassar det till borgerlighetens sfär. När man läser breven blir det tydligt att många adliga damer aldrig hade omfattat idén. Det är traditionen att vara herrgårdsfru som är nyckeln till Ellan de la Chapelles och många av hennes ståndssystrars självförståelse.

Den här berättelsen ställer det moderna genombrottet i ett nytt sken. Hela fenomenet var egentligen borgerlighetens uppgörelse med sig själv: från att i början av århundradet uppfinna begrepp som just ”hemmets ängel”, till att sjuttio år senare nedmontera dem. I detta skeende tilldelades adelskapet i mångt och mycket rollen som åskådare. Det gällde främst att anpassa sig till en ny tid. Den här berättelsen visar också hur adeln – både kvinnor och män – samtidigt ganska fritt plockade åt sig det som passade just dem ur idéernas och ideologiernas stora kittel. Naturligtvis med stora individuella variationer. Det var möjligt att bli

konstnär och använda den borgerliga arenan för att nå framgång, men möjligheterna skapades och maximerades med hjälp av en aristokratisk framtoning, med det kulturella kapitalet som generationer av bildning genererade. Det var här som Albert Edelfelt skilde sig från de kolleger som hörde till det framväxande borgerskapet.

Och slutligen tillbaka till de så många gånger framförda iakttagelserna om samhällets beskaffenhet – iakttagelser som går igen också i den här berättelsen och som än en gång visar sig hålla streck. Det är de ekonomiska förutsättningarna som skapar möjligheterna, eller som ger upphov till svårigheterna och frustrationen. Det är materiella ramar som leder människor till att sluta sig samman i grupper där man liknar varandra, att knyta band, att skapa allianser som dels konsoliderar deras egen position och som samtidigt kan förväntas föra dem framåt i världen. För det sena 1800-talets ståndspersoner var äktenskapet fortfarande det viktigaste bland dessa handlingsstrategier. De här scenerna ur enskilda människors liv blir en bekräftelse på att ekonomiska premisser och den sociala positionen, men också bildningen, som följer på det, formar ett livsförlopp, men lika mycket en hel grupps tankemönster och handlingar.

I ljuset av allt detta får också Ellan de la Chapelles och Albert Edelfelts letande efter den rätta äkta hälften, deras val av varandra och deras äktenskap – med lyckan, de grusade förhoppningarna, sveket och vänskapen – sin kontext.

Ellan de la Chapelles släktträd

Släktträdet har i e-boken gjorts som en lista med fyra nivåer. På den första nivån, markerad med svart romb, hittar du Albert Edelfelts morfarsföräldrar och mormorsföräldrar. På den andra nivån, markerad med vit fyrkant, finns deras barn, bland dem Albert Edelfelts morfar Carl Victor de la Chapelle och hans mormor Julia Josefina Elisabet Lepsen, gift de la Chapelle. Deras barn och syskonbarn räknas upp på den tredje nivån, som markeras med svart fyrkant. Här hittar du Albert Edelfelts mor Ellan de la Chapelle. På den fjärde nivån, markerad med en vit romb, finns Albert Edelfelt själv och hans kusiner.

- ◆ Albrecht Fredrik Richard de la Chapelle (1785–1859)
gift 1816
Anna Charlotta Sacklén (1792–1874)
hade barnen:
 - Emelie Charlotta de la Chapelle (1817–1852)
gift 1838 Frans Olof af Brunér (1807–1874)
hade barnen:
 - Fanny Kristina Charlotta af Brunér (1840–1907)
gift 1877 Carl Adolf Tamelander (1832–1884)
 - ◇ Två barn, ett dog som litet
 - Emilia Adelaide af Brunér (1841–1894)
gift 1870 Knut Robert Carl Walfrid Spåre (1831–1906)
 - ◇ Sex barn, ett dog som litet
 - Anna Matilda af Brunér (1842–1895)
 - Berta Helena Augusta af Brunér (1844–1866)
 - Sally Alina Emilia af Brunér (1848–1926)
gift 1876 Georg Gustaf Winter (1890 von Winther) (1825–1901)
 - ◇ Två barn
 - Frans Richard de la Chapelle (1818–1871)
gift 1850 Sofia Gustava Hedvig Lovisa De Geer till Tervik (1832–1857)
gift 1861 Aline Emilie von Toll (1839–1894)
hade barnen:
 - Emilia (Emelie) Sofia de la Chapelle (1853–1919)
gift 1872 Per Kasten Samuel Antell (1845–1906)
hade barnen:
 - ◇ Emilia (Lilli) Helena Sophia Antell, gift 1894 Sanmark (1873–1918)
 - ◇ Gustaf Richard Samuel Antell (1876–1956)
 - ◇ Walborg Maria Antell, gift 1900 von Willebrand (1877–1974)
 - ◇ Bengt Kasten Antell (1879–1936)
 - ◇ Gerda Anna Wilhelmina Antell, gift 1904 Rinman, 1913 Bagge (f. 1880)
 - ◇ Märta Fanny Lovisa Antell, gift 1917 Malm (1883–1970)
 - ◇ Per Henrik Antell (1886–1953)

- ◊ Kurt Lorentz Antell (1890–1972)
 - ◊ Tönne Olof Antell (1892–1959)
- Richard Kasimir de la Chapelle (1862–1916)
gift 1886 Elin Therese Stjernvall (1861–1941)
 - ◊ Sex barn
- Carl Oswald de la Chapelle (1868–1921)
gift 1895 Thyra Fredrika Nummelin (1871–1948)
 - ◊ Två barn
- Tre barn från äktenskapet med Sofia De Geer och tre från
äktenskapet med Aline von Toll dog som små
- Axel Fredrik de la Chapelle (1820–1875)
gift 1860 Armida Helena Antell (1841–1936)
hade barnen:
 - Sigrid Anna Helena de la Chapelle (1862–1948)
gift 1891 Johan Alfred Nordman (1848–1942)
hade barnen:
 - ◊ Carl Axel Nordman (1892–1972)
 - ◊ Erik Johan Nordman (1894–1980)
 - ◊ Ann-Mari Nordman, gift 1924 Grönvik (1896–1980)
 - ◊ Ett dog som litet
 - Axel de la Chapelle (1866–1949)
gift 1893 Naomi Bergroth (1867–1907)
 - Albert Henrik de la Chapelle (1871–1932)
gift 1898 Ilma Maria Skog (1874–1966)
 - ◊ Fyra barn, ett dog som litet
 - Gustaf Fredrik de la Chapelle (1873–1886)
 - Två barn dog som små
- Carl Victor de la Chapelle (1821–1893)
hade barnen:
 - Anna Elise (Ellan) de la Chapelle (1857–1921)
gift 1888 Albert Gustav Aristides Edelfelt (1854–1905)
gift 1908 Viktor Magnus von Born (1851–1917)
hade barnet:
 - ◊ Albert Johan Erik (Kiki) Edelfelt (1888–1910)
 - Victor (Vicke) Eugen de la Chapelle (1859–1930)
- Augusta Christina de la Chapelle (1827–1899)
gift 1853 Fredrik Berndtson (1821–1881)
hade barnen:
 - Gunnar Fredrik Berndtson (1854–1895)
gift 1887 Hedvig (Heddi) Olga Beatrice Cronstedt (1827–1899)
 - ◊ Ett barn
 - Hulda Augusta Berndtson (1857–1891)
gift 1876 Viktor Magnus von Born (1851–1917)
hade barnen:
 - ◊ Karin Helena von Born, gift 1900 Ramsay (1865–1918)
 - ◊ Elsa Maria von Born, gift 1901–1924 Silfverhjelms (1879–1952)

- ◇ Hulda Margareta von Born, gift 1909 von Julin (1881–1950)
 - ◇ Ellan Augusta von Born, gift 1908 von Törne (1882–1945)
 - ◇ Fanny Helena (Leni) von Born, gift 1915 Björkenheim (1884–1964)
 - ◇ Ernst Viktor Lorenz von Born (1885–1956)
 - ◇ Magda Elisabet von Born, gift 1911 Heikel (1886–1953)
 - ◇ Hulda Naema von Born, gift 1911 Aminoff (1887–1975)
 - ◇ Carl Johan Magnus von Born (1889–1945)
 - ◇ *Halvsyskon från V.M. von Borns äktenskap med Clara Grafström:*
 - ◇ Märta Clarissa von Born, gift 1918 Thomé (1894–1941)
 - ◇ Eric Frithiof Michael von Born (1897–1975)
 - ◇ Victor von Born (1903–1920)
 - ◇ Ett barn dog som litet och ett var dödfött
- Axel Edvard Berndtson (1858–1937)
gift 1888 Marie Louise Bratt (1854–1952)
 - ◇ Ett barn
- Anna Vilhelmina (Mimmi) de la Chapelle (1831–1862)
gift 1859 Samuel Henrik Antell (1810–1874)
hade barnen:
 - Hildegard Anna Wilhelmina (Mimmi) Antell (1862–1949)
gift 1886 Ernst Emil Schybergson (1856–1920)
hade barnen:
 - ◇ Harald Viktor Schybergson (1887–1898)
 - ◇ Sigrid Schybergson (1888–1976)
 - ◇ Ernst Schybergson (1891–1966)
 - ◇ Arvid Richard Schybergson (1892–1918)
 - ◇ Lars Henrik Schybergson (1894–1976)
 - ◇ Anna Margareta Schybergson, gift 1922–1947 Lojander (1897–1980)
 - ◇ Ebba Wilhelmina Schybergson, gift 1927 Nyberg (1901–1996)
 - Ett barn dog som litet
- Claes Leonard de la Chapelle (1833–1908)
- ◆ Johan Reinhold Lepsen (1795–1836)
gift 1828
Elise Desirée Baër (1811–1881)
hade barnen:
 - Julia Josefina Elisabet Lepsen, gift 1851 de la Chapelle (1829–1905)
hade barnen:
 - Anna Elise (Ellan) de la Chapelle (1857–1921)
gift 1888 Albert Gustav Aristides Edelfelt (1854–1905)
gift 1908 Viktor Magnus von Born (1851–1917)
hade barnet:
 - ◇ Albert Johan Erik (Kiki) Edelfelt (1888–1910)
 - Victor (Vicke) Eugen de la Chapelle (1859–1930)
 - Jeannette Constance Antoinette Lepsen (1832–1915)
 - Mathilda Sophia Emilia Lepsen (1833–1875)

Albert Edelfelts släktträd

Släktträdet har i e-boken gjorts som en lista med fyra nivåer. På den första nivån, markerad med svart romb, hittar du Albert Edelfelts farmorsföräldrar och farfarsföräldrar. På den andra nivån, markerad med vit fyrkant, finns deras barn, bland dem Albert Edelfelts farmor Alexandra Augusta Brandt och farfar Carl Albert Edelfelt. Deras barn och syskonbarn räknas upp på den tredje nivån, som markeras med svart fyrkant. Här hittar du Albert Edelfelts far Albert Gustav Aristides Edelfelt. På den fjärde nivån, markerad med vit romb, finns Albert Edelfelt själv och hans kusiner, som inte namnges.

◆ Gustaf Brandt (1800–1836)

gift 1828

Augusta Elisabeth Streng (1803–1862)

hade barnen:

□ Johan Gustaf Ferdinand Brandt (1829–1885)

gift 1865 Fanny Johanna Pomell (1842–1910)

hade barnen:

- Helmina Johanna Brandt (1866–1938)
 - Ada Fanny Alexandra Brandt (1868–1943)
 - Thyra Elisabeth Brandt (1869–1943)
 - Anna Adelaide Brandt (1877–1950)
 - Max Albert Olof Brandt (1878–1939)
- gift 1917 Carin Johanna Becker (1885–1940)

◇ Tre barn

- Karin Margaretha Brandt (1880–1923)
 - John Harald Brandt (1883–1927)
- gift 1912 Walborg Hilda Lovisa Olin (1881–1935)

◇ Tre barn

◇ Fyra barn dog som små

□ Aurora Sophia Elisabeth Brandt (1830–1832)

□ Alexandra Augusta Brandt, gift 1852 Edelfelt (1833–1901)

hade barnen:

- Albert Gustav Aristides Edelfelt (1854–1905)
- gift 1888 Ellan de la Chapelle (1857–1921)
- hade barnet:
- ◇ Albert Johan Erik (Kiki) Edelfelt (1888–1910)
- Ellen Augusta Johanna Edelfelt (1859–1876)
 - Alexandra (Annie) Elisabeth Adelaide Edelfelt (1866–1935)
 - Berta Carolina Edelfelt (1869–1934)

□ Gustafva Helmina Elisabeth Brandt (1836–1862)

- ◆ Carl Axel Edelfelt (1787–1830)
gift 1815
Johanna Catharina Bentzelstierna (1794–1841)
hade barnen:
 - ❑ Axelina Catharina Edelfelt (1816–1869)
gift 1852 Claes Viktor Edelfelt (1819–1877)
 - ❑ Josefina Hildegard Edelfelt (1817–1889)
 - ❑ Carl Albert Edelfelt (1818–1869)
hade barnen:
 - Albert Gustav Aristides Edelfelt (1854–1905)
gift 1888 Ellan de la Chapelle (1857–1921)
hade barnet:
 - ◇ Albert Johan Erik (Kiki) Edelfelt (1888–1910)
 - Ellen Augusta Johanna Edelfelt (1859–1876)
 - Alexandra (Annie) Elisabeth Adelaide Edelfelt (1866–1935)
 - Berta Carolina Edelfelt (1869–1934)
 - ❑ Anna Mariana Edelfelt (1820–1861)
 - ❑ Claes Mauritz Edelfelt (1822–1861)
 - ❑ Margaretha Helena Albertina Edelfelt (1823–1831)
 - ❑ Jesper Axel Edelfelt (1824–1870-talet)
 - ❑ Sofia Dorotea Edelfelt (1826–1843)
 - ❑ Erik Gustaf Edelfelt (1827–1894)
gift 1864 Clara Adelina Grischotti
hade barnen:
 - Axelina Catharina Edelfelt (1865–1938)
gift 1889 Emrik Öhman (1863–1933)
 - ◇ Fyra barn
 - Christian Claes Gustaf Edelfelt (1866–1888)
 - Robert Gustaf Edelfelt (1868–1933)
gift 1902 Bertha Arvidson (1878–1921)
gift 1927 Agneta Cecilia Johanna Andersson (f. 1890)
 - Albert Edelfelt (1870–1946)
gift 1905 Marie Louise Gabrielle Olympe Diot (f. 1877)
 - ◇ Fyra barn
 - Anna Edelfelt (1873–1890)
 - Erik Edelfelt (1876–1904)
 - Clara Margareta Edelfelt (1880–1967)
 - Två barn dog som små
 - ❑ Hermanine Carolina Fredrika Christina Edelfelt (1829–1911)

Noter

I brevhänvisningar förkortas följande namn:

Albert Edelfelt = AE

Alexandra Edelfelt = AaE

Ellan de la Chapelle = EdlC

Emelie Antell = EA

Hulda von Born = HvB

Julia de la Chapelle = JdlC

Victor de la Chapelle = VdlC

Viktor Magnus von Born = VMvB

KÄRLEK OCH RESONEMANG – EN TIDSBILD

1. Tolstoj [1878] 2007, 15.

☞ Det moderna genombrottet

2. Det finns få brytningsperioder i historien som är så omskrivna som 1800-talet med sina stora samhällsomvälvningar. Forskningslitteraturen om det sena 1800-talets modernitet är följaktligen vidlyftig och förgrenad. Historiker, konsthistoriker, litteraturvetare med flera har alla sina egna traditioner och infallsvinklar. För disciplinsspecifika verk – allmänuropeiska, nordiska och finländska – se exemplen i de övriga noterna i det här kapitlet.
3. Se Hov 2004, 202.
4. Teatervetaren Live Hov påminner om att Georg Brandes inte var den första som uppmanade författare och konstnärer att ställa problem under debatt. Hov 2004, 202. Elisabeth Fabritius, som forskat i det moderna genombrottet i dansk konst, beskriver på ett åskådligt sätt hur intrycken förmedlades också från andra håll än Brandes. Hon lyfter fram den norska författaren Henrik Ibsen och den franska författaren Émile Zola. Fabritius 1999, 10–11. Litteraturvetaren Per Thomas Andersen accentuerar Brandes roll som just *förmedlare* av impulser från det övriga Europa. Andersen 2001, 200, 206–214. Jørgen Knudsen, som 1985–2004 gav ut en detaljerad biografi i flera delar om Brandes, är noga med att poängtera Brandes mångsidighet.
5. Se Hertel 2004, 24.
6. Hertel 2004, 29, 42–43.
7. Fabritius 1999, 10. Fabritius beskriver den danska horisonten som samtidigt

är den nordiska. För en brittisk kontext se t.ex. Chadwick [1975] 2002, passim.

8. Om det moderna genombrottets förhållande till den tidigare ”stora epoken”, romantiken, se Aukén 2004, 167–195.
9. Konstnärligt sett räknade sig Edelfelt till en grupp som har kallats *juste milieu* som samlades kring liberala och borgerligt kosmopolitiska ideal. Se Kortelainen 2002a, 147; Vainio-Kurtakko 2010c, 101, 224–225.

☞ Föreställningen om ett äktenskap: känslor och romaner

10. Bouppteckning efter Anna Elise von Born [Ellan de la Chapelle] 17/7 1922. Av makarna Edelfelts korrespondens med varandra känner man endast till 17 bevarade brev skrivna av Edelfelt till Ellan de la Chapelle, ett från 1905 i Saaris gårds arkiv och de övriga från 1893–1905 i Svenska litteratursällskapets arkiv.
11. Det är främst Albert Edelfelts över 1 300 brev till sin mor Alexandra från åren 1867–1901 och Ellan de la Chapelles 170 brev till sin kusin Hulda von Born (f. Berndtson) från åren 1864–1891 som utgör stommen för den här boken. Ellan de la Chapelles 49 brev till sin kusin Emelie Antell (f. de la Chapelle), i huvudsak från 1880-tal till 1910-tal (många odaterade), utgör ett viktigt komplement. Det gör också hennes 71 brev till sin mor Julia de la Chapelle, skrivna efter giftermålet med Edelfelt (de flesta odaterade). Alexandra Edelfelts svarsbrev till Albert Edelfelt är bevarade så att den daterade sidan i regel är skild från det övriga brevet, vilket gör det svårt för forskaren att skapa

- en helhetsbild av hennes kommunikation till sonen. Deras roll för den här boken skulle i annat fall ha kunnat vara större. Också Hulda Berndtsons make, och senare Ellan de la Chapelles andra make, Viktor Magnus von Borns opublicerade memoarer har i sin detaljrikedom visat sig vara en viktig källa, trots att de är mindre tillförlitliga än breven.
12. Brita Planck summerar forskningen kring äktenskapet och menar att historiker har daterat förändringen i tänkesätt till "någon gång mellan 1600- och 1800-talen". Själv är hon kritisk till ett sådant skifte och menar att känslorna har spelat en roll för de flesta äktenskap. Planck framför tanken om att de forskare som sysslar med stora kvantitativa material tenderar att betona de s.k. konvensäktenskapen där social position och ekonomiska tillgångar utgjorde grunden för "ett gott parti". Enligt henne är forskare som jobbar med källor där individens subjektiva känslor kommer fram benägna att dra slutsatsen att känslorna alltid spelade en roll. Planck 2014, 14–17. Själv hör Planck till de sistnämnda. Planck 2014, passim. Johanna Ilmakunnas å sin sida konstaterar att den svenska högadeln under 1700-talet i första rummet ställde ättens strategiska bästa före sina egna subjektiva preferenser. De gånger som man främst gifte sig "av kärlek" stod känslorna inte i konflikt med familjens och släktens bästa, utan var ett komplement till en redan fördelaktig allians. Ilmakunnas 2012, 69–85. Eva Lis Bjurman daterar ett skifte där man började tala om att kärleken borde vara grunden för ett äktenskap till den tidiga medelklassen 1750–1830. Bjurman 1998, passim. Det var ett ideal som under de följande decennierna spred sig också till adelskapet. Angela Rundquists studie av den svenska högadeln mot seklets slut ger en liknande bild som Ilmakunnas, men med en större betoning på känslornas roll. Rundquist 1989, passim. Göran Norrby är inne på samma linje. Norrby 2005, 116–135. Också materialet för den här boken ger en bild av att känslor och "fördelaktiga partier" gick att förena. Man verkade ofta också sträva efter att göra det, trots att det s.k. konvensäktenskapet eller resonemangspartiet fortfarande var ett alternativ.
 13. V.M. von Borns äktenskap med Hulda Berndtson har jag behandlat i artikeln "En episod ur ett äktenskap – Friherrinnan Hulda von Borns självbiografiska text 'En nutids lögn' sedd i en privat, en litterär och en samhällelig kontext" (2012) och tillsammans med Henrika Tandefelt i en artikel om borgerlighet kontra adelskap med V.M. von Born och Edelfelt som fallstudier ("Atelismiehen valinnat porvarillistuvassa yhteiskunnassa. Taiteilija Albert Edelfelt ja vapaaherra Viktor Magnus von Born n. 1870–1900", 2013).
 14. Rahikainen 2021, 24. Filosofen Göran Torrkulla understryker läsarens gensvar och skriver att "en levande litteratur inte låter sig förstås utan beaktande av dess olika förankringar i konkreta mänskliga livssammanhang och den plats vi själva ger den i våra egna liv. [Torrkulla] har också påtalat vikten av att stanna upp inför frågan om vad våra olika uppfattningar om litteraturens (liksom även andra konstformers) egenart och roller säger om hur vi i övrigt förhåller oss till den mänskliga tillvaron och dess villkor." Torrkulla 2021, 170. Också etnologen Fredrik Nilsson kontemplerar över ämnet och påminner om vikten av källkritik vid användning av skön- och minneslitteratur som historisk källa: "Kombinationen av olika källor gör det möjligt att belysa ett vetenskapligt eller samhälleligt problem från olika perspektiv eller positioner. En växling mellan exempelvis ett inifrån- respektive utifrånperspektiv ger en mer komplex och nyansrik bild av kulturella processer. På ett liknande sätt kan en växling mellan ovanifrån- och underifrånperspektiv blottlägga (olika) kulturella logiker. Skönlitteraturen används därvidlag flitigt för att skapa analytisk kontrast till kulturella mönster som träder fram i intervjuer, dagböcker eller tidningsmaterial." Nilsson 2021, 257.
 15. Se t.ex. Plamper (2015) som presenterar de två riktningarna (universalism och socialkonstruktivism) och försöker överbrygga dem. För en inblick i historievetenskapens relation till känslor och det antropologiska greppet se bl.a. dialogen mellan Piroska Nagy och Ute Frevert. Nagy 2019, 189–210. För en nordisk infallsvinkel se bl.a. den danska *Tidskrift för Historie* som har ägnat ett helt nummer åt känslornas historia (2018:18). Se även Nordland 2012, passim; Planck 2014, 20–24.

☞ Social positionering: pengar och förnuft

16. Ibsen 1879, 36.
17. Ibsen 1879, 8.
18. *Pengar* var Victoria Benedictssons första roman, utgiven under pseudonymen Ernst Ahlgren som hon använt redan året innan då hon debuterade som författare med novellsamlingen *Från Skåne*. Om Benedictsson, se Larsson 2008; Holm 2007.
19. "In the social production which men carry on they enter into definite relations that are indispensable and independent of their will – ". Marx [1859/1897] 1904, 11 (översättningen till engelska av N. I. Stone, från den andra upplagan med Marx egna anteckningar 1897). Om Marx avsåg individen eller gruppen eller möjligen båda har varit föremål för debatt. Se Schumpeter [1943] 1992, 9–20.
Den svenska sociologen Richard Swedberg är knappast den enda som kallar Marx för en skarp iakttagare av sin tids samhälle. Swedberg ser att Marx identifierade mycket sådant socialt beteende som på djupet är styrt av ekonomiska realiteter. Swedberg 2003, 10. Joseph Schumpeter förtydligade Marx ord: "The economic interpretation of history does *not* mean that men are, consciously or unconsciously, wholly or primarily, actuated by economic motives. On the contrary, the explanation of the role and mechanism of non-economic motives and the analysis of the way in which social reality mirrors itself in the individual psyches is an essential element of the theory and one of its most significant contributions. Marx did not hold that religious, metaphysics, schools of art, ethical ideas and political volitions were either reducible to economic motives of no importance. He only tried to unveil the economic conditions which shape them and which account for their rise and fall." Schumpeter [1943] 1992, 10–11.
20. "However, whether favorable or unfavorable, value judgements about capitalist performance are of little interest. For mankind is not free to choose. This is not only because the mass of people are not in a position to compare alternatives rationally and always accept what they are being told. There is a much deeper reason for it. Things economic

and social move by their own momentum and the ensuing situations compel individuals and groups to behave in certain ways whatever they may wish to do – not indeed by destroying their freedom of choice but by shaping the choosing mentalities and by narrowing the list of possibilities from which to choose. If this is the quintessence of Marxism then we all of us have got to be Marxists." Schumpeter [1943] 1992, 129–130.

21. Om kvinnans roll som en konsummande och till synes sysslolös familjemedlem se Veblen [1889] 1949, 81–85, 179–180. Thorstein Veblen konstaterade också "– it has come about that the domestic life of most classes is relatively shabby, as compared with the éclat of that overt portion of their life which is carried on before the eyes of observers". Veblen [1889] 1949, 112. Om Veblens relation till Ibsens tankevärld och det moderna genombrottets jämställdhetsdebatt, se Edgell 1996.
22. På den här punkten räknar denna bok således en avlägsen släktskap med den konsumtionsforskning som bildar en egen gren av adels- och herrgårdsforskning, där herrskapets vanor står i fokus. Hushållsböcker, räkenskaper, kvitton och bouppteckningar ger en inblick i ekonomin och det materiella – hur gjorde man för att skapa sig den rätta materiella inramningen? Som exempel kan nämnas Ilmakunnas 2012. Forskning av det här slaget har naturligtvis olika förutsättningar i länder som Finland, där det materiella välståndet alltid har varit knappt, och Sverige, där tillgångarna har varit större och konsumtionen därmed också större och fördelad på olika slags ting. För att inte tala om Storbritannien som kan uppvisa en variation och ett välstånd som möjliggör stora forskningsprojekt kring herrgården som byggnad, dess inredning samt invånarnas personliga konsumtion. För en europeisk kontext se *A Taste of Luxury in Early Modern Europe* (red. Ilmakunnas & Stobart 2017), med artiklar som behandlar ett flertal europeiska länder. För en finländsk kontext se *Hushållsbok för Stensböle gård* (utg. Norrback 2020).
23. Se Piketty [2013] 2015, passim. Den brittisk-amerikanska geografen David Harvey använder sig av ett liknande grepp i sin beskrivning av 1800-talets

- Paris, där han kombinerar statistik med kulturhistoria och skönlitteratur för att beskriva stadens sociala och politiska landskap under perioden 1830–1870. För Harveys ekonomiska geografi är Marx samhällsteori en av utgångspunkterna. Harvey 2003, passim.
24. En genre som hör till det här temat är litteraturen om konstnärsäktenskap. Man har skärskådat gemensamma livsverk, ofta genom att arrangera en konstutställning och publicera en tillhörande bokutgåva med populärvetenskapliga artiklar. Se bl.a. *Carl och Karin Larsson. Skapare av ett svenskt ideal* (red. Snodin & Stavenow-Hidemark [1997] 1998). Om makarna Marie och P.S. Krøyer se *Porträtt av ett äktenskap* (utg. av Skagens museum 1997) och *Marie och P.S. Krøyer* (utg. av Göteborgs konstmuseum 2005). Om nordiska konstnärspär se *Konstnärspär kring sekelskiftet 1900* (utg. av Nationalmuseum 2006).
- ☞ **Familjen och den rännande idyllen**
25. I boken *Inte ett ord om kärlek* behandlas det komplicerade förhållandet mellan ideologier, ekonomi och juridik uttryckligen ur familjens perspektiv. Se Melby et al. 2006, särskilt 161–165.
 26. Om moderniteten, kvinnosaken och det konservativa, se bl.a. Tuohela 2008, 18–22, 17–43. Se även Johannisson 1994 och Rahikainen 2001.
 27. Kortelainen 2003, passim. Om Ellan de la Chapelles psykiska illamående se även Vainio-Kurtakko 2015b, 179–184. Om hysterin och isoleringskuren se Johannisson 1994, 38, 84–85, 152, 248–249, 251; Kortelainen 2003, 165–167.
 28. Begreppen *huslighet* och *huslig sällhet* introducerades i Finland i slutet av 1700-talet. Ordet *huslighet* kom från den svenska översättningen av den tyska pedagogen J. H. Campes bok om kvinnans uppfostran (*Herr J. H. Campes faderliga råd till sin dotter*, 1798). I tidningen *Åbo Underrättelser* kunde den bildade allmänheten läsa Johann Wolfgang von Goethes och Friedrich Schillers tankar om kvinnans kall, bestämelse och verksamhetskrets. Bland dem som introducerade idéerna i Finland fanns biskop Frans Michael Franzén och professor Jacob Tengström. Häggman 1994, 145–146.
 29. Jalava 2006, 161–191; Lahtinen 2006, 233–244; Ollila 1998, 119, 206–207; Häggman 1994, 151–153, 168–176, 184; Karkama 1985, passim.
 30. Om preventivmedel se bl.a. Räisänen 1995, 160–165; Vainio-Kurtakko 2012a, 164. Kring temat sexualmoral med särskilt fokus på finländska förhållanden se *Historisk Tidskrift för Finlands* temaNnummer 2/1990 med bl.a. Alexandra Ramsays artikel om de ”fallna kvinnorna” och Fruntimmersföreningens planer på ett skyddshem i Helsingfors. För ett svenskt perspektiv på preventivmedel se bl.a. Nordin Hennel 1993, 525–526; Levin 1994, passim; Carlsson Wetterberg 2010, 92, 99–100, 179–183. För den franska kontexten av fattiga levnadsvillkor och prostitution se t.ex. Harvey 2003, 179–189.
 31. Det är i detta landskap som bl.a. *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria* i fem band (1993–2000) är skriven. Epokgörande var utställningen och boken *De drogo till Paris – nordiska konstnärinnor under 1880-talet* (1988) med artiklar av bl.a. Riitta Konttinen, Margaretha Gynning, Lena Holger, Elisabeth Fabritius och Lise Svanholm – alla banbrytare inom konsthistorisk forskning – som lyfte fram 1880-talets kvinnliga konstnärer i rampljuset. I Finland är Riitta Konttinen en banbrytare inom den konsthistoriska forskningen som förde fram kvinnorna ur marginalen, med en stor produktion under en lång tid, t.ex. *Totuus enemmän kuin kauneus. Naistaitelijä, realismi ja naturalismi 1880-luvulla. Amélie Lundahl, Maria Wiik, Helena Westermarck, Helena Schjerfbeck ja Elin Danielson* (1991), *Fanny Churberg* (1994), *Bohemielämää. Venny Soldan-Brofeldtin taitelijantie* (1996), *Oma tie. Helene Schjerfbeckin elämä* (2004), *Naiset taiteen rajoilla. Naistaitelijat Suomessa 1800-luvulla* (2010), *Modernistit – suomalaisia taitelijapareja* (2018). Så småningom har man börjat analysera en djupare tematik, särskilt inom litteraturen. Det har handlat om en mera ingående analys av tiden: inte bara om att kvinnor skrev, utan också om hur de skrev, och för vem de skrev. Se t.ex. Heggstad 2003; Lival-Juusela 2009.
 32. Se bl.a. Elisabeth Järnefelts brev (utg. SuviSirkku Talas 1996), Eva Bonniers brev (utg. Margaretha Gynning 1999), Anna Anchers brev (utg. Lise Svanholm 2005). En beslätad genre är utgivningen av kvinnliga författares verk

- i nytgåvor. Ett exempel är Fredrika Runeberg, vars historiska roman *Sigrid Liljeholm* publicerades 1862. En översättning till finska kom ut 1983 och nytgåvan på svenska 2007 till 200-årsjubileet av hennes födelse. Se Forssell 2007, XXII. Samtidigt utgavs hennes *Min pennas saga* för första gången som ett självständigt verk. Rask 2007, 7. Särskilt senare svenska författare som Victoria Benedictsson (av Ebba Witt-Brattström 2008), Anne Charlotte Edgren Leffler (av Claudia Lindén 2013), Elin Wägnér (av Helena Forsås-Scott 2007) har utkommit i nya utgåvor. Ytterligare ett exempel är Karin Smirnoffs två romaner som kom ut i nytgåva 2013 (av Julia Dahlberg et al.). I internationell jämförelse är denna nordiska trend något projektartad, eftersom klassiker av t.ex. Jane Austen, systrarna Brontë och Virginia Woolf kommer i ständiga nytgåvor, på samma sätt som Leo Tolstojs *Anna Karenina*, Émile Zolas *Nana* och Auguste Flauberts *Madame Bovary*.
33. Som exempel kan nämnas Konttinen om Aino Sibelius (2019), Birgitta Sandström om Emma Zorn (2014), Astrid Sæther om Susannah Ibsen (2008). Hit hör också Hanna-Reetta Schrecks *Säkenöivåt ja oikukkaat. Suomen kultakauden naisia* (2021) om Ellan de la Chapelle, Siri von Essen, Sigrid af Forselles, Aino Sibelius, Alma Söderhjelm och Thyra Thesleff, sex kvinnor varav fyra kom att stå i skuggan av en berömd make och två valde livet som ogift för att kunna ha ett mer självständigt liv.
 34. För en överblick av mansforskningens begynnelse och senare utveckling se bl.a. Ekenstam 2006, 20–47.
 35. Se bl.a. Kortelainen 2002a, 2002b, 2003; Witt-Brattström 2007; Tuohela 2008; Tosh 1999; Tjeder 2006, Lorenzen 2006. Om kvinnohistoriens inriktningar i Finland fram till 2012 se Östman 2012, passim. Om den svenska genushistorien se Niskanen & Hassan Jansson 2012, passim. Om manlighet som begrepp i historieforskning se Liliequist 2008, passim.
 36. Angela Rundquists *Blått blod och liljevita händer – en etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (1989) är en stående klassiker som bjuder på (nästan) förstahandsinformation om det svenska adelskapets slutna och försvunna värld, scener som utspelar sig inom högadeln – på fideikomiss och slott såväl som i stadsresidens. Den sociala världen som Rundquist beskriver står i kontrast till bilden av borgerlighet i svenska småstäder, som beskrivs t.ex. i en annan klassiker, Eva Helen Ulvros *Fruar och mamseller – kvinnor i sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (1996). För det moderna genombrottets del beskrivs det uttalat borgerliga av bl.a. Birgitta Johansson Lindh i *Som en vildfågel i bur – identitet, kärlek, frihet och melodramatiska inslag i Alfhild Agrells, Victoria Benedictssons och Anne Charlotte Lefflers 1880-talsdramatik* (2019).
 37. Se Tjeder 2006, 48–76.
 38. Om adelskapets möte med borgerligheten i en finländsk högreståndsmiljö, med uttryckligt fokus på manligheten, se Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 185–199. För en bild av adelskapet i skönlitteraturen se Vuorinen 2001, passim.
 39. Se Stearns [1979] 1990, 133.
 40. Ekenstam 2006, 19, fotnot 11.
 41. Tjeder 2006, 48–76.
 42. Johannisson 1994, 141, 145–147.
 43. Mosse 1996, 77–106.
 44. Om faderskapet se t.ex. Tandefelt 2016, passim; Lorentzen 2006, 133–166; Tosh 1999, 79–101; Ulvros 1996, 129–135; Häggman 1994, 112, 117–118.
 45. John Tosh påpekar att känslorna kring faderskapet uttryckligen sågs som en privatsak. Tosh 1999, 80. Detsamma gäller för medelklassfamiljen, se Ulvros 1996, 129–135. Exempel på forskare som studerat faders korrespondens är Jørgen Lorentzen om den norska arkeologen Ingvald Undsets korrespondens med familjen ("Fedrene", 2006) och Henrika Tandefelt om V.M. von Borns brevväxling med sonen Ernst von Born ("Pappas egen Ernst. Att fostras till man och adelsman i Finland kring sekelskiftet 1900", 2016). Se även Häggman 1994, 112, 117–118. Också i en av kvinnoforskningens klassiker *Blått blod och liljevita händer* (1989) belyser Rundquist godsägaren Fritz von Dardels intresse och engagemang för sina barn.

☞ Societeten: herrgårdar och stadsresidens

46. Om herrgårdens minskade avkastning se bl.a. Sirén 1980, 95–121; Sirén 1985, 94–111. För livsinställningen se bl.a. Karin Granlunds *Prins i en värld som inte fanns*, som beskriver Louis Ehrnrooths uppväxt på Tervik under 1920–

- 1940-talet. Granlund 2012, passim. Göran Ulvängs betraktelse av uppländska herrgårdar, *Betydelsen av att äga en herrgård*, bildar en jämförelseyta. Han granskar den s.k. frälsejorden och hur den från 1700-talet framåt så småningom gled adeln ur händerna. Ulväng 2013, passim.
47. Joseph Schumpeter framför att den långsamma förändringen av värderingar och attityder i det gamla ståndssamhället hade återverkningar på många plan. Enligt honom orsakades bl.a. de båda världskrigen egentligen av de europeiska monarkernas och adelskapets samhällssyn, som i grunden var feodalt militär. Om monarkerna och adeln snabbare hade kunnat anamma moderniteten med sina borgerliga förtecken, hade Europas historia under första hälften av 1900-talet varit fredligare. Se Schumpeter [1918–1919/1951] 1991, 208–214. Den amerikanska historikern Arno J. Mayer lutar sig starkt på Schumpeter i sitt verk *The Persistence of the Old Regime*, som i sin tur har setts som en av adelsforskningens klassiker. Mayer 1981, passim. Med utgångspunkt hos Mayer och utifrån tesen om att attityderna är de som förändras långsammast, presenterar Marjatta Rahikainen en lokalhistorisk kontext av unga kvinnors äktenskapsmarknad i S:t Petersburg och Helsingfors under främst 1800-talet. Rahikainen 2015, passim.
 48. Topi Artukka har i sin avhandling behandlat societeten i Åbo under 1800-talets första årtionden. Han har också sammanfattat en del av den internationella forskningen kring begreppet societet. Till skillnad från den internationella forskningen som lägger vikten vid börd, konsumtion och sällskapsliv, definierar jag både Helsingforssocieteten och "Pernå société" utgående från börd, sociala nätverk och yrkesposition, som för det mesta betydde godsägare eller en tjänstemannaposition. Jfr Artukka 2021, 36–42.
 49. Om adeln och de högre stånden i Finland på 1800-talet se Haikari et al. 2020, 331–336; Snellman 2014; Wirilander 1982.
 50. Göran Norrby's *Adel i förvandling – adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle* (2005) utgår från ett större material och vill teckna en övergripande bild av adelns undanvikande position i relation till den nya borgerligheten. Ett annat exempel är Jaana Gluschkoffs *Murtuva säätyvalta, kestävä eliitti – senaattori Lennart Gripenbergin sukupiiri ja sääty-yhteiskunnan muodonmuutos* (2008). Precis som titeln utlovar granskas förändringen genom en släkts öden, och resultatet blir att eliten kunde anpassa sig. Till de stora brittiska studierna hör Pat Jallands klassiker *Women, Marriage and Politics 1860–1914* (1988) med material från femtio brittiska politiskt aktiva högreståndsfamiljer i flera generationer. Följande stora vattendelare anses vara andra världskrigets slut 1945. Se t.ex. Ann Ardis och Leslie Lewis *Women's Experience of Modernity 1875–1945* (2003).
- **Historien om Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt**
51. Se Rundquists definition av "herrgårds-memoarer". Rundquist 2004, 23–54.
 52. Att teckna porträtt av enskilda herrgårdar har varit ett ämne både för konsthistoriker och för forskare inom social och ekonomisk historia. De förstnämnda har analyserat arkitekturen, de senare har studerat herrgården som en jordbruksenhet och som ett socialt lokalsamhälle. I båda traditionerna har själva "herrska-pet" enbart skymtat fram i bakgrunden – som husbönder med en varierande fallenhet för jordbruk eller som beställare av kostbara möblemang. De här två traditionerna placerar sig mellan Elsa von Borns tid och 2000-talets allt starkare fokus på ägarfamiljen.
- För den historiska forskningen om herrgården som lokalsamhälle och dess ekonomi se främst Sirén 1980, 1985, 1996. C. J. Gardbergs och Bo Lönnqvists rikt illustrerade verk med fotografier av både exteriörer och interiörer företräder en genre där det historiska och etnologiska kombineras med det konsthistoriska. Se Gardberg & Dahl 1989, Lönnqvist 2009. En särskild kulturhistorisk tematik representeras bland annat av verket *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö* (red. Lounatvuori 2004).
- För en översikt av herrgårdsforskningen i Finland se Tandefelt & Vainio Kurtakko 2013c. Den svenska traditionen till och med 2004 beskrivs i verket *Herrgårdsromantik och statarelände* (red. Hellspong et al. 2004). I de nordiska länderna har man velat sammanställa informationen om herrgårdar i databaser från

- och med 2010-talet. I Finland har man fokuserat på herrgårdsarkiv, se databasen *Herrgårdar* <https://sls.finna.fi/Content/herrgardar>. I Sverige och Danmark har man satsat stort på omfattande information om herrgårdarna, deras ägare, och andra uppgifter. Se *Svenska herrgårdar*, <https://www.svenskaherrgardar.se/> och *Danske herregårde*, <https://www.danskeherregaarde.dk/>.
53. Som exempel kan nämnas att flertalet av släkt- och herrgårdsarkiven inom Svenska litteratursällskapets arkiv har kommit in från 1950-talet framåt. Antalet ökar fortfarande stadigt. Muntlig upplysning, förste arkivarie Petra Hakala 25/3 2021. Samtidigt visar efterlämnade dokument att processen med att överlämna släktens material till en institution inte alltid har varit lätt eller självklar. Henrik W. Ramsays brev till sin morbror Ernst von Born då denne hade beslutat sig för att testamentera släktgodset Sarvlaks till Svenska litteratursällskapet illustrerar dessa känslor. Tandefelt 2016, 10–11.
 54. Testamentet från 1953, Ernst von Born dog 1956. Om den obrutna ägarlängden i över 600 år fram till donationen se Tandefelt 2010, passim. Om tiden efter det se Wiklund 2010, passim.
 55. Som exempel kan nämnas Kirsi Vainio-Korhons verk om Sophie Creutz och hennes systerdotter Sofie Munsterhjelm. Vainio-Korhonen 2011, 2012b. Se även Maria Vainio-Kurtakko och Henrika Tandefelt om kvinnorna kring V.M. von Born och Albert Edelfelt. Vainio-Kurtakko 2010a, 2010b, 2010c, 2012a, 2012b, 2012c, 2015b; Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 2013b.
 56. Hintze 1942a, 234.
 57. Det första som skrevs var en rad avhandlingar pro gradu. Bland dem kan nämnas konsthistorikerna Liisa Laajoki som skrev om Edelfelts resor i östra Finland (1990), Elina Lähtenmäki (Anttila) som behandlade Edelfelts kvinnoskildring i fransk kontext (1990), Marie-Sofie Backman (Lundström) som skrev om Edelfelt i Spanien (1990), Marina Catani som undersökte förfalskade konstverk av Edelfelt (1994) och Petja Hovinheimo som granskade Edelfelts historiemåleri (2006) samt historikern Michaela Bränn som skrev om Edelfelt och Nyländska studentavdelningen (2003). Själv skrev jag om Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson (2003), se not 60. Flera av pro gradu-skrifenterna gick vidare till att skriva doktorsavhandling. År 2001 disputerade Elina Anttila med doktorsavhandlingen *Albert Edelfelt & la nouvelle peinture*, där hon placerade Edelfelt i stilriktningarnas kontext. Anna Kortelainen disputerade 2002 med avhandlingen *Albert Edelfeltin fantasmagoria: nainen, ”Japani”, tavaratalo*, där hon granskar Edelfelt och hans kvinnoskildring i relation till japonismen och den rådande konsumtionskulturen i Paris. Tutta Palin har i sin avhandling *Oireileva miljömuotokuva – yksitysikohdat sukupuoli- ja säätyhierarkian haastajina* (2004) behandlat finländska konstnärers miljöporträtt, bland dem Edelfelts. Sociologen Gwenaëlle Bauvois har skrivit in Edelfelt i hans franska sociala kontext med avhandlingen *Le Pinceau et la Médaille – les réseaux coopératifs d’Albert Edelfelt dans le champ artistique français 1874–1905* (2007). Marie-Sofie Lundström har i sin avhandling *Traveling in a Palimpsest – Finnish nineteenth-century painters’ encounters with Spanish art and culture* (2008) forskat om Edelfelt och moderniteten genom hans relation till Spanien.
 58. Om älskarinnan och modellen se *Virginie! Albert Edelfeltin rakastajattaren tarina* (2002). Om Ellan de la Chapelle se boken om hysterins kulturhistoria med Ellan de la Chapelle som fallstudie, *Levoton nainen. Hysterian kulttuurihistoriaa* (2003). Anna Kortelainen har också gett ut en kommenterad utgåva av ett urval av Edelfelts brev i finsk översättning av Sirpa Kähkönen (*Niin kutsuttu sydämeni – Albert Edelfeltin kirjeet äidilleen 1873–1901*, 2001) samt en bok om Edelfelts motiv från Haiko (*Puolivilli puutarha – Albert Edelfeltin Haikko*, 2004). År 2020 kom hennes roman *Tulirinta. Romaani Erik Edelfeltistä* om Erik Edelfelt.
 59. Just solskensstyckena har varit ett tacksamt tema att lyfta fram i utställningssammanhang. I Ateneums jubileumskatalog *Albert Edelfelt 1854–1905 – juhla kirja* (2004) medverkar jag med artikeln ”Albert Edelfeltin Haiko” samt bl.a. Tuulikki Kilpinen, Petja Hovinheimo, Mitro Kaurinkoksi, Rainer Knapas, Laura Gutman och Marina Catani. En översättning av katalogen, med tillägg av Hans Henrik Brummer och Rainer

Knapas, kom följande år när utställningen sattes upp på Waldemarsudde i Stockholm. Ateneum gav också ut en artikelsamling, *Edelfelt – matkoja, maise-mia ja naamiaisia* (2004) med Elina Anttila, Marina Catani, Tuulikki Kilpinen, Ville Lukkarinen, Tutta Palin, Marie-Sofie Lundström, Anna Kortelainen och Frank Claustrat.

Det har givetvis arrangerats många andra utställningar om Edelfelt, med tillhörande publikationer. Till de modernare hör bland annat *Edelfelt i Paris* på Åbo konstmuseum 2001, med en katalog som innehåller forskningsartiklar av bl.a. Anna Kortelainen, Laura Gutman, Tuulikki Kilpinen och Marina Catani. Sommaren 2009 kuraterade jag en utställning på Konstcentret Retretti: *Albert Edelfelt och den nordiska sommaren* (utställningspublikation med samma namn).

Till en med utställningskataloger besläktad genre hör de populärvetenskapliga och rikt illustrerade verken om Edelfelt. Här kan särskilt nämnas konsthistorikern Rakel Kallios och fotografen Douglas Sivéns samarbete *Albert Edelfelt 1854–1905* (2004) på svenska, finska och engelska.

60. I min proseminarieuppsats i konsthistoria vid Helsingfors universitet 1997 jämförde jag Edelfelt och hans vän och kollega Gunnar Berndtson. Detta tema utvecklade jag ytterligare i min avhandling pro gradu, *Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson – två finländska konstnärer med Paris och den nyländska herrgårdsidyllen som inspirationskällor* (2003), där herrgårdsmiljön blev den gemensamma nämnaren för dessa två. Se även "Albert Edelfelt, Gunnar Berndtson och den nyländska idyllen" (2004); "Den ljusa nyländska sommaren – idyllen i Albert Edelfelts och Gunnar Berndtsons konst" (2005); "Albert Edelfeltin Haiko" (2004).

61. Hur kvinnobilden, nostalgien och moderniteten vävs ihop och får sitt uttryck i de två konstformerna har jag studerat genom de gemensamma motiven i Edelfelts och hans vän, författaren K. A. Tavaststjernas verk ("Vi äro af samma karonka. Albert Edelfelt, K. A. Tavaststjerna och åttitalismen", 2011). Denna idévärld vilade till en del på det sena 1800-talets allmän-europeiska beundran för 1700-talet. Denna till synes paradoxala företeelse har jag skärskådat i min artikel om Edelfelts historiska motiv med Gustav III, Gustaf Mauritz Armfelt och Carl Michael Bellman (2006). Den finländska 1700-talsrevivalismens komplexa kulturella och politiska rötter har jag studerat ännu mera ingående i artikeln "Der låg ett skimmer öfver Gustafs dagar ..." (2015).
62. Se *Albert Edelfelts tre kärlekar* (<https://www.sls.fi/sv/blogg>): "Varför det inte kunde bli Virginie"; "Varför det inte heller kunde bli Sophie Manzey"; "Lika barn leka bäst – varför det blev Ellan de la Chapelle" (2019).
63. Den första som skrev om Ellan de la Chapelle var Elsa von Born i boken *Skönhet och hjärta* (1941). Efter det kom Kortelainens bok om hysterins kulturhistoria (se not 58), med Ellan de la Chapelle som fallstudie (2003).
64. "Hulda von Born, född Berndtson" (2010), "Sommarnöjet på Fantsnäs" (2010), "Pitkäkorvan' saapuminen Pernajan pitäjään. Herrasväen kokemuksia ja ajatuksia puhelimesta 1884–1891 yksityisen kirjeenvaihdon valottamana" (2012) och "En episod ur ett äktenskap – Friherrinnan Hulda von Borns självbiografiska text 'En nutids lögn' sedd i en privat, en litterär och en samhällelig kontext" (2012).

☞ **Helsingfors**

1. Se Klinge 2012, 293–302; utförligt om huvudstadens befolkning se Waris 1950, 9–132; om adeln jfr Tandefelt 2013a, 15–59; Snellman 2014, 33–135; om den gamla societeten i Åbo se Artukka 2021, passim.
2. Om kulturellt och socialt kapital samt anpassning, jfr Schumpeter [1954] 1997. För en svensk kontext se bl.a. Ilmakunnas 2012, passim, och för en finländsk kontext se bl.a. Häggman 1994, passim; Vainio-Kurtakko 2010c, passim.
3. Engman 2016, 29; Snellman 2014, passim.
4. Raimo Savolainen räknar att ungefär en tredjedel av Helsingfors befolkning på ett eller annat sätt kunde räkna sig till gruppen ståndspersoner. Savolainen 1994, 142. Vem som hörde till societeten beror förstås på hur man räknar, och framför allt vem det är som sätter kriterierna för vad som är societet. Om olika definitioner av societet jfr Artukka 2021, 36–42.
5. Om universitetets flyttning till Helsingfors, dess professorer med familjer etc. se Klinge 2012, 133–140; om ”bildningsborgerskap” se Engman 2016, 21; om ”kunskapselit” se Dahlberg 2018, 32.
6. Klinge 2012, 259–264, 297–302; om handelen se Kovero 1956, 267–339.
7. Savolainen 1994, 144.
8. Åström 1956, 165.
9. Engman 2016, 21–22; Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, passim.
10. Åström 1956, 9.
11. Brunila & af Schultén 1956, 7–99.
12. Bränn & Vainio-Kurtakko 2011, 14–45.
13. Om *grand touren* i sin ursprungliga form i en nordisk kontext under 1700-talet se Ilmakunnas 2006, passim. Om finländarnas utbildnings- och bildningsresor till Paris med början ett decennium senare än den här bokens huvudpersoner gjorde sina första resor, nämligen 1880–1914, och inställningen till det franska se Ranki 2007, passim. Kristina Ranki påpekar mycket riktigt att Edelfelts vistelser i Paris var så långa och så många att han inte kan räknas till den grupp som gjorde utbildnings- och bildningsresor. Ranki 2007, 22.
14. Om kurortskulturen se Manzen 2001, passim.
15. Om skillnaden mellan Helsingfors och Paris, både socialt, ekonomiskt och bild-

ningsmässigt se även Kortelainen 2002a, 28–29. När man läser Thomas Pikettys redogörelse för de enorma, ofta ärvda, förmögenheter som förekom i Paris-societeten blir bilden av Edelfelts ekonomiska förutsättningar ännu tydligare. Se Piketty [2013] 2015, passim.

☞ **Släkten de la Chapelle**

16. Savolainen 1994, 144.
17. Carpelan 1954, 259–260, tabell 11; Suvikumpu 2008, 127–139, 151–153.
18. Suvikumpu 2008, 124–163.
19. von Born 1941, 85; *Adresskalender för Helsingfors stad 1870*, 49.
20. von Born 1941, 85.
21. Savolainen 1994, 143–144, 147–148.
22. von Born 1941, 85–86. Också andra uppfattade släktens välstånd. Bl.a. lyfter brukspatronen och affärsmannen Anders Ramsay i sina memoarer fram Richard de la Chapelles hus som ett bland de mest representativa i staden. Ramsay [1904] 1919, 7.
23. von Born 1941, 86.
24. von Born 1941, 85–86.
25. Landgrén, ”Berndtson, Fredrik”; von Born 1941, 133–135.
26. Knapas 2013, 66, 70.
27. Ilmakunnas 2012, 39.
28. Hautala, 2010, 19.
29. Om adelns strategier se Ilmakunnas 2012, 39, 251–274, 276–286. Om jord-innehavet och äktenskapet som grund för familjens och släktens ekonomiska välstånd se Piketty 2015 [2013], 122, 354.
30. Knapas 2013, 48, 50; Carpelan 1954, 257, tabell 2; de la Chapelle, ”Underrättelser för mina barn”. Om vikten av strategi då man valde maka eller make se Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 194–197; Ilmakunnas 2012, 69–85. Om den finländska ståndscirkulationen via äktenskap se Vainio-Korhonen 2012b.
31. Carpelan 1954, 257, tabell 2.
32. Knapas 2013, 50; Gardberg 1989, 157.
33. Suvikumpu 2008, 160; Carpelan 1954, 257, tabell 2.
34. Knapas 2013, 50.
35. Carpelan 1954, 257, tabell 2.
36. Knapas 2013, 50. Om namngivningen av gatorna och senatorernas hus se även Savolainen 1994, 140–149.
37. Savolainen 1994, 144.
38. Om adelns schatteringar och olika grupper förväntningshorisont se Vainio-

- Korhonen 2012b, 10. Om finländska ståndspersoners livsvillkor i ett bredare perspektiv se Wirilander 1974, passim.
39. Savolainen 1994, 57–170; se även Klinge 2012, 308.
 40. Engman 2016, 29.
 41. Savolainen redogör för hur storfurstendömet nya senatorssläkter bildade maktblock genom giftermål. Savolainen 1994, 60–69, tabellerna 2–6. Han beskriver hur generalguvernörens balar uttryckligen var den höga tjänstemannaelitens äktenskapsmarknad, där det var meningen att banden mellan de inflytelserika släkterna skulle knytas starkare. Savolainen 1994, 147–149, 155–165.
 42. Exemplen är otaliga. Om hur ståndstillhörigheten dikterade äktenskapsmarknaden för svenska högadliga fröknar 1850–1900 se Rundquist 1989, 41–44.
 43. Carpelan 1954, 257, tabell 2; Carpelan 1942, 60–61, tabell 2.
 44. För ätten af Brunér som en del av ätten de la Chapelles nätverk samt ätten af Brunérs band till ätten Edenheim se Savolainen 1994, 68–69, 71, tabell 6.
 45. Carpelan 1942, 60–61, tabell 2.
 46. Carpelan 1954, 257–258, tabell 2 och 3.
 47. Carpelan 1954, 253–254, tabell 3 och 4. Savolainen 1994, 147.
 48. Carpelan 1954, 257–258, tabell 3; von Born 1941, 176.
 49. von Born 1941, 133.
 50. von Born [1931] 1988, 70.
 51. Landgrén, ”Berndtson, Fredrik”.
 52. Se Savolainen 1994, 68–69, tabell 6.
 53. Knapas 2013, 48, 54, 56.
 54. Carpelan 1942, 11–12, tabell 1. Man kan förmoda att hon dog som följd av någon komplikation, som samtidigt inte hade något annat ord för än det som också Carpelan benämner ”barnsängsfeber”. Om hurdana åkommor och komplikationer som gömmer sig bakom det gamla ordet ”barnsängsfeber” se Johansson 1994, 115–120; Helsti 2000, 322–324.
 55. Knapas 2013, 48, 60.
 56. Carpelan 1954, 258–259, tabell 8; se även Knapas 2013, 54, 62, 66.
 57. Carpelan 1954, 257, tabell 2.
- ☞ **Släkten Edelfelt**
58. Hintze 1942a, 13.
 59. Om äktenskapets betydelse socialt och ekonomiskt se Ilmakunnas 2012, 69–70.
 60. Ilmakunnas 2012, 39. Bilden bekräftas av Piketty som har studerat uppgifter från tjugo länder från sent 1700-tal framåt. Piketty 2015 [2013], särskilt 122, 345.
 61. Hintze 1942a, 16.
 62. Hintze 1942a, 16.
 63. Hintze 1942a, 18.
 64. Hintze 1942a, 19–20; *Albert Edelfelts brev*, personförteckning.
 65. Edelfelt 1921a, 33–37.
 66. Hintze 1942a, 23–24; Edelfelt 1921a, 46–82.
 67. Edelfelt 1921a, 38.
 68. Hintze 1942a, 24–28; Edelfelt 1921a 140.
 69. Edelfelt 1921a, 94.
 70. Hintze 1942a, 34–35.
 71. Om makens rätt till sin hustrus förmögenhet före 1889 se Melby et al. 2006, 162.
 72. Hintze 1942a, 34–35; Edelfelt 1921a, 144–151.
 73. Carpelan 1954, 266, tabell 1.
 74. Edelfelt 1921a, 151–152.
 75. Hintze 1942a, 36; Edelfelt 1921a, 150–153.
 76. Edelfelt 1921a, 150–152.
 77. Edelfelt 1921a, 160, 170–172.
 78. AE till AaE [oktober 1874].
 79. Edelfelt 1921a, 183–184.
 80. AE till AaE 23/11, 27/11, 30/11 1879.
 81. Edelfelt 1921a, 199, 203, 205.
 82. Om kontinuiteten och idyllen som en ”egen plats” jfr Kukkonen 2007, 26–27; Bakhtin 1988, 136–137.
 83. Edelfelt 1921a, 170–172, 183, 198–203.
 84. Edelfelts konstverk som omnämns i denna bok kan hittas i Hintzes katalog från 1953. Hänvisningar till katalognummer finns endast i särskilda fall.
 85. AE till AaE [30/10], 20/12 1879.
 86. Se Edelfelt 1921a.

OM ÄKTENSKAPET

☞ En ståndsfrokens enda möjlighet

1. EdIC till HvB 1/10 1884.
2. Ollila 1998, 36.
3. EdIC till HvB 14/6 1883. Översättning från franska av Eliel Kilpelä.
4. Om adelsflickors uppfostran till att förstärka sin egen sociala grupp se bland annat Rundquist 1989, 42–45.
5. Det finns en avskrift av Hulda Augusta Berndtsons avgångsbetyg, daterat 1871, i katalogen *Avgångsbetyg ifrån Svenska Fruntimmersskolan i Helsingfors*.
6. Eleverna kunde börja i Svenska Fruntimmersskolan i en ålder mellan 8 och 14 år. Flickor som skrevs in vid 13–14 års ålder förutsattes ha fått undervisning i hemmet, och de började i någon av de högre klasserna. Den fjärde klassen i Fruntimmersskolan var avsedd för flickor som själva ville bli lärarinnor. Rask 2008, 6, 18, 106, 112, 115–116, 136, 139, 158–159, 169–172, 177, 188–190, 193, 199, 201, 209–210, 226.
7. *Fruntimmers Skolans i Helsingfors Termens och Exomens Förteckningar*.
8. Marjatta Rahikainen konstaterar att flickskolor av läroverkstyp ersatte guvernanterna mot slutet av seklet. Bara på landsbygdens herrgårdar levde traditionen kvar – av praktiska skäl. Rahikainen 2018, 79. Ellan de la Chapelles brev-växling med Emelie Antell visar att hon hjälpte till att hitta och anställa en fransk guvernant – som också talade engelska – för kusinens barn. EdIC till EA 12/6, 20/6, 6/7, 2/8 1891.
9. Om franskans roll i en adelsfrokens utbildning se Vainio-Korhonen 2012a, 268.
10. von Born 1941, 178–180; se även Emelie de la Chapelle till Hulda Berndtson ”Lausanne den 19 septemb” [1868]. Om pensionernas ursprung och utveckling se Rahikainen 2018, 79–84.
11. Rundquist 1989, 72–75.
12. von Born 1941, 88, 176.
13. von Born 1941, 87, 136; Vainio-Kurtakko 2012c, 365–366.
14. Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 209. Här kan man jämföra med Veblen som skriver att en god uppfostran och bildning krävde både tid och pengar, och därför var ett så centralt sätt för de högre samhällsgrupperna att särskilja sig. Veblen [1889] 1949, 48–49. En sådan utbildning av döttrarna satte dessutom fokus just på den medvetet skapade illusionen av sysslolöshet – det skulle se ut som familjens kvinnor kunde ägna sig åt de sköna konsterna mer än de i verkligheten hade möjlighet till. Jfr Veblen [1889] 1925, 179–180, 375–377.
15. von Born 1941, 87, 136; Konttinen 2010, 102–103.
16. Hintze 1942a, 30; Arell 1998, 38.
17. HvB till EdIC 13/2 1873; von Born 1941, 87; se även HvB till VMvB 5/11 1882.
18. von Born 1941, 8–89.
19. Vainio-Kurtakko 2012c, 365; Vainio-Kurtakko 2012a, 162–163; Vainio-Kurtakko 2010b, 90. Om hur skolor just under denna tid inom den svenska adeln började betraktas som ett accepterat alternativ till hemundervisningen, guvernanterna och privatlärarna, jfr Rundquist 1989, 67–72.
20. Se Rask 2008, 6, 18, 106, 112, 115–116, 136, 139, 158–159, 169, 170–172, 177, 188–190, 193, 199, 201, 209–210, 226.
21. Blixen [1951] 1986, 25–27.
22. Björnson 1870, 164.
23. Blixen [1951] 1986, 22, 25, 27.
24. EdIC till HvB 8/6 1884.
25. AE till AaE 1/5 1891.
26. EdIC till HvB 1/10 1884. För dotterns uppgifter i herrgårdshushållet se Rundquist 1989, 64–67.
27. Se Heggstad 2003.
28. von Born 1907, 5.
29. Heggstad 2003, 15–16, 60.
30. HvB till EdIC 26/7 1881; AE till AaE [februari 1880].
31. EdIC till HvB 17/12 1885.
32. Boëthius 1982, 330–335.
33. EdIC till HvB 5/9 1886, se även 27/1 1887.
34. EdIC till HvB 30/10 1885.
35. Konttinen 2010, 8–10; Parland-von Essen 2012, 93–95; Parland-von Essen 2005, 178–179; Lagerstam & Parland-von Essen 2010, 209.
36. Kortelainen 2002, 247, 250–257; Konttinen 2011, 15; Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 192–193; Vainio-Kurtakko 2010c.
37. Westermarck 1941, 18, 62–63; Konttinen 2010, 135.
38. Dahlberg 2018, 32.
39. Westermarck 1916, 74–75, 206.
40. Jfr Claesson Pipping 2007.
41. Westermarck 1916, 79–92.
42. Eva Bonniers brev till familjen i Gynning 1999a, 7, 99, 310; Gynning 1999b, 14.

43. Helena Westermarcks brev till sin mor i Weckman 2009, 17–18; se även Westermarck 1941, 101.
44. Helena Westermarcks brev till sin mor i Weckman 2009, 18; Westermarck 1941, 100; Eva Bonniers brev till familjen i Gynning 1999a, 118, 121.
45. Konttinen 2004, 55.
46. Weckman 2009, 24.
47. Eva Bonniers brev till familjen i Gynning 1999a, 236.
48. Eva Bonniers brev till familjen i Gynning 1999a, 100, 115–116, 119, 122, 133, 143–144, 169–170, 193–195, 197, 204, 220–221, 228, 236–237, 255–256, 263–264, 277–285, 288, 291–293. Se även Helena Westermarcks beskrivning av sitt kalla rum på pensionen där hon bodde. Westermarck 1941, 104.
49. Eva Bonniers brev till familjen i Gynning 1999a, 209–210, 212–213, 218, 228–229, 231–232, 234, 239, 246–247, 264, 266, 303.
50. EdIC till HvB 1/10 1884.
51. Rundquist 1989, 81–82, 116, 121.
52. Eva Bonniers brev till familjen i Gynning 1999a, 24, 30, 52, 238; se även Konttinen 2004, 60.
53. EdIC till HvB 6/5 1884.
54. Ilmakunnas 2016, 15–48.
55. Rundquist 1989, 67, 196–267; Vainio-Kurtakko 2010c, 218; Vainio-Kurtakko 2012a, 163–164.
56. EdIC till HvB 8/2, 21/2, 7/3, 8/5 1880.
57. EdIC till HvB 28/4 1887.
58. EdIC till HvB 7/3, 8/5 1880; von Born 1941, 95–98.
59. EdIC till HvB 6/7 1887.
60. EdIC till HvB 6/7 1887. Jfr Kortelainen 2003, 185, 196.
61. Marjatta Rahikainen behandlar frågan om hur man fick kompetens att vara guvernant och föreståndarinna – främst genom självstudier och arbetserfarenhet. Ellan de la Chapelles tilltag kan därför ses som sällsynt professionsinriktat, ett ord som Rahikainen också diskuterar. Jfr Rahikainen 2018, passim.
62. Landgrén 1932, 51; von Born 1941, 135; Arell 1998, 38.
63. Hintze 1942a, 30–31; Konttinen 1991, 67.
64. Ahrenberg 1902, 19; Hintze 1942a, 40.
65. I Nylands nations arkiv finns bara ett nummer av *Friskytten*. Det är från 1873 och innehåller många skickligt utförda men osignerade illustrationer. Vårterminen 1873 torde både Edelfelt och Berndtson ha varit aktiva inom avdelningen, Berndtson också under höstterminen. Inte ett enda nummer av *Fastlagsriset* har bevarats i nationens arkiv.
66. AE till Axel Antell 28/9 1872.
67. Hintze 1942a, 50–51.
68. AE till AaE 19/7, 23/7, 15/8 1872; AE till Axel Antell 30/6, 28/7 1872.
69. Hintze 1953, 27, 38–40, 43–46; Landgrén 1932, 30; AE till Axel Antell 15/8 1873.
70. Estlander citerad i Hintze 1942a, 51. Om Fredrik Cygnaeus roll på det finländska konstfältet och hans grunder för att skicka Edelfelt just till Antwerpen, se Pettersson 2008, 145–154.
71. Hintze 1942a, 51.
72. AE till AaE 8/10 1873.
73. AE till AaE 23/10 1873.
74. AE till AaE ”Antwerpen några dagar före Jul” [1873].
75. AE till AaE 1/3 1874.
76. AE [dikterat för Pietro Krohn] till Charles Baude 22/5 1876.
77. AE till AaE 14/11, 23/11 1874. Pauline Ahlberg gav senare ut böcker om den samtida franska litteraturen. Hon gifte sig med den svenska konstnären Julius Kronberg, men äktenskapet löstes upp p.g.a. hennes psykiska illamående. Kortelainen 2003, 202–217.
78. AE till AaE 17/1 1875.
79. AE till AaE [1874].
80. Om Salongen som institution och de omvälvningar som ägde rum där under Edelfelts tid, se Mainardi 1993, passim.
81. Hintze 1953, 503, katalognummer 82.
82. AE till AaE bl.a. 6/5 1877, 26/2 1878.
83. Fabritius 1999, 10; Knudsen 1988, 56–57.
84. AE till AaE 17/5 1879.
85. AE till Pietro Krohn 29/5 1879. Se även AE till AaE 1/2, 10/2, 20/2, 28/2, ”lördag mars 79”, 19/3, 24/3, 12/5 1879.
86. Se Mainardi 1993, 14.
87. Om den franska konstmarknadens hårda villkor se Brummer 2005, 30.
88. AE till AaE 11/6 1880.
89. AE till AaE ”Midsommardagen 1880” [24/6 1880].

Fattiga konstnärer och äktenskapet

62. AE till Axel Berndtson 20/5 1884.
63. Edelfelt 1921a, 88, 92–95.
64. Edelfelt 1921a, 94.
65. Albert Edelfelt (nr 244 i elevmatrikeln) var elev åren 1866–1871. Reuter 1974, 30; Hintze 1942a, 28.
66. Hintze 1942a, 30.

94. Här måste man hålla i minnet att Paris var de sociala kontrasternas stad, där merparten av inkomsten och egendomen ändå var koncentrerad till en mycket liten del av befolkningen. Om det sociala och politiska landskapet se Harvey 2003, särskilt 219–239. Om Haussmanns kontroversiella omdaning av stadsbilden se Soppelsa 2016, 35–51.
95. Gutman 2001, 58–62.
96. Gutman 2001, 60, 62–75.
97. Gutman 2001, 60.
98. Kortelainen 2002a, 255–256.
99. Jensen 1994, 154–155.
100. Lundström 2008, 138–140. Jfr med Margareta Gynning som använder definitionen ”medelvägen”. Gynning 1988, 34.
101. Kortelainen skriver om ”mielihyvän veljeskunta”. Kortelainen 2002a, 147.
102. Kortelainen 2002a, 247, 250–257.
103. Kortelainen 2002a, 247, 250–255.
104. Vainio-Kurtakko 2010c, 123, 224, 232; Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 198.
105. AE till Charles Baude 13/9 1876, 10/11 1878.
106. AE till AaE 2/5 1886.
107. AE till AaE 13/2 1883; se även Vainio-Kurtakko 2010a, 100; Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 198.
108. Se Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 198.
109. AE till AaE 29/11 1880; Gutman 2001.
110. Om vetenskapens relation till positivismen, moderniteten och traditionen, något som förklarar parispublikens relation också till Pasteur, se Harvey 2003, 248–260.
111. AE till AaE 27/2 1881.
112. EdlC till HvB 25/8 1886.
113. AE till AaE 23/1 1882.
114. AE till AaE 12/4 1882.
115. AE till AaE 15/4 1882.
116. AE till AaE 16/4, 17/6, 18/6 1885, 27/1, 16/3 1886, 11/4 1888.
117. AE till AaE 25/1 1887.
118. AE till AaE 10/2 1886.
119. AE till AaE 10/2 1886.
120. AE till AaE 1/1 1886.
121. AE till AaE 14/4 1886.
122. Hintze 1953, 561–567, katalognummer 385, 389, 390, 392, 393, 395, 396, 397, 401, 402, 413.
123. AE till AaE [12/6 1887].
124. Se Söderhjelm-Zilliacus & Ahlström 2001, 7.
125. Jfr med David Tjeders granskning av det sena 1800-talets svenska borgerliga mansideal: den borgerliga mannen skapade sig själv, medan aristokraten föll tillbaka på sina anor. Tjeder 2006, 57–59. Borgerlighetens och adelskapets landskap verkar ha flutit ihop mera och tidigare i Finland. Som så många andra kombinerade Edelfelt de adliga anorna med det borgerliga idealet att skapa sitt eget liv.
126. Om giftasåldern och de ekonomiska ramarna, se Wirilander 1974, 251–269; jfr även Tosh 1999, 79; Lennartsson 2012, passim. Richard de la Chapelle redogjorde i sina opublicerade memoarer för den ekonomiska ställningen som hans nya ämbete vid senaten förde med sig, och hur det tack vare den var möjligt för honom att gifta sig. de la Chapelle, ”Underrättelser för mina barn”.
127. AE till Axel Berndtson 20/5 1884.

FRIARE OCH ÄLSKARINNOR

Sju friare

1. EdlC till HvB 25/8 1886.
2. Den genomsnittliga giftasåldern för högreståndskvinnor vid den här tiden var 23–24 år. Efter att en kvinna fyllt 26 år började hon ohjälpligen betraktas som ungmö. Ollila 1998, 60, 105. Enligt Rundquist gick gränsen mellan ungmö och ”gammal fröken” vid 28 år. En lite äldre ungmö kunde alltid hoppas på en änkring, som behövde en ny mor åt sina barn. Rundquist 1989, 91, 142. För manliga ståndspersoner i Finland hade den genomsnittliga giftasåldern åtminstone

sedan 1700-talets första årtionden legat kring lite över 30 år. Det berodde på att en man måste uppnå ett tillräckligt ekonomiskt välstånd innan han kunde bilda familj. Det tog tid att utbilda sig och klättra i ämbetshierarkin. Wirilander 1974, 251–269. Richard de la Chapelle redogjorde i sina memoarer ”Underrättelser för mina barn” för hur både ekonomisk ställning och hälsa påverkade hans beslut att gifta sig.

3. Leffler 2013, 187–188.
4. EdlC till HvB 25/8 1886.
5. EdlC till HvB 7/3 1880.

6. EdIC till HvB 14/6, 1/7 1883.
7. Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 194–197. Om den adliga äktenskapsmarknaden se även Rundquist 1989, 41–44, 268–273; Ilmakunnas 2012, 69–85; Norrby 2005, 116–135; Wirilander 1974, 234–245.
8. Hur en hustrus liv var bundet till makens efter ingånget äktenskap illustreras bl.a. av Sophie Creutz och hennes dotterdotter Sofie Munsterhjelmns livsöden. Makens eventuella politiska och ekonomiska uppgång och fall, samt därmed hans sociala anseende, avspeglade sig genast i hustruns konkreta situation. Vainio-Korhonen 2011; Vainio-Korhonen 2012b.
9. von Born 1941, 87.
10. Savolainen har detaljerat redogjort för de maktblock som olika släkter bildade genom giftermålen med varandra. Släkterna de la Chapelle och Antell var mer än många andra inflätade i varandra. Savolainen 1994, 68–69, tabell 6.
11. von Born 1941, 180.
12. Knapas 2013, 56.
13. von Born 1941, 181. Om ”tyckets” och ”det goda partiets” relation till varandra se Rundquist 1989, 89–96; Norrby, 2005, 116–135; Planck 2014, passim; Ilmakunnas 2012, 69–85.
14. HvB till EdIC 14/4 1873.
15. Rundquist 1989, 91.
16. von Born 1941, 176–184.
17. von Born [1892] 1993, 10.
18. HvB till EdIC 26/7 1875; von Born [1892] 1993, 5–6. Savolainen har grupperat ätten von Born som en del av nätverket mellan ätterna von Haartman-af Schultén-Trapp-Forsman. Savolainen 1994, 64–65, tabell 4.
19. HvB till EdIC 4/5 1873.
20. von Born [1892] 1993, 5–7.
21. von Born [1892] 1993, 5.
22. Se Vainio-Kurtakko 2012a, passim; Vainio-Kurtakko 2012b, 13.
23. Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 195–196. En intressant jämförelse här är Eva Lis Bjurmans teori om att den borgerliga utbildningen för flickor och tanken om kärleksäktenskapet hör ihop. Bjurmans material behandlar decennierna kring sekelskiftet 1700–1800, och Hulda Berndtson som en fallstudie kompletterar alltså Bjurmans hypotes. Se Bjurman 1998, passim.
24. Se Savolainens nätverkstabeller. Savolainen 1994, 64–65, tabell 4, 68–69, tabell 6.
25. Vainio-Kurtakko 2010c, 38.
26. AE till AaE ”Julmorgonen 1876” [25/12 1876]; se även Arell 1998, 48. Om ogifta döttrar och familjens ekonomi jfr Rundquist 42, 91.
27. von Born [1892] 1993, 13–17.
28. Vainio-Kurtakko 2012a, 163–164.
29. HvB till EdIC 12/2 1882.
30. Vainio-Kurtakko 2010c, 71.
31. Gunnar Berndtson till Robert Stigell 16/8 1877.
32. Till sällsyntheterna hörde lantdagsbalerna som ägde rum i samband med öppnandet av ståndslantdagen. Där gällde det för en adelsfröken att representera sin ätt genom både klädedräkt och färgning. Om lantdagsbalen som offentlighet och sällskapsliv se Tandefelt 2013b, passim; även Ulvros 2013, 179–186.
33. Om balen som äktenskapsmarknad beskriven av Edgren Leffler se Nordin Hennel 1993, 519. Om hur en ung kvinna skulle föra sig i Stockholms societeten se Rundquist 1989, 85.
34. EdIC till HvB 24/5 1876.
35. von Born 1941, 89.
36. V.M. von Borns lista över Ellan de la Chapelles friare; Carpelan 1942, 128, tabell 13.
37. EdIC till HvB 24/5 1876.
38. EdIC till HvB 29/3 1878.
39. Carpelan 1942, 14–15, tabell 9.
40. EdIC till HvB 13/9 1879.
41. EdIC till HvB 13/9 1879.
42. EdIC till HvB 20/9 1879.
43. Ellan de la Chapelle 25/9 1883.
44. EdIC till HvB 14/8 1880, se även 5/4 1882, 20/5 1883.
45. EdIC till HvB 17/2 1884.
46. EdIC till HvB 30/10 1885.
47. EdIC till HvB 25/10 1879.
48. EdIC till HvB 12/11 1879.
49. Carpelan 1942, 185, tabell 1.
50. EdIC till HvB 18/6 1882.
51. EdIC till HvB 12/7 1882.
52. EdIC till HvB 12/7 1882.
53. EdIC till HvB 15/10 1882.
54. EdIC till HvB 22/1 1883.
55. Carpelan, 1942, 71–72, tabell 1.
56. EdIC till HvB 26/3 1882.
57. EdIC till HvB 22/2 1883.
58. EdIC till HvB 13/4, 19/4, 26/4, 16/5 1883.
59. EdIC till HvB 16/5 1883.
60. EdIC till HvB 22/1, 17/2 1883.
61. EdIC till HvB 17/2 1883.
62. EdIC till HvB 17/2 1883.
63. EdIC till HvB 3/6 1883.
64. Se Savolainen 1994, 64–65, tabell 4.
65. EdIC till HvB 20/3, 14/6 1883.

66. EdlC till HvB 14/6 1883.
67. EdlC till HvB 1/7 1883.
68. EdlC till HvB 7/7 1883.
69. EdlC till HvB 11/8, 23/8 1883.
70. EdlC till HvB 3/6 1883; Carpelan 1965, 1025–1026, tabell 3.
71. EdlC till HvB 7/12 1883.
72. EdlC till HvB 1/1 1884.
73. EdlC till HvB 6/5 1884.
74. Carpelan 1965, 1025–1026, tabell 3; Savolainen 1994, 147.
75. EdlC till HvB 8/6 1884.
76. EdlC till HvB 25/9 1884.
77. EdlC till HvB 10/4, 8/6 1884; V.M. von Borns lista över Ellan de la Chapelles friare.
78. EdlC till HvB 25/9 1884.
79. EdlC till HvB 1/10 1884.
80. Ellan de la Chapelle refererade Aurora Karamzin i ett brev till Hulda von Born 12/10 1884. Brevväxlingen med Aurora Karamzin har inte bevarats.
81. EdlC till HvB 1/10 1884.
82. EdlC till HvB 25/9 1883.
83. EdlC till HvB 17/8 1885, 3/9, 5/9, 15/9 1886.
84. EdlC till HvB 16/6 1885; se även Tove Nordman till Olof Riska 14/11 1942, brevet citerat i Knapas 2013, 106.
85. EdlC till HvB 3/9 1886, se även 5/9, 15/9 1886.
86. af Schultén 1889, 94–97.
87. EdlC till HvB ”fredag natt” [1886].
88. EdlC till HvB 5/10 1886.
89. EdlC till HvB 20/2 1882.
90. EdlC till HvB 15/9 [1886].
91. EdlC till HvB 14/6 1888.

Passionen

92. AE till K. A. Tavaststjerna 2/12 1883.
93. Också Kortelainen kommenterar Vallgrens pålitlighet som källa. Kortelainen 2002b, 18, 269.
94. Rundquist 1989, 146.
95. Mera om den nordiska samhällsdebatten kring sexualmoralen och äktenskapet se Brandes 1903, 447–494; Bredsdorff 1971, passim.
96. AE till AaE 4/2 1883.
97. Inom den svenska aristokratin talade man om ”naturliga” barn, ibland kunde de bli adopterade. Det var ingen hemlighet hur dessa barn kom till. Rundquist 1989, 146.
98. Pasteur refererad i Kortelainen 2002b, 204.
99. AE till AaE 2/2 1881.

100. AE till Charles Baude [1881]. Översättning från franska av Eliel Kilpelä.
 101. Rydberg refererad av Blixen. Om halv-världen se Blixen [1951] 1986, 2–30. Om prostitutionens sociala schatteringar se Rahikainen 2021, 107.
 102. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
 103. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933. Om syfilis och dess stora utbredning, särskilt inom konstnärskretsarna, se Rahikainen 2021, passim. Med tanke på att 17 % av dödsfallen i Paris vid den här tiden berodde på syfilis och att det också i Finland var en mycket vanligt förekommande sjukdom (Rahikainen 2021, 56–57), är frågan om Edelfelt själv kan ha blivit smittad inte helt obefogad. Något sådant nämns ändå inte explicit eller ens med något som liknar ett täcknamn i breven, så som man brukade. ”Nervositeten” och hjärtproblemen mot slutet av hans liv kan naturligtvis ha haft andra orsaker, liksom Ellan de la Chapelles många perioder på Diakonissanstalten, hennes underlivsbekymmer och nedstämdhet – det framkommer också i den här boken. Men det går heller inte att utesluta helt, eftersom detta också var vanliga symptom på syfilis. Dessutom parerades ofta allt prat om sjukdomen. Kunde det ha varit en av orsakerna till att Berta Edelfelt brände så många av sin brors brev? Och till att Ellan de la Chapelle ville att hennes och Edelfelts korrespondens skulle brännas? Korrespondensen med hennes andra make V.M. von Born är däremot bevarad. Det kan naturligtvis också bero på slumpen – det finns inga belägg på saken och frågan kommer troligtvis aldrig att kunna besvaras. Om Edelfelts sista sjukdomstid och obduktionen se Edelfelt 1930, 305; von Born 1941, 123; Hintze 1942a, 198; ”Edelfelts sjukdom”. Om Ellan de la Chapelles hälsobesvär se von Born odaterat–1913, passim.
- Inom makarna Edelfelts nära krets fanns flera fall av både misstänkt och känd syfilis. Bl.a. Ellan de la Chapelles friare Max af Schultén avled 1899 vid en ålder av 51 år till följd av långt framskriden syfilis. Se Scheinin & Häyry 1989. Ellan de la Chapelle kallade det för ”ryggmärgslidande” men verkar ha varit på det klara med att det kunde vara syfilis. EdlC till EA 1/7 [1898].

104. Harvey 2003, 179–189. Om unga ogifta män och prostitutionen se Tosh 1999, 57.
105. Kortelainen 2002b, 24, 30–37.
106. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/3 1933.
107. Kortelainen 2002b, 28–29; Kortelainen 2002a 247, 250–257; Lundström 2008, 138–140; Vainio-Kurtakko 2010, 84, 101, 224–225.
108. Hintze elaborerar kring Edelfelts relation till Virginie i en fotnot. Han menar att Edelfelt verkligen hade tänkt gifta sig med henne, och att hans familj ”torde ha gjort starkt motstånd mot det planerade giftermålet”. Några belägg framför han inte, utöver intervjun med Vallgren. Hintze 1942a, 129, 246, fotnot 139. Hintze verkar ha lyssnat kritiklöst på Vallgren, vilket ledde till hans slutsatser både gällande Virginie och Ellan de la Chapelle.
109. Kortelainen kombinerar uppgifterna i ett brev från Edelfelt till Charles Baude där han skriver om kvinnan i Ariège som han vill skicka pengar till med folkbokföringen i området. Efter en genomgång av folkbokföringen faller Kortelainens gissning på Jeanne Carcy. Hon var i lämplig ålder och födde ett utomäktenskapligt barn just vid den tidpunkten som Kortelainen ser som plausibel med tanke på när Edelfelt och Virginie inledde sitt förhållande. Kortelainen 2002b, 302–303.
110. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933. Det finns dessutom många obekräftade berättelser om Edelfelts ”naturliga barn” i Haiko- och Borgåtrakten. Se t.ex. Hiidensalo 2017.
111. Kortelainen 2002b, 213.
112. Kortelainen 2002b, 302–303.
113. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
114. Kortelainen 2002b, 77, 97–101, 229, 302.
115. Kortelainen 2002b, 190–192, 194–199, 202–206, 248.
116. Hintze 1953, 517, katalognummer 134.
117. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
118. Spada, ”Hos de nordiska konstnärerna i Paris”, *Stockholms Dagblad* 6/12 1880. Jfr Kortelainens analys av *Läsande parisiska*. Kortelainen 2002b, 11–12.
119. AE till AaE ”Fredag d. dec. 1880”.
120. Hintze 1953, 518–519, katalognummer 137 och 138.
121. AE till AaE 15/2, 17/2, [februari 1880], 29/2, ”Paris Påskdag 1880” [28/3], 13/4, 5/5 1880.
122. Kortelainen 2002b, 274.
123. Berta Edelfelt, ”Redogörelse för Sophie Manzeys levnad”.
124. Berta Edelfelt, ”Redogörelse för Sophie Manzeys levnad”.
125. AE till AaE ”fredag kl. 12 på natten” [1880].
126. AE till AaE ”fredag kl. 12 på natten” [1880].
127. AE till AaE ”Lördag. Okt 1880”.
128. Citatet AE till AaE 3/10 1880. Översättning Laura Mattsson i Knapas & Vainio 2004, 43.
129. AE till AaE ”Måndag, allhelgona dag” [1/11 1880].
130. AE till AaE 3/11 1880. Översättning Laura Mattsson i Knapas & Vainio 2004, 57–58.
131. AE till AaE 3/11, 7/11, 14/12, ”fredag d. dec 1880”, 21/12 1880, 2/2 [1881]. Citatet AE till AaE 2/2 1881. Översättning Laura Mattsson i Knapas & Vainio 2004, 76.
132. Knapas & Vainio 2004, 41, 56, 61–63.
133. AE till AaE ”Måndag, allhelgona dag” [1/11 1880].
134. AE till AaE 7/11 1880.
135. AE till AaE 17/11 1880.
136. AE till AaE ”Måndag, allhelgona dag” [1/11 1880].
137. Hintze 1953, 520, katalognummer 149 och 149a.
138. Hintze 1953, 517–518, katalognummer 135 och 135a.
139. Hintze 1953, 520–521, katalognummer 150, 154, 152, 155, 156.
140. Kortelainen 2002b, 18.
141. AE till AaE 12/3 1881.
142. Katalognummer 159 och 160. I Hintzes ursprungliga katalog från 1942 har *Chez l’artiste* katalognummer 159. I Hintzes reviderade katalog från 1953 har 159 fallit bort, och i stället är det två verk som har katalognummer 158. Hintze 1953, 522.
143. Kortelainen 2002b, 18, 274.
144. Knapas & Vainio 2004, 73. Mera utförligt om espanolismen se Lundström 2008, passim.
145. Kortelainen 2002b, 74–75, 146, 154–157.
146. AE till Charles Baude 1/8 1881. Översättning från franska av Eliel Kilpelä.
147. AE till AaE 2/2 [1881].
148. AE till Charles Baude 1/8 1881.
149. Knapas & Vainio 2004, 74.
150. AE till Charles Baude 25/11 1881. Översättning från franska Eliel Kilpelä.

151. Kortelainen 2002b, 202–204. Att betala en tidigare älskarinna så att hon kunde få en nystart var inte ovanligt. Harvey 2003, 183.
 152. Knapas & Vainio 2004, 74.
 153. AE till Charles Baude 25/11 1881. Översättning från franska av Eliel Kilpelä.
 154. AE till AaE ”Söndag” [1881].
 155. Om Ryssland som södern och det stora okända se bl.a. Jac Ahrenbergs roman *Familjen på Haapakoski* (1892); Vainio-Kurtakko 2015a, 140–142.
 156. AE till AaE ”Söndag” [1881]; Kortelainen 2002, 103–108.
 157. AE till AaE 23/1 1882.
 158. Hintze 1953, 529, katalognummer 203.
 159. Hintze 1953, 530, katalognummer 209.
 160. Hintze 1953, 638, katalognummer 812.
 161. Kortelainen 2002b, 74.
 162. AE till AaE 16/6, citaten 20/6 1882. Knapas & Vainio 2004, 218–219.
 163. AE till Pietro Krohn ”Paris, juldagen 1882” [25/12 1882].
 164. Hintze 1953, 533, katalognummer 227.
 165. AE till K. A. Tavaststjerna ”Helsingfors, juldagen 83” [25/12 1883].
 166. AE till AaE 4/1 1883. Översättning Laura Mattsson i Knapas & Vainio 2004, 248.
 167. Berta Edelfelt, ”Redogörelse för Sophie Manzeys levnad”.
 168. AE till AaE ”Petersburg lördag morgon”, 12/12, 15/12 1883, ”Nyårsnatten 1883–1884” [1/1], 2/1, 7/1, 19/1, 21/1 1884.
 169. Knapas & Vainio 2004, 267.
 170. AE till AaE 11/1 1884.
 171. AE till AaE 13/25/1 1884.
 172. AE till AaE 26/1 1884.
 173. AE till AaE 26/1 1884.
 174. Knapas 2019, 16.
 175. AE till AaE 29/1 1884. Översättning Laura Mattsson i Knapas & Vainio 2004, 294–295.
 176. AE till AaE 4/2 1884.
 177. Hintze 1942a, 246, fotnot 139.
- ☞ **Förtjusningen**
178. EdIC till HvB 25/8 1886.
 179. AE till Pietro Krohn 19/11 1887; AE till AaE 8/10 1873, 4/8 1874; Hintze 1942a, 39.
 180. EdIC till HvB ”Thorsdag” [daterat med blyerts: 17/11 1887]; se även von Born 1941, 190.
 181. AE till AaE 26/12 1877.
 182. EdIC till HvB 18/10 1879.
 183. Om herrgårdarnas ståndsmässiga gästfrihet se Vainio-Kurtakko 2010c, 65; denna gästfrihet är ett bärande tema i K. A. Tavaststjernas roman *Hårda tider* (1891). Tavaststjerna [1891] 1991, särskilt 15.
 184. AE till AaE 15/2 1880.
 185. AE till AaE 17/2 1880.
 186. EdIC till HvB 21/2 1880.
 187. AE till AaE 17/2, 4/3 1880.
 188. AE till AaE [1880], 29/2, 12/4 1880.
 189. EdIC till HvB 7/3 1880.
 190. AE till AaE [februari 1880].
 191. Albert Edelfelt till Alexandra Edelfelt 13/1 1878.
 192. AE till AaE odaterat brevkort, ”Paris Påskdag 1880” [28/3], 5/5 1880.
 193. EdIC till HvB 8/5 1880.
 194. Arell 1998, 47.
 195. AE till AaE ”Paris Påskdag 1880” [28/3 1880].
 196. AE till AaE 29/2 1880.
 197. AE till AaE 13/4 1880.
 198. AE till AaE 29/2 1880.
 199. EdIC till HvB 7/3 1880.
 200. AE till AaE 29/2 1880.
 201. AE till AaE 18/5 1880.
 202. AE till AaE 13/4 1880.
 203. Se Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 194–197.
 204. AE till AaE citatet 6/2, se även 29/1 1884.
 205. EdIC till HvB 17/2 1884.
 206. EdIC till HvB 25/9 1884.
 207. EdIC till HvB 12/11 1884. Ellan de la Chapelle kallar boken eller temat för boken för ”qvinnan utan förmyndare”. Det är oklart vilken bok det är fråga om, Emilie Flygare-Carlén har inte skrivit en bok med just den titeln.
 208. EdIC till HvB 12/11 1884.
 209. EdIC till EA ”Söndag” [1885].
 210. EdIC till HvB 12/11 1884.
 211. Dikten är återgiven så som Ellan de la Chapelle återgav den i sitt brev till Hulda von Born. Stavningen skiljer sig från originalet. För originalet se Bjørnson 1870, 54.
 212. Hintze 1953, 549, katalognummer 315.
 213. AE till AaE 16/4 1885.
 214. EdIC till HvB 28/12 1884.
 215. AE till Axel Berndtson 20/5 1885.
 216. EdIC till HvB 17/8 1885.
 217. EdIC till HvB 15/11 1885.
 218. AE till AaE ”Petersburg, Tisdag morgon” [1885].
 219. EdIC till HvB 17/12, 31/12 1885.
 220. AE till AaE 1/1 1886.
 221. AE till AaE 28/4 1886.
 222. AE till AaE 28/4 1886.
 223. EdIC till HvB 25/8 1886.

224. EdlC till HvB 5/10 1886.
 225. EdlC till HvB 20/10 1886.
 226. AE till AaE 24/3, 27/3 1887.
 227. AE till AaE 12/4 1887; Carpelan 1965, 1026, tabell 4.
 228. AE till AaE 27/4 1887.
 229. Wirilander 1974, 251–269; de la Chapelle, ”Underrättelser för mina barn”.
 230. AE till AaE 24/3 1887.
 231. AE till AaE 27/4 1887.
 232. AE till AaE 27/4 1887.
 233. EdlC till HvB 28/4 1887.
 234. AE till AaE 27/4 1887.
 235. AE till AaE 12/5 1887.
 236. AE till AaE 8/5 1887.
 237. AE till AaE 8/5 1887.
 238. AE till AaE 12/5 1887.
 239. AE till AaE 12/5 1887.
 240. AE till AaE 12/5 1887.
 241. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 13/3 1932 och 17/9 1933. Då Hintze långt senare intervjuade Elna de Prado (f. Kurtén) berättade hon att Edelfelt upprepade gånger hade friat till Ellan de la Chapelle men alltid fått avslag. Det var för att Ellan de la Chapelle skulle ha insett att hon ”inte kunde i längden fänga en dylik fjärlsnatur”. Vid denna tid var Elna Kurtén en flicka på ungefär 14 år, och hennes uttalande låter snarare som en upprepning av Helsingforssocietetens skvaller. Edelfelt hade målat ett porträtt av Elna Kurtén två år tidigare, på beställning av hennes far Uno Kurtén som var borgarståndets lanttagsman, men familjen Kurtén tillhörde inte hans nära krets. Elna Kurtén själv rörde sig i samma kretsar som Edelfelt långt senare, våren 1895. Men att Edelfelt då skulle ha anförtrött henne detaljer ur sitt privatliv verkar helt osannolikt. Bertel Hintzes intervju med Elna de Prado 6/5 1934.
 242. AE till AaE 5/6 1887.
 243. EdlC till HvB 6/7 1887.
 244. EA till HvB 30/6 1887.
- 🌀 **Bröllopet som överraskade alla**
245. HvB till EdlC 14/11 1887.
 246. *Nya Pressen* 14/11 1887.
 247. von Born 1941, 112.
 248. EdlC till HvB 14/9 1887. Det finns ett senare brev, daterat på Saaris den 28 september, men det måste vara feldaterat eftersom Ellan de la Chapelle skriver om hur man väntade gäster – de som kom tidigare i september.
 249. EdlC till HvB 28/9 1887.
 250. Kortelainen 2003, 185, 196.
 251. Blixen [1951] 1986, 30–34.
 252. Blixen [1951] 1986, 30–34.
 253. Johannisson 1994, 8, 125–128, 262.
 254. Kaufmann 1889, illustration på sidan 15.
 255. EdlC till HvB 14/9 1887.
 256. HvB till EdlC 23/10 1887.
 257. AE till AaE 15/2 1886.
 258. von Born 1907, 11.
 259. Jfr Blixen [1951] 1986, 30–34.
 260. EdlC till HvB ”Thorsdag” [daterat med blyerts: 17/11 1887].
 261. AE till Pietro Krohn 19/11 1887.
 262. EdlC till HvB ”Thorsdag” [daterat med blyerts: 17/11 1887].
 263. HvB till EdlC 14/11 1887.
 264. HvB till EdlC 14/11 1887.
 265. EdlC till HvB ”Thorsdag” [daterat med blyerts: 17/11 1887].
 266. EdlC till HvB ”Thorsdag” [daterat med blyerts: 17/11 1887].
 267. Rundquist 1989, 97–99, 202–209.
 268. Se Vainio-Kurtakko 2010c, 176; Vainio-Kurtakko 2010b, 91–92.
 269. EdlC till HvB 9/9 1884.
 270. EdlC till HvB 17/3 1888; EdlC till EA 24/3 1888.
 271. Rundquist 1989, 205.
 272. EdlC till HvB ”Thorsdag” [daterat med blyerts: 17/11 1887].
 273. *Nya Pressen* 13/12 1887.
 274. von Born 1941, 190.
 275. Savolainen redogör för dessa nätverk. Savolainen 1994, 60–69, tabellerna 2–6.
 276. Ellan de la Chapelles brev avslöjar att hennes far tyckte att utgifterna för den vuxna dotterns behov kändes som en extra pålaga som han gärna hade varit utan. Se särskilt EdlC till HvB 18/8 1882, 3/2 1887. Om utgifterna för en dotter i sällskapslivet jfr Rundquist 1989, 42, 91.
 277. I det bevarade materialet nämns ingenting om den ekonomiska överenskomsten. Det är ett faktum att Edelfelt inte hade något annat än sina relativt anspråkslösa besparingar och sina förväntade framtida förvärvsinkomster att erbjuda. Om hur en friares ekonomiska och sociala position granskades jfr Rundquist 1989, 94. Ellan de la Chapelles föräldrar förväntades bekosta hennes brudutstyrsel, linne och grundläggande nödvändigheter för hemmet. Men eftersom de nygifta var på väg direkt till Paris, var det kanske praktiskt att förse dottern med en summa pengar i stället för att frakta koffertar med linne. Om brudutstyrseln jfr Rundquist 1989,

- 97–99, 202–209. Därutöver kommer den så kallade hemgiften, som inte nämns alls i breven. Eftersom hon enligt senare brev hade någon form av tillgångar, måste hemgiften ändå ha funnits och ha varit tilltagen enligt de mått som Carl Victor de la Chapelles förmögenhet, hans ämbetsmannalön och Saaris avkastning medgav. Om hemgiften jfr Rundquist 1989, 205. De nordiska praktikerna bildar en intressant kontrast till den brittiska adelns ekonomiska äktenskapskontrakt. Där rörde det sig om summor som ibland kunde vara större än det förväntade arvet. Förhandlingen var ofta invecklad med båda parternas föräldrar och jurister inblandade, och det kunde ta månader att komma fram till en överenskommelse. Jalland 1988, 58–72.
278. Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a, 196.
279. EdlC till HvB 20/10 1886. Se även Vainio-Kurtakko 2012c, passim; Vainio-Kurtakko 2012a, passim.
280. Rundquist 1989, 198.
281. Datumet framgår av Nylands bataljons musikkårs räkning som är ställd till Anna von Knorring. Andra dokument från möhippan är en deltagarlista, manuskripten till två långa sånger, en räkning från Hotell Kämp till Emelie Antell och en räkning för blommorna från Finska Trädgårdsföreningen.
282. HvB till EdlC 14/11 1887.
283. HvB till EdlC 22/4 1887.
284. EdlC till EA 13/4 1887.
285. Vainio-Kurtakko 2010b, 92.
286. EdlC till HvB ”Torsdag” [daterat med blyerts: 17/11 1887].
287. AE till Pietro Krohn 19/11 1887.
288. Edelfelt 1921a, 234.
289. EdlC till HvB 17/11 1887.
290. HvB till EdlC 4/2 1888.

NYGIFTA

Den första våren i Paris

1. EdlC till HvB 17/3 1888.
2. AE till AaE 23/1 1888.
3. AE till AaE 23/1 1888.
4. AE till AaE ”Paris torsdag, en vecka efter bröllopet och vår första dag i Paris” [26/1 1888].
5. AE till AaE ”Paris torsdag, en vecka efter bröllopet och vår första dag i Paris” [26/1 1888].
6. AE till AaE ”Paris torsdag, en vecka efter bröllopet och vår första dag i Paris” [26/1], 8/2, 24/2, 25/3, citatet 19/2 1888.
7. AE till AaE 8/2, 19/2 1888. Jfr med Veblens teori om att det var just fruns klädsel som representerade mannens position. Veblen [1889] 1949, 179–180. Han framför att klädseln är som ett visitkort: att den påkostade klädseln är det lättaste sättet att i omvärldens ögon placera sig i en social grupp där man nödvändigtvis inte hör hemma. Veblen [1889] 1949, 167–187. En sådan strategi hade Edelfelt varit väldigt medveten om och tillämpat redan under sina ungdomsår i Paris.
8. AE till AaE 24/2 1888.
9. EdlC till HvB 17/3 1888.
10. AE till AaE 24/2 1888.
11. AE till AaE 27/3 1888.
12. EdlC till EA 6/4 1888.
13. AE till AaE 21/3 1888.
14. AE till AaE 17/5 1888.
15. EdlC till HvB 17/3 1888.
16. AE till AaE 19/2 1888.
17. AE till AaE 24/2 1888.
18. AE till AaE 21/3 1888.
19. AE till AaE 5/4 1888.
20. AE till AaE ”Paris Påskdagen 1888” [1/4 1888].
21. Hintze 1953, 542–543, 572, 580, katalognummer 275, 442–445, 495. För verket *Horatius och Lydia* nämner Hintze inget namn för modellen.
22. AE till Axel Berndtson 20/5, 23/6 1884, 10/2 1886.
23. AE till Axel Berndtson 20/5 1884. Catani 2004a, 77–79, 146.
24. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
25. EdlC till HvB 17/3 1888.
26. AE till AaE ”Paris Påskdagen 1888” [1/4 1888]. Översättning från franskan av Maria Vainio-Kurtakko.
27. AE till AaE 11/4 1888.

28. AE till AaE citatet 14/4, se även 21/3 1888.
29. Att administrera hushållet var den adliga hustruns viktigaste uppgift. Se Rundquist 1989, passim. Specifikt om kassaboken, se Rundquist 1989, 210–216. Rundquist skriver att bokföringen var ett attribut för kvinnlig noggrannhet, den hade egentligen inte någon reell ekonomisk betydelse i ett förmöget hushåll. För makarna Edelfelt var situationen en annan: deras ekonomiska situation var direkt förbunden med vardagens inkomster och utgifter.
30. AE till AaE 1/5 1888; EdlC till HvB 17/3, 7/6, 14/6 1888.
31. AE till AaE 14/4 1888.
32. Om seden att ekonomiskt underhålla sina tidigare älskarinnor och de gemensamma barnen se Rundquist 1989, 146.
33. AE till AaE 14/4, 18/4 1888.
34. Brummer [1994] 2000, 173–175, 203–208.
35. AE till AaE 30/6 1888.
36. EdlC till EA 23/4 1891.
37. AE till AaE 19/2, citatet 21/3 1888; EdlC till HvB 14/6 1888.
38. AE till AaE 20/4 1888.
39. AE till AaE 21/3, 25/3 1888.
40. AE till AaE 19/2, 21/3, 17/5 1888.
41. AE till AaE 7/5 1888.
42. AE till AaE 14/4 1888.
43. EdlC till HvB 17/3 1888. Se även EdlC till EA 24/3 1888. Jfr med Veblens tes om en medvetet skapad illusion av sysslöshet. Man kunde inte heller komma till visiterna och se ut som om man hade arbetat som en "isvostchiks häst". En respektabel kvinna kunde inte se ut som om hon hade rört vid något arbete. Veblen [1889] 1925, 179–180.
44. AE till AaE 25/4 1888.
45. AE till AaE 25/3 1888. Översättning från franska av Eliel Kilpelä.
46. AE till AaE 17/5 1888.
47. AE till AaE "Paris Påskdagen 1888" [1/4 1888]. Översättning från franska av Eliel Kilpelä.
48. AE till AaE 17/5 1888.
49. EdlC till HvB 17/3 1888.
50. AE till AaE 23/1 1888.
51. EdlC till HvB 17/3 1888.
52. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
53. EdlC till HvB 14/6 1888. Enligt V. M. von Borns lista över Ellan de la Chapelles friare kan denna dansk ha varit en Lewet-zow.
54. EdlC till HvB 14/6 1888.
55. EdlC till HvB "Paris midsommarafton 1888" [23/6 1888].
56. Hintze 1953, 586, katalognummer 527.

Erik

57. EdlC till HvB 9/2 1889.
58. AE till AaE 28/5 1888.
59. Räisänen 1995, 162, 175–176; Johannisson 1994, 110, 285.
60. AE till AaE 28/5 1888.
61. AE till AaE 28/5 1888.
62. AE till AaE 30/6 1888.
63. Johannisson 1994, 115–120; Helsti 2000, 322–324.
64. AE till AaE 26/7 1895.
65. von Born [1892] 1993, 26–27.
66. AE till AaE 29/6 1888.
67. Johannisson 1994, 115, 120–121.
68. Vainio-Kurtakko 2015b, 173.
69. AE till AaE 28/5 1888.
70. AE till AaE 31/5 1888.
71. EdlC till HvB 14/6 1888.
72. AE till AaE 4/7 1888.
73. EdlC till HvB 7/6, "Paris midsommarafton 1888" [23/6] 1888.
74. AE till AaE 13/6, 4/7 1888.
75. AE till AaE 3/6 1888.
76. AE till AaE 4/7 1888.
77. EdlC till HvB "Paris midsommarafton 1888" [23/6] 1888.
78. EdlC till HvB 7/6, 14/6 1888; AE till AaE 28/5 1888.
79. EdlC till HvB 14/6 1888.
80. EdlC till HvB 7/6 1888.
81. AE till AaE 30/6 1888, se även 30/7 1888.
82. AE till AaE 29/7 1888.
83. AE till AaE 30/6 1888.
84. AE till AaE 14/4, "Kristi Himmelsfärdsdagsdag 88" [10/5], 28/5, 20/7, 29/7 1888.
85. AE till AaE 28/5 1888.
86. John Tosh beskriver hur faderns roll hade skiftat från att vara det agerande familjeöverhuvudet till att bli den nervösa älskåren genom graviditeten och fram till och med förlösningen. Tosh 1999, 80–81.
87. AE till AaE 29/7 1888.
88. Vainio-Kurtakko 2015b, 173.
89. AE till AaE 29/7, 4/7 1888.
90. AE till AaE 30/6 1888, Hintze 1953, 573, katalognummer 458.
91. AE till AaE 11/7 1888.
92. AE till AaE 15/7 1888.
93. AE till AaE "Montbeliard onsdag" [1888], citaten 30/7 1888.
94. AE till AaE 30/7, 1/8 1888.

95. Hintze 1953, 576–577, katalognummer 474a.
 96. AE till AaE 5/10 1888.
 97. EdlC till HvB 19/10 1888.
 98. EdlC till HvB 19/10 1888; AE till AaE 5/10 1888.
 99. AE till AaE 5/10 1888.
 100. Johannisson 1994, 224; Vainio-Kurtakko 2015b, 175.
 101. Johannisson 1994, 115.
 102. Helsti 2000, 322–324.
 103. Johannisson 1994, 105.
 104. Vainio-Korhonen 2012b; Helsti 2000, 87.
 105. AE till Pietro Krohn 21/10 1888.
 106. EdlC till HvB 19/10 1888; AE till AaE 5/10 1888.
 107. AE till AaE 5/10 1888.
 108. AE till AaE 5/10 1888.
 109. EdlC till HvB med blyerts daterat brev ”hösten 1888”, citatet 19/10 1888.
 110. EdlC till HvB med blyerts daterat brev ”hösten 1888”.
 111. EdlC till HvB med blyerts daterat brev ”hösten 1888”.
 112. EdlC till HvB 19/10 1888.
 113. EdlC till HvB 19/10 1888. ”Hätäkello” är ett ord från finskan som saknar direkt översättning på svenska. Det syftar främst på otålighet eller rastlöshet. Båda dessa skulle i vissa fall kunna bottna i en nervös läggning.
 114. AE till Charles Baude 24/11 1888. Översättning från franskan av Eliel Kilpelä.
 115. Carpelan 1954, 266, tabell 2.
 116. AE till Charles Baude 24/11 1888. Översättning från franska av Eliel Kilpelä.
 117. Vainio-Kurtakko 2015b, 173, 188 not 29.
 118. EdlC till HvB 9/2 1889; Vainio-Kurtakko 2012c, 376; Vainio-Kurtakko 2010c, 195.
 119. Häggman 1994, 110–111. Christina Sjöblad har granskat amningstraditioner i Sverige och Finland under 1700-talet och påpekar att förändringen till att amma själv var på väg eftersom läkarkåren aktivt förespråkade den. Sjöblad 1997, passim.
 120. EdlC till HvB 9/2 1889.
 121. EdlC till HvB 9/2 1889.
 122. EdlC till HvB 26/2 1889.
 123. EdlC till HvB 9/2 1889.
 124. EdlC till HvB 26/2 1889.
 125. EdlC till HvB 30/5 1889.
 126. EdlC till HvB med blyerts daterat brev ”hösten 1888”.
 127. AE till AaE 2/4, 25/4 1889.
 128. AE till AaE 20/5 1889.
 129. AE till AaE 1/5 1889.
 130. AE till AaE 20/5 1889.
 131. AE till AaE 20/5 1889.
- ☞ **Herrgårdssommar och villaliv**
132. AE till AaE 10/7 1897.
 133. Lukkarinen 2004, 56.
 134. AE till AaE 5/10 1888.
 135. AE till AaE ”Saaris, onsdag afton” [1889].
 136. AE till AaE 6/7 1889.
 137. AE till AaE ”Saaris midsommardagen kl. 11 om aftonen” [24/6 1889].
 138. AE till AaE ”Saaris, onsdag afton” [1889].
 139. AE till AaE ”Saaris, onsdag afton” [1889].
 140. AE till AaE citatet ”Fredag –”, ”Söndag afton” [1889].
 141. AE till AaE ”Fredag –” [1889].
 142. AE till AaE ”Söndag afton” [1889].
 143. EdlC till EA 25/7 1889, 29/1 1890.
 144. AE till AaE ”Saaris, onsdag afton”, ”Fredag –” [1889].
 145. AE till AaE ”Saaris, onsdag afton” [1889].
 146. AE till AaE ”Fredag –” [1889].
 147. AE till AaE ”Söndag afton”, 12/7 1889.
 148. EdlC till HvB 28/6 1889.
 149. EdlC till HvB 28/6 1889.
 150. EdlC till HvB 21/7 1889.
 151. AE till AaE ”fredag – det är den femte-juli nu” [1889].
 152. AE till AaE ”fredag – det är den femte-juli nu” [1889].
 153. AE till AaE 6/7 1889.
 154. AE till AaE 6/7, ”måndag”, 12/7, 15/7 1889.
 155. AE till AaE ”Saaris midsommardagen kl. 11 om aftonen” [24/6 1889].
 156. AE till AaE 12/7 1889.
 157. AE till AaE 15/7 1889.
 158. EdlC till HvB 28/6 1889.
 159. EdlC till HvB 30/5 1889; AE till AaE 25/4 1889.
 160. EdlC till HvB 21/7 1889.
 161. EdlC till HvB ”Ålandshaf Söndag” [1889].
 162. EdlC till EA 25/7 1889, se även 29/1 1890.
 163. Hintze 1942b, 108, katalognummer 516. I den reviderade katalogen Hintze 1953, 583, katalognummer 516.
 164. Om herrgårdarna och sommarvillorna och den miljö som bildade ramverket för solskensstyckena se Vainio-Kurtakko 2010c, 20–23, 65–72, 155–227.

DET HANDLAR OM PENGAR

☞ **Influensa och ekonomiska bekymmer**

1. AE till AaE 7/10 1889.
2. Knapas & Vainio 2004, 317–318; Hintze 1953, 591–592, katalognummer 556, 558, 559.
3. Om kejsarparets beställningar till Edelfelt se Knapas & Vainio 2004.
4. AE till AaE ”lördag kl. 10” [1889].
5. AE till AaE 18/9, 20/9, 30/9 1889.
6. AE till AaE 30/9 1889.
7. AE till AaE 18/9 1889.
8. EdlC till HvB 20/10 1889.
9. AE till AaE 18/9 1889.
10. EdlC till HvB 20/10 1889.
11. AE till AaE 7/10 1889.
12. Knudsen anger inga exakta tidpunkter, men det verkar som om Brandes inom loppet av en kort tid – veckor, några månader – har vänt kappan. Knudsen 1988, 248–249.
13. AE till AaE 7/10 1889.
14. AE till AaE 7/10 1889.
15. AE till AaE 7/10 1889. Jfr Tosh om familjeförsörjarens konkreta ansvar. Tosh 1999, 82–85.
16. AE till AaE 12/10 1889. De bevarade breven avslöjar inga detaljer om Ellan de la Chapelles personliga ekonomi, men det blir tydligt att hon hade pengar att röra sig med, åtminstone tidvis. Senare omständigheter visar att hennes föräldrar var måna om att se till att hon hade det som hon behövde. Om det var frågan om en summa i månaden, sådan som Norrby beskriver kunde förekomma inom den svenska adeln, är oklart. Se Norrby 2005, 119. Också Rundquist nämner ”ett årligt bidrag” som en del av hemgiften. Rundquist 1989, 205. Inom den brittiska adeln var det däremot brukligt att föräldrarna stod för en betydande del av det unga paret inkomster. Jalland 57–72.
17. Se särskilt AE till AaE 3/12 1889.
18. Piketty 2015 [2013], 122.
19. Jfr Hintze 1942a, 234.
20. AE till AaE ”lördag kl. 10” [1889].
21. AE till AaE 7/10 1889.
22. Ellan de la Chapelle til Hulda von Born 8/12 1889. Jfr med Veblens teori om levnadsstandard, boende, konsumtion och smak. Veblen menar att personer ofta har en tendens att sträcka sig utöver sina ekonomiska ramar för att efterlikna en grupp som har det bättre ställt. Veblen [1889] 1949, 102–166.
23. AE till AaE 12/10, 16/10, 20/10, 21/10 1889.
24. AE till AaE 26/10, 28/10, 4/11, se även 24/11, 27/11, 8/12, ”Paris 10 dec sent på qvällen” [1889].
25. AE till AaE 4/11 1889.
26. AE till AaE 4/11 1889.
27. AE till AaE 7/11, ”lördag 26” [1889].
28. EdlC till HvB 20/10, 8/12 1889.
29. AE till Berta Edelfelt 6–7/2 1890.
30. EdlC till EA 29/1 1890.
31. AE till AaE 22/11, se även 24/11, 27/11 1889.
32. AE till AaE 8/12 1889.
33. AE till AaE 3/12 1889.
34. AE till AaE ”fredag 13 dec” [1889].
35. AE till AaE 4/11 1889.
36. AE till AaE odaterat brev ”trettondags-afton 90” [5/1 1890].
37. AE till AaE 24/11 1889.
38. EdlC till HvB citatet 20/10, 8/12 1889.
39. EdlC till HvB 8/12 1889.
40. EdlC till HvB 8/12 1889.
41. AE till AaE 28/10 1889.
42. AE till AaE citatet 3/12, se även 8/12 1889.
43. AE till AaE 3/12 1889.
44. AE till AaE 10/12 1889; Vainio-Kurtakko 2020.
45. AE till AaE ”Onsdag 10 December 89”.
46. AE till AaE ”Julafton, kl. 12 på dagen” [24/12], ”Nyårsaftonen kl. 2 e.m.” [31/12 1889].
47. AE till AaE 7/1 1890.
48. AE till AaE 8/1 1890.
49. AE till AaE 12/1, 15/1 1890.
50. AE till AaE 4/1 1890.
51. AE till AaE 11/2 1890.
52. EdlC till HvB 20/3 1890.
53. AE till AaE 11/4 1890.
54. Se bl.a. Manzen 2001, passim.
55. EdlC till HvB 10/4 1890. Om Runebergs beundran se även EdlC till EA 19/7 1888.
56. AE till AaE 21/1 1890.
57. EdlC till EA 25/7 1889, 29/1 1890.
58. Hintze 1953, 583, katalognummer 516.
59. Hintze 1953, 583–584, katalognummer 517 och 518.
60. von Born 1941, 101–102.
61. AE till AaE 4/1 1890.
62. Patricia Mainardi talar om den gamla Salongens kollaps efter 1885. Den Salong som grundades under ledning av Meis-sonier ansågs som den mest exklusiva

- där etablerade konstnärer ställde ut i en elegant miljö. Det fanns också andra salonger, och det parisiska konstlivet fick nu flera hållpunkter än tidigare. Mainardi menar att konstmarknaden efter den gamla Salongens kollaps försköts till konsthandlare som Petit och utställningsgallerier som Cercle de l'Union Artistique. Mainardi 1993, 129–130.
63. AE till AaE 21/1 1890.
 64. AE till AaE 29/1 1890.
 65. AE till AaE 21/2, 8/3, 17/3, 21/3, 3/4, 27/4 1890.
 66. Hans Henrik Brummer har skrivit en analys av Edelfelts och Zorns vänskap. Han menar att det var en allians för "erkännande och överlevnad". Brummer 2005, 30.
 67. AE till AaE 11/2 1890.
 68. AE till AaE 21/2 1890.
 69. EdlC till HvB 20/3 1890.
 70. Klinge 1996, 309–316.
 71. Engman 2016, 29.
 72. Estlander 1931, 202.
 73. AE till AaE 1/2 1890.
 74. Stubb 2012, 119–128; se även Estlander 1931, 209–213.
 75. EdlC till HvB 3/6 1890.
 76. AE till AaE "Paris d. 22 om aftonen 85", 13/3 1887, 15/6 1890.
 77. EdlC till HvB 3/6 1890.
 78. EdlC till HvB 20/3 1890.
 79. EdlC till HvB 20/3 1890; AE till AaE "trettondagsafton 90" [5/1 1890].
 80. EdlC till HvB citatet 20/3, se även 1/4 1890.
 81. Se bl.a. AE till AaE 10/3 1891.
 82. EdlC till HvB 31/5 1890.
 83. AE till AaE 1/2 1890.
 84. AE till AaE 14/2 1890.
 85. EdlC till HvB 24/5 1890.
 86. EdlC till HvB 1/4 1890.
 87. EdlC till HvB 28, 29, 30/4 1890.
 88. Vainio-Kurtakko 2012c, 375, se också not 41.
 89. EdlC till HvB 24/5 1890.
 90. EdlC till HvB 24/5 1890; AE till AaE 18/6 1890.
 91. EdlC till HvB 31/5 1890.
 92. AE till AaE 18/6, 22/6 1890.
 93. AE till AaE "Midsommardagen" [25/6 1890].
 94. AE till AaE 18/6 1890.
 95. AE till AaE 22/6 1890.
 96. EdlC till HvB 31/5 1890.
 97. AE till AaE "Midsommardagen" [25/6 1890].
 98. AE till AaE "Brüssel onsdag morgon", 3/7 [1890].
- ☞ **Den stora resan**
99. EdlC till HvB "Samuelsdag" [20/8 1890].
 100. EdlC till HvB "Samuelsdag" [20/8 1890].
 101. EdlC till HvB "Samuelsdag" [20/8 1890].
 102. AE till AaE "lördag afton" [1890].
 103. EdlC till HvB "Samuelsdag" [20/8 1890].
 104. AE till AaE "Söndag kl. 6 [1890].
 105. Albert Edelfelt till Alexandra Edefelt "Måndag afton kl 11" [1890].
 106. AE till AaE "Haiko lördag afton" [1890].
 107. AE till AaE "Måndag afton kl 11" [1890].
 108. AE till AaE "Haiko lördag afton" [1890].
 109. AE till AaE "Haiko lördag afton" [1890].
 110. Vainio-Kurtakko 2010c, 64; Vainio-Kurtakko 2011, 99–100.
 111. AE till K. A. Tavaststjerna "Lördag afton" [1890].
 112. Catani 2004b, 340.
 113. EdlC till HvB 10/11 1890.
 114. von Born 1941, 188; von Born [1892] 1993, 30–31, 50; Emelie Antell till Hulda von Born 16/4 1882; HvB till EdlC 31/7, 16/8, 17/9, 26/10 1884, 1/9 1886, 19/7, 5/9 1887, 21/9 1890.
 115. EdlC till HvB 24/11 1890.
 116. EdlC till HvB "Nyårsafton" [31/12 1890].
 117. EdlC till HvB "Nyårsafton" [31/12 1890].
 118. Carpelan 1965, 1026, tabell 4.
 119. EdlC till HvB 24/11 1890.
 120. Carpelan 1965, 1026, tabell 4.
 121. Om inställningen till preventivmedel se Räisänen 1995, 62–64, 160–165. I finländska ståndsfamiljer se Häggman 1994, 70–71, 83, 104–106. Om debatten om födelsekontroll i Sverige se Carlsson Wetterberg 2010, 179–183; Johannisson 1994, 68–69, 115; Levin 1994, passim. Om synen på preventivmedel i Ellan de la Chapelles krets se Vainio-Kurtakko 2012c, 376–377; Vainio-Kurtakko 2015b, 173–174.
 122. EdlC till EA 29/1 1890.
 123. EdlC till HvB "Nyårsafton" [31/12 1890]; se även EdlC till EA [januari 1891].
 124. EdlC till HvB 10/1 [1891].
 125. Knapas 2013, 70–74.
 126. EdlC till HvB 10/1 1891.
 127. Tove Nordman till Olof Riska 14/11 1942, citerat i Knapas 2013, 106.
 128. EdlC till HvB 24/11 [1890].
 129. EdlC till HvB 10/11 1890.
 130. Klinge 1996, 311–316; Stubb 2012; Estlander 1931, 205.
 131. EdlC till HvB 24/11 [1890].

132. EdlC till HvB 24/11 [1890].
133. Se Estlander 1931, 190–248.
134. EdlC till HvB 10/11 1890.
135. EdlC till HvB 24/11 [1890].
136. EdlC till HvB "Njårsafton" [31/12 1890].
137. EdlC till EA [1891].
138. EdlC till HvB 10/1 [1891].
139. AE till AaE 15/1, 16/1, 26/1 1891.
140. EdlC till EA 23/4 1891.
141. AE till AaE 19/1 1891.
142. AE till AaE 29/1 1891.
143. AE till AaE 29/1 1891.
144. AE till AaE 26/1 1891.
145. AE till AaE 5/2 1891.
146. AE till AaE 2/2 1891.
147. AE till AaE 5/2 1891.
148. von Born 1941, 116.
149. Vainio-Kurtakko 2015b, 176
150. von Born [1892] 1993, 60.
151. Johannisson 1994, 186.
152. Carpelan 1954, 142–143, tabell 5.
153. von Born [1892] 1993, 60.
154. von Born 1941, 116–117.
155. EdlC till EA 30/3 1891.
156. AE till AaE 2/2 1891.
157. AE till AaE "fredag 13" [13/2 1891].
158. AE till AaE "fredag 13" [13/2], 1/3 1891.
159. AE till AaE 1/3 1891.
160. AE till AaE 1/3 1891.
161. AE till AaE 15/3 1891.
162. AE till AaE 15/3, 16/3, 21/3, 23/3 "Skärtorsdag 1891" [26/3], "Påskdagen kl. 12 middag" [29/3], 31/3, 1/4, 4/4 1891.
163. AE till AaE 19/1, 1/3 1891.
164. AE till AaE 10/3, 15/3, "Skärtorsdag 1891" [26/3] 1891.
165. AE till AaE 12/4 1891.
166. EdlC till VMvB 3/4 1891. I brevetts övre kant har V.M. von Born skrivit "Om Saaris = köpet". Enligt den nya äktenskapslagstiftningen från 1889 fick husrun rätt att disponera över och förvalta sina inkomster från eget arbete och den privata egendom som var utesluten från giftorätten via äktenskapsförord, gåva eller testamente. Se Melby et al. 2006, 163.
167. AE till AaE 12/4 1891.
168. AE till AaE 12/4 1891, se även 23/3 1891.
169. AE till AaE 16/4 1891.
170. AE till AaE 16/4 1891.
171. AE till AaE 24/4 1891.
172. AE till AaE 31/3 1891.
173. EdlC till EA 23/4 1891.
174. AE till AaE "fredag 13" [13/2], 16/4, 24/4, 1/5 1891.
175. AE till AaE 1/5 1891.
176. AE till AaE 5–12/7 1891.
177. AE till AaE 6/5, 20/5 1891.
178. AE till AaE 6/5 1891.
179. AE till AaE 20/5 1891.
180. AE till AaE 20/5, se även 30/5 1891.
181. AE till AaE 20/5 1891.
182. AE till AaE 30/5 1891.
183. AE till AaE 30/6 1888.
184. AE till AaE 30/6 1888, 20/5 1891.
185. AE till AaE 20/5 1891; Hintze 1953, 597–598, 594.
186. AE till AaE 30/5 1891.
187. AE till AaE 12/6 1891; Hintze 1953, 598, katalognummer 595.
188. EdlC till EA 20/6 1891.
189. AE till AaE 20/5 1891, se även 3/6 1888.
190. AE till AaE 30/5 1891.
191. AE till AaE 12/5 1891.
192. AE till AaE 21/6, 26/6, 2/7 1891.
193. AE till AaE 5–12/7 1891.
194. AE till AaE 16/7, 20/7, 23/7, 24/7, 25/7, 2/8 1891.
195. AE till AaE 6/8, 8/8 1891.
196. AE till AaE 13/8 1891.
197. Renée Vallery-Radot till AE [1891]. Översättning från franska av Eliel Kilpelä.
198. AE till AaE 12/6 1891.
199. AE till AaE 1/5, 20/5, 21/6 1891.
200. AE till AaE 26/6, 16/7, 20/7, 23/7, 25/7 1891.
201. AE till AaE 12/6 1891.
202. Jfr EdlC till VMvB 3/4 1891.
203. EdlC till VMvB 27/10 1891.
204. EdlC till EA 23/4 1891.
205. AE till AaE 17/6 1891.
206. AE till AaE 12/6 1891.
207. Hintze 1942a, 234–235, 254, not 258. Se även von Born 1941, 117.
208. Hintze 1942a, 234–235.
209. EdlC till HvB 20/3 1890. Se även EdlC till VMvB 3/4 1891.
210. EdlC till HvB 20/10, 8/12 1889; AE till AaE 26/10, 28/10, 4/11, se även 24/11, 27/11, 8/12, "Paris 10 dec sent på qvällen" 1889.
211. AE till AaE 12/6 1891.
212. AE till AaE 21/7, 2/7 1891.
213. AE till AaE 17/6 1891.
214. AE till AaE 12/6 1891.
215. AE till AaE 17/6 1891.
216. AE till AaE 15/1 1891.
217. AE till AaE 15/3, 6/5 1891.
218. AE till AaE 19/4 1891.
219. AE till AaE 20/5, 12/6 1891.
220. AE till AaE 17/6 1891.
221. AE till AaE 17/6 1891.

222. AE till AaE 17/6 1891.
223. AE till AaE 12/6 1891.
224. AE till AaE 4/5 1891.
225. Kortelainen 2002b.
226. Jfr EdlC till VMvB 27/10 1891.
227. AE till AaE 21/7, 2/7 1891.
228. AE till AaE 23/7 1891.
229. AE till AaE 25/7, 6/8 1891.
230. AE till AaE 21/7 1891.
231. AE till AaE 6/8 1891.
232. AE till AaE 17/6 1891.
233. AE till AaE 5–12/7 1891.
234. EdlC till EA 2/8 1891.
235. AE till AaE ”Åbo torsdag kl. 7 e.m.” [1891].
236. Om föräldrars ekonomiska ansvar för sina gifta barn jfr Rundquist 1989, 205; Norrby 2005, 119; Jalland 1988, 57–72.
237. AE till AaE 17/6 1891.
238. AE till AaE 29/9 1891.
239. AE till AaE 26/1, 10/3 1884.
240. AE till AaE 22/5 1892.
241. AE till AaE 29/5 1892.

DEPRESSIONEN

Den mörknande Helsingfors-horisonten

1. EdlC till HvB 20/10 1886.
2. Om den turbulenta politiska utvecklingen se Klinge 1996, 311–316.
3. Estlander 1931, 184, 200–215; von Born 1941, 190–191; von Born 1906, 1–3.
4. Knapas et al. 2019, passim, för Edelfelts engagemang i Frankrike se särskilt not 146.
5. EdlC till EA 9/8 1891.
6. EdlC till VMvB 4/10 1891.
7. AE till AaE ”Åbo torsdag kl. 7 e.m.” [1891].
8. EdlC till VMvB 4/10 1891.
9. Heikel 1919, passim; Åström 1956, 165.
10. EdlC till HvB 30/5 1889.
11. Heikel 1919, 142 (fig. 146), 147; EdlC till VMvB 4/10 1891, 19/5 1892.
12. EdlC till VMvB 4/10 1891.
13. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
14. von Born 1907, 12.
15. Knapas 2013, 54.
16. Åström 1956, 165.
17. Tove Nordman till Olof Riska 14/11 1942, citerat i Knapas 2013, 106.
18. Se EdlC till JdlC 5/10, 16/10, 20/10 samt odaterade brev. Om Jockis se även Suvi-kumpu 2008.
19. EdlC till JdlC 29/6 [1900].
20. Edelfelt 1921a, 214–215.
21. Om Svenska Fruntimmerskolans fjärde klass se Rask 2008, 136.
22. Edelfelt 1921a, 216–217.
23. Rask 2008, 44.
24. Söderhjelm & Ahlström 2001, 43–46.
25. Carpelan 1954, 266, tabell 1; om Privata svenska flickskolan se Bränn 2009, 11–12.
26. von Born odaterat–1913.
27. von Born 1941, 188–189.
28. von Born 1906, 1–4.
29. von Born [1931] 1988, 138–139; von Born 1906, 1.
30. von Born 1906, 4–6.
31. EdlC till VMvB 4/10 1891.
32. EdlC till VMvB 4/10 1891.
33. Se bl.a. EdlC till VMvB 4/10, 27/10, 3/12 1891.
34. von Born 1906, 6–7; EdlC till VMvB 27/10 1891.
35. von Born 1906, 6–7. Om Julia de la Chapelles uppskattning se EdlC till VMvB 26/3 1907.
36. AE till AaE 29/9 1891.
37. EdlC till EA 24/3 1888.
38. Se Savolainen 1994, 60–69, tabellerna 2–6. Många år senare skrev Ellan de la Chapelle explicit om denna problematik, om att V.M. von Born aldrig hade haft en verkligt skapande person i sin närhet och därför inte kunde förstå sig på sådana. EdlC till VMvB 10/8 1907.
39. von Born 1906, 7.
40. von Born 1906, 7–8; von Born 1907, 13–15.
41. von Born 1907, 14–15.
42. von Born 1941, 117.
43. EdlC till HvB 20/10 1886.
44. *Nationalencyklopedin*, ”Nikolaj Tjernysjevskij”.
45. EdlC till HvB 20/10 1886; Vainio-Kurtakko 2012c, 385–387.
46. EdlC till VMvB 3/12, 19/12 1891.
47. von Born 1906, 8; von Born 1907, 16–18;
48. Hintze 1953, 492, katalognummer 11; Vainio-Kurtakko 2010b, 90.
49. von Born [1931] 1988, 75–83; von Born 1906, 1, 4.
50. von Born [1931] 1988, 139, med biografier av Dahlberg & Heikel, 9–26.
51. von Born 1941, 126, 128–131.

52. Vainio-Kurtakko 2012c, 391; Vainio-Kurtakko 2010c, 60; se även von Born [1931] 1988, med biografier av Dahlberg & Heikel, 9–18, 21–24.
- ☞ **Diakonissanstalten**
53. AE till AaE 10/4 1893.
 54. AE till AaE 2/5 1892.
 55. AE till AaE 2/5 1892.
 56. AE till AaE 2/5 1892.
 57. EdIC till VMvB 19/5 1892.
 58. Det hälsosamma livet på landsbygden var ett allmänt erkänt faktum under denna tid. Se Reuter 1893, 3; Nygård 2003, 32–33; Vainio-Kurtakko 2010c, 161–164. Se även AaE till AE 31/5, 6/6 1884, 1/6, 5/6, 8/6 1885, 16/7 1888, 22/7, 1/8 1893.
 59. EdIC till VMvB 19/5 1892.
 60. AE till AaE citatet 2/5, 16/5 1892.
 61. Ekström Söderlund 2011, 8–87.
 62. Berndtson et al. 1895, 77.
 63. Ekström Söderlund 2011, 71–83.
 64. AE till AaE 10/4 1893.
 65. EdIC till VMvB 3/12 1891.
 66. Berndtson et al. 1895, 88–90.
 67. EdIC till EA ”Hangö, onsdag”.
 68. AE till AaE 16/5 1892.
 69. AE till AaE 29/5 1892.
 70. AE till AaE 4/6, 28/6 1892.
 71. AE till AaE 1/7, 12/7 1892.
 72. EdIC till VMvB 6/9 1892.
 73. AE till EdIC ”onsdag morgon kl. 9” [1893].
 74. AE till AaE 10/4 1893.
 75. Kortelainen 2003, 161–162.
 76. Johannisson 1994, 221–226.
 77. af Schultén 1889, 58–60.
 78. AE till AaE 6/4, 29/5, 29/6, 3/7 1886, 11/4 1890.
 79. AE till AaE 18/12, ”Julafton kl 12 på dagen” [24/12], ”Juldagen” [25/12] 1889.
 80. AE till AaE 10/4 1893.
 81. Hjelt 1908, 59–60, 64–66.
 82. AE till AaE 24/3, 27/3, 27/4, 12/5 1887.
 83. Johannisson 1994, 145.
 84. AE till AaE 10/4 1893.
 85. Johannisson 1994, 141, 145–147.
 86. Vainio-Kurtakko 2015b, 180.
 87. Tuohela 2008, 28; se även Hakosalo 1991, 148; Johannisson 1994, 141; Uimonen 1999, 68–74; Pietikäinen 2013, 125–129.
 88. Uimonen 1999, 72–73.
 89. Johannisson 1994, 149.
 90. AE till AaE 3/6 1886.
 91. Johannisson 1994, 152–155.
 92. AE till AaE 3/6 1886. Översättning från franska Eliel Kilpelä.
 93. Johannisson 1994, 38, 84–85, 152, 248–249, 251; Kortelainen 2003, 165–167.
 94. Hjorth-Vetlesen 1993, 332.
 95. Häggman 1994, 145–146.
 96. AE till AaE 10/4 1893.
 97. Bertel Hintzes intervju med Elna de Prado 6/5 1934.
 98. Tuohela 2008, 28, 339–340.
 99. AE till AaE 20/4 1893.
 100. Vainio-Kurtakko 2015b, 184; närmare om Emelie Antells situation se EA till HvB 14/6, 30/6 1887.
 101. Kortelainen 2003, 167.
 102. EdIC till VMvB. Dateringen ”april 1893” är gjord av V.M. von Born. Man kan anta att den stämmer, eftersom han var mycket noga med datum, årtal och andra detaljer. Meddelandet är skrivet på ett visitkort med den tryckta texten ”Mr & Mme Albert Edelfelt”. Sådana lämnade man då man hade gjort visit men ingen varit hemma.
 103. EdIC till VMvB. Dateringen ”april 1893” är gjord av V.M. von Born.
 104. AaE till AE 17/4 1893.
 105. AE till AaE 14/4 1893.
 106. AE till AaE 20/4 1893.
 107. Kortelainen 2003, 160, 171.
 108. AaE till AE 22/4 1893.
 109. AE till AaE 25/4 1893.
 110. AE till AaE 25/4 1893.
 111. Om telefonens intåg i släktkretsen von Born-de la Chapelle-Edelfelt se Vainio-Kurtakko 2012b, passim; Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2012a, passim.
 112. AaE till AE 3/5 1893.
 113. AaE till AE 4/5 1893.
 114. Hintze 1953, 605, katalognummer 636.
 115. AE till AaE 10/5 1893.
 116. AaE till AE 15/5 1893.
 117. AaE till AE 20/5 1893.
 118. AaE till AE 24/5 1893.
 119. AaE till AE 27/5 1893.
 120. AE till AaE 5/6 1893.
- ☞ **Gausdal**
121. AE till AaE ”Höjfeldssanatoriet Gausdal Norge” [1893].
 122. AE till AaE 29/5 1893.
 123. AE till AaE 5/6 1893.
 124. AE till AaE 14/6 1893.
 125. AE till AaE 15/6 1893.
 126. AE till AaE 19/6 1893.
 127. AE till AaE ”Midsommardagen 93” [25/6] 1893.
 128. AE till AaE 28/6 1893.
 129. AE till AaE 4/7 1893.
 130. AE till AaE 28/6 1893.

131. Om Edelfelts illustrationer till *Fänrik Ståls sägner* se Lukkarinen 1996, passim.
132. AE till AaE 30/6 1893.
133. AE till AaE 28/6 1893.
134. AE till AaE 8/6 1893.
135. Vainio-Kurtakko 2015a, 129.
136. AE till AaE 8/7 1893.
137. AE till AaE 8/7 1893, se även 18/7 1893.
138. AE till AaE 8/7 1893.
139. AE till AaE 8/7, ”Höjfeldssanatoriet Gausdal Norge”, 11/7 1893.
140. AE till AaE ”Höjfeldssanatoriet Gausdal Norge” [1893].
141. AE till AaE ”Höjfeldssanatoriet Gausdal Norge” [1893].
142. AE till AaE 11/7 1893.
143. AE till AaE 11/7 1893.
144. AE till AaE ”Höjfeldssanatoriet Gausdal Norge” [1893].
145. AE till AaE ”Höjfeldssanatoriet Gausdal Norge”, 11/7 1893.
146. AE till AaE 24/7 1893.
147. Kortelainen 2003, 178.
148. AE till AaE ”Höjfeldssanatoriet Gausdal Norge”, 11/7 1893.
149. AE till AaE 24/7 1893.
150. AE till AaE 30/7 1893.
151. AE till AaE 11/8, ”onsdag-” 1893.
152. AE till AaE 24/7 1893.
153. AE till AaE 26/7, 29/7 1893.
154. AE till AaE 29/7, 30/7, citatet 6/8 1893.
155. AE till AaE 26/7, 29/7, 11/8 1893.
156. AE till AaE 11/8, citatet ”onsdag-” [1893].

MOGNAD

☞ Ännu en vår i Paris

1. von Born 1941, 120.
2. Kivivuori 1995, 34.
3. Beskrivning av ateljén, se Sykkö 2001, 77–78.
4. AE till AaE 12/6 1897.
5. Carpelan 1954, 259–260, tabell 11.
6. I adresskalendern för Helsingfors stad 1896–1897 uppges samma adress för Julia de la Chapelle som för makarna Edelfelt: Östra Brunnsparken 12. Eftersom adresskalendern inte kom ut mellan årgångarna 1890–1891 och 1896–1897 är det svårt att säga när hon flyttade in i samma hus. *Adresskalender för Helsingfors stad 1896–1897*, 39. Om försäljningen av den de la Chapelleska gården se EdlC till JdlC 19/11 [1897?]. Tidpunkten för försäljningen är något osäker, men i samma brev nämns att Edelfelt befann sig i Warszawa. Där var han främst 1897 för att måla porträttet av greve Sjuvalov.
7. Tidpunkten för makarna Edelfelts flytt kan fastställas efter Mimmi Schybergsons dotter Anna Margaretas födelse i oktober 1897. Ellan de la Chapelle skrev om flyttbestyren i ett brev till sin mor och nämnde samtidigt att kusinen hade fött en dotter samma morgon. Ett brev från Edelfelt till Tavaststjerna är daterat 7/12 1897 på Myntgatan. Se EdlC till JdlC 16/10 [1897]; AE till K. A. Tavaststjerna 7/12 1897.
8. EdlC till JdlC 5/10 [1897].
9. Se EdlC till JdlC ”Lördag”.
10. Ranki 2007, 228.
11. Se Ellan de la Chapelles korrespondens med modern. Om bankdepositionerna och andra ekonomiska ärenden se särskilt EdlC till JdlC 25/10, 12/5, 5/3 [1897?].
12. EdlC till JdlC 12/7 [1897]. Ellan de la Chapelles brev till modern innehåller också andra uppgifter om pengar, t.ex. då Edelfelt hade blivit erbjuden en professur vid den ryska Konstakademien och positionen som kommissarie för den ryska konstavdelningen på världsutställningen i Paris. EdlC till JdlC 12/11 [1900].
13. Hintze 1953, 609, katalognummer 653.
14. AE till AaE 24/11 1889.
15. AE till AaE 9/4, ”Köpenhamn Måndag 1894”.
16. AE till AaE ”Pingstdag” [13/5], 14/5 1894.
17. AE till AaE 29/5 1894.
18. AE till AaE 14/5 1894.
19. AE till AaE 29/5 1894. Ellan de la Chapelle korresponderade med grevinnan Moltke-Bregentved åtminstone en tid efter sin hemkomst. EdlC till JdlC 12/5 [1894].
20. AE till AaE 29/5 1894.
21. AE till AaE 6/6 1894.
22. AE till AaE 18/10 1894.
23. AE till AaE 18/10 1894.
24. AE till AaE 12/3 1895. Birgitta Sandström som har skrivit en biografi om Emma Zorn bedömer att det judiska nätverket hade en avgörande betydelse för Anders

- Zorns internationella framgångar. Sandström 2014, om den judiska bakgrunden se 11–31, om resan till Amerika som Edelfelt hänvisar till i sitt brev se 455–491.
25. AE till AaE 15/3 1895.
 26. AE till AaE 17/3 1895.
 27. AE till AaE 21/3, 23/3, citaten 26/3 1895.
 28. AE till AaE 9/5, 13/5 1895.
 29. Knapas & Vainio 2004, 373–375.
 30. AE till EdlC ”Petersburg fredag”, 15/27/5, 18/30/5 1896.
 31. AE till EdlC ”Petersburg fredag” [1896].
 32. AE till AaE 28/5 1897.
 33. AE till AaE 28/3 1897.
 34. AE till AaE 12/4 1897.
 35. AE till AaE 28/3, 5/4, 12/4, 30/5 1897.
 36. AE till AaE 3/5, 11/5 1897.
 37. Om huset på Elisabetsgatan 27 och familjen Zilliacus tid där se Kivivuori 1995, 34–35.
 38. AE till AaE ”Paris lördag april” [1897].
 39. AE till AaE 28/3, 12/4 1897.
 40. AE till AaE ”Paris lördag april” [1897].
 41. AE till AaE ”Paris lördag april” [1897].
 42. AE till AaE 28/5 1897.
 43. AE till AaE 30/5 1897.
 44. Jfr med Toshes beskrivning av hur många män var konfunderade över vad som förväntades av dem. Hemmet hade tillskrivits kvinnan som hennes primära sfär. Hur mycket var det då meningen att en man skulle delta i barnens fosteran? Se Tosh 1999, 79.
 45. EdlC till JdlC 6/6, 12/6, 24/6 1897; Erik Edelfelt till JdlC 29/6 1897. Se även AE till AaE 31/5, 27/6 1897.
 46. AE till AaE 12/7 1897.
 47. AE till AaE 27/6 1897.
 48. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
 49. Bertel Hintzes intervju med Elna de Prado 6/5 1934.
 50. I en artikel i *Le Figaro* 1901 berättas om en söndagsmottagning hos Madame Artôt de Padilla där ”comtesse de Strachwitz” uppträdde med sång, ”dont le beau contralto à fait merveille dans les chansons grecques de Bourgault-Ducoudray” (”vars vackra altstämma gjorde underverk med Bourgault-Ducoudrays grekiska sånger”). *Le Figaro* 10/12 1901. Se även *Le Ménestrel. Journal de musique* 17/5 1896 och *Le Gaulois. Littéraire et politique* 17/2 1897.
 51. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
 52. AE till AaE 15/5, 28/5 1898.
 53. AE till AaE 1/5 1899.
 54. AE till AaE 4/5 1899.
 55. AE till AaE 1/6, 12/6 1899.
 56. AE till EdlC 8/5 1899.
 57. Om det politiska läget och meningsskiljaktigheterna se bland annat Klinge 1996, 344–347; Knapas 2005a, 13–16. Mera om Borgå lantdag se Tandefelt 2009, särskilt 102. Om V. M. von Borns verksamhet och ståndpunkter se Estlander 1931, 190–339.
 58. Om Edelfelts roll som ”ambassadör” se Knapas 2005b, passim.
 59. AE till AaE 27/5 1899.
 60. AE till AaE 27/5 1899.
 61. AE till AaE 12/6 1899.
 62. Om hur smugglingen gick till se Gummerus 1933, 93–94. Åtminstone senare var Ellan de la Chapelle väl införstådd med hur *Fria Ord* kom till. EdlC till JdlC 20/10 [1901].
 63. AE till AaE 12/6, 15/6, 22/6 1899.
 64. AE till AaE 22/7 1899.
 65. AE till AaE 28/6 1899.
 66. AE till AaE 5/3 1900.
 67. AE till AaE 10/3 1900.
 68. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
 69. Om Edelfelts engagemang för Parispaviljongen och hans politiska engagemang för att göra fransmännen medvetna om Finlands situation se Smeds 1996, 279, 287, 307, 309, 322–323, 333, 335, 337, 339, 340–342.
 70. Knapas & Vainio 2004, 439–440.
 71. AE till AaE 1/5 1900.
 72. AE till AaE 12/5, 14/5 1900.
 73. von Born 1941, 119. Elsa von Born nämner inte var hon själv bodde, men troligen bodde hon med Berta Edelfelt.
 74. AE till AaE 1/5 1900.
 75. von Born 1941, 118. Om att kläderna dittills hade kostat 800 mk se EdlC till JdlC ”Lördag morgon” [1900]. Om vardagen på hotellet se EdlC till JdlC ”Lördag” [1900].
 76. Om finländska kvinnors politiska engagemang mot den så kallade förryskningspolitiken jfr Stubb 2012, 119–128.
 77. Jfr EdlC till VMvB 3/4 1891.
 78. EdlC till JdlC 2/5 [1900].
 79. AE till AaE 9/5 1900.
 80. AE till AaE 14/5 1900.
 81. EdlC till JdlC 13/5 [1900]. Om Jeanne Paquin se t.ex. Joslin 2009, s. 126.
 82. EdlC till JdlC 29/4 [1900].
 83. AE till AaE 12/5 1900.
 84. AE till AaE 2/6 1900.
 85. AE till AaE 14/5 1900.

86. AE till AaE 14/5 1900.
87. AE till AaE "Paris söndag afton" 1900.
88. AE till AaE 15/6 1900.
89. AE till AaE 14/5 1900.
90. AE till AaE 2/6 1900.
91. AE till AaE "Paris söndag afton" [1900].
92. AE till AaE 7/6 1900.
93. AE till AaE 15/6 1900.
94. AE till AaE 15/6 1900.
95. AE till AaE 15/6 1900.
96. von Born 1941, 120.
97. von Born 1941, 120–121.
98. AE till AaE 7/6, 15/6, 20/6, 2/7 1900.
99. AE till AaE [1900].
100. AE till AaE 10/11, 27/11 1900.
101. Hornung 2002, 312–320.
102. AE till AaE 10/11 1900.
103. AE till AaE 2/5 1892.
104. AE till AaE 10/11 1900.
105. Hornung 2002, 320.
106. AE till AaE 2/12 1900.
107. AE till AaE 27/11 1900.
108. AE till AaE 2/12 1900.
109. Se bl.a. Knapas 2005a, 15–16.
110. AE till AaE 2/12 1900.
111. AE till AaE 12/12 1900.
112. AE till AaE "Juldagen" [25/12 1900].
113. AE till AaE 2/12 1900.
114. AE till AaE 25/1, 26/1 1901.
115. AE till AaE 10/4, 14/4 1901.
116. AE till AaE 12/2 1901.
117. AE till AaE 7/1 1901.
118. AE till AaE 12/2 1901.
119. AE till AaE "Långfredag 1901" [15/4 1901].
120. AE till AaE "Paris Lördag" [9/3], 30/3 1901.
121. AE till AaE 3/4 1901.
122. Hintze 1953, 657, katalognummer 914, 915, 916, 917.
123. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
124. Bertel Hintzes intervju med Elna de Prado 6/5 1934.
125. Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933. Kan Vallgren ha menat den polska konstnären Jan Rosen som Edelfelt hade känt ända sedan slutet av 1870-talet? Se AE till AaE 5/2 1877, 11/4 1878.
126. Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
127. Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933.
128. AE till AaE 24/1 1901.
129. Edelfelt 1930, 217–231.
130. Edelfelt 1930, 233–236.
131. Österberg 2014, 221–237.
132. Österberg 2014, 231.
133. Österberg 2014, 242–243, 275–276.
134. Österberg 2014, 242.
135. Österberg 2014, 275–277.
136. Det är oklart vad som hände med kapitalet från försäljningen av den de la Chapelles gården. Användes det för Julia de la Chapelles behov, eller användes det för att modernisera på Saaris? Ett brev från Ellan de la Chapelle till modern indikerar att hon kan ha fått sin andel genast. EdIC till JdIC 19/11 [1897?].
137. Jfr von Born 1941, 128.
138. EdIC till VMvB 12/12 1907.
139. Edelfelt 1930, 240, 249.
140. Edelfelt 1930, 254–258, 261.
141. Edelfelt 1930, 294–297.
142. Edelfelt 1930, 305; von Born 1941, 123; Hintze 1942a, 198; "Edelfelts sjukdom".
143. *Hufvudstadsbladet* 25/8 1905; Hintze 1942a, 198.
144. Om studenternas politiska engagemang och studentnationernas betydelse se Klinge 1971. Om Edelfelts roll inom nyländska studentavdelningen se Bränn 2001; Vainio 2001.
145. *Galleria Nylandensis* 2008, 172.
146. *Hufvudstadsbladet* 25/8 1905.
147. *Hufvudstadsbladet* 25/8 1905; Hintze 1942a, 198.
148. *Galleria Nylandensis* 2008, 173.
149. Hintze 1942a, 198; *Hufvudstadsbladet* 25/8 1905.
150. von Born 1906, 41–42; Carpelan 1954, 142, tabell 5.
151. von Born 1906, 8; von Born 1907, 18.
152. Carpelan 1954, 260, tabell 11.
153. Det gemensamma boets tillgångar värderades till 145 782 mark. Summan bestod av depositioner såväl i Nordiska Aktiebanken som i Privatbanken och Föreningsbanken, av aktier i de två sistnämnda, i Ilomants skogsfastighetsaktiebolag samt i Aktiebolaget Helsingfors och i Aktiebolaget Nyland. Därtill kom Ellan de la Chapelles andel i Saaris som värderades till 45 000 mark och ett konto i Föreningsbanken med summan 16 000 mk. Bouppteckning efter Albert Edelfelt 13/2 1906.
154. Österberg 2014, 277.
155. EdIC till VMvB 16/4 1907.
156. Carpelan 1954, 266, tabell 2.
157. von Born 1907, 18–23.

☞ Det sista kapitlet

158. von Born 1907, 19.
159. EdIC till VMvB [29/8 1906].
160. Telegram från EdIC till VMvB 2/10, 17/10, 31/10 1906.
161. EdIC till VMvB 8/11 1906; von Born 1941, 123.
162. EdIC till VMvB odaterat brev. Se även EdIC till VMvB 10/12 1906.
163. EdIC till VMvB 15/12 1906.
164. EdIC till VMvB 31/1 1907.
165. EdIC till VMvB 11/3, 16/4 1907.
166. EdIC till VMvB 5/5 1907.
167. EdIC till VMvB 31/1 1907.
168. EdIC till VMvB 16/2 1907.
169. Jfr EdIC till VMvB 11/3 1907.
170. von Born 1907, 23.
171. EdIC till VMvB 4/5 1907.
172. von Born odaterat–1913, 1–2.
173. EdIC till VMvB 3/7, 16/7 1907.
174. EdIC till VMvB 9/12, 11/12 1907, 8/2, 17/3, 26/3, 15/5 1908.
175. EdIC till VMvB 18/5, 9/6, 11/6 1908.
176. EdIC till VMvB 30/9 1908.
177. von Born 1941, 124; EdIC till VMvB 27/7, 20/10 1908.
178. EdIC till VMvB 11/7 [1908].
179. EdIC till VMvB 16/7 1908.
180. Carpelan 1954, 142, tabell 5; von Born odaterat–1913.
181. VMvB till EdIC 28/7 1908.
182. VMvB till EdIC 2/8 1908.
183. EdIC till VMvB 5/10 1908.
184. von Born [1931] 1988, med biografier av Dahlberg & Heikel, 9–16.
185. von Born [1931] 1988, med biografier av Dahlberg & Heikel, 17–26.
186. von Born 1906, 43; von Born [1931] 1988, med biografier av Dahlberg & Heikel, 10.
187. Om V.M. von Borns borgerliga värderingar och äktenskapssyn se Tandefelt & Vainio-Kurtakko 2013a. Om Hulda von Borns längtan efter jämlikhet se Vainio-Kurtakko 2012a.
188. EdIC till VMvB 10/8 1907.
189. Se von Born odaterat–1913, passim.
190. EdIC till VMvB 15/5 1910; von Born 1941, 127.
191. von Born 1941, 127.
192. EdIC [doktor Diffre] till VMvB 16/5 1910. Telegrammens datering stämmer inte överens med Carpelans datum 29/5 1910. Carpelan 1954, 266, tabell 2.
193. EdIC till VMvB 17/5 1910; Ernst von Born till V.M. von Born 24/5 1910.
194. EdIC och Leni von Born till VMvB 14/6 1910.
195. von Born 1941, 128.
196. von Born 1941, 128.
197. Se bl.a. EdIC till VMvB 29/7, odaterat brev, 19/8 1910; VMvB till EdIC 23/7, odaterat brev 1910.
198. von Born 1941, 126.
199. von Born odaterat–1913, passim.
200. von Born 1941, 126.
201. von Born 1941, 125–126. Om bilen se VdIC till EdIC 13/6 1914.
202. von Born odaterat–1913; se bl.a. EdIC till VMvB, ”midsommarafton” [23/6], 27/6, 10/11, 1/12 1911; VMvB till EdIC 23/11, 30/11 1911.
203. EdIC till VMvB ”midsommarafton”.
204. Estlander 1931, 560–562, 635–636, 655–656.
205. Se V.M. von Borns lista över Ellan de la Chapelles vistelser på Sarvfax.
206. EdIC till VMvB. Daterat av V.M. von Born till 20/3 1914.
207. Estlander 1931, 687, 694; Carpelan 1954, 142, tabell 5.
208. VdIC till EdIC 13/3, 15/3, 25/3 1918.
209. VdIC till EdIC 6/3 1915.
210. Edelfelt 1921a, 209.
211. von Born odaterat–1913. I bouppteckningen nämns föremål på Bernhardsgatan 5. Bouppteckning efter Anna Elise von Born [Ellan de la Chapelle] 17/7 1922.
212. Efter Edelfelts död var det gemensamma boets tillgångar 145 782 mark, som omräknat till eurons värde år 2019 motsvarade en summa på 664 444. Till detta kom Ellan de la Chapelles egen förmögenhet (andelen i Saaris och kontot i Föreningsbanken): 61 000 mark, som motsvarade 278 025 euro år 2019. När Ellan de la Chapelle dog lämnade hon efter sig 821 270 mark, vilket omräknat till penningvärdet 2019 motsvarade en summa på 289 201 euro. Det var ungefär 30 % av boets sammanlagda tillgångar vid Edelfelts död. För jämförelsen har jag använt Statistikcentralens prisomräknare: <https://www.stat.fi/tup/laskurit/rahanarvonmuunnin.html> (konvertering 7/11 2020). Bouppteckning efter Albert Edelfelt 13/2 1906; bouppteckning efter Anna Elise von Born [Ellan de la Chapelle] 17/7 1922.
213. Möblerna är upptagna i bouppteckningen under rubriken ”På pantlånekontoret”. Listan på möblerna: ”1 divan-soffa med 3 st kuddar / 1 skrivbord / 2 stolar, rödmålade / 1 vit rococostol / 1 rococobord, vitt / 1 thébord, rödbetsat / 1 korgstol.” Möblerna uppgick till ett värde av 88 mark. Bouppteckning efter

- Anna Elise von Born [Ellan de la Chapelle] 17/7 1922.
214. Sirén 1980, 249.
215. Bouppteckning efter V.M. von Born 6–7/10 1917; bouppteckning efter Anna Elise von Born [Ellan de la Chapelle] 17/7 1922.
216. Om Vicke de la Chapelles överenskomelse med Lars Schybergsons far Emil Schybergson se Suvikumpu 2008, 189–190.
217. EdlC till JdlC 19/11, 29/6 [1900].
218. Suvikumpu 2008, 191–199.
219. Om herrgårdens minskade avkastning se bland annat Sirén 1980, 95–121; Sirén 1985, 94–111. Om Saaris se Suvikumpu 2008, 188–199.
220. Ellan de la Chapelle var inte helt nöjd med sin brors sätt att sköta gården. ”Om han vore lika nitisk i våra egna affärer som i Jockis, så skulle sakerna stå bättre”, skrev hon till sin mor. EdlC till JdlC 19 [19/11 1897?]. I ett annat brev står det: ”Jag ser i tidningen att trädpriserna falla. Få se om Vicke ännu får något godt pris för skogen. Det var otur nu igen. Priserna skola falla dagligen isynnerhet på gran. Det är inte värdt att räkna ut något för tidigt, som du alltid brukar.” EdlC till JdlC odaterat brev. I ett tredje brev hette det: ”Låt mig sedan höra precis huru det hänger ihop med skogsaffären.” EdlC till JdlC 19/11 [1897?]. Ett kort meddelande löd: ”Goda Gra[nny], du skrifver så underligt löst om skogen kan inte Vicke sjelf skrifva 2 rader på sak.” EdlC till JdlC 20/3 1898. Det verkar också som att Ellan de la Chapelle själv fick rycka in och reda ut saker: ”Bed Vicke säga genom hvem han har fått besked om den nya skogsprocessen; jag ämnar vidtala någon att skrifva till Rosenlevarne direkte för att komma till någon klarhet. Jag tror jag går till Janson, eller Viktor Born.” EdlC till JdlC 5/3 [1898?].
221. ”Angående gårdsköpet så såg jag Schy[bergson] igår. Han tycktes vara flat för sin prestige öfver de visa råd han gett, vel ville påstå att Wasa Bank gjort en dum affär. Jag kan inte inse att felet var Laurells. Ty hade jag inte blivit inpräntad af snillene Schy och Born + Renlund att gården inte var värd mer så hade jag helt fräckt inte varit med om försäljningen. Hade inte Elving sagt att man kunde begära litet mera så hade vi på Schys råd, gifvit den för 202,000. Emellertid ångrar sig hela den giriga stadens invånare att de icke riskerade annat än fråga hvad den kostade. T.o.m. Marina och Lennart Knorring, Acku Lindberg och Heimbürger. Den enda som sade att det var dumt af oss var J. Cronstedt, men för sent. – Man skall inte inbilla sig att folk ids gifva råd, – fråga kan man af alla möjliga och sedan draga sina egna slutsatser. T.o.m. Hugo Ss. tyckte att det var nog så väl betalt.” EdlC till JdlC 19/11 [1897?]. Några månader senare kunde Ellan de la Chapelle rapportera: ”Vår gård är nu såld till Wasa bank för 280,000.” EdlC till JdlC 5/3 [1898?].
222. von Born 1941, 130–131.
223. Carpelan 1954, 259–260, tabell 11; von Born 1941, 130.
224. von Born 1941, 130–131.
225. Bouppteckning efter Ellan de la Chapelle [Anna Elise von Born] 17/7 1922. Leni von Born-Björkenheim företrädde Ellan de la Chapelle vid V.M. von Borns bouppteckning. Bouppteckning efter V.M. von Born 6–7/10 1917.
226. Ellan de la Chapelles testamente 2/2 1916.
227. *Åbo Underrättelser* 22/12 1921.
228. *Dagens Press* 28/12 1921.
229. Ellan de la Chapelles testamente 2/2 1916. Bouppteckning efter Anna Elise von Born [Ellan de la Chapelle] 17/7 1922. Gravbrevet till hela graven – dvs. hela familjens – finns i Nylands nations arkiv. Graven donerades till nationen 1931 av Ellan de la Chapelles bror tillsammans med en penninggåva på 100 000 mark. Vicke de la Chapelle ålade nationen att vårda minnet av hans systerson Erik Edelfelt, att dela ut en del av fondens avkastning som ”understöd för kulturella ändamål” och att sköta den Edelfeltska graven. *Galleria Nylandensis* 2008, 171.

Källor och litteratur

ARKIV

BORGÅ MUSEUMS ARKIV

Albert Edelfelts brev till Axel Antell (BM1934–235)
Albert Edelfelt till Axel Antell

FINLANDS NATIONALGALLERI, HELSINGFORS

Bertel Hintzes arkiv (THAA23)
Bertel Hintzes intervju med Elna de Prado (f. Kurtén) 6/5 1934
Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 13/3 1932
Bertel Hintzes intervju med Ville Vallgren 17/9 1933
Samlingen konstnärsbrev (THAA98)
Albert Edelfelt till Berta Edelfelt
Gunnar Berndtson till Robert Stigell

NATIONALBIBLIOTEKET, HELSINGFORS

Alexandra Elisabeth Adelaide (Annie) Edelfelts samling (Coll 45)
Albert Edelfelt till Charles Baude
J. B. Pasteur till Albert Edelfelt
Renée Vallery-Radot till Albert Edelfelt
Ville Vallgren till Albert Edelfelt
Edelfelt-arkivet (Coll 378)
Alexandra Edelfelt till Albert Edelfelt
Karl August Tavaststjernas samling (Coll 233)
Albert Edelfelt till Karl August Tavaststjerna
Nylands nations arkiv (Coll 283)
Friskytten 1873

RIKSARKIVET, HELSINGFORS

Borgå rådstuvurätts arkiv
Bouppteckning efter Viktor Magnus von Born 6–7/10 1917
Helsingfors rådstuvurätts arkiv
Bouppteckning efter Albert Gustaf Aristides Edelfelt 13/2 1906,
<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=77783696>
Bouppteckning efter Anna Elise von Born [f. de la Chapelle, tidigare g. Edelfelt]
17/7 1922, med testamente 2/2 1916
Släkten de la Chapelles arkiv
Albrecht Fredrik Richard de la Chapelle, ”Underrättelser för Mina Barn”,
<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=1324935>

Svenska Fruntimmersskolans arkiv

Afgångsbetyg ifrån Svenska Fruntimmersskolan i Helsingfors
Fruntimmers Skolans i Helsingfors Termins och Examens Förteckningar

SAARIS GÅRDS ARKIV, TAMMELA

Albert Edelfelt till Ellan de la Chapelle
”Edelfelts sjukdom”, handskriven berättelse
Ellan de la Chapelle till Julia de la Chapelle
Erik Edelfelt till Julia de la Chapelle
Victor de la Chapelle till Ellan de la Chapelle

STOCKHOLMS STADSARKIV

Berndhardt-Öhmans släktarkiv

A Edelfelt (SE/SSA/1034/A),
<https://sok.riksarkivet.se/arkiv/02yAf1GpY79HMEJasmUj3>

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, HELSINGFORS

Edelfeltska släktarkivet (SLSA 367)

Albert Edelfelt till Pietro Krohn
Berta Edelfelt, ”Redogörelse för Sophie Manzeys levnad”

Sarvlaks arkiv (SLSA 1103)

Ellan de la Chapelle till Hulda von Born
Ellan de la Chapelle till Viktor Magnus von Born
Emelie Antell till Hulda von Born
Hulda von Born till Ellan de la Chapelle
Hulda von Born till Viktor Magnus von Born
Viktor Magnus von Born till Ellan de la Chapelle
Viktor Magnus von Born, ”De följande femton åren” (1906)
Viktor Magnus von Born, ”Mitt tredje gifte” (1907)
Viktor Magnus von Born, ”Sanningen om min tredje hustru” (odaterat–1913)
Viktor Magnus von Borns lista, ”Ellans friare” (odaterad)
Viktor Magnus von Borns lista över Ellan de la Chapelles vistelser på Sarvfax,
”Ellan här” (odaterad–juli 1917)

TJUSTERBY GÅRDS ARKIV, PERNÅ

Dokument rörande Ellan de la Chapelles möhippa
Ellan de la Chapelle till Emelie Antell

MUNTliga UPPLYSNINGAR

Petra Hakala, förste arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland 25/3 2021

DAGSTIDNINGAR I FINLAND

Tidningsbibliotekets digitala samlingar, Nationalbiblioteket,

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/>

Dagens Press 28/12 1921: ”Begravningar”

Hufvudstadsbladet 25/8 1905: ”Albert Edelfelts likbegängelse”

Nya Pressen 14/11 1887: "Förlofning"
 Nya Pressen 13/12 1887: "Under sistlidne vecka anmälde förelyste, vigde och döde
 i H:fors stads evang-lutherska svensk-finska församling"
 Åbo Underrättelser 22/12 1921: "Ellan von Born"

KÄLLOR

- Adelsvapen Genealogi Wiki, de la Chapelle nr 584, https://www.adelsvapen.com/genealogi/De_la_Chapelle_nr_584.
- Adelsvapen Genealogi Wiki, Edelfelt nr 1129, https://www.adelsvapen.com/genealogi/Edelfelt_nr_1129#TAB_11.
- Adresskalender för Helsingfors stad 1870, Helsingfors: G. W. Edlunds förlag, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1153743?page=1>.
- Adresskalender för Helsingfors stad 1890–1891, Helsingfors: G. W. Edlunds förlag, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1154699?page=1>.
- Adresskalender för Helsingfors stad 1896–1897, Helsingfors: G. W. Edlunds förlag, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1154703?page=1>.
- Ahrenberg, Jac. 1902, *Alb. Edelfelt*, Stockholm: Aktiebolaget Ljus.
- Ahrenberg, Jac. [1893] 1922, *Familjen på Haapakoski*, Samlade berättelser 6, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Albert Edelfelts brev. En djupdykning i Albert Edelfelts liv och konstnärliga arbete genom hans brev till sin mor Alexandra Edelfelt 1867–1901 (2014–2020), utgivna av Maria Vainio-Kurtakko, Henrika Tandefelt & Elisabeth Stubb, edelfelt.sls.fi/.
- Artukka, Topi 2021, *Tanssi- ja kaupunki. Turun seurapiiri sosiaalisenä näyttämönä 1810-luvulla*, Diss., Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Benedictsson, Victoria [1885] 1982, *Pengar*, ny utg., Stockholm: Stiftelsen Litteraturfrämjandet.
- Benedictsson, Victoria 2008, *Ord på liv och död*, utgiven av Ebba Witt-Brattström, med introduktion av Horace Engdahl, Stockholm: Svenska Akademien & Bokförlaget Atlantis.
- Berndtson, Axel et al. 1895, *Hangö stad och badanstalt. Handbok för badgäster och turister*, Helsingfors: Wentzel Hagelstams förlag, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-00002431>.
- Björnson, Bjørnstjerne 1870, *Digte og sange*, København: Den Gyldendalske Boghandel, <http://runeberg.org/digtesange/0007.html>.
- Blixen, Karen [1951] 1986, *Daguerreotypier*, 2 uppl., København: Gyldendal.
- von Born, Elsa 1941, *Skönhet och hjärta*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlags-aktiebolag.
- von Born, Elsa [1931] 1988, *Nio syskon på landet*, med biografier av Birgitta Dahlberg & Henrik V. A. Heikel, nytr., [Helsingfors:] Släktföreningen V.M. von Borns ättlingar r.f.
- von Born, Viktor Magnus [1892] 1993, *Femton år av ett liv. Anteckningar till minne av friherrinnan Hulda von Born, f. Berndtson*, [Helsingfors:] Släktföreningen V.M. von Borns ättlingar r.f.
- Brandes, Georg 1903, "Sædelighedsfejden", *Samlede skrifter. Trettende bind*, Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandels Forlag (F. Hegel og Søn), s. 447–494.
- Carpelan, Tor 1942, *Ättartavlor för de på Finlands Riddarhus inskrivna ätterna. Första bandet*, Helsingfors: Frenckellska tryckeri aktiebolagets förlag.
- Carpelan, Tor 1954, *Ättartavlor för de på Finlands Riddarhus inskrivna efter 1809 adlade, naturaliserade eller adopterade ätterna*, Helsingfors: Frenckellska tryckeri aktiebolagets förlag.
- Carpelan, Tor 1965, *Ättartavlor för de på Finlands Riddarhus inskrivna ätterna. Tredje bandet*, Helsingfors: Frenckellska tryckeri aktiebolagets förlag.
- Daudet, Alphonse [1874] 1909, *Taiteilijan Awioilinto. Pariisilaisia kuvia*, övers. K. Halonen, Oulu: H. W. Marjamaan kirjapaino.

- Edelfelt, Berta 1917, *Ur Albert Edelfelts brev. Drottning Blanca och hertig Karl*, Helsingfors: Holger Schildts Förlagsaktiebolag.
- Edelfelt, Berta 1921a, *Alexandra Edelfelt. En levnadsteckning byggd på traditioner, minnen och brev*, 2 uppl., Helsingfors: Holger Schildts Förlagsaktiebolag.
- Edelfelt, Berta 1921b, *Ur Albert Edelfelts brev. Resor och intryck*, Helsingfors: Holger Schildts Förlagsaktiebolag.
- Edelfelt, Berta 1926, *Ur Albert Edelfelts brev. Liv och arbete*, Helsingfors: Holger Schildts Förlagsaktiebolag.
- Edelfelt, Berta 1928, *Ur Albert Edelfelts brev. Middagshöjd*, Helsingfors: Holger Schildts Förlagsaktiebolag.
- Edelfelt, Berta 1930, *Ur Albert Edelfelts brev. Kring sekelskiftet*, Helsingfors: Holger Schildts Förlagsaktiebolag.
- Edgren-Leffler, Anne Charlotte 1886, *Ur lifvet. Fjärde bandet. En sommarsaga*, Stockholm: Z. Hæggströms förlags-expedition.
- Estlander, Ernst 1931, *Friherre Viktor Magnus von Born. Hans person och politiska verksamhet skildrade i samband med svensk nationalitetsrörelse och fosterländsk försvarskamp i Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Le Figaro*, "Salon", 10/12 1901.
- Le Gaulois. Littéraire et politique*, "Les Cercles", 17/2 1897
- Geneanet*, Rafael Olins familjeträd, gw.geneanet.org/rafaelo (hämtat 26/11 2021).
- Granlund, Karin 2012, *Prins i en värld som inte fanns. Om en adelsgrosses uppväxt på storgodset Tervik i 1920–40-talets Finland*, [Borgå: Eget förlag].
- Gummerus, Herman 1933, *Konni Zilliacus. En levnadsteckning*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Gynning, Margareta 1999a, *Pariserbrev. Konstnären Eva Bonniers brev 1883–1889*, Stockholm: Klara förlag.
- Heikel, Axel O. 1919, *Brunnsparkens historia 1834–1886*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Hjelt, Otto E. A. 1908, *Helsingin Diakonissalaitos vuosina 1867–1907*, Helsinki: Helsingin Diakonissalaitos.
- Ibsen, Henrik 1879, *Et dukkehjem. Skuespil i tre akter*, København: Gyldendalske boghandels forlag, https://www.ibsen.uio.no/DRVIT_Du/Duht.xhtml.
- Kaufmann, Richard 1889, *Paris under Eiffeltornet*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Landgrén, Folke 1932, *Nyländska avelningens matrikel 1869–1900*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Landgrén, Lars-Folke. "Berndtson, Fredrik (1820–1881) – författare, tidningsredaktör, expeditjonschef", *Biografiskt lexikon för Finland*, [URN:NBN:fi:sls-4653-1416928957259](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:fi:sls-4653-1416928957259).
- Leffler, Anne Charlotte 2013, *I krig med samhället och andra texter, förord, urval och introduktioner av Claudia Lindén*, Stockholm: Rosenlarv förlag.
- Le Ménestrel. Journal de musique*, "Soirées et concerts", 17/5 1896
- Nationalencyklopedin*, "Nikolaj Tjernysjevskij", <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/nikolaj-tjernysjevskij> (hämtad 15/10 2021).
- Reuter, Boke 1974, *Svenska normallyceum i Helsingfors. Matrikel 1864–1974. Del I: Eleverna 1–2028*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Reuter, Ossian 1893, *Råd för sommargäster i skärgården. Jämte handledning i fiske*, Helsingfors: K. E. Holms förlag.
- Schauman, August 1922, *Från sex årtionden i Finland. Levnadsminnen*, ny, ill. uppl., Helsingfors: Holger Schildts Förlagsaktiebolag.
- af Schultén, Hugo 1889, *Finlands läkare och apotekare. Biografiska uppgifter om Finlands nu levande apotekare och läkare*, Borgå: Werner Söderströms Förlag.
- Smirnoff, Karin 2013, *Under ansvar. Ödesmärkt*, utgiven av Julia Dahlberg, Kajsa Heselius, Ylva Larsdotter, Maria Lival-Juusela, Rita Paqvalén & Hedvig Rask, Helsingfors: Schildts & Söderströms.

- Spada [Johan Janzon], "Hos de nordiska konstnärerna i Paris", *Stockholms Dagblad* 6/12 1880, <https://tidningar.kb.se/2811213/1880-12-06/edition/147682/part/1/page/4>.
- Statistikcentralen, *Prisomräknaren*, https://www.stat.fi/tup/laskurit/rahanarvonmuunnin_sv.html.
- Strindberg, August [1884, 1886] 1982, *Giftas I-II. Äktenskapshistorier*, texten redigerad och kommenterad av Ulf Boëthius, August Strindbergs Samlade Verk 16, 2, rev. tryckn., Stockholm & Uppsala: Strindbergssällskapet & Almqvist & Wicksell Förlag.
- Tavaststjerna, Karl August 1890, *Marin och genre*, Borgå: Werner Söderströms Förlag.
- Tavaststjerna, Karl August [1891] 1991, *Hårda tider*, med efterord av Merete Mazzarella, ny utg., Helsingfors: Söderströms.
- Tolstoj, Leo [1878] 2007, *Anna Karenina*, övers. Ulla Roseen, Stockholm: Norstedts.
- Tolstoy, Leo N. [1889] 1899, *Kreutzersonaten jämte en efterskrift för svenska upplagan*, 3 uppl., övers. Walborg Hedberg, Stockholm: Alb. Bonniers boktryckeri.
- Wägner, Elin [1910] 2007, *Pennskaftet*, utgiven av Helena Forsås-Scott, med introduktion av Horace Engdahl, ny utg., Stockholm: Svenska Akademien & Bokförlaget Atlantis.

LITTERATUR

- Andersen, Per Thomas 2001, *Norsk litteraturhistorie*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Arell, Berndt 1998, "Gunnar Berndtson. Salongsmålaren", Berndt Arell, Christian Hoffmann & Susanna Luojus (red.), *Gunnar Berndtson 1854–1895. Salonkimaalari. Salongsmålare. Peintre de salon*, Åbo: Pohjoinen, s. 38–64.
- Auken, Sune 2004, "Det moderne gennembrud og romantikken", Hans Hertel (red.), *Det stadig moderne gennembrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede*, København: Gyldendal, s. 167–196.
- Bakhtin, Michail [1975] 1988, *Det dialogiska ordet*, övers. Johan Öberg, Gråbo: Bokförlaget Anthopos.
- Björman, Eva Lis 1998, *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750–1830*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Boëthius, Ulf 1982, "Tillkomst och mottagande", *Giftas I-II. Äktenskapshistorier*, texten redigerad och kommenterad av Ulf Boëthius, August Strindbergs Samlade Verk 16, 2, rev. tryckn., Stockholm & Uppsala: Strindbergssällskapet & Almqvist & Wicksell Förlag, s. 321–351.
- Bredsdorff, Elias 1971, *Den store nordiske krig om seksualmoralen*, København: Gyldendal.
- Brummer, Hans Henrik 2000, *Till ögats fröjd och nationens förgyllning – Anders Zorn*, 2 uppl., 2 tryckn., Stockholm: Norstedts.
- Brummer, Hans Henrik 2005, "Edelfelt och Zorn. Mellan framgång och tvivel", Hans Henrik Brummer & Per Hedström (red.), *Albert Edelfelt*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis & Prins Eugens Waldemarsudde, s. 25–36.
- Brunila, Birger & Marius af Schultén 1956, "Stadsplan och byggnadskonst", *Helsingfors stads historia* IV:1, Helsingfors: Centraltryckeriet, s. 7–99.
- Bränn, Michaela 2001, "Albert Edelfelt och Nyländska avdelningen", Maria Vainio (red.), *Nyländs nationshus 1901–2001*, Helsingfors: Nylands nation, s. 38–58.
- Bränn, Michaela 2009, *För vår ungdom. Stiftelsen Pro Juventute Nostra 1948–2008*, Helsingfors: Stiftelsen Pro Juventute Nostra.
- Bränn, Michaela & Maria Vainio-Kurtakko 2011, *Svenska Kvinnoförbundet i Sörnäs 1911–2011*, Helsingfors: Svenska Kvinnoförbundet i Sörnäs.

- Carlsson Wetterberg, Christina 2010, ... *bara ett öfverskott af lif ... En biografi om Frida Stéenhoff*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis.
- Catani, Marina 2004a, *Pariisi, kevään ja elämän tuoksu. Albert Edelfeltin elämäkerta*, Helsinki: Gummerus.
- Catani, Marina 2004b, "Albert Edelfelt expografia", Leena Ahtola-Moorehouse (toim.), *Albert Edelfelt 1854–1905. Juhlakirja*, Helsinki: Ateneum, s. 332–355.
- Chadwick, Owen [1975] 2002, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Claesson Pipping, Git 2007, *Men arbetet! Mitt arbete! Identitet och berättande i Helena Westermarcks yrkeskvinnobiografier*, Göteborg & Stockholm: Makadam Förlag.
- Dahlberg, Julia 2018, *Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och den finska bildningskulturen i det moderna genombrottets tid 1880–1910*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Edgell, Stephen 1996, "Rescuing Veblen from Valhalla: deconstruction and reconstruction of a sociological legend", *British Journal of Sociology* 47, nr 4, s. 627–642.
- Ekenstam, Claes 2006, "Män, manlighet och omanlighet i historien", Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Möklinta: Gidlunds förlag, s. 13–47.
- Ekström Söderlund, Birgitta 2011, *Den kostbara pärlan. Hangö badanstalt 1879–1939*, Helsingfors: Schildts
- Engman, Max 2016, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Finlands svenska historia 3, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis.
- Fabritius, Elisabeth 1999, *Michael Ancher og det moderne gennembrud 1880–1890*, Skagen & København: Helga Anchers Fond & Christian Ejlers' Forlag.
- Forssell, Pia 2007, "Inledning", Fredrika Runeberg [1862] 2007, *Sigrid Liljeholm*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. V–XXIX.
- Galleria Nylandensis. *Nylands nations samlingar* 2008, Michaela Bränn & Maria Vainio-Kurtakko (red.), Helsingfors: Nylands nation.
- Gardberg, C. J. 1989, "Kartanoita ja kesähuviloita", *Ars – Suomen taide* 4, Helsinki: Otava, s. 46–65.
- Gardberg, C. J. & Kaj Dahl 1989, *Suomen kartanoita*, Helsinki: Otava.
- Gluschkoff, Jaana 2008, *Murtuva säätyvalta, kestävä eliitti. Senaattori Lennart Gripenbergin sukupiiri ja sääty-yhteiskunnan muodonmuutos*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Gutman, Laura 2001, "147, Avenue de Villiers", *Edelfelt i Paris*, övers. Kira Gyllenberg, Åbo & Vasa: Åbo Konstmuseum & Tikanojas Konsthem, s. 58–75.
- Gynning, Margareta 1988, "Paris – självförverkligandets stad", *De drogo till Paris. Nordiska konstnärinnor på 1880-talet*, Stockholm: Liljevalchs Konsthall, s. 29–34.
- Gynning, Margareta 1999b, *Det ambivalenta perspektivet. Eva Bonnier och Hanna Hirsch-Pauli i 1880-talets konstliv*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Haikari, Janne, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman (toim.) 2020, *Aatelin historia Suomessa*, Helsinki: Siltala.
- Hakosalo, Heini 1991, *Bio-Power and Pathology. Science and Power in the Foucauldian Histories of Medicine, Psychiatry and Sexuality*, Oulu: University of Oulu.
- Harvey, David 2003, *Paris. Capital of Modernity*, New York: Routledge.
- Hautala, Camilla 2010, "Herrgårdens lustgård", *Laboratorium för folk och kultur* nr 1, s. 16–21.
- Heggestad, Eva 2003, *En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Hellspång, Mats, Karin Lindvall, Nicole Pergament & Angela Rundquist (red.), *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.

- Helsti, Hilkka 2000, *Kotisyntytysten aikaan. Etnologinen tutkimus äitiyden ja äitiysvalistuksen konflikteista*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hertel, Hans 2004, "Nødigt, men dog gerne – da Danmark blev moderne. Det nye samfund, det nye livssyn, det nye kulturliv 1870–1900", Hans Hertel (red.), *Det stadig moderne gennembrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede*, København: Gyldendal, s. 19–50.
- Hiidensalo, Venla, *Sinun tähtesi*, Helsinki: Otava 2017.
- Hintze, Bertel 1942a, *Albert Edelfelt. Del I: 1854–1888*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Hintze, Bertel 1942b, *Albert Edelfelt. Del III: Oljemålningar, pasteller, akvareller, grafiska arbeten m.m. Beskrivande förteckning*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Hintze, Bertel 1944, *Albert Edelfelt. Del II: 1889–1905*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Hintze, Bertel 1953, *Albert Edelfelt*, Helsingfors: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Hjorth-Vetlesen, Inger-Lise 1993, "Modernitetens kvinnliga text. Det moderna genombrottet i Norden", *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Band 2: Fadershuset*, Höganäs: Förlags AB Wiken, s. 330–353.
- Hornung, Peter Michael 2002, *Peder Severin Krøyer*, København: Forlaget Palles Fogtdal.
- Hovinheimo, Petja 2006, "Vi icke äro från igår" – historia Albert Edelfeltin taiteessa, Pro gradu, Helsingin yliopisto.
- Häggman, Kai 1994, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Ilmakunnas, Johanna 2006, "Att utbilda en adelsman. Axel von Fersen d.y. på grand tour i början av 1770-talet", Nina Edgren-Henrichsson, Laura Mattsson, Hedvig Rask, Minna Sarantola-Weiss, Henrika Tandefelt & Maria Vainio (red.), *I biblioteket, i trädgården, i världen. Festskrift till Rainer Knapas*, Helsingfors & Stockholm: Söderströms & Bokförlaget Atlantis, s. 201–213.
- Ilmakunnas, Johanna 2012, *Ett ständsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*, övers. Camilla Frostell, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ilmakunnas, Johanna 2016, *Joutilaat ja ahkerat. Kirjoituksia 1700-luvun Euroopasta*, Helsinki: Siltala.
- Ilmakunnas, Johanna & Jon Stobart (eds.) 2017, *A Taste of Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*, London: Bloomsbury.
- Jalava, Marja 2006, *J. V. Snellman. Mies ja suurmies*, Helsinki: Tammi.
- Jalland, Pat 1988, *Women, Marriage and Politics 1860–1914*, Oxford, New York & Melbourne: Oxford University Press.
- Jensen, Robert 1994, *Marketing Modernism in Fin-de-Siècle Europe*, Princeton: Princeton University Press.
- Johannisson, Karin 1994, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm: Norstedts.
- Johansson Lindh, Birgitta 2019, *Som en vildfågel i bur. Identitet, kärlek, frihet och melodramatiska inslag i Alfhild Agrells, Victoria Benedictssons och Anne Charlottes Lefflers 1880-talsdramatik*, Göteborg & Stockholm: Makadam Förlag.
- Joslin, Katherine 2009, *Edith Wharton and the Making of Fashion*, Durham, NH & Hanover, NH: University of New Hampshire Press & University Press of New England.
- Karkama, Pertti 1985, *Järkevä rakkaus. J. V. Snellman kertojana*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kivivuori, Ilppo 1995, *Frejan ja Rosenin talo. Liisankatu 27:n historiikki*, Helsinki: As. Oy Liisankatu 27.

- Klinge, Matti 1971, *Studenter och idéer. Studentkåren vid Helsingfors universitet II: 1828–1960*, övers. Bertel Kihlman, Helsingfors: Studentkåren vid Helsingfors universitet.
- Klinge, Matti 1996, *Finlands historia* 3, Helsingfors: Schildts.
- Klinge, Matti 2012, *Pääkaupunki. Helsinki ja Suomen valtio 1808–1809*, Helsinki: Otava.
- Knapas, Rainer 2005a, ”Edelfelts Finland. En historisk konturteckning”, Hans Henrik Brummer & Per Hedström (red.), *Albert Edelfelt*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis & Prins Eugens Waldemarsudde, s. 9–23.
- Knapas, Rainer 2005b, ”Albert Edelfelt som kulturambassadör”, Hans Henrik Brummer & Per Hedström (red.), *Albert Edelfelt*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis & Prins Eugens Waldemarsudde, s. 83–84.
- Knapas, Rainer 2013, ”Den de la Chapelleska släktkretsen”, *Bulevarden 10, Helsingfors. Patricierhuset vid skvären*, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet, s. 44–111.
- Knapas, Rainer 2019, ”Albert Edelfelt Pietarissa”, Sani Kontula-Webb (toim.), *Albert Edelfelt ja Romanovit. Näyttelyjulkaisu*, Pietari: Suomen Pietarin instituutti.
- Knapas, Rainer, Katarina Pihlflyckt & Elisabet Stubb 2019, ”Inledning”, Zacharias Topelius, *Finland i 19de seklet*, utgiven av Katarina Pihlflyckt, Zacharias Topelius Skrifter XIV, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <https://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-8082-1609135469>.
- Knapas, Rainer & Maria Vainio 2004, *Albert Edelfelt och Ryssland. Brev från åren 1875–1905*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis.
- Knudsen, Jørgen 1985, *Georg Brandes. Frigørelsens vej*, København: Gyldendal.
- Knudsen, Jørgen 1988, *Georg Brandes. I modsigelses tægn 1877–1883*, København: Gyldendal.
- Konstnärspår kring sekelskiftet 1900* 2006, Stockholm: Nationalmuseum.
- Konttinen, Riitta 1991, *Totuus enemmän kuin kauneus. Naistaiteilija, realismi ja naturalismi 1880-luvulla. Amélie Lundahl, Maria Wiik, Helena Westermarck, Helena Schjerfbeck ja Elin Danielson*, Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 1994, *Fanny Churberg*, Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 1996, *Boheemielämää. Venny Soldan-Brofeldtin taiteilijantie*, Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 2001, *Sammon Takojat. Nuoren Suomen taiteilijat ja suomalaisuu-den kuvat*, Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 2004, *Oma tie. Helene Schjerfbeckin elämä*, Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 2010, *Naiset taiteen rajoilla. Naistaiteilijat Suomessa 1800-luvulla*, Helsinki: Tammi.
- Konttinen, Riitta 2018, *Modernistit – suomalaisia taiteilijapareja*, Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 2019, *Aino Sibelius*, Helsinki: Siltala.
- Kortelainen, Anna 2001, ”Den farliga parisiskan”, Kirsi Kaisla (red.), *Edelfelt i Paris*, Åbo: Åbo konstmuseum, s. 26–41.
- Kortelainen, Anna 2002a, *Albert Edelfeltin fantasmagoria: nainen, ”Japani”, tavaratalo*, Diss., Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kortelainen, Anna 2002b, *Virginie! Albert Edelfeltin rakastajattaren tarina*, Helsinki: Tammi.
- Kortelainen, Anna 2003, *Levoton nainen. Hysterian kulttuurihistoriaa*, Helsinki: Tammi.
- Kortelainen, Anna 2004, *Puolivilli puutarha. Albert Edelfeltin Haikko*, Helsinki: Otava.
- Kovero, Martti 1956, ”Helsingfors som handelsstad”, *Helsingfors stads historia* IV:1, Helsingfors: Centraltryckeriet, s. 256–339.

- Kukkonen, Pirjo 2007, "Nostalgian semiosis. Keveyden ja painon dialogia", Riikka Rossi & Katja Seutu (toim.), *Nostalgia. Kirjoituksia kaipuusta, ikävästä ja muistista*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 13–50.
- Laajoki, Liisa 1990, *Albert Edelfeltin matkoista Suomessa*, Pro gradu, Helsingin yliopisto.
- Lagerstam, Liisa & Jessica Parland-von Essen 2010, "Aatelin kasvatust", Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 184–220.
- Lahtinen, Mikko 2006, *Snellmanin Suomi*, Tampere: Vastapaino.
- Lennartsson, Malin 2012, "Barnhustrur eller mogna brudar. Nya perspektiv på giftermålmönster i svensk stormaktstid", *Scandia* nr 1, s. 87–127.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2006, *Kirjoittaen maailmassa. Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Levin, Hjärdén 1994, *Masken uti rosen. Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880–1910. Propaganda och motstånd*, Diss., Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Liljequist, Jonas 2008, "Manlighetens flytande gränser. Om manlighet som analytisk kategori i historiska analyser", *Scandia* nr 1, s. 83–103.
- Lindberg, Carolus & Gabriel Rein 1950, "Stadsplanering och byggnadsverksamhet", *Helsingfors stads historia* III:1, Helsingfors: Centraltryckeriet, s. 7–156.
- Lindén, Claudia 2013, "Aurore Bunge. Introduktion", *I krig med samhället och andra texter*, förord, urval och introduktioner av Claudia Lindén, Stockholm: Rosenlarv förlag, s. 187–188.
- Lival-Juusela, Maria 2009, *Mot ett eget rum. Den kvinnliga bildningsromanen i Finlands svenska litteratur*, Åbo: Åbo Akademis Förlag.
- Lorentzen, Jørgen 2006, "Fedrene", Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Möklinta: Gidlunds förlag, s. 133–166.
- Lounatvuori, Irma (red.), *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lukkarinen, Ville 1996, *Pois mielist' ei se päivä jää. Albert Edelfelt ja Runebergin Väinriikki Stoolin tarinat. Albert Edelfelt och Runebergs Fänrik Ståls sägner. Ej glöms i tidens tid den dag*, övers. Susanne Lehtinen, Helsingfors: Statens konstmuseum.
- Lukkarinen, Ville 2004, "Kesänvieton huolettomuus ja menetyksen haikeus. Albert Edelfeltin maisema", Erkki Anttonen (toim.), *Edelfelt. Matkoja, maisemia, naamiaisia*, Helsinki: WSOY, s. 53–71.
- Lundström, Marie-Sofie 2008, *Travelling in a Palimpsest. Finnish nineteenth-century painters' encounters with Spanish art and culture*, Diss., Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters.
- Lönnqvist, Bo 2009, *Herrgårdar och rusthåll i Helsingforstrakten*, Helsingfors: Schildts.
- Mainardi, Patricia 1993, *The End of the Salon. Art and the State in the Early Third Republic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Manzén, Elisabeth 2001, *Ett paradis på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis.
- Marie och P.S. Krøyer 2005, Göteborg: Göteborgs konstmuseum.
- Marx, Karl [1859/1897] 1904, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, övers. N.I. Stone 1904 från den andra tyska upplagan 1897, Chicago: Charles H. Kerr & Company, <https://archive.org/details/contributiontotoomarxuoft/page/n5/mode/2up>.
- Mayer, Arno J. 1981, *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*, New York: Pantheon Books.

- Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg 2006, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Stockholm, Göteborg & Lund: Makadam förlag & Centrum för Danmarksstudier.
- Mosse, George L. 1996, *The Image of Man. The Creation og Modern Masculinity*, New York & Oxford: Oxford University Press.
- Nagy, Prioska 2019, "History of Emotions", Marek Tamm & Peter Burke (eds.), *Debating New Approaches to History*, London: Bloomsbury Academic, s. 189–210.
- Nilsson, Fredrik 2021, "Skönlitteratur som kulturanalytisk strategi", Claes Ahlund, Katharina Båth & Anna Möller-Sibeli (red.), *Där kunskapen tätnar som moln*, Åbo: Litteraturvetenskap och filosofi vid Åbo Akademi, s. 247–257.
- Niskanen, Kirsti & Karin Hassan Jansson 2012, "Genushistoriens utmaningar. Kan Clio flyga och tänka fritt?", *Scandia* nr 2, s. 9–14.
- Nordin Hennel, Ingeborg 1993, "Strid är sanning, frid är lögn. Om Alfild Agrell och Anne Charlotte Edgren Leffler", *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Band 2: Fadershuset*, Höganäs: Förlags AB Wiken, s. 512–527.
- Nordland, Hugo 2012, "Ewiga emotioner och konstruerade känslor. Riktningar inom känslornas historia", *Scandia* nr 2, s. 119–126.
- Norrby, Göran 2005, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*, Diss., Uppsala universitet.
- Nygård, Stefan 2003, *Villinge. Villasamhället i skärgården*, Helsingfors: Helsingfors stadsmuseum.
- Ollila, Anne 1998, *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palin, Tutta 2004, *Oireileva miljömuotokuva. Yksitysihmiset sukupuoli- ja säätyhierarkian haastajina*, Diss., Helsinki: Kustannus Oy Taide.
- Parland-von Essen, Jessica 2005, *Behagets betydelse. Dötrarnas utbildning i det sena 1700-talets adelskultur*, Diss., Helsingfors universitet, <http://urn.fi/URN:ISBN:952-10-2250-7>.
- Parland-von Essen, Jessica 2012, "Okunnigheten är den olycka som stör folket och länder i yttersta förfall. Kultur och kompetens på Sveaborg under svenska tiden", Sophie Holm & Magdalena af Hällström (red.), *Viapori – linnoitus, lähiseutu ja maailma. Juhlakirja Panu Pulmalle 2.10.2012. Sveaborg – fästning och omvärld. Festskrift till Panu Pulma 2.10.2012*, Helsingfors: Ehrensärdsällskapet, s. 83–102.
- Pettersson, Susanna 2008, *Suomen Taidyhdistyksen Ateneumiin. Fredrik Cygnaeus, Carl Gustaf Estlander ja taidekokoelman roolit*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Valtion taidemuseo.
- Pietikäinen, Petteri 2013, *Hulluuden historia*, Helsinki: Gaudeamus.
- Piketty, Thomas [2013] 2015, *Kapitalet i tjugoförsta århundradet*, övers. Lars Ohlsson, Stockholm: Karneval förlag.
- Plamper, Jan 2015, *The history of emotions. An introduction*, övers. Keith Tribe, Oxford: Oxford University Press.
- Planck, Brita 2014, *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750–1900*, Diss., Göteborgs universitet.
- Porträtt av ett äktenskap. Marie och P. S. Krøyer* 1997, Skagen: Skagens museum.
- Rahikainen, Agneta 2021, *Smittans rike. Om syfilis i konst, kultur och kropp*, Stockholm: Natur & Kultur.
- Rahikainen, Marjatta 2015, "The Fading of the Ancien Régime Mentality. Young upper-class women in imperial St Petersburg and Helsinki (Helsingfors)", *Scandinavian Journal of History* nr 1, s. 25–47.
- Rahikainen, Marjatta 2018, "Att skaffa sig kompetens. Lärarinnor och föreståndarinnor i flickskolor i 1800-talets Sverige och Finland", *Historisk Tidskrift för Finland* nr 1, s. 77–105.

- Ramsay, Alexandra 1990, "Frukttimmer och fallna kvinnor. Ett ertappande i Helsingfors fattigregioner 1860", *Historisk Tidskrift för Finland* nr 2, s. 313–332.
- Ramsay, Anders [1904] 1919, *Från barnår till silfverhår*, 3 uppl., Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Ranki, Kristina 2007, *Isänmaa ja Ranska. Suomalainen frankofilia 1800–1914*, Helsinki: Suomen Tiedeseura.
- Rask, Hedvig 2007, "Till läsaren", Fredrika Runeberg, *Min pennas saga*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis, s. 7.
- Rask, Ingeborg 2008, *Skolor för den bildade klassens flickor i Helsingfors 1840–1870*, Pro gradu, Helsingfors universitet.
- Rundquist, Angela 1989, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Rundquist, Angela 2004, "Minnenas herrgårdar. Bilder och berättelser i memoarer", Mats Hellspong, Karin Lindvall, Nicole Pergament & Angela Rundquist (red.), *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, s. 23–54.
- Rydström, Jens & David Tjeder 2009, *Kvinnor, män och alla andra. En svensk genus-historia*, Lund: Studentlitteratur.
- Räisänen, Arja-Liisa 1995, *Onnellisen avioliiton ehdot. Sukupuolijärjestelmän muodostumisprosessi suomalaisissa avioliitto- ja seksuaalivalitusoppaissa 1865–1920*, Diss., Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sandström, Birgitta 2014, *Emma Zorn*, Stockholm: Norstedts.
- Savolainen, Raimo 1994, *Suosikkisenaattorit. Venäjän keisarin suosio suomalaisten senaattoreiden menestyksen perustana 1809–1892*, Helsinki: Hallintohistoria-komitea & Painatuskeskus.
- Scheinin, T. M. & Pekka Häyry 1989, *The surgical hospital in Helsinki 100 years*, Vammala.
- Schreck, Hanna-Reetta 2021, *Säkenöivät ja oikukkaat. Suomen kultakauden naisia*, Helsinki: Like.
- Schumpeter, Joseph [1918–1919/1951] 1991, "The Sociology of Imperialisms", Richard Swedberg (ed.), *The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton: Princeton University Press.
- Schumpeter, Joseph [1943] 1992, *Capitalism, Socialism and Democracy*, ny utg., London & New York: Routledge.
- Schumpeter, Joseph [1954] 1997, *History of Economic Analysis*, edited from manuscript by Elisabeth Boody Schumpeter, and with an introduction by Mark Perlman, London: Routledge.
- Sirén, Olle 1980, *Sarvlaks. Gårdshushållningen och gårdssamhället från 1600-talet till 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Sirén, Olle 1985, *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Sirén, Olle 1996, *Pernå sockens historia III. Tiden ca 1870–1920. Band 2: Sociala miljöer, attityder och politik, inbördeskriget 1918*, Pernå: Pernå kommun.
- Sjöblad, Christina 1997, "Att amma eller inte amma. Ett problem i 1700-talets litteratur och verklighet", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* nr 1, s. 55–63.
- Smeds, Kerstin 1996, *Helsingfors – Paris. Finlands utveckling till nation på världsutställningarna 1851–1900*, Diss., Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Finska Historiska Samfundet.
- Snellman, Alex 2014, *Suomen aateli. Yhteiskunnan huipulta uusiin rooleihin 1809–1939*, Diss., [Helsinki: Omakustanne].
- Snodin, Michael & Elisabeth Stavenow-Hidemark (red.) 1998, *Carl och Karin Larsson. Skapare av ett svenskt ideal*, övers. Ralph Edenheim, Stockholm: Albert Bonniers förlag.

- Soppelsa, Peter 2016, "How Haussmann's Hegemony Haunted the Early Third Republic", Hollis Clayton & André Dombrowski (eds.), *Is Paris Still the Capital of the Nineteenth Century? Essays on Art and Modernity, 1850–1900*, London & New York: Routledge, s. 35–51.
- Stearns, Peter N. [1979] 1990, *Be a Man! Males in Modern Society*, 2 uppl., New York & London: Holmes & Meier.
- Stubb, Elisabeth 2012, *Rätt som argument. Leo Mechelin och finska frågan 1886–1912*, Diss., Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Suvikumpu, Liisa 2008, *Saaren kartano, Tammela. Maan ja kulttuurin viljelyä 1600-luvulta 2000-luvulle*, Tammela: Saaren kartano.
- Svanholm, Lise 2005, *Breve fra Anna Ancher*, København: Gyldendal.
- Swedberg, Richard 2003, *Principles of Economic Sociology*, Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Sykkö, Sami 2001, "Albert Edelfeltin maisema. Liisankadun yläilmoissa on maalattu ja suunniteltu Helsinkiä", *Helsingin Sanomien kuukausiliite* nr 6, s. 76–78.
- Sæther, Astrid 2008, *Susannah. Fru Ibsen*, Oslo: Gyldendal.
- Söderhjelm-Zilliacus, Mary & Marita Ahlström 2001, *Annie och Berta Edelfelts Förberedande skola 1887–1934*, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner.
- Talas, SuviSirkku 1996, *Elisabeth Järnefeltin kirjeitä 1881–1929*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tandefelt, Henrika 2009, *Borgå 1809. Ceremoni och fest*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Tandefelt, Henrika 2010, "Herrar till Sarvlax. Godsägare under sex sekel", Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 13–28.
- Tandefelt, Henrika 2013a, "Ett riddarhus blir till i storfurstendömet Finland", Johanna Aminoff-Winberg (red.), *Adeln och dess hus*, Helsingfors: Fontana Media, s. 15–59.
- Tandefelt, Henrika 2013b, "Lantdagsbalen. Politik, offentlighet, sällskapsliv", Johanna Aminoff-Winberg (red.), *Adeln och dess hus*, Helsingfors: Fontana Media, s. 201–210.
- Tandefelt, Henrika 2016, "Pappas egen Ernst. Att fostras till man och adelsman i Finland kring sekelskiftet 1900", *Scandia* nr 2, s. 10–42.
- Tandefelt, Henrika & Maria Vainio-Kurtakko 2012a, "När baron fick telefon – teknik och vardag i herrgårdsmiljö", *Källan. Svenska litteratursällskapet informerar* nr 2, s. 46–51.
- Tandefelt, Henrika & Maria Vainio-Kurtakko 2012b, "Sarvlaks. Arvet, hemmet, minnet", *Laboratorium för folk och kultur* nr 2, s. 11–17.
- Tandefelt, Henrika & Maria Vainio-Kurtakko 2013a, "Aatelismiehen valinnat porvarillistuvassa yhteiskunnassa. Taiteilija Albert Edelfelt ja vapaaherra Viktor Magnus von Born n. 1870–1900", *Historiallinen Aikakauskirja* nr 2, s. 185–199.
- Tandefelt, Henrika & Maria Vainio-Kurtakko 2013b, "Ett storgods som historisk och modern konstruktion. Viktor Magnus von Borns etablering på Sarvlaks i Pernå", *Historisk Tidskrift för Finland* nr 2, s. 251–286.
- Tandefelt, Henrika & Maria Vainio-Kurtakko 2013c, "Inledning: herrgårdens många skepnader. Den finländska herrgårdsforskningens traditioner", *Historisk Tidskrift för Finland* nr 2, s. 121–131.
- Tjeder, David 2006, "Borgerlighetens sköra manlighet", Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Möklinta: Gidlunds förlag, s. 48–76.
- Torrkulla, Göran 2021, "Kan litteraturen förändra vår syn på oss själva?", Claes Ahlund, Katharina Båth & Anna Möller-Sibellius (red.), *Där kunskapen tåtnar som moln*, Åbo: Litteraturvetenskap och filosofi vid Åbo Akademi, s. 161–171.
- Tosh, John 1999, *A Man's Place. Masculinity and the Middle-class Home in Victorian England*, New Haven: Yale University Press.

- Tuohela, Kirsi 2008, *Huhtikuun tekstit. Kolmen naisen koettu ja kirjoitettu melankolia 1870–1900*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Uimonen, Minna 1999, *Hermotumisen aikakausi. Neuroosit 1800- ja 1900-lukujen vaihteen suomalaisessa lääketieteessä*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Ulvros, Eva Helen 1996, *Fruar och mamseller. Kvinnor i sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Diss., Lund: Historiska Media.
- Ulvros, Eva Helen 2013, "Riddarhusbalerna", Johanna Aminoff-Winberg (red.), *Adeln och dess hus*, Helsingfors: Fontana Media, s. 179–200.
- Ulväng, Göran 2013, "Betydelsen av att äga en herrgård. Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Upplands län under 1700- och 1800-talen", *Historisk Tidskrift för Finland* nr 2, s. 287–316.
- Vainio, Maria 2001, "Det nyländska nationshusets invigning den 7 och 9 november 1901", Maria Vainio (red.), *Nyländska nationshus 1901–2001*, Helsingfors: Nylands nation, s. 29–37.
- Vainio, Maria 2003, *Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson. Två finländska konstnärer med Paris och den nyländska herrgårdsmiljön som inspirationskällor*, Pro gradu, Helsingfors universitet.
- Vainio, Maria 2005, "Albert Edelfelts Haiko", Hans Henrik Brummer & Per Hedström (red.), *Albert Edelfelt*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis & Prins Eugens Waldemarsudde, s. 113.
- Vainio, Maria 2006, "Fjäriln vingad syns på Haga. Albert Edelfelt målar Armfelt, Gustaf III och Bellman på lustslottet Haga", Nina Edgren-Henrichsson, Laura Mattsson, Hedvig Rask, Minna Sarantola-Weiss, Henrika Tandefelt & Maria Vainio (red.), *I biblioteket, i trädgården, i världen. Festskrift till Rainer Knapas*, Helsingfors & Stockholm: Söderströms & Bokförlaget Atlantis, s. 81–93.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2011, *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2012a, "Oklanderlig franska och skrivsvårigheter. Adelsdötrars edukation i det tidigmoderna Finland", Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan. Kring människa, makt och rum i nordisk historia*, Åbo: Historiska samfundet i Åbo, s. 267–278.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2012b, *Sofie Munsterhjelmns aika. Aatelisnaisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2016, *De frimodiga. Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2010a, "Ellan de la Chapelle – ambivalent radikal i det sena 1800-talets Helsingfors", Anna Biström, Rita Paqvalen & Hedvig Rask (red.), *Kvinnornas Helsingfors – en kulturhistorisk guide*, Helsingfors: Schildts, s. 57–61.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2010b, "Hulda von Born, född Berndtson", Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 89–105.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2010c, *Idyll eller verklighet? Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson i det moderna genombrottets ambivalens*, Diss., Helsingfors: Finska fornminnesföreningen.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2010d, "Sommarnöjet på Fantsnäs", Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 133–140.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2011, "Vi äro af samma karonka" – Albert Edelfelt, K. A. Tavaststjerna och ättitalismen", Stefan Nygård & Julia Tidigs (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 86, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 91–117.

- Vainio-Kurtakko, Maria 2012a, "En episod ur ett äktenskap. Friherrinnan Hulda von Borns självbiografiska text 'En nutids lögn' sedd i en privat, en litterär och en samhällelig kontext", Fredrik Hertzberg & Jennica Thylin-Klaus (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 87, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 159–192.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2012b, "'Pitkäkorvan' saapuminen Pernajan pitäjään. Herrasväen kokemuksia ja ajatuksia puhelimesta 1884–1891 yksityisen kirjeenvaihdon valottamana", *Tekniikan Waiheita* nr 3, s. 5–19.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2012c, "På tröskeln till Utopia – två finländska adelsdamer läser det moderna genombrottets emancipationslitteratur", *Historisk Tidskrift för Finland* nr 4, s. 361–391.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2015a, "Der låg ett skimmer öfver Gustafs dagar ... 1700-talsrevivalismen i Finland under 1800-talets sista decennier", Laura Gutman & Laura Kuurne (red.), *Pohjoinen uusrokoko. Nyrokoko och Norden. Neo-Rococo and the North*, Helsingfors & Mänttä: Finska Litteratursällskapet & Gösta Serlachius Konststiftelse, s. 128–154.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2015b, "Terveiden ja onnen ehdot. Avioliitto kahden naisen elämän punaisena lankana", Kati Launis & Jasmine Westerlund (toim.), *Modernisoituvan Suomen kipupisteissä*, Turku: UTU-kustannus, s. 159–194.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2020, "Influensavintern 1889–1890: Albert Edelfelt rapporter från ett virusdrabbat Paris", *SLS-bloggen*, Svenska litteratursällskapet i Finland, <https://www.sls.fi/sv/blogg/influensavintern-1889-1890-albert-edelfelt-rapporterar-fran-ett-virusdrabbat-paris>.
- Waris, Heikki 1950, "Huvudstadssamhället", *Helsingfors stads historia* III:2, Helsingfors: Centraltryckeriet, s. 7–208.
- Veblen, Thorstein [1889] 1949, *The Theory of the Leisure Class. An economic study of institutions*, London: George Allen & Unwin Ltd.
- Weckman, Harriet 2009, *Med pensel eller penna. Helena Westermarck 1857–1938*, Helsingfors: Amos Andersons konstmuseum.
- Westermarck, Helena 1916, *Elisabeth Blomqvist. Hennes liv och gärning. En biografisk studie, enligt brev och dagboksanteckningar*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Westermarck, Helena 1941, *Mina levnadsminnen*, Åbo: Åbo tidnings och tryckeri-aktiebolag.
- Wiklund, Henry 2010, "Arvet efter Ernst von Born. Svenska litteratursällskapet som godsförvaltare", Henrika Tandefelt (red.), *Sarvfax. Herrgårdshistoria under 600 år*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 231–253.
- Wirilander, Kaarlo 1974, *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Witt-Brattström, Ebba 2007, *Dekadensens kön*, Stockholm: Norstedts.
- Vuorinen, Marja 2011, *Kuvitelu aatelismies. Aateluus viholliskuvana ja itsemymmärryksenä 1800-luvun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vuorinen, Marja 2020, "Yhteiskunta", Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman (toim.), *Aatelin historia Suomessa*, Helsinki: Siltala.
- Åström, Sven-Erik 1956, "Stadssamhällets omdaning", *Helsingfors stads historia* IV:2, Helsingfors: Centraltryckeriet.
- Österberg, Börje 2014, *Kiloboken. En bygdekrönika med fakta, minnesbilder och anekdoter från byarna Kilo, Klobbskog och Konungsböle i Esbo stad*, [Esbo: Eget förlag].
- Östman, Ann-Catrin 2012, "Vad gör vi med historien? Om kvinno- och könshistoria i Finland", *Scandia* nr 2, s. 92–100.

Bildkällor

- s. 30 Helsingfors stadsmuseum. Karta upprättad av Claës Kjerrström.
- s. 37 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Pakarinen.
- s. 41 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 43 Privat ägo.
- s. 44 Privat ägo. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland/Janne Rentola.
- s. 49 Museiverket, Historiska bildsamlingarna.
- s. 50 Museiverket, Historiska bildsamlingarna.
- s. 55 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 63 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:66 / 40.
- s. 67 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 73 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Aaltonen.
- s. 75 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 367 Edelfeltska släktarkivet.
- s. 79 Museiverket, Historiska bildsamlingarna.
- s. 81 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Pakarinen.
- s. 87 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:13 /12.
- s. 93 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv. Foto: Janne Rentola.
- s. 97 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 104 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 110 Privat ägo. Foto: Studio Douglas Sivéén.
- s. 114 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Jenni Nurminen.
- s. 117 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum, Antells samlingar, H. F. Antells testamentsamling. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Aaltonen.
- s. 121 Villa Gyllenberg/Signe och Ane Gyllenbergs stiftelse. Foto: Matias Uusikylä.
- s. 124 Foto: Hagelstam & Co.
- s. 127 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 367 Edelfeltska släktarkivet.
- s. 129 Joensuu konstmuseum.
- s. 135 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Jenni Nurminen.
- s. 137 Helsingfors stadsmuseum. Foto: A. E. Rosenbröijer.
- s. 143 Privat ägo. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland/Janne Rentola.
- s. 145 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 670 Estlanderska släktarkivet.
- s. 152 *Nya Pressen*, 14.11.1887, nr 310, s. 1. Nationalbibliotekets digitala samlingar.
- s. 159 Finlands nationalgalleri, Arkivsamlingarna, Samlingen konstnärsbrev. Foto: Kuva: Finlands nationalgalleri/Ainur Nasretidin.
- s. 161 Privat ägo. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland/Janne Rentola.
- s. 165 (t.v.) Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv; (t.h) Museiverket, Historiska bildsamlingarna.
- s. 169 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.

- s. 174 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 178 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:11 / 6.
- s. 181 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:15 / 10.
- s. 182 Privat ägo. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland/Janne Rentola.
- s. 185 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Karjalainen.
- s. 187 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Jenni Nurminen.
- s. 188 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 6A.
- s. 189 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517 / 8B.
- s. 191 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 193 Konststiftelsen Merita. Foto: Seppo Hilpo.
- s. 194 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum, Samling Montgomery. Foto: Finlands nationalgalleri/Jenni Nurminen.
- s. 195 Museiverket, Historiska bildsamlingarna.
- s. 197 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Pakarinen.
- s. 201 Museiverket, Historiska bildsamlingarna.
- s. 202 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 12A.
- s. 208 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 22A.
- s. 211 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 367 Edelfeltska släktarkivet.
- s. 214 (alla) Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 367 Edelfeltska släktarkivet.
- s. 216 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Jenni Nurminen.
- s. 219 Finlands nationalgalleri, Arkivsamlingarna, Samlingen konstnärsbrev. Foto: Finlands nationalgalleri/Ainur Nasretidin.
- s. 224 Privat ägo. Foto: Studio Douglas Siven.
- s. 233 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum, Rudolf och Emilie Gesellius testamentsamling. Foto: Finlands nationalgalleri/Joel Rosenberg.
- s. 238 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 24A.
- s. 242 Gösta Serlachius konststiftelse. Foto: Sampo Linkoneva.
- s. 247 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 131.
- s. 254 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 367 Edelfeltska släktarkivet.
- s. 260 Helsingfors stadsmuseum. Foto: A. E. Rosenbröijer.
- s. 263 Helsingfors stadsmuseum. Foto: Ståhlberg.
- s. 265 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:12 / 87. Foto: Finlands nationalgalleri/Tero Suvilammi.
- s. 267 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Marko Mäkinen.
- s. 268 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 26B.
- s. 270 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Karjalainen.
- s. 272 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 28A.
- s. 274 Museiverket, Historiska bildsamlingarna. Foto: Svante Lagergrén.

- s. 277 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 137.
- s. 279 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 285 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:38 / 97.
- s. 290 Journée de decembre/Albert Edelfelt © RMN – Grand Palais (Musée d'Orsay)/Hervé Lewandowski.
- s. 296 Borgå museum. Foto: Jan Lindroth.
- s. 298 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 367 Edelfeltska släktarkivet.
- s. 301 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 32C.
- s. 302 Konststiftelsen Merita. Foto: Matti Huuhka & Co.
- s. 303 Helsingfors stadsmuseum. Foto: Charles Riis & Co.
- s. 305 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 367 Edelfeltska släktarkivet.
- s. 307 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Karjalainen.
- s. 308 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 310 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Karjalainen.
- s. 313 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.
- s. 316 Villa Gyllenberg/Signe och Ane Gyllenbergs stiftelse. Foto: Matias Uusikylä.
- s. 321 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 34 C.
- s. 322 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:38 / 42.
- s. 324 Privat ägo. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland/Janne Rentola.
- s. 326 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Albert Edelfelts skissbok, A II 1517:2 / 46.
- s. 328 Museiverket, Historiska bildsamlingarna. Foto: Atelier Nyblin.
- s. 330 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Aaltonen & Kirsi Halkola.
- s. 333 Finlands nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum. Foto: Finlands nationalgalleri/Hannu Karjalainen.
- s. 334 Museiverket, Historiska bildsamlingarna.
- s. 337 Borgå museum. Foto: Jan Lindroth.
- s. 340 Privat ägo.
- s. 344 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLSA 1103 Sarvlaks arkiv.

Personregister

För mer utförliga uppgifter om en stor del av personerna i personregistret se registret i den digitala utgåvan *Albert Edelfelts brev* på edelfelt.sls.fi. Se även tabellerna över släkterna de la Chapelle och Edelfelt på s. [354–357](#).

Abreu de Grancher, Rosa, se Grancher
Ackté, Aino [111](#), [315](#), [325](#), [329](#)
Adam, Juliette [223](#)
Adelsköld, major [200](#)
Adlerberg, Nikolaj [91](#)
Ahlberg, Pauline [73](#), [74](#), [159](#), [370](#)
Aho, Juhani, före 1907 eg. Johannes Brofeldt [229](#), [230](#), [311](#), [315](#), [335](#)
Ahrenberg, Jac. [70](#)
Alexander I [29](#)
Alexander II [234](#)
Alexander III [205](#), [206](#), [233](#)
Aline [190](#)
Alma, jungfru [289](#), [291](#), [297](#)
Amic, Henri [172](#), [238](#)
Aminoff, Eva, se Cronstedt
von Ammondt, Constance (g. von Scharnhorst) [107](#), [108](#)
Andersen, Per Thomas [359](#)
Antell, Axel [38](#), [71](#), [134](#), [135](#)
Antell, Edvard [83](#), [95–97](#), [135](#), [139](#), [140](#), [144](#)
Antell, Emelie (f. de la Chapelle) [37](#), [41](#), [54–56](#), [68](#), [90–92](#), [158](#), [160](#), [161](#), [230](#), [231](#), [237](#), [243](#), [255](#), [263](#), [267](#), [269](#), [274](#), [275](#), [285](#), [286](#), [338](#), [346](#), [347](#), [359](#), [369](#), [377](#), [384](#)
Antell, Emilia, ”Lilli” (g. Sanmark) [91](#), [230](#), [231](#), [263](#)
Antell, Fanny Alexandra Helena (f. Wallenius) [43](#)
Antell, Kasten [38](#), [83](#), [90–92](#), [95](#), [230](#), [259](#), [267](#), [285](#)
Antell, Kurt [231](#), [347](#)
Antell, Samuel Henrik [42](#), [43](#)
Antell, Vilhelmina, ”Mimmi” [37](#), [42](#), [43](#)
Antell, Wilhelmina, ”Mimmi”, se Schybergson
Antoinette [64](#)
Armfelt, Carl [94](#), [138](#), [175](#), [335](#)

Armfelt, Gustaf Philip [74](#)
Artôt, Désirée [311](#)
Artôt de Padilla, Dolores [313](#), [327](#), [386](#)
Artukka, Topi [364](#)
Aschan, Ossian [261](#)
Augier, Émile [10](#)
Austen, Jane [16](#)
”Backas Aina” [190](#)
Baron, Louis [213](#)
Barrère [218](#)
Bastien-Lepage, Jules [72](#), [76–78](#), [211](#), [326](#)
Baude, Charles [72](#), [112](#), [115](#), [125](#), [126](#), [128](#), [186–188](#), [326](#), [374](#)
Baudelaire, Charles [16](#)
Beard, George [280](#)
von Becker, Adolf [55](#), [61–63](#), [70](#), [72](#), [134](#), [136](#), [191](#), [192](#), [199](#), [200](#), [251](#)
Benedictsson, Victoria [9](#), [15](#), [17](#), [58](#), [361](#)
Benzelstierna, Erik [189](#)
Benzelstierna, Erik Albert [46](#)
Benzelstierna, Erik den yngre [189](#)
Benzelstierna, Erik den äldre [189](#)
Benzelstierna, Johanna, se Edelfelt
Benzon, Otto [172](#), [273](#)
Bergh, Richard [200](#)
Berndtson, Augusta (f. de la Chapelle) [35](#), [37](#), [38](#), [42](#), [52](#), [91](#), [94](#), [140](#)
Berndtson, Axel [42](#), [69](#), [142](#), [168](#), [275](#), [315](#), [371](#)
Berndtson, Eduard [42](#)
Berndtson, Fredrik [35](#), [36](#), [38](#), [42](#), [47](#), [52](#), [56](#), [92](#)
Berndtson, Gunnar [42](#), [55](#), [70](#), [71](#), [83](#), [85](#), [92](#), [97](#), [108](#), [110](#), [112](#), [114](#), [116](#), [117](#), [126](#), [134](#), [137](#), [139](#), [143](#), [144](#), [151](#), [154](#), [192](#), [229](#), [230](#), [251](#), [259](#), [274](#), [366](#), [370](#)
Berndtson, Hedvig, ”Heddi” (f. Cronstedt) [85](#), [108](#), [154](#), [231](#)
Berndtson, Hulda, se von Born

Bernhardt, Sarah [77](#), [321](#)
 Birger, Mathilda [211](#)
 von Bismarck, Otto [68](#)
 Bissen, Anna Vilhelmine [292](#)
 Bissen, Vilhelm [292](#), [332](#)
 Bjurman, Eva Lis [360](#), [372](#)
 Bjørnson, Bjørnstjerne [57](#), [66](#), [67](#), [74](#),
[81](#), [109](#), [111](#), [130](#), [141](#), [148](#), [168](#), [218](#), [292](#),
[295](#), [296](#), [326](#)
 Bjørnson, Karoline [81](#)
 Blanch, Theodor [293](#)
 Blixen, Karen [56](#), [57](#), [112](#), [153](#), [373](#)
 Blomqvist, Alexander [62](#)
 Blomqvist, Elisabeth [62](#)
 Blomstedt, Väinö [335](#)
 Bobrikov, Nikolaj [332](#)
 Boije af Gennäs, Amalia Sofia (f. Baër)
[99](#), [102](#)
 Boije af Gennäs, Hans Gustav [99](#), [102](#)
 Boldini, Giovanni [313](#)
 Bonheur, Rosa [160](#)
 Bonjean, Antonia [112](#), [113](#)
 Bonnier, Eva [61–65](#), [112](#)
 von Bonsdorff, familjen [262](#)
 von Born, Clara (f. Grafström) [271](#), [335](#),
[340](#), [341](#), [347](#)
 von Born, Elsa [22–24](#), [26](#), [27](#), [35–38](#), [55](#),
[90](#), [91](#), [94](#), [152](#), [158](#), [236](#), [249](#), [262](#), [267](#),
[270](#), [272](#), [317](#), [318](#), [321](#), [322](#), [342](#), [343](#),
[346](#), [364](#), [366](#)
 von Born, Ernst [22](#), [23](#), [341](#), [365](#)
 von Born, Fanny, eg. Hedvig Lovisa
 Fransiska [91](#), [142](#), [261](#), [268](#), [272](#), [273](#),
[274](#)
 von Born, Hanna (g. Palme) [98](#), [158](#), [218](#)
 von Born, Helena, ”Leni” (g. von Born-
 Björkenheim) [12](#), [341](#), [342](#), [346](#), [347](#),
[389](#)
 von Born, Helene (g. Gripenberg) [63](#),
[91](#), [177](#), [362](#)
 von Born, Hulda (f. Berndtson) [26](#), [37](#),
[38](#), [42](#), [53–56](#), [58](#), [67–69](#), [89–92](#), [94](#), [95](#),
[101](#), [103](#), [105](#), [106](#), [134](#), [135](#), [137](#), [141](#), [152](#),
[154](#), [156](#), [157](#), [160–162](#), [173](#), [175](#), [180](#), [186](#),
[188](#), [218](#), [222](#), [223](#), [226](#), [231](#), [234](#), [236](#),
[243](#), [267–269](#), [271](#), [272](#), [285](#), [286](#), [340](#),
[341](#), [347](#), [359](#), [360](#), [369](#), [372](#), [375](#)
 von Born, Karin (g. Ramsay) [92](#), [271](#),
[340](#), [362](#), [363](#)
 von Born, Märta [304](#)
 von Born, Viktor Magnus [22](#), [25](#), [38](#), [58](#),
[91](#), [92](#), [95](#), [96](#), [103](#), [105](#), [150](#), [154](#), [155](#),
[157](#), [158](#), [162](#), [174](#), [175](#), [223](#), [234](#), [236](#), [239](#),
[243](#), [248](#), [259](#), [260](#), [261](#), [267–276](#), [286](#),

[314](#), [335–345](#), [347](#), [360](#), [373](#), [382–384](#),
[386](#), [389](#)
 Bouchot, Henry [248](#)
 Bourgault-Ducoudrây, Louis-Albert
[386](#)
 Brahe, Per [252](#), [298](#), [332](#)
 Brandes, Edvard [206](#), [273](#)
 Brandes, Georg [10](#), [11](#), [59](#), [206](#), [207](#), [273](#),
[332](#), [359](#), [380](#)
 Brandt, Alexandra, se Edelfelt
 Brandt, Augusta (f. Streng) [47](#)
 Brandt, Fanny (f. Pomell) [50](#), [188](#)
 Brandt, Gustaf den yngre [50](#), [51](#), [83](#), [255](#)
 Brandt, Gustaf den äldre [47](#)
 Brandt, barnen [51](#), [179](#), [185](#), [188](#)
 Bremer [98](#), [99](#)
 Bremer, faster [99](#)
 af Brunér, Anna Matilda [41](#)
 af Brunér, Berta Helena Augusta [41](#)
 af Brunér, Emelie Charlotta (f. de la
 Chapelle) [40](#)
 af Brunér, Emilia Adelaide (g. Spåre) [41](#)
 af Brunér, Fanny (g. Tamelander) [41](#),
[231](#)
 af Brunér, Frans Olof [40](#), [41](#)
 af Brunér, Jonas (fram till 1840 Brunér)
[40](#)
 af Brunér, Sally Alina Emilia (g. von
 Winther) [41](#)
 Brunnelius, Bernhard [42](#)
 Brunow, Anna, se af Schultén
 Bulla, Joseph [86](#), [167](#), [169](#), [212](#), [258](#)
 Campe, Joachim Heinrich [362](#)
 Carcy, Jeanne, se Virginie
 Carpelan, Tor [368](#)
 Catani, Marina [168](#)
 Cedercreutz, Emil, ”Mille” [134](#), [230](#), [335](#)
 Cederström, Gustaf [77](#)
 Celsing, Gustaf Herman [84](#)
 Celsing, Ulla [84](#), [165](#)
 Cham, eg. Amédée de Noé [70](#)
 de Chambure, Emile [86](#), [148–150](#), [164](#),
[165](#), [172](#), [177](#), [215](#), [238](#), [258](#), [305](#), [311](#), [329](#)
 de la Chapelle, Albert Henrik [44](#)
 de la Chapelle, Aline Emilie (f. von
 Toll) [42](#)
 de la Chapelle, Anna Charlotta (f.
 Sacklén) [39](#), [40](#), [44](#)
 de la Chapelle, Armida (f. Antell) [38](#),
[43](#), [71](#), [90](#), [95](#), [101](#), [102](#), [106](#), [232](#), [262](#)
 de la Chapelle, Augusta, se Berndtson
 de la Chapelle, Axel [44](#)

de la Chapelle, Axel Fredrik [35](#), [37](#), [38](#),
[43](#), [44](#)
de la Chapelle, Carl Oswald [42](#)
de la Chapelle, Carl Victor [34](#), [35](#), [54](#),
[100](#), [134](#), [152](#), [154](#), [158](#), [159](#), [162](#), [196](#), [227](#),
[239](#), [240](#), [250](#), [255](#), [256](#), [260](#), [261](#), [274](#),
[286](#), [302](#), [377](#)
de la Chapelle, Claes Leonard [44](#)
de la Chapelle, Emelie, se Antell
de la Chapelle, Emelie Charlotta, se af
Brunér
de la Chapelle, Frans Richard [35](#), [37](#),
[41–43](#), [54](#), [56](#)
de la Chapelle, Gustaf Fredrik [44](#)
de la Chapelle, Julia (f. Lepsen) [34](#),
[35](#), [55](#), [56](#), [94](#), [98–100](#), [106](#), [107](#), [134](#),
[146–149](#), [152–154](#), [158](#), [162](#), [184](#), [185](#),
[199](#), [200](#), [239](#), [240](#), [250](#), [255](#), [256](#), [261](#),
[262](#), [264](#), [269](#), [274](#), [280](#), [286](#), [302](#), [303](#),
[313](#), [330](#), [331](#), [336](#), [359](#), [383](#), [385](#), [387](#)
de la Chapelle, Richard [34](#), [35](#), [37](#), [39](#), [40](#),
[44](#), [45](#), [54](#), [94](#), [166](#), [189](#), [371](#)
de la Chapelle, Richard Kasimir [42](#)
de la Chapelle, Sigrid (g. Nordman) [37](#),
[44](#), [106](#), [107](#), [160](#), [231](#), [232](#), [263](#), [346](#)
de la Chapelle, Sofia (f. De Geer till
Tervik) [41](#)
de la Chapelle, Victor, ”Vicke” [35](#), [41](#),
[58](#), [98](#), [102](#), [190](#), [195](#), [200](#), [239](#), [256](#), [257](#),
[264](#), [269](#), [303](#), [331](#), [335](#), [339](#), [345–347](#),
[389](#)
de la Chapelle, Vilhelmina, ”Mimmi”, se
Antell
Charcot, Jean Martin [281](#)
Chevalier, Michel [66](#)
Clason, Isak Gustaf [329](#)
Clemenceau, Georges [315](#)
Coquelin, Benoît Constant [322](#)
Courtois, Gustave [72](#), [77](#), [85](#), [147](#), [172](#)
Croizette, Sophie [112](#)
Cronstedt, Aina (g. Lille) [160](#), [231](#)
Cronstedt, Eva (f. Aminoff) [100](#), [101](#),
[108](#), [160](#), [262](#)
Cronstedt, Hedvig, ”Heddi”, se
Berndtson
Cronstedt, Johan, ”Jean” (f. Galindo,
adopterad Cronstedt) [98](#), [100](#), [102](#),
[108](#), [190](#), [262](#)
Cronstedt [150](#)
Cygnaeus, Fredrik [48](#), [71](#), [370](#)

von Dæhn [150](#)
von Dæhn, Woldemar [314](#)
Dagnan, Anne-Marie (f. Walter) [85](#), [237](#)

Dagnan-Bouveret, Pascal [72](#), [77](#), [85](#), [147](#),
[172](#), [211](#), [220](#), [237](#), [238](#), [311](#), [326](#)
Dahlberg, Julia [61](#)
Dante Alighieri [332](#)
von Dardel, Fritz [134](#), [363](#)
Daudet, Alphonse [9](#), [82](#), [83](#), [128](#), [165](#)
Degas, Edgar [112](#)
De Geer till Tervik, Robert Wilhelm [41](#)
Demidov, Paul [94](#)
Demidov-San Donato, Elim [325](#)
Diffre, läkare [341](#)
Dinesen, Wilhelm [57](#)
Donatello [332](#)
Dons, Anna (g. Kaufmann) [84](#), [151](#)
Dostojevskij, Fjodor [235](#)
Drachmann, Holger [206](#), [306](#)
Dreyfus, Alfred [314](#)
Dumas, Alexandre den yngre [10](#), [66](#), [82](#),
[166](#), [169](#)
Dumas, Jeannine [166](#)
Dumas, Nadesjda (f. von Knorring) [166](#)
Durand, Madame [328](#)
Dürer, Albrecht [235](#)

Edelfelt, Alexandra, ”Annie” [45](#), [48](#), [50](#),
[52](#), [86](#), [87](#), [156](#), [160](#), [179](#), [212](#), [227](#), [229](#),
[264–266](#), [276](#), [304](#), [312](#), [327](#), [334](#)
Edelfelt, Alexandra (f. Brandt) [23](#), [45](#),
[47–52](#), [71](#), [72](#), [118–120](#), [122](#), [129](#), [134](#),
[144](#), [156](#), [158](#), [170](#), [179](#), [180](#), [185](#), [191](#),
[202](#), [208](#), [209](#), [212](#), [214](#), [221](#), [227–229](#),
[236](#), [241](#), [254](#), [264–266](#), [277](#), [286–291](#),
[304](#), [309](#), [314](#), [327](#), [359](#)
Edelfelt, Berta [23](#), [24](#), [45](#), [48–52](#), [70](#), [86](#),
[109](#), [118](#), [119](#), [123](#), [156](#), [160](#), [176](#), [179](#),
[190](#), [192](#), [209](#), [213](#), [227](#), [229](#), [249](#), [256](#),
[257](#), [264–266](#), [276](#), [304](#), [316](#), [317](#), [319](#),
[321](#), [324](#), [327](#), [329](#), [332](#), [334](#), [373](#)
Edelfelt, Carl Albert [46–48](#), [52](#), [189](#),
[235](#), [337](#)
Edelfelt, Carl Axel [46](#)
Edelfelt, Claes Henrik [46](#)
Edelfelt, Ellen [48](#), [49](#), [51](#), [337](#)
Edelfelt, Erik, ”Kiki” [187–191](#), [194](#),
[195](#), [201](#), [202](#), [205–208](#), [213](#), [214](#), [216](#),
[217](#), [220](#), [223–226](#), [228](#), [231](#), [235](#), [236](#),
[238](#), [239](#), [241](#), [244](#), [245](#), [247](#), [249](#), [250](#),
[253–255](#), [268](#), [270–274](#), [276–278](#), [280](#),
[283](#), [286–292](#), [296](#), [297](#), [301](#), [303](#), [304](#),
[307–309](#), [312](#), [317](#), [320–322](#), [326–331](#),
[334](#), [336–343](#), [347](#), [389](#)
Edelfelt, Hermanine [335](#)
Edelfelt, Johan (fram till 1688 Palm) [45](#),
[189](#)

Edelfelt, Johan Gustaf [45](#), [46](#)
 Edelfelt, Johanna (f. Benzelstierna) [46](#)
 Edelheim, Frans Ivar [41](#)
 Edelheim, Paul Henrik [40](#)
 Edgren Leffler, Anne Charlotte [9](#), [13](#),
[58–60](#), [89](#), [93](#), [108](#), [270](#), [372](#)
 Ehrenström, Johan Albrecht [39](#)
 Ehrnrooth, Aina (g. Mannerheim) [160](#),
[262](#)
 Ehrnrooth, Anna, se von Knorring
 Ehrnrooth, Casimir [234](#), [259](#)
 Ehrnrooth, Gustaf Robert [92](#)
 Ehrnrooth, Lovisa (f. De Geer till
 Tervik, g. 2:o Zilliacus) [190](#), [311](#)
 Ehrnrooth, Maria Lovisa [190](#)
 Ehrnrooth, Wilhelmina (f. De Geer till
 Tervik) [92](#)
 Eklöf, August [227](#)
 Ekman, torpare [227](#)
 Elisabetta, servitris [238](#)
 Elving [389](#)
 Emile, concierge [196](#), [210](#), [253](#)
 Enckell, Magnus [345](#)
 Engel, Carl Ludvig [264](#)
 Engman, Max [40](#), [222](#)
 Ericson, Ida [64](#)
 Eriksson, Christian [64](#), [312](#)
 von Essen, Fredrik [293](#)
 Estlander, Carl Gustaf [48](#), [71](#), [75](#), [370](#)
 Estrup, Jacob [297](#)
 von Etter, Emelie [119](#), [122](#), [125](#), [130](#), [131](#),
[143](#), [185](#), [227](#), [235](#), [241](#), [242](#)
 von Etter, Emilia, "Lily" [227](#), [242](#)
 von Etter, Paul [120](#)
 von Etter, Sebastian [131](#)
 von Etter, familjen [51](#), [94](#), [119](#), [127](#), [128](#),
[131](#), [133](#), [163](#), [238](#), [241](#), [338](#)
 Eugen, prins av Sverige [84](#), [103](#), [149](#), [170](#)
 Fabritius, Elisabeth [359](#)
 Falken, fröken [320](#)
 Falkenberg, greve [105](#)
 Falkenberg af Bålby, Elisabet (f.
 Cronstedt) [105](#)
 Falkenberg af Bålby, Henrik [105](#)
 Fanny, fransk barnjungfru [308](#)
 Feilberg, läkare [304](#)
 Flygare-Carlén, Emilie [140](#), [375](#)
 Franzén, Frans Michael [362](#)
 Furuhielm, Elis [38](#)
 Gad, Emma [332](#)
 Gad, Ingeborg (g. 1:o Thaulow, 2:o
 Brandes) [206](#)

Gadd, Adelaïde [49](#), [51](#), [52](#), [83](#), [179](#), [185](#),
[188](#), [199](#), [212](#), [264](#)
 Gailhard, Pierre [313](#)
 Gallén, Axel, efter 1905 Akseli Gallen-
 Kallela [200](#), [251](#), [252](#), [259](#), [335](#)
 Gaucher, Philippe [289](#)
 Geber, Anna (f. Lamm) [296](#)
 Geber, Hugo [293](#), [296](#)
 Geber, grosshandlare [94](#)
 Gebhard, Albert [335](#)
 Gérôme, Jean-Léon [72](#), [86](#), [147](#), [167](#)
 Gesellius, Herman [329](#), [331](#)
 von Goethe, Johann Wolfgang [245](#), [362](#)
 Goupil, Adolphe [86](#)
 Grafström, Clara, se von Born
 Grancher, Jacques-Joseph [245](#), [246](#), [253](#)
 Grancher, Rosa (f. Abreu) [245–248](#), [253](#),
[254](#), [283](#), [306](#)
 Grieg, Edvard [217](#), [295](#)
 Grieg, Nina [217](#)
 Gripenberg, Alexis [136](#)
 Gross, Marguerite [163](#)
 Gustav III [42](#), [295](#)
 Gustave Albert, eg. Gustaf Albert
 Andersson [312](#)
 Gutman, Laura [77](#)
 Gynning, Margareta [371](#)
 von Haartman, Julie [268](#), [269](#)
 von Haartman, Rafael [95](#), [96](#)
 von Haartman, Victor [201](#), [202](#)
 Hagelstam, Jarl [60](#), [144](#), [218](#)
 Hallberg, Mauritz [264](#)
 Hals, Frans [226](#)
 Harald Hårfager [297](#)
 Harvey, David [361](#), [362](#)
 Hasselblatt [98](#)
 Haussmann, Georges-Eugène [77](#), [371](#)
 Heggstad, Eva [58](#), [59](#)
 Heikel, Viktor [334](#)
 Heimbürger [389](#)
 Hintze, Bertel [24–27](#), [45–48](#), [51](#), [109](#),
[111](#), [112](#), [116](#), [129](#), [133](#), [141](#), [151](#), [168](#), [176](#),
[203](#), [219](#), [249](#), [261](#), [283](#), [304](#), [327](#), [374](#),
[376](#), [384](#)
 Hirschsprung, Heinrich [324](#)
 Holbein, Hans den yngre [235](#)
 Holmblad, Anna Dorothea (f. Suhr)
[272](#), [273](#), [276](#), [292](#)
 Homén, Ernst Alexander [275](#), [278](#), [279](#),
[281–283](#), [286–288](#)
 Hougberg, Werner [335](#)
 Hov, Live [359](#)
 Hoving [190](#)

Hyacinthe, Père, eg. Charles Jean Marie Loyson [66](#)
Håkanson, Claes [327](#)

Ibsen, Henrik [9](#), [14](#), [15](#), [17](#), [59](#), [66](#), [74](#), [136](#), [161](#), [207](#), [245](#), [294](#), [295](#), [359](#), [361](#)
Ida, jungfru [227](#)
Ilmakunnas, Johanna [39](#), [45](#), [360](#)

Jacobson, Nadine (g. Armfelt) [138](#)
Janson [389](#)
Jaquinot, Madame [73](#), [74](#), [111](#), [112](#), [317](#)
Jensen, Robert [78](#)
Johannisson, Karin [177](#), [278](#), [280](#)
Johansson, består hyresboende [228](#)
Juel, Niels [273](#)
Järnefelt, Eero [192](#), [200](#), [251](#), [252](#), [259](#)

Kahn, Adèle [165](#), [225](#)
Kajanus, Robert [335](#)
Kalle, yngling [227](#)
Karamzin, Andrej [94](#)
Karamzin, Aurora (f. Stjernvall, g. i:o Demidov) [74](#), [94](#), [95](#), [98](#), [106](#), [150](#), [166](#), [262](#), [279](#), [286](#), [325](#), [373](#)
Kaufmann, Richard [84](#), [151](#), [153](#)
Kjerulf, Halfdan [295](#)
Knapas, Rainer [38](#), [232](#)
Knoedler, Roland [86](#), [167](#), [169](#)
von Knorring, Alexander Wilhelm [83](#)
von Knorring, Anna (f. Ehrnrooth) [83](#), [92](#), [128](#), [160](#), [161](#), [308](#), [377](#)
von Knorring, Lennart [389](#)
Knudsen, Jørgen [207](#), [359](#), [380](#)
Koechlin-Schwartz, Alfred [74](#), [82](#), [118](#)
Kontinen, Riitta [362](#)
Kortelainen, Anna [17](#), [25](#), [78–80](#), [109](#), [115](#), [116](#), [118](#), [123–125](#), [127–129](#), [254](#), [286](#), [297](#), [365](#), [366](#), [371](#), [373](#), [374](#)
Krag, Peter Rasmus [292](#)
Krohn, Mario [321](#)
Krohn, Pietro [75](#), [76](#), [112](#), [130](#), [155](#), [156](#), [162](#), [184](#), [200](#), [206](#), [297](#), [321–323](#)
Kronberg, Julius [370](#)
Krøyer, Marie [323](#), [324](#), [362](#)
Krøyer, Peder Severin [200](#), [211](#), [323–325](#), [362](#)
Kurtén, Joachim [186](#)
Kurtén, Uno [376](#)

Lainville, Thérèse [168](#)
Lamoureux, Charles [187](#)
Lampén, V. [335](#)
Landowsky, Paul [177](#), [178](#), [180](#), [184](#)

Laurell, Karl Alexander [389](#)
Leijonhufvud, Axel [99](#), [101–103](#), [105](#), [160](#)
Leijonhufvud, Axel d.ä. [101](#)
Leijonhufvud, Erik [99–101](#)
Lemaire, Madeleine [244](#)
Lenngren, Anna Maria [164](#)
Léon Bertaux, Madame, eg. Hélène [77](#)
Lepsen, Constance [118](#), [134](#)
Lepsen, Elise (f. Baër) [35](#), [118](#), [134](#), [139](#)
Lepsen, Johan Reinhold [35](#), [189](#)
Lepsen, Johan Wilhelm [35](#)
Lepsen, Julia, se de la Chapelle
Leroy-Beaulieu, Anatole [66](#)
Leuhusen, Adelaide [71](#), [73](#)
Lewenhaupt, Augusta [165](#), [170](#), [222](#), [293](#)
Lewenhaupt, Carl [165](#), [166](#), [170](#), [293](#)
Levertin, Oscar [294](#)
Lewetzow [378](#)
Lie, Jonas [57](#), [148](#), [329](#)
Lille, Axel [231](#)
Lina, kammarjungfru [99](#)
Lindberg, Axel [389](#)
Linder, Constantin [234](#)
Linder, Emilia [98](#)
Linder, Fridolf [99](#), [100](#), [103](#), [140](#)
Linder, Hjalmar [98](#)
Linder, Marie [160](#)
Linder, familjen [262](#)
Linderth, Johanna Sofia (f. Bergholm) [47](#)
Lindgren, Armas [329](#), [331](#)
Lindholm, Berndt [70](#), [72](#), [200](#)
Lobojkov, Valerian [319](#)
Lode [190](#)
Londén, Hjalmar [191](#), [199](#), [215](#)
Lucie, guvernante [317](#), [320](#), [321](#)
Lundahl, Amélie [63](#)
Lundström, Carl [136](#), [139](#)
Lundström, Marie-Sofie [78](#)
de Lurcy, Madame [165](#)

Magnin, Jeanne [165](#)
Mainardi, Patricia [380](#), [381](#)
Maisonette, Marie [134](#)
Malmström, Johan August [71](#)
Mannerheim, Aina, se Ehrnrooth
Mannerheim, Carl [136](#), [335](#)
Mannerheim, Sophie [262](#)
Manzey, Alexandra [120–122](#), [132](#), [133](#), [143](#)
Manzey, Alexandrine, ”Schura” [120](#), [126](#), [131](#)
Manzey, Konstantin [120](#)

Manzey, Sophie (g. Volkova) [26](#),
[119–123](#), [125–133](#), [139](#), [143](#), [159](#), [163](#), [173](#),
[240–242](#), [257](#), [289](#), [290](#)
Manzey, familjen [122](#), [127](#), [132](#), [133](#), [159](#),
[163](#), [238](#), [240](#)
Mari, amma [208](#), [209](#), [215](#), [225](#)
Mari, jungfru [52](#), [185](#), [227](#)
Maria Fjodorovna, kejsarinna [205](#), [206](#),
[226](#), [305](#), [335](#)
Maria Pavlovna, storfurstinna [319](#), [335](#)
Marie, prinsessa av Danmark [257](#), [304](#),
[305](#)
Marina [389](#)
Marx, Karl [15](#), [361](#), [362](#)
Mattsson, Guss [26](#), [335](#), [374](#), [375](#)
Maud, engelsk bonne [239](#), [253](#)
Mayer, Arno J. [364](#)
Mechelin, Leo [229](#), [233](#), [259](#), [323](#)
Meissonier, Ernest [77](#), [167](#), [220](#), [380](#)
Mill, John Stuart [207](#)
Millet, René [293](#)
von Minkwitz, Olga [63](#)
Mittag-Leffler, Gösta [136](#), [311](#)
Moltke-Bregentved, Frederik [297](#), [298](#),
[304](#), [306](#)
Moltke-Bregentved, Magdalene,
”Magda” (f. Estrup) [297](#), [298](#), [304](#), [385](#)
Moltke-Hvitfeldt, Léon [81](#), [82](#), [221](#), [325](#)
Moltke-Hvitfeldt, Maria (f. von
Seebach) [221](#), [222](#)
Montgomery, Constance Wilhelmina (f.
Lundström) [136](#)
Muenier, Jules-Alexis [77](#), [237](#), [311](#), [321](#)
Munck af Fulkila, Ebba, prinsessan
Bernadotte [170](#), [171](#)
Munkácsy, Mihály [77](#)
Munthe, Axel [163](#), [164](#), [168](#), [172](#), [175](#), [178](#),
[179](#), [250](#)
de Musset, Alfred [136](#)

Neiglick, Hjalmar [38](#), [85](#), [144](#), [146](#), [148](#)
Neovius, Edvard [85](#), [144](#), [145](#)
Neovius, Thyra [85](#), [144](#), [145](#)
Nielsen, Amanda, även känd som
”Edith” [306](#)
Nielsen, tapetserare [320](#)
Nikolaj II [309](#), [312](#)
Nordman, Adolf Eliel [232](#)
Nordman, Hedvig Maria (f.
Cedercreutz) [232](#)
Nordman, Johan Alfred [231](#), [232](#), [263](#),
[373](#)
Nordman, Karl Anshelm [232](#)
Nordman, Sigrid, se de la Chapelle

Nordman, Tove [232](#), [263](#), [381](#)
Nordström, Ernst [323](#), [335](#)
Norrby, Göran [360](#), [380](#)
Nyrop, Martin [329](#)

Olga, modell [328](#)
Oscar, prins av Sverige [103](#), [170](#)
Oskar II [293](#)

Palme, Hanna, se von Born
Palme, Sven [218](#)
Palmroth, Casimir [95](#), [138](#)
Paquin, Jeanne [319](#)
Pasteur, Jean Baptiste [72](#), [82](#), [112](#), [329](#)
Pasteur, Louis [72](#), [82](#), [86](#), [165](#), [166](#), [169](#),
[244–246](#), [258](#), [280](#), [283](#), [309](#), [371](#)
Pasteur, Marie [244](#), [283](#), [311](#), [315](#), [321](#)
Pauli, Georg [71](#)
Pierre, concierge [148](#), [171](#)
Piketty, Thomas [16](#), [367](#), [368](#)
Pippingskiöld, Josef Adam Joakim [107](#),
[146](#), [285](#)
Planck, Brita [360](#)
de Pont, Emilie (f. Linder) [146](#)
de Portalis, Roger [171](#)
Potrel, Suzanne [111](#), [325](#)
de Prado, Elna (f. Kurtén) [283](#), [313](#), [327](#),
[328](#), [376](#), [384](#)
Puvis de Chavannes, Pierre [252](#)

Rahikainen, Agneta [13](#)
Rahikainen, Marjatta [364](#), [369](#), [370](#)
Ramsay, Alexandra [362](#)
Ramsay, Anders [367](#)
Ramsay, Henrik W. [365](#)
Ranki, Kristina [367](#)
Reinhold, Bernhard [70](#)
Rembrandt van Rijn [226](#), [235](#)
Renan, Ernest [66](#)
Renlund, Karl Herman [389](#)
Reuterskiöld, Lennart [81](#), [82](#)
Reuterskiöld, Louise [81](#), [82](#), [222](#)
Rissanen, Juho [335](#)
Roll, Alfred [211](#)
Rosen, Jan [387](#)
Rosen, konstnär [328](#)
von Rosen, Georg [71](#)
Rosenberg, Carl Robert [261](#)
Rosenlew [389](#)
Rousseau, Jean-Jacques [60](#)
Roux, Emile [309](#)
Rubenson, Betty (g. Bonnier) [62](#)
Rundh, kaptän [210](#)

Rundquist, Angela [66](#), [161](#), [360](#), [371](#),
[378](#), [380](#)
Runeberg, Fredrika [363](#)
Runeberg, Johan Ludvig [47](#), [71](#), [164](#), [293](#)
Runeberg, Johan Wilhelm [236](#)
Runeberg, Lina [136](#), [137](#), [148](#), [178](#), [192](#),
[199](#), [215](#)
Runeberg, Robert [317](#)
Runeberg, Walter [63](#), [64](#), [80](#), [118](#), [136](#),
[137](#), [148](#), [175](#), [178](#), [192](#), [198–200](#), [215](#), [218](#)
Rydberg, Viktor [112](#), [257](#), [276](#), [292](#), [293](#),
[373](#)
Råström, Antoinette [84](#), [144](#), [178](#), [229](#),
[314](#), [325](#)
Saarinen, Eliel [263](#), [329](#)
Sacklén, Anna Charlotta, se de la
Chapelle
Salingre, Christina Elisabeth [52](#)
Sandra, jungfru [185](#), [188](#)
Sandström, Birgitta [385](#)
Sanmark, Arvid [347](#)
Sanmark, Beate Sophie [331](#)
Sanny, barnsköterska [307](#)
Sarcey, Francisque [66](#)
Sargent, John Singer [211](#), [313](#)
Savolainen, Raimo [36](#), [40](#), [367](#), [368](#), [372](#),
[376](#)
von Scharnhorst, Konstantin [107](#), [108](#)
Schauman, Berndt Otto [48](#), [71](#), [198](#), [220](#)
Schauman, Julius Ossian [279](#)
Schiller, Friedrich [362](#)
Schjerfbeck, Helene [63](#), [362](#)
Schopenhauer, Arthur [271](#)
af Schultén, Anna (f. Brunow) [146](#), [161](#),
[231](#)
af Schultén, Max [65](#), [102–105](#), [108](#), [111](#),
[139](#), [140](#), [144](#), [146](#), [159](#), [161](#), [175](#), [231](#),
[236](#), [279](#), [367](#), [372](#), [373](#), [384](#)
Schumpeter, Joseph [15](#), [20](#), [361](#), [364](#)
Schwartz, Emma [74](#)
Schybergson, Anna Margareta [385](#)
Schybergson, Emil [106](#), [264](#), [346](#), [389](#)
Schybergson, Hugo [389](#)
Schybergson, Lars [345](#), [346](#), [389](#)
Schybergson, Wilhelmina, ”Mimmi” (f.
Antell) [37](#), [43](#), [106](#), [264](#), [346](#), [385](#)
Shakespeare, William [245](#)
Sibelius, Jean [335](#), [363](#)
Simberg, Hugo [335](#)
Sjuvalov, Pavel Andrejevitj [385](#)
Sjöblad, Christina [379](#)
Sjöhjelten, eg. Nils Juel [273](#)
Sjöstrand, Carl Eneas [70](#)

Sliezien, konstsamlare [211](#)
Snellman, Johan Vilhelm [18](#), [278](#)
Snellman, prostinnan [344](#)
Snoilsky, Carl [144](#), [164](#), [248](#), [257](#), [293](#), [296](#)
Snoilsky, Ebba [293](#)
Snygg, Fredrika, ”Tajta” [52](#), [183](#), [227](#)
Sofia, drottning av Sverige [84](#)
Spada, eg. Johan Janzon [117](#), [118](#), [123](#), [136](#)
Sparre, Louis [335](#)
Standertskjöld, Hugo [159](#)
Standertskjöld-Nordenstam, Herman
[86](#), [122](#), [184](#)
von Stetten, Carl [172](#)
Stigell, Robert [151](#), [372](#)
Stjernvall-Walleen, Emil [95](#)
Strachwitz, Madame, comtesse de
Randoz [313](#), [317](#), [327](#), [328](#), [386](#)
Streng, Anna Elisabeth (f. Bergholm)
[47](#)
Streng, Jonas [47](#)
Strindberg, August [9](#), [38](#), [59](#), [60](#), [62](#), [74](#),
[107](#)
Strömberg, Anna [101](#)
Sundgren, består hyresboende [228](#)
Swedberg, Richard [361](#)
Swedenborg, Emmanuel [46](#)
Söderhjelm, Sigrid [85](#), [144](#), [145](#)
Söderhjelm, Werner [85](#), [144](#), [145](#), [363](#),
[371](#)
Tajta, se Snygg
Tamelander, Fanny, se af Brunér
Tandefelt, Henrika [360](#)
Tasso [98](#)
Tavaststjerna, Karl August [38](#), [108](#), [109](#),
[130](#), [133](#), [229](#), [230](#), [275](#), [366](#), [375](#)
Tegnér, Esaias [164](#), [294](#), [295](#)
Tengström, Jacob [362](#)
Thaulow, Frits eg. Johan Fredrik [206](#),
[313](#), [321](#)
Tikkanen, Johan Jakob [335](#), [347](#)
Tjeder, David [371](#)
Tjernysjevskij, Nikolaj [270](#), [271](#)
Tolstoj, Leo [9](#), [10](#), [27](#), [217](#), [218](#), [245](#), [359](#)
Topelius, Zacharias [18](#), [48](#), [71](#), [74](#), [186](#),
[199](#)
Tosh, John [363](#), [378](#), [386](#)
Treschow [273](#)
von Troil, Werner [259](#)
Trubetskoj, Elisabeth [123](#)
Trygg, Alli [229](#)
Tuohela, Kirsii [284](#)
Törnvall, Agathon [331](#)
Törnvall, Ines [331](#)

Ulväng, Göran [364](#)

Wachtmeister, Hans [138](#)

Wagner, Richard [305](#)

Waldemar, prins av Danmark [305](#)

Walleen, Carl Johan [94](#)

Vallery-Radot, Camille [245](#), [325](#)

Vallery-Radot, Louis, "Loulou" [245](#), [321](#)

Vallery-Radot, Marie-Louise (f. Pasteur) [166](#), [225](#), [244](#), [253](#), [321](#)

Vallery-Radot, Renée [82](#), [166](#), [177](#), [244–248](#), [253](#), [289](#), [311](#), [321](#)

Wallgren, Georg [109](#)

Vallgren, Ville [84](#), [85](#), [109](#), [111–116](#), [119](#), [123](#), [124](#), [144](#), [151](#), [168](#), [174](#), [178](#), [213](#), [215](#), [229](#), [230](#), [251](#), [261](#), [313](#), [314](#), [317](#), [325](#), [327–329](#), [373](#), [374](#), [387](#)

Veblen, Thorstein [15](#), [16](#), [361](#), [369](#), [377](#), [378](#), [380](#)

Weir, Julian Alden [73](#)

Weir Mitchell, Silas [282](#), [285](#)

von Weissenberg, Alexander [233](#)

Werenskiöld, Erik [200](#)

Westerholm, Victor [323](#)

Westermarck, Constance (f. Blomqvist) [62](#)

Westermarck, Edward [339](#)

Westermarck, Helena [61–63](#), [362](#), [370](#)

Westermarck, Nils Christian [61](#)

Whistler, James [313](#)

Wiik, Maria [63](#)

Wikström, Emil [335](#)

von Willebrand, Reinhold Felix [335](#)

Willebrand [150](#)

Virginie, ev. Jeanne Carcy [25](#), [114–119](#), [121](#), [123–130](#), [133](#), [135](#), [138](#), [139](#), [168](#), [169](#), [173](#), [213](#), [253](#), [254](#), [312](#), [313](#), [366](#), [374](#)

Vladimir, storfurst [317](#)

Wolff, Albert [243](#)

Volkov, Michail [119](#), [120](#), [122](#), [132](#), [242](#), [289](#), [290](#)

Volkov, Nikolaj [241](#), [289](#)

von Wright, Magnus [194](#)

Wuorio, Salomo [301](#)

Zilliacus, Conrad, "Konni" [190](#), [311](#), [312](#), [314](#), [315](#), [316](#), [371](#), [386](#)

Zilliacus, Lida [278](#)

Zitting, Karl Anders [200](#)

Zola, Émile [9](#), [38](#), [78](#), [79](#), [116](#), [135](#), [168](#), [359](#), [363](#)

Zorn, Anders [170](#), [211](#), [221](#), [226](#), [306](#), [307](#), [312–314](#), [363](#), [386](#)

Zorn, Emma (f. Lamm) [221](#), [296](#), [306](#), [307](#), [385](#)

Öhrbom, Herman Isidor [261](#)

Örn, Robert Isidor [134](#), [135](#)

Österberg, Börje [330](#), [331](#), [387](#)